

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ФАНЛАР
АКАДЕМИЯСИ МИНТАҚАВИЙ БЎЛИМИ
ХОРАЗМ МАЪМУН АКАДЕМИЯСИ**

ХОРАЗМ МАЪМУН АКАДЕМИЯСИ АХБОРОТНОМАСИ

Ахборотнома ОАК Раёсатининг 2016-йил 29-декабрдаги 223/4-сон қарори билан биология, қишлоқ хўжалиги, тарих, иқтисодиёт, филология ва архитектура фанлари бўйича докторлик диссертациялари асосий илмий натижаларини чоп этиш тавсия этилган илмий нашрлар рўйхатига киритилган

2024-1/2

**Вестник Хорезмской академии Маъмуна
Издается с 2006 года**

Хива-2024

Бош мухаррир:*Абдуллаев Икрам Искандарович, б.ф.д., проф.***Бош мухаррир ўринбосари:***Ҳасанов Шодлик Бекпўлатович, к.ф.н., к.и.х.***Таҳрир хайати:**

Абдуллаев Икрам Искандарович, б.ф.д., проф.
Абдуллаева Муборак Махмусовна, б.ф.д., проф.
Абдуҳалимов Баҳром Абдурахимович, т.ф.д., проф.
Агзамова Гулчеҳра Азизовна, т.ф.д., проф.
Аимбетов Нағмет Қаллиев, и.ф.д., акад.
Аметов Яқуб Идрисович, д.б.н., проф.
Бабаджанов Хушнуд, ф.ф.н., проф.
Бобожонова Сайёра Хушнудовна, б.ф.н., доц.
Бекчанов Даврон Жуманазарович, к.ф.д.
Буриев Хасан Чутбаевич, б.ф.д., проф.
Ганджаева Лола Атаназаровна, б.ф.д., к.и.х.
Давлетов Санжар Ражабович, тар.ф.д.
Дурдиева Гавҳар Салаевна, арх.ф.д.
Ибрагимов Бахтиёр Тўлаганович, к.ф.д., акад.
Исмаилов Исҳақжон Отабаевич, ф.ф.н., доц.
Жуманиёзов Зоҳид Отабаевич, ф.ф.н., доц.
Жуманов Мурат Арепбаевич, д.б.н., проф.
Қадирова Шахноза Абдухалиловна, к.ф.д., проф.
Қаландаров Назимхон Назирович, б.ф.ф.д., к.и.х.
Каримов Улғабек Темирбаевич, DSc
Қурбанбаев Илҳом Жуманазарович, б.ф.д., проф.
Қурбанова Саида Бекчановна, ф.ф.н., доц.
Қутлиев Учқун Отобоевич, ф-м.ф.д.
Ламерс Жон, қ/х.ф.д., проф.
Майкл С. Энжел, б.ф.д., проф.
Махмудов Рауфжон Баходирович, ф.ф.д., к.и.х.
Мирзаев Сирожиддин Зайниевич, ф-м.ф.д., проф.
Мирзаева Гулнара Саидарифовна, б.ф.д.
Пазилев Абдуваеит, б.ф.д., проф.

Раззақова Сурайё Раззоқовна, к.ф.ф.д., доц.
Раматов Бакмат Зарипович, қ/х.ф.н., доц.
Рахимов Раҳим Атажанович, т.ф.д., проф.
Рахимов Матназар Шомуротович, б.ф.д., проф.
Рахимова Гўзал Юлдашовна, ф.ф.ф.д., доц.
Рўзметов Бахтияр, и.ф.д., проф.
Рўзметов Дилишод Рўзимбоевич, г.ф.н., к.и.х.
Садуллаев Азимбой, ф-м.ф.д., акад.
Салаев Санъатбек Комилов, и.ф.д., проф.
Сапарбаева Гуландам Машиариповна, ф.ф.ф.д.
Сапаров Каландар Абдуллаевич, б.ф.д., проф.
Сафаров Алишер Каримджанович, б.ф.д., доц.
Сирожов Ойбек Очилович, с.ф.д., проф.
Собитов Ўлмасбой Тожаҳмедович, б.ф.ф.д., к.и.х.
Сотипов Гойипназар, қ/х.ф.д., проф.
Тожибаев Комилжон Шаробитдинов, б.ф.д., акад.
Холлиев Аскар Эргашевич, б.ф.д., проф.
Холматов Бахтиёр Рустамович, б.ф.д.
Чўпонов Отаназар Отожонович, ф.ф.д., доц.
Шакарбоев Эркин Бердикулович, б.ф.д., проф.
Эрматова Жамила Исмаиловна, ф.ф.н., доц.
Эшчанов Рузумбой Абдуллаевич, б.ф.д., проф.
Ўразбоев Ғайрат Ўразалиевич, ф-м.ф.д.
Ўрозбоев Абдулла Дурдиевич, ф.ф.д.
Ҳажиева Мақсуда Султоновна, фал.ф.д.
Ҳасанов Шодлик Бекпўлатович, к.ф.н., к.и.х.
Худайберганаева Дурдона Сидиқовна, ф.ф.д.
Худойберганаев Ойбек Икромович, PhD, к.и.х.

Хоразм Маъмун академияси ахборотномаси: илмий журнал.-№1/2 (110), Хоразм Маъмун академияси, 2024 й. – 169 б. – Босма нашрнинг электрон варианты - <http://mamun.uz/uz/page/56>

ISSN 2091-573 X

Муассис: Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси минтақавий бўлими – Хоразм Маъмун академияси

МУНДАРИЖА ИҚТИСОДИЁТ ФАНЛАРИ

Abduraimov B.M. Raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish sharoitida servis tizimida xizmatlar sifatini aniqlashda tizimli yondashuvdan foydalanish	5
Akramova G.A. O'zbekiston Respublikasi korxona va tashkilotlarida raqamli iqtisodiyotning rivojlanish tahlili	10
Asadullayev A.N., Ro'ziyeva G.S. Agroklastarlarda organik mahsulot ishlab chiqarish va biomassadan samarali foydalanish	14
Djalilova N.M. Tadbirkorlik faoliyati va ilmiy-texnika taraqqiyotining integratsiyasi	17
Dushamov M.M. Bank marketing siyosatining o'ziga xos xususiyatlari	20
Ibadullayev E.B. Mintaqa tashqi savdo aloqalarining rivojlanish istiqbollari	23
Khabibullaev A.Sh. Raqamli iqtisodiyot va uning dunyo bo'ylab rivojlanishi	29
Mexmonaliyev U.E. Ichki nazoratni takomillashtirishning usullari	32
Mirzaraximova A.A. Elektron hukumatni rivojlanishida inson kapitalining ahamiyati	35
Murtazayev N.R. Investitsiyalarni jalb etish istiqbollari	39
Musyeva Sh.A. O'zbekiston iqtisodiyoti raqobatbardoshligining mohiyati va omillari	41
Muxitdinov X.S., Yusupov F.Yo. Mintaqaning moliyaviy potentsialini baholashning tarkibiy modeli	45
Qodirov S.S. Sayyohlikda reklamalarning psixolingvistik jihatlari	48
Raximjonov K.I. Davlat xaridlarini amalga oshirishda xorij davlatlari tajribasi	50
Ruzmetov B., Avezov M.K. Mintaqani kompleks va barqaror rivojlantirish ustuvor yo'nalishlari	54
Talapova N.B. Ta'limni moliyalashtirishda endowment fondi va fandrizing faoliyatining tahlili	58
Toshev N.J. Mintaqada turistik aglomeratsiya turizm xizmatlari bozoridagi asosiy indikatorlari sifatida	62
Turayeva G.K. Raqamli transformatiya jarayonida chakana bank xizmatlarining investitsiyani rivojlantirishdagi roli	65
Tursunov O.B. O'zbekistonda transport xizmatlari faoliyati o'zgarishi tendensiyalar tahlili	68
To'xtaraliyev T.N. O'zbekistonda kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni yanada rivojlantirish	72
Uraimjonov A.R. O'zbekiston elektrotexnika sanoatini rivojlantirish ahamiyati va istiqbollari	74
Xalikova L.N., Yuldashev Sh.K. O'zbekistonda hozirgi sharoitda raqamli iqtisodiyotni yanada rivojlantirishning ustuvor vazifalari	78
Xasanov A.X. G'aznachilik tizimida nazorat tadbirlarini o'tkazish va uni samaradorligini oshirishni takomillashtirish	81
Zoyirov L.S. Transmilliy sug'urta tashkilotlari investitsiya faoliyatini muvofiqlashtirishning amaliy jihatlari	84
Бабаханова Д.Р. Зарубежный опыт применения цифровых технологий для улучшения деятельности банков	89
Бобожонов У.К. Молиявий аутсорсинг хизматларининг кучли ва заиф томонлари таҳлили	92
Давронов С.Ф. Тadbirkorlik faoliyatini moлиявий қўллаб-қувватлаш механизмини takomillashtirish	98
Дадабоева М.М. Кичик бизнес ривожланишининг ижтимоий жиҳати	102
Жураев И.И. Иқтисодий хавфсизликни иқтисодий ва ҳуқуқий тартибга солиш	104
Жуманова В.А. Тиббий хизматлар халқаро бозори ривожланишининг асосий йўналишлари, омиллари ва тенденциялари	108
Зухурова Н.А. Разработка цифровой платформы для эффективной работы банков	118

Ибрагимова Ф.А. Роль маркетинга в развитии цифровой экономики	121
Исоқов З.З. Маҳаллий бюджет даромадларини шакллантиришнинг ташкилий-ҳуқуқий асослари ва такомиллаштириш истиқболлари	124
Корабоев Э.А. Жаҳон мамлакатлари энергетика саноати корхоналарининг ташкилий-иқтисодий фаолиятинининг ахборот хавфсизлиги механизмлари	128
Муллабаев Б.Б. Ҳудудларнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланишидаги номуносибликларни стратегик тартибга солишнинг концептуал-категорик аппарати	131
Равшанов М.Н., Юсуфхонов З.Ю., Тажибаев Д.Е., Камолиддинов З.Б. Йўл-транспорт мажмуаси ривожланиш ҳолати таҳлили ва унинг иқтисодий ўсишдаги ўрнини баҳолаш	136
Рахимова М. Состояние и особенности вертикального роста регионов Кашкадарьинской области	139
Рахимов О.Б. Суғурта хизматлар соҳасида маркетинг инструментларини қўллаш имкониятлари	142
Темирханов А.У. Хизмат кўрсатиш корхоналарида иқтисодий рискларни баҳолаш усуллари	149
Туйчиева М.Г. Инновационные стратегии зарубежных банков	161
Ғофуров А.У. Ҳудудларда соғломлаштириш туризм фаолиятини бошқаришнинг ўзига хос хусусиятлари	164

UO'T 338.46

RAQAMLI IQTISODIYOTNI RIVOJLANTIRISH SHAROITIDA SERVIS TIZIMIDA XIZMATLAR SIFATINI ANIQLASHDA TIZIMLI YONDASHUVDAN FOYDALANISH**B.M.Abduraimov, mustaqil izlanuvchi, Samarqand davlat universiteti, Samarqand**

Annotatsiya. Ushbu maqolada bugungi kunda respublikamizda raqamli iqtisodiyotni rivojlanishi sharoitida xizmat ko'rsatish sohasi tarmoqlarida barqaror iqtisodiy o'sishni ta'minlash. Sohada resurslardan foydalanish samaradorligini oshirish, taqdim qilinayotgan xizmatlar sifati va raqobatbardoshligini ta'minlash, iste'molchilarning xizmatlarga bo'lgan talabini to'liq qondirish orqali mehnat unumdorligini oshirish masalalari bilan bog'liq omillar tadqiq qilingan.

Kalit so'zlar: xizmat ko'rsatish sohasi, raqamli iqtisodiyot, tizimli yondashuv, konsepsiya, transformatsiyalashish, tendensiya, xizmat modeli.

Аннотация. В данной статье рассмотрены факторы, как сегодня обеспечить устойчивый экономический рост в секторах сферы услуг в условиях развития цифровой экономики в нашей республике. В отрасли исследованы факторы, связанные с вопросами повышения эффективности использования ресурсов, обеспечения качества и конкурентоспособности предоставляемых услуг, повышения производительности труда за счет полного удовлетворения потребительского спроса на услуги.

Ключевые слова: Сфера услуг, Цифровая экономика, системный подход, концепция, трансформация, тенденция, модель обслуживания.

Abstract. This article examines the factors of how to ensure sustainable economic growth in the service sectors today in the context of the development of the digital economy in our republic. In the industry, factors related to the issues of increasing the efficiency of resource use, ensuring the quality and competitiveness of services provided, increasing labor productivity due to the full satisfaction of consumer demand for services are studied.

Keywords: Service sector, digital economy, system approach, concept, transformation, trend, service model.

Kirish. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 5 oktyabrdagi «Raqamli O'zbekiston - 2030» strategiyasini tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risidagi PF-6079 sonli farmonida mamlakat miqyosida hudud va tarmoqlarni transformatsiya qilish, raqamli iqtisodiyotni faol rivojlantirish barcha tarmoqlar va sohalarda, eng avvalo davlat boshqaruvi, ta'lim, sog'liqni saqlash va qishloq xo'jaligida zamonaviy axborot kommunikatsion texnologiyalarini keng joriy etish bo'yicha kompleks chora tadbirlar amalga oshirish ko'zda tutilgan[1]. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 28 apreldagi "Raqamli iqtisodiyot va elektron hukumatni keng joriy etish chora-tadbirlari to'g'risida" PQ-4699-son qarorida 2023-yilga kelib raqamli iqtisodiyotning mamlakat yalpi ichki mahsulotidagi ulushini ikki baravarga ko'paytirishni nazarda tutgan holda, shu jumladan ishlab chiqarishni boshqarishda axborot tizimlari kompleksini joriy qilish, moliyaviy-xo'jalik faoliyatda hisobot yuritishda dasturiy mahsulotlardan keng foydalanish, shuningdek, texnologik jarayonlarni avtomatlashtirish orqali uni jadal shakllantirish masalalari qo'yildi[2].

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Xizmat ko'rsatish va servis sohasi rivojlanishining ilmiy metodologik jihatlar bilan bog'liq muammolar va ularga ta'sir etuvchi omillar bugungi kunda xorijlik xamda O'zbekistonlik olimlarimiz tomonidan tadqiq qilingan.

Iqtisodchi olimlar E.N.Jilsoyning ilmiy yondashuviga ko'ra, "xizmat deganda – bu har qanday mulkka egalik huquqini o'tkazmasdan shaxsiy va jamoaviy ehtiyojlarni qondirishga ko'maklashishdir"[3]. Mazkur ta'rifning mazmuni shundan iboratki, iste'molchilar uchun ijtimoiy-iqtisodiy jihatdan foydali hisoblangan xizmat ko'rsatishning o'ziga xos xususiyati sifatida ham individual, ham jamoaviy ehtiyojlarni qondirishga alohida e'tibor berilgan.

T.N.Araslanovning fikricha, “nomoddiy ehtiyojlar – inson salomatligi, ta’lim, axborot, madaniyat, ma’naviy qadriyatlar kabilardan iborat tushunchadir. Shu manoda xizmat ko’rsatish insonni o’zining holatini o’zgarishidir. Bularga fan, ta’lim, sog’liqni saqlash, jismoniy tarbiya, banklar, audit va maslahat shakllari kabilardan kiradi”[4].

K.Grenroos xizmatlarni personalga bog’liq bo’lgan va texnologiyalarga bog’liq bo’lgan holda realizatsiya qilinadigan xizmatlarga ajratib, xizmat ko’rsatishda ikkala resurs ishtirok etadi, biroq resurslardan biri ustunlikka ega bo’lgan holda ularning nisbati har xil bo’ladi deb ta’kidlagan[5].

Vatanimiz iqtisodchi olimlari M.Q.Pardayev va I.S.Ochilovlar “servis deganda insonlarning ma’lum bir ehtiyojini qondirishga yo’naltirilgan kishilarning naf keltiradigan ma’lum sertifikat va andozalarga ega, sifat jihatidan yuqori bo’lgan xizmat jarayoni bilan bog’liq ongli faoliyati tushuniladi”[6], deb ta’rif berganlar. Mazkur ta’rifda servis kategoriyasiga xizmatning muayyan sertifikat va andozalarni ifodalaydigan, yuqori sifatni ta’minlaydigan xizmat ko’rsatish faoliyati sifatida qaraladi.

Q.J.Mirzayev xizmat ko’rsatish sohasida xo’jalik sub’ektlarining daromadlarini shakllanishi nuqtai nazaridan yondashib, xizmat ko’rsatish – insonlarning ishlab chiqarish va noishlab chiqarish sub’ektlarida yuzaga keladigan, o’z iste’mol ehtiyojlarini qondirishga yo’naltirilgan va daromad olishga qaratilgan harakatlar majmuini ifodalovchi faoliyat deb ta’kidlangan[7].

Tadqiqot metodologiyasi. Raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish sharoitida xizmat ko’rsatish sohasida sifatni oshirishni tadqiq etish bo’yicha iqtisodiy tizimlar va nisbatlarni o’rganish jarayonida induksiya va deduksiya, analiz va sintez, mantiqiy yondashuv, statistik kuzatish, qiyosiy tahlil kabi usullardan foydalanildi.

Tahlil va natijalar. Bilamizki xizmat ko’rsatish sifati mustaqil konsepsiya sifatida 1970-yillarning o’rtalarida xalqaro darajada xizmat ko’rsatish iqtisodiyotiga o’tish bosqichidan boshlab rivojlana boshladi. Ushbu konsepsiyaning rivojlanishi davom etayotganligi sababli, ilmiy foydalanishda “xizmat sifati” kategoriyasining bir nechta ta’rifi mavjud, “xizmat sifati” kategoriyasining mohiyatini kengroq aniqlashimiz uchun quyida oltita asosiy yondashuvni keltirib o’tamiz.

Birinchi yondashuv 1988 yilda V.Seytaml tomonidan taklif qilingan va u quyidagicha ta’riflanadi: “Xizmat sifati deganda – bu iste’molchini xizmatning mukammalligi yoki ustunligi haqidagi mulohazasidir”[8]. Ilmiy adabiyotlarda xizmat ko’rsatish sifatining tarkibiy qismlari xizmat ko’rsatishning umumiy sifati to’g’risidagi fikrni shakllantirishga ta’sir etuvchi omillar ekanligi to’g’risidagi g’oya hukmron bo’lsa-da, boshqa nuqtai nazar ham mavjud. Unga ko’ra, xizmat sifati eng yuqori darajadagi omil bo’lib, iste’molchi uning alohida tarkibiy qismlarini qanday baholashiga ta’sir qiladi. Shuni ta’kidlash kerakki, nima sabab va qanday ta’sir bo’lishidan farqli o’laroq – xizmatning umumiy sifati yoki uning alohida tarkibiy qismlari haqida ishonchli tarzda hukm qilish uchun bugungi kunda hali ham yetarli tadqiqotlar mavjud emas. Amaliy nuqtai nazardan xizmat sifatining tarkibiy qismlari diagnostik ahamiyatga ega. Xizmat sifati boshqaruv va takomillashtirish ob’ekti bo’lganda ularni baholash va tadqiq qilish zarur.

Ikkinchi yondashuv eng keng tarqalgan bo’lib, fan va amaliyotda o’z ahamiyatini hanuzgacha saqlab kelmoqda. Dastlab, u iste’molchilarning kutganlarini xizmat ko’rsatuvchi korxonaning haqiqiy ko’rsatkichlari bilan taqqoslashdan iborat edi. Biroq, ushbu yondashuv doirasida xizmat sifati deganda, xizmat uning talablariga javob berishi kerak bo’lgan iste’molchi tomonidan xizmatni kutish va idrok qilish nisbati tushuniladi. Xizmat sifatini aniqlashning ikkinchi yondashuviga ko’ra, sifat – bu xizmatdan tashqarida bo’lgan atribut bo’lib, iste’molchining ongida xizmat ko’rsatishga bo’lgan umidlari va haqiqiy idrokini taqqoslash asosida uni sotib olish va iste’mol qilish jarayonida hamda undan keyin shakllangan xizmat haqidagi fikrdir. Shu bilan birga, umidlar ham, in’ikoslar ham iste’molchining xizmat ko’rsatuvchi tashkilot bilan o’zaro munosabatlari jarayonida olingan tajribasidan rivojlanadi, uning hatti-harakati, e’tiqodi va atrofdagi voqelikka munosabatining o’zgarishiga olib keladi. Iste’molchi tajribasining o’zi, o’z navbatida, ko’p komponentli bo’lib, hissiy, kognitiv komponentlarni o’z ichiga oladi va xizmatning turli xususiyatlari ta’sirida shakllanadi.

Rivojlanishi ikkinchisi bilan chambarchas bog’liq bo’lgan “xizmat ko’rsatish sifati” kategoriyasining mazmunini aniqlashning **uchinchi yondashuv**ida shaxslararo munosabatlar ham

natija sifatiga, ham xizmat ko'rsatish jarayoniga jiddiy ta'sir qiladi degan taxminga asoslanadi hamda iste'molchilarning umidlarini shakllantirishning asosiy omili bo'lib hisoblanadi. Uning rivojlanishi 1990-yillarning birinchi yarmida boshlangan, vaholanki uning nazariy kelib chiqishi 1980-yillarning boshlariga to'g'ri keladi[9].

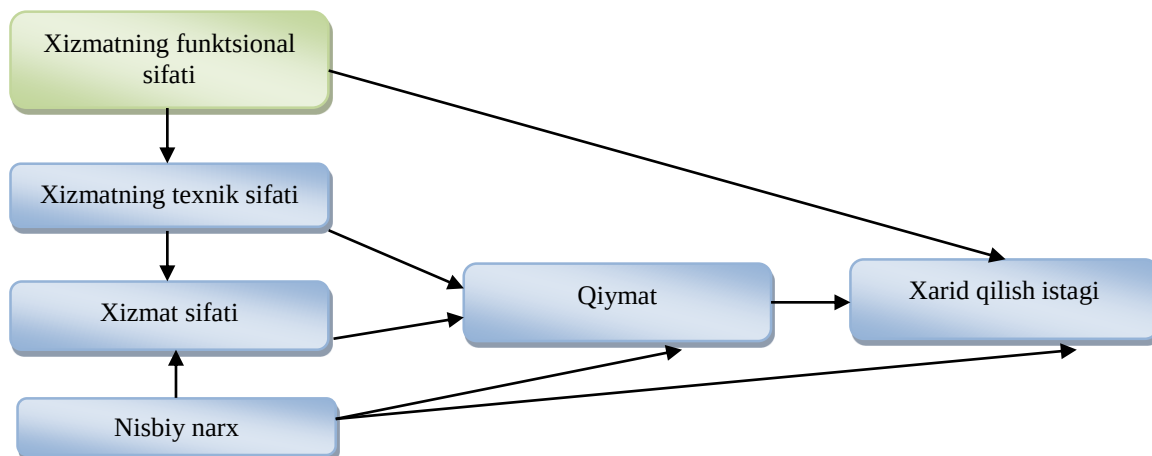
Yigirma yildan ko'proq vaqt oldin iqtisodchi olim M.R.Solomon va hamkasblari xizmat ko'rsatish odamlarning o'zaro ta'siri ekanligini ta'kidladilar[10]. Bunday o'zaro ta'sir jarayonida xizmatlar sifatiga iste'molchining ham, xizmat ko'rsatuvchining ham nuqtai nazari ta'sir qiladi.

To'rtinchi yondashuv ikkinchisining tanqidiy tahlili asosida shakllanadi. Uning birinchi vakillarini J.Kronin va S.Teylor deb e'tirof etish mumkin, ular 1990 yilda xizmatlar sifati iste'molchining unga bo'lgan munosabati shaklidir va shuning uchun uni faqat mijozning xizmatni idrok etishini o'lchash orqali baholash kerak degan xulosaga kelishgan. Ular ikkinchi yo'nalish vakillari qoniqish va munosabatni chalkashtirib yuborishgan, deb hisoblab, xizmat sifatini iste'molchining xizmatni idrok etishi va unga bo'lgan munosabati sifatida belgilashni taklif qilishdi. Bu nuqtai nazarni P.A.Dabxolkar, S.D.Sheferd, D.I.Torplar qo'llab-quvvatlaganlar[11]. Empirik tadqiqotlarga asoslanib, ular faqat idrok etish uchun xizmat ko'rsatish sifati ko'rsatkichlari statistik jihatdan yuqori ishonchlilik va haqqoniylikni hamda prognozlashtirish imkoniyatini ko'rsatishini aniqladilar.

Shunga qaramay, ushbu yondashuv keng e'tirof etilmadi va uni qo'llash faqat iste'molchi tomonidan xizmatni idrok etishni o'lchash orqali xizmatlar sifatini baholashga qaratilgan "Servqual (sevis quality) model" modelidan foydalanishga yo'naltirildi.

Beshinchi yondashuv ham 1992-yillar boshida J.Kronin va S.Teylor tomonidan ishlab chiqilgan. Ularning ta'kidlashicha, mijoz har doim ham eng yaxshi sifatli xizmatni sotib olmaydi, balki yangi yo'nalishda o'rganish ob'ektiga aylangan xizmatning qiymati g'oyasi asosida sotib olish to'g'risida qaror qabul qiladi. Dastlab xizmatning qiymati mijoz olgan naf va ijobiy tajriba va u ko'tarishi kerak bo'lgan xarajatlarni solishtirish natijasi sifatida ko'rilgan. Bu fikrni V.Zeytaml, R.Xaksever, G.Ox, J.K.Suinni, G.N.Soutar, L.V.Jonson va boshqa mualliflar ham qo'llab-quvvatlagan.

"Xizmat qiymati" kategoriyasining mazmuni bo'yicha an'anaviy nuqtai nazarga amal qilgan holda, zamonaviy tadqiqotchilarning ishlarida xizmatlar sifati va qiymat o'rtasidagi bog'liqlik bo'yicha ikkita muqobil nuqtai nazarni ajratib ko'rsatish mumkin. Birinchisiga ko'ra, xizmat ko'rsatish sifati qiymatning tarkibiy qismlaridan biridir. Demak, V.Zeytaml yondashuviga muvofiq, xizmat qiymati modeliga idrok etilgan sifat, ichki ajralmas xususiyatlar (xaridorga beriladigan imtiyozlar), tashqi samarlar (kompaniya imiji), moliyaviy va moliyaviy bo'lmagan, xizmatlarni sotib olish bilan bog'liq xarajatlar kiradi[8]. K.Xaksever, B.Render, R.Rassel, R.Merdik bu modelni kengaytirgan holda, vaqtni oltinchi komponent sifatida qo'shadilar[12].

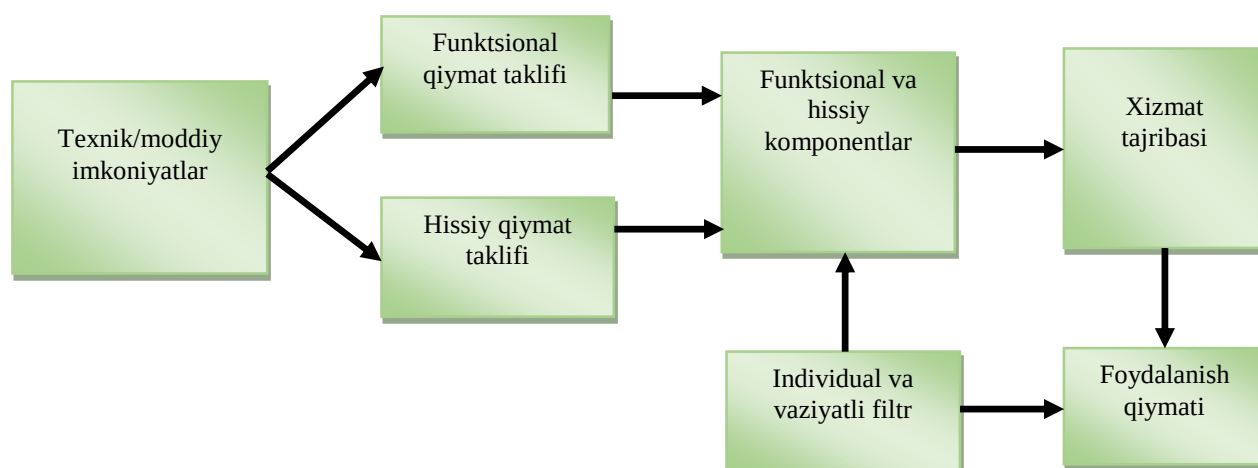
1-rasm. Sifat va xizmat qiymati o'rtasidagi bog'liqlik modeli.[13]

Xizmat sifati va qiymatining nisbati bo'yicha ikkinchi nuqtai nazar shuni ko'rsatadiki, xizmatlar sifati iste'molchining xizmat qiymatini idrok etishiga ta'sir qiladi. Shunday qilib, J.S.Svinni, G.N.Soutar, L.V.Jonson chakana xizmatlarning sifati va qiymatini o'rganish jarayonida

narx, xizmat ko'rsatish sifati, uning tarkibiy qismlari va xizmat ko'rsatish qiymati o'rtasidagi munosabatlarni o'rnatishga imkon beruvchi o'z modelini taklif qildilar (1-rasm). Ushbu modelga muvofiq, xizmat sifati va uning narxi iste'molchining xizmat qiymatini idrok etishiga ta'sir qiladi. Shuningdek, xizmatlarning funksional sifatini idrok etish iste'molchining xizmatni sotib olish niyatiga, texnik sifatni idrok etishiga va bilvosita xizmat sifatini umumiy idrok etishiga bevosita ta'sir qiladi.

Dj.Mettsson qiymatni shakllantirishning boshqacha ko'rinishini taklif qildi, bu esa xizmat qiymati haqidagi g'oyani xaridor tomonidan xizmatni olishning haqiqiy tajribasi va ongli darajada mavjud bo'lgan ideal standartni taqqoslash asosida shakllantirilishini ko'rsatadi[13]. Shuning uchun, ushbu yo'nalishning yanada rivojlanishi iste'molchi tajribasini qiymat shakllanishiga ta'sir qiluvchi asosiy omil sifatida o'rganish hamda 2004 yilda S.Vargo va R.Lashem tomonidan taklif qilingan "pul qiymati" tushunchasidan "foydalanish qiymati" tushunchasiga o'tish bilan xizmat qiymati g'oyasi har bir mijoz uchun mutlaqo individualdir va uni olish yoki ishlatish jarayonida shakllanadi va bu aslida mijozni qiymatning birgalikda ishlab chiqaruvchisi va uning asosiy hakami sifatida tan olinishi zarurligini anglatadi. Mazkur nazariyada mualliflar xizmatdan foydalanish tajribasi va foydalanish qiymati o'rtasidagi munosabatlar modelini taklif qilishgan.

Qiymat taklifi

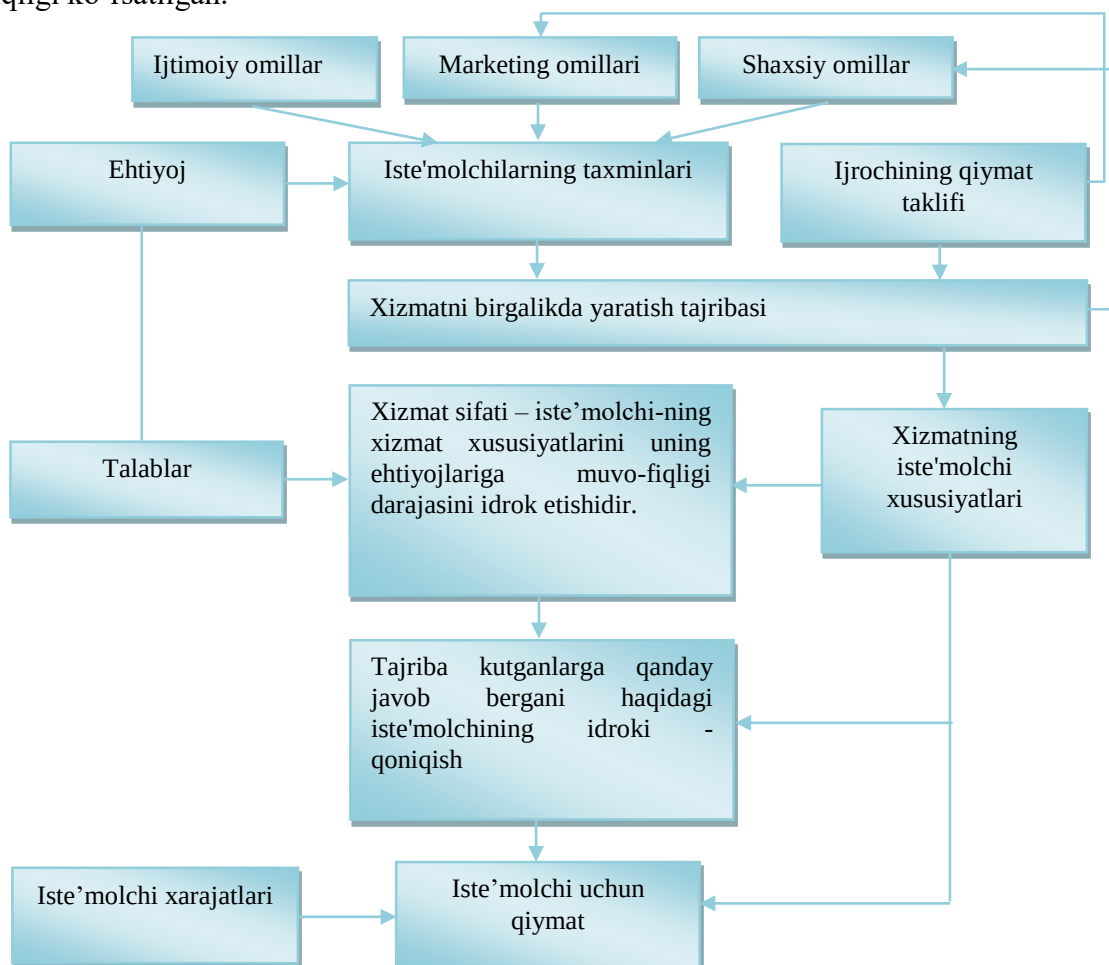

2-rasm. Xizmat tajribasi va foydalanish qiymati o'rtasidagi munosabatlar modeli

Xizmat sifatining mazmunini aniqlashning **oltinchi yondashuvi** ISO 9000 seriyali xalqaro standartlarida keltirilgan yondashuvga mos keladi. Masalan, GOST standarti "Aholiga xizmatlar. Atamalar va ta'riflar, xizmat sifati iste'molchining belgilangan yoki nazarda tutilgan ehtiyojlarini qondirish qobiliyatini belgilaydigan xizmat sifatining xususiyatlari yoki ko'rsatkichlari to'plami sifatida qaraladi. Axborot mahsulotlari, tizimlari va xizmatlariga taalluqli ISO/MEK 25000 xalqaro standartlar turkumi doirasida ISO/IEC 25010 "foydalanish sifati"ni aniqlaydi, bu mahsulot, xizmat yoki tizimning foydalanish darajasi sifatida aniqlanadi hamda ma'lum foydalanuvchilar o'z ehtiyojlarini samarali, xavf-xatarsiz va foydalanishning muayyan shartlarida qoniqish bilan qondirish uchun ishlatiladi[14]. Bunday yondashuvni muvaffaqiyatli deb hisoblash mumkin emas, chunki u sifat, qoniqish, samaradorlik, natijadorlik va qiymat o'rtasidagi asosiy munosabatlarni tushunishni buzadi. Biroq, u axborot texnologiyalari sohasidagi sifatni tushunishdagi tub farqqa ishora qiladi, bu xizmat xususiyatlarining foydalanuvchilarning kutganlariga emas, balki maqsadlariga muvofiqligi asosida shakllanadi.

Yuqorida keltirilgan fikrlarga asoslanib, beshinchi yondashuv xizmat ko'rsatish sifatini aniqlash bilan bog'liq oldingi tushunchalarni birlashtiradi. Iste'molchining idroki sifat haqidagi mulohazaning eng muhim tarkibiy qismidir, chunki u to'rtta yondashuv nuqtai nazaridan uning shakllanishida ishtirok etadi, bu esa tadqiqotlarda "xizmat sifati" kategoriyasining sub'ektiv va vaziyatli xususiyatiga urg'u berilganligini tasdiqlaydi. Yondashuvlarning cheklovlari ularning har biri xizmat sifati to'g'risida mulohazani shakllantirish jarayonining faqat bir qismini va uni shakllantirish bilan bog'liq asosiy tushunchalarning boshqa bir qismini ko'rib chiqishi bilan bog'liq:

taxminlar, tajriba, idrok, qiymat, qoniqish va sifat. Bu amalda iste'molchining haqiqiy ehtiyojlarini qondirishga qaratilgan xizmatning ob'ektiv mohiyatini o'rganishni rad etishga olib keldi. 3-rasmda ushbu bandda ko'rib chiqilgan xizmat sifatini aniqlashning nazariy yondashuvlariga muvofiq ularning mazmunini talqin qilish asosida xizmatlar sifati sohasidagi asosiy tushunchalarning o'zaro bog'liqligi ko'rsatilgan.

3 - rasm. Xizmat sifati to'g'risida yakuniy xulosa chiqarish modeli

Xulosa va takliflar. O'tkazilgan tadqiqot va tahlillarni umumlashtirib, quyidagi asosiy takliflarni keltirib o'tamiz.

1. Iste'molchi va xizmat ko'rsatuvchi bir-biridan mustaqil bo'lib, ularning o'zaro hamkorligi xizmatni birgalikda yaratish doirasida amalga oshiriladi.

2. Ehtiyoj talab va taklifning shakllanishiga olib keladi. Talablar ehtiyojni qondirish uchun zarur bo'lgan xizmatning o'ziga xos iste'mol xususiyatlarining qiymati haqidagi g'oyalar to'plami sifatida ko'rib chiqilishi kerak. Bunda shakllangan taklifning tabiati talabga ta'sir etuvchi omillarga bog'liq.

3. Mijozlar tajribasi (Customer Experience) – bu mijozlar bilan muomala jarayonida, ularning qiziqishlarini o'rganish, ularga xizmatning eng samarali usullarini ko'rsatish va mijozlarning bu xizmatdan qoniqish darajasini aniqlash bilan bog'liq.

4. Xizmat ko'rsatish sohasida iste'molchilarning qoniqishi va kutishlari- muvaffaqiyatli xizmat ko'rsatuvchi korxonalar faqat mijozlarni talablarini qondirish bilan cheklanib qolmasdan, balki ularni xohish-istaklarini kutganlaridan ham ziyoda tarzda (qo'shimcha servis hisobiga) bajo keltirishadi. Bu korxonaga ijobiy mijozlar tajribasi (Customer Experience)ni yaratish orqali obro'sini oshirishga hamda mijozlarning ularga sodiq qolishiga olib keladi.

Xulosa tariqasida "Raqqamli servis" xizmat ko'rsatish sohasida yangi rivojlanayotgan tarmoq bo'lib, u xizmat ko'rsatuvchi korxonalarga yangi imkoniyatlarni ochilishiga, faoliyatiga doir samaradorlik ko'rsatkichlarini ijobiy ko'tarilishiga, ko'rsatilayotgan mavjud xizmatlar sifatining

oshishiga, mijozlar tajribasi (Customer Experience)ning o'tirishga va korxonalar o'rtasidagi o'zaro savdo munosabatlarining mustahkamlanishiga olib keladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 5 oktyabrda 6079-son "Raqamli O'zbekiston — 2030" strategiyasini tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish chora-tadbirlari"gi farmoni.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 28 aprelda 4699-son "Raqamli iqtisodiyot va elektron hukumatni keng joriy etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarori.
3. Жильцов, Е.Н. Экономика сферы платных услуг / Е.Н. Жильцов. - Казань: ИНАР, 1996. - 213 с.
4. Арасланов, Т.Н. Маркетинг услуг: уточнение некоторых понятий с экономической точки зрения // Маркетинг в России и за рубежом. - 2004. - №2. - С. 13-16.
5. Кристиан Гренроос - Модель качества услуг и ее применение в маркетинге. Маркетинг услуг №1.2014 г.
6. Pardayev M.Q., Ochilov I.S. Xizmat ko'rsatish sohasi korxonalarida samaradorlikni oshirish yo'llari. Monografiya, - T.: Iqtisod moliya, 2011. 11-b.
7. Mirzayev Q.J. Agroservis xizmatlari samaradorligini oshirishning metodologik asoslari. Iqtisod fanlari doktori ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya. - Samarqand: SamISI, 2012 y. 49-b.
8. Zeithaml, V. A. Consumer perceptions of price, quality and value: a means-end model and synthesis of evidence / V. A. Zeithaml // Journal of Marketing. - 1998. - Vol 52. - pp. 2-22.
9. Ватолкина, Н. Ш. Систематизация подходов к определению категории «качество услуг» / Н. Ш. Ватолкина // Вестник Тихоокеанского государственного экономического университета. Экономика и упр. - 2012. - № 4 (64). - С. 82-93.
10. Solomon, M. R. A Role Theory Perspective on Dyadic Interactions: The Service Encounter / M. R. Solomon, C. Surprenant, J. A. Czepiel, E. G. Gutman // Journal of Marketing. - 1985. - 49(1):99.
11. Dabholkar, P. Consumer evaluations of new technology based self-service options: An investigation of alternative modes of service quality / P. Dabholkar // International Journal of Research in Marketing. - 1996. - Vol. 13. - №. 1. - pp. 29-51.
11. Управление и организация в сфере услуг/ К. Хаксвер, Б. Рендер, Р. Рассел, Р. Мердик. 2-е изд./пер. с англ. под ред. В.В. Кулибановой. - СПб: Питер, 2002. - 752 с.
12. Sweeney, J.C. Retail service quality and perceived value / J. C. Sweeney, G. N. Soutar, L. W. Johnson // Journal of Consumer Services. - 1997. - № 1. - Vol. 4 -pp. 39-48.
13. Mattsson, J. A service quality model based on ideal value standard / J. A. Mattsson // International Journal of Service Industry Management. - Vol. 3. - № 3. - pp. 18-33.
14. ISO/IEC TS 25011 (E) Information technology — Systems and software Quality Requirements and Evaluation (SQuaRE) – Service quality models. ISO, 2017. -21 p.

UO'K 338.2:004

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI KORXONA VA TASHKILOTLARLARIDA RAQAMLI IQTISODIYOTNING RIVOJLANISH TAHLILI

G.A.Akramova, katta o'qituvchi, Toshkent axborot texnologiyalari universiteti, Toshkent

Annotatsiya. Respublika hududida keng raqamli iqtisodiyotni joriy etilishi nafaqat kichik biznes va xususiy tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanuvchilar uchun foydali, balki mamlakat makroiqtisodiy ko'rsatkichlarining barqarorlashuviga olib keladi. Raqamli iqtisodiyotning yo'lga qo'yilishi bir qancha byurokratik holatlarni ko'payishi kabi muammolarni oldini oladi va ishsizlik ko'lamining kamayishiga o'z ta'sirini ko'rsatadi. Respublikada raqamli iqtisodiyotni samarali shakllantirish va rivojlanganlik darajasini baholash, raqamli iqtisodiyot tayanch institutlari maqomida elektron tijorat va elektron bandlik xususiyatlarini ochib berish; mamlakatimiz korxonalarida zamonaviy AKT joriy qilish va raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish muammolarini aniqlash, O'zbekistonda elektron hukumat faoliyati, birja elektron savdo tizimlar, Internet-do'konlar, xizmat ko'rsatish asosiy tarmoqlar holatini aniqlashda foydalanishi mumkin bo'ladi.

Калит сўзлар: электрон tijorat, электрон bandlik, электрон hukumat, korxona, tashkilotlarida, raqamli iqtisodiyot, muammolar, tahlil qilish, moliyaviy jihatlar, Internet-do'konlar, xizmat ko'rsatish.

Аннотация. Внедрение широкой цифровой экономики на территории республики выгодно не только малому бизнесу и частным предпринимателям, но и приводит к стабилизации макроэкономических показателей страны. Внедрение цифровой экономики предотвратит такие проблемы, как увеличение количества бюрократических дел, и окажет влияние на снижение безработицы. Эффективное формирование цифровой экономики в

республике и оценка уровня развития, раскрывающая особенности электронной коммерции и электронной занятости как основных институтов цифровой экономики; с его помощью можно будет определить проблемы внедрения современных ИКТ на предприятиях нашей страны и развития цифровой экономики, определить состояние деятельности электронного правительства, биржевых электронных торговых систем, интернет-магазинов и Основные сферы услуг в Узбекистане.

Ключевые слова: электронная коммерция, электронная занятость, электронное правительство, предприятие, организации, цифровая экономика, проблемы, анализ, финансовые аспекты, интернет-магазины, сервис.

Abstract. The introduction of a broad digital economy in the republic is beneficial not only for small businesses and private entrepreneurs, but also leads to the stabilization of the country's macroeconomic indicators. The introduction of the digital economy will prevent problems such as an increase in the number of bureaucratic cases and will have an impact on reducing unemployment. Effective formation of the digital economy in the republic and assessment of the level of development, revealing the features of e-commerce and e-employment as the main institutions of the digital economy; with its help it will be possible to identify the problems of introducing modern ICT at enterprises in our country and the development of the digital economy, determine the state of the activities of e-government, exchange electronic trading systems, online stores and the main service sectors in Uzbekistan.

Key words: e-commerce, e-employment, e-government, enterprise, organizations, digital economy, problems, analysis, financial aspects, Internet stores, service.

Kirish. O'zbekistonda raqamli iqtisodiyotning shakllanishi axborot-kommunikatsiya texnologiyalari rivojlanishi bilan chambarchas bog'liqligi barchaga ma'lum.

Hozirgi kunda zamonaviy iqtisodiyotda har qanday korxonaning yutuqlari birinchi navbatda AKT tizimida zarur axborotdan foydalanish bilan bog'liq boshqaruv qarorlarini tezkor va samarali qabul qilish hisoblanadi. Shu tufayli AKTni rivojlantirish va joriy qilish respublika korxonalari uchun juda muhimdir. Bu zamonaviy bosqichda kompaniyalarga yetakchilar maqomiga erishishga imkon beradi. O'zbekistonda AKTning rivojlanishi bir necha bosqich bilan tavsiflanadi:

№	O'zbekistonda AKTning rivojlanish bosqichi
1.	Rivojlanishning boshlang'ich bosqichi (2000-2002 yillar) - AKTni bosqichma-bosqich joriy etish hamda davlat boshqaruvini yaxshilash bosqichi;
2.	Ikkinchi bosqich (2003-2007 yillar) - asosiy qonunchilik-me'yoriy hujjatlarni qabul qilish hamda AKTni ommaviy joriy etish bosqichi;
3.	Uchinchi bosqich (2008-2012 yillar) - davlat organlarida ichki axborot tizimlar va dasturiy mahsulotlarni faol joriy qilish hamda axborot elektron xizmatlarni taqdim etish boshlanishi bosqichi;
4.	To'rtinchi bosqich (2012 yildan hozirgi vaqtgacha) - davlat boshqaruvi tuzilmasini yanada takomillashtirish bosqichi.

Axborot-kommunikatsiya texnologiyalar rivojlanishining hozirgi bosqichiga shakllanish va rivojlanishning yuqori dinamikasi xosdir.

Adabiyotlartahlili va metodologiyasi. Hozirgi kunda mamlakatimiz Prezidenti, hukumati AKT rivojlantirishi hamda ularni jamiyat faoliyatining barcha sohalari ommaviy joriy qilish qiliga alohida e'tibor berishmoqda. Bu borada qabul qilingan O'zbekiston Respublikasining Milliy axborot-kommunikatsiya tizimini rivojlantirish kompleks dasturi muhim ahamiyat kasb etadi.

O'zbekiston Respublikasining Milliy axborot-kommunikatsiya tizimini rivojlantirish kompleks dasturi amalga oshirish yillar mobaynida YaIMda tarmoqning ulushi 1,9% dan 2,2% gacha oshdi. BMTning elektron hukumat bo'yicha reytingida respublikamiz indikatorlari ko'pchiligi ancha yaxshilandi.

Raqamli iqtisodiyot yangi turdagi iqtisodiyot bo'lib, rivojlanishning insonlar imkoniyatlarini kengaytirishga qaratilgan hamda axborot, bilimlar va innovatsion texnologiyalardan foydalanish tufayli farovonlikning o'sishiga imkon beradi.

Raqamli iqtisodiyot sohasiga axborot jamiyati va makoni, AKT va ishlab chiqarishning har xil turlari, ishlab chiqarish va noishlab chiqarish infratuzilmasi kiradi. Raqamli iqtisodiyotda AKT tizimi orqali axborotni yaratish, ishlov berish, to'plash va uzatish jarayonlari tadqiq qilinadi.

O'zbekistonda raqamli iqtisodiyotning shakllanishi AKT rivojlanishi bilan bog'liq iqtisodiy jarayonlarning ilmiy asoslanishi, YaIMda xizmatlar ulushi va boshqa ko'rsatkichlar bilan tavsiflanadi.

Afsuski, respublikamizda raqamli iqtisodiyotning shakllanishi va uni rivojlantirish bilan bog'liq tadqiqotlar hozirgi vaqtgacha chuqur o'rganilmagan. Ushbu tadqiqotlarning o'tkazilishi mamlakatimiz korxonalarida zamonaviy AKTni joriy qilish muammolari, zamonaviy bosqichda raqamli iqtisodiyotning roli va rivojlanishini o'rganish va tahlil qilishga, O'zbekistonda uni shakllantirish va rivojlanish holatini aniqlash hamda rivojlanishi uchun taklif va tavsiyalar berish imkonini beradi. Taklif qilingan ilmiy tadqiqotlar natijalari hukumat organlari tomonidan Respublikada raqamli iqtisodiyotni samarali shakllantirish va rivojlanganlik darajasini baholash, raqamli iqtisodiyot tayanch institutlari maqomida elektron tijorat va elektron bandlik xususiyatlarini ochib berish; mamlakatimiz korxonalarida zamonaviy AKT joriy qilish va raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish muammolarini aniqlash, O'zbekistonda elektron hukumat faoliyati, birja elektron savdo tizimlar, Internet-do'konlar, xizmat ko'rsatish asosiy tarmoqlar holatini aniqlashda foydalanishi mumkin bo'ladi.

Raqamli iqtisodiyotda AKT tizimi orqali axborotni yaratish, ishlov berish, to'plash va uzatish jarayonlari tadqiq qilinadi. Ushbu jarayonlar integratsiyalashgan tarmoqda axborot, asbob-uskunalar ishlab chiqaruvchilari hamda uning iste'molchilari, davlat va fuqarolik jamiyati o'rtasida amalga oshiriladi. Axborot mahsulotni ishlab chiqarish va iste'mol qilish raqamli iqtisodiyotning asosiy harakatga keltiruvchi kuchi hisoblanadi.

Umuman olganda, O'zbekiston Respublikasining Milliy axborot-kommunikatsiya tizimini rivojlantirish strategiyasi tez o'sish tendensiyalarini namoyish qilmoqda. AKTni faol joriy qilish axborot rolining o'zgarishiga, mehnat bozorda tuzilmaviy disproporsiyalarga, bir turdagi tarmoqlarning boshqalar bilan o'zaro bog'liq holda ishlash hajmining o'sishiga, iqtisodiyotning chuqur ilmiy asoslanishi va YaIMda xizmatlar sohasining ulushi oshishiga olib keladi.

AKTni rivojlantirish bo'yicha davlat dasturlarini muvaffaqiyatli amalga oshirishning kafolati bo'lib o'tkazilgan keng qamrovli ilmiy tadqiqotlar asosida raqamli iqtisodiyot indikatorlarining samarali tizimini yaratish hisoblanadi.

Mahalliy davlat hokimiyati organlari O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 99-moddasiga muvofiq Viloyatlar, tumanlar va shaharlarda (tumanga bo'ysunadigan shaharlardan tashqari) hokimlar boshchilik qiladigan xalq deputatlari Kengashlari hokimiyatning vakillik organlari bo'lib, ular davlat va fuqarolarning manfaatlarini ko'zlab o'z vakolatlariga taalluqli masalalarni hal etadilar. Hamda ularning vazifalariga quyidagilar: hududlarni iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy rivojlantirish, mahalliy byudjetni shakllantirish va uni ijro etish, mahalliy soliqlar, yig'implarni belgilash, byudjetdan tashqari jamg'armalarni hosil qilish kiradi.

Muhokama va natijalar. Mahalliy davlat hokimiyati organlariga yuklatilgan hududlarining iqtisodiyot tarmoqlari va sohalarida axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini joriy qilishi¹ vazifasi esa hududlarda raqamli iqtisodiyotni rivojlantirishdagi o'rmini belgilaydi. O'zbekiston hududlarida mahalliy davlat hokimiyati organlarini quyidagi vakolat yo'nalishlarida tahlili natijasida quyidagi muammolar mavjudligi aniqlandi: boshqarmalar, asosan, yuqori tashkilot, ya'ni Vazirlik tomonidan berilgan vazifalarni joylarda bajarish bilan shug'ullanib, Mahalliy davlat hokimiyati organlari mustaqil ravishda hududlarni raqamlashtirish borasida tashabbuslarni amalga oshirmayapti hamda AKT sohasini rivojlantirish va raqamli iqtisodiyotni shakllantirish borasida o'z salohiyatidan yetarlicha yetarli darajada foydalanmayaptilar. Shu sababdan, hududlarda raqamli transformatsiya infratuzilmasi yetarli darajada shakllanmagan.

2. Hududlarda AKT infratuzilmasini rivojlantirishning moliyaviy ta'minoti, asosan, Respublika byudjeti va Vazirlar Mahkamasi qarori bilan boshqa byudjetlar tomonidan

¹ "O'zbekiston Respublikasi Axborot texnologiyalari va kommunikatsiyalarini rivojlantirish Vazirligi hamda O'zbekiston Respublikasi Axborot texnologiyalari va kommunikatsiyalarini rivojlantirish Vazirligi huzuridagi Aloqa, axborotlashtirish va telekommunikatsiya texnologiyalari sohasida nazorat bo'yicha inspeksiya to'g'risidagi nizomlarni tasdiqlash haqida"gi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2018 yil 1 maydagi 318-son Qarori.

moliyalashtirilmoqda. Mahalliy davlat hokimiyati tomonidan mahalliy byudjetni shakllantirish va uni ijro etish, mahalliy soliqlar, yig'implarni belgilash, byudjetdan tashqari jamg'armalarni hosil qilish kabi vazifalar kiritilganiga qaramay, hududlarni raqamlashtirishga qaratilgan jamg'armalar tuzilmagan hamda mahalliy davlat hokimiyati tomonidan raqamli iqtisodiyotni rivojlantirishga yo'naltirilgan mahalliy byudjetlar shakllantirilmagan.

3. Hozirda Mahalliy davlat hokimiyati organlari hududlardagi talabga binoan Vazirlar Mahkamasiga universitet, ta'lim markazlari va boshqa ta'lim muassasalarini tashkil etish bo'yicha takliflar berish bilan chegaralanib qolmoqda. Mahalliy davlat hokimiyati organlari o'z tashabbuslari bilan AKT sohasida xususiy yoki davlat-xususiy sherikchilik asosida ta'lim muassasalari tashkil etilmagan.

4. Bugungi kunda mahalliy davlat hokimiyati organlari hududlarda AKT sohasini rivojlantirish va raqamli iqtisodiyotni shakllantirish borasida nodavlat notijorat tashkilotlari salohiyatidan yetarlicha foydalanmayapti. Buning asosiy sabablari quyidagilardan iborat:

1) NNTlarni hududlarni rivojlantirishga keng jalb etishda mahalliy davlat organlari vakillari bu borada yetarlicha salohiyatga ega emas;

2) NNTlar (ayniqsa, raqamli iqtisodiyot yo'nalishlarini rivojlantirishga qaratilgan) vakillari salohiyatining yetarli emasligi²;

3) hududlarda NNTlarni moliyalash tizimi samarali yo'lga qo'yilmagan. Bu muammolar o'z navbatida, hududlarni "Aqlli shahar", "Aqlli qishloq", "Aqlli hududlar"ga aylantirish borasida imkoniyatlarni cheklaydi.

Yuqoridagi muammolarni bartaraf etish uchun hududlarda raqamli iqtisodiyot infratuzilmasini yaratishda mahalliy davlat hokimiyati quyidagi omillarni rivojlantirishi talab etiladi:

a) ilmiy tadqiqot va oliy ta'lim muassasalari mavjudligi va ularning innovatsion faoliyat olib borishlari uchun yuqori malakali mutaxassislar hamda tegishli (zamonaviy) asbobuskunalar bilan ta'minlanganligi;

b) AKT biznes inkubatorlarining mavjudligi, ularning yuqori malakali kadrlar bilan ta'minlanganligi va samarali faoliyat yuritishlari uchun sharoitlar yaratish;

v) moliya institutlarining mavjudligi va uni moliyalashtirishning samarali tizimi

g) raqamli iqtisodiyot sohasida davlat va nodavlat tashkilot vakillari doimiy ravishda malakasini oshirib boradigan tizimning mavjudligi;

d) ilg'or texnologiyalarni rivojlantirish va joriy etishda, Internet qamrovini ta'minlashda AKT sohasida xizmat ko'rsatuvchi kompaniyalarning mavjudligi;

e) AKT sohasida menejment, marketing, texnologiyalarni qo'llash kabi yo'nalishlarda faoliyat ko'rsatayotgan konsalting kompaniyalarining mavjudligi; j) raqamli iqtisodiyot sohasida g'oya, innovatsiyalarni intellektual mulk shaklida himoya qilish tizimining mavjudligi;

z) innovatsiyalarni rivojlantiruvchi NNTlar faol ishtirokining ta'minlanganligi; i) mamlakat ichida va xorijiy davlatlarda AKT xizmati va mahsulotlarni eksport qilish va ularni tijoratlashtirish samarali tizimining yo'lga qo'yilganligi tashkil etish lozim

² Fuqarolik jamiyati shakllanishini monitoring qilish mustaqil instituti tomonidan tayyorlangan "O'zbekistonda "uchinchi sektor" holati: rivojlanishning hozirgi ahvoli va istiqbollari" mavzuidagi analitik doklad, T., 2018 23-28 b. 48 yo'lga qo'yilgani;

1-rasm. Hududlarda raqamli iqtisodiyotni rivojlantirishning innovatsion infratuzilmasi

Shunday qilib, mahalliy davlat hokimiyati organlari tomonidan ushbu omillarni rivojlantirish va faoliyat tizimini yo'lga qo'yish mamlakatimiz hududlarida raqamli iqtisodiyotni rivojlanishini ta'minlab, uning iqtisodiy imkoniyatlaridan foydalanish darajasining ortishiga zamin yaratadi.

FOYDALANGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. "O'zbekiston Respublikasi Axborot texnologiyalari va kommunikatsiyalarini rivojlantirish Vazirligi hamda O'zbekiston Respublikasi Axborot texnologiyalari va kommunikatsiyalarini rivojlantirish Vazirligi huzuridagi Aloqa, axborotlashtirish va telekommunikatsiya texnologiyalari sohasida nazorat bo'yicha inspeksiya to'g'risidagi nizomlarni tasdiqlash haqida"gi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2018 yil 1 maydagi 318-son Qarori.
2. J.Fazlagi'c, E. Szczepankiewicz, The Role of Local Governments in Supporting Creative Industries-A Conceptual Model, MDPI, 2019.
3. Fuqarolik jamiyati shakllanishini monitoring qilish mustaqil instituti tomonidan tayyorlangan "O'zbekistonda "uchinchi sektor" holati: rivojlanishning hozirgi ahvoli va istiqbollari" mavzuidagi analitik doklad, T., 2018 23-28 b. 48 yo'lga qo'yilgani;
4. G'ulomova N.F., Bekchanov D.M., "O'zbekiston hududlarida raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish tizimini takomillashtirish masalalari"// «Vestnik Karakalpakskogo otdeleniya AN RUz» Karakalpakskoe otdelenie Akademii nauk Respubliki Uzbekistan, 2020.

UO'K 504.03 (304.4:338.432)

AGROKLASTERLARDA ORGANIK MAHSULOT ISHLAB CHIQUVCHILIK VA BIOMASSADAN SAMARALI FOYDALANISH

A.N.Asadullayev, o'qituvchi, Buxoro davlat universiteti, Buxoro
G.S.Ro'ziyeva, magistrant, Buxoro davlat universiteti, Buxoro

Annotatsiya. Respublikamizda meva-sabzavot mahsulotlarining eksport hajmi oshib borishini, jahon bozorida mahsulotlarga qo'yilgan sifat va xavfsizlik talablarining tobora kuchayib borishi, respublikamizda yetishtirilayotgan mahsulotlarning xalqaro bozorlardagi o'rnini mustahkamlash uchun bosqichma-bosqich organik qishloq xo'jaligi mahsulotlarini yetishtirishga o'tish hozirgi kun talabi ekanligidan dalolat beradi. Bu borada muhim ishlar amalga oshirilgan bo'lib, bu qishloq xo'jaligiga oid organik mahsulot ishlab chiqaruvchi korxonalar, maxsus davlat tashkilotlari tomonidan yo'lga qo'yilgan.

Kalit so'zlar: meva-sabzavot, eksport, jahon bozori, organik qishloq xo'jaligi mahsulotlari

Аннотация. Увеличение объемов экспорта плодоовощной продукции в нашей республике, повышение требований к качеству и безопасности продукции на мировом рынке, а также поэтапный переход к производству органической сельскохозяйственной продукции в целях укрепления позиций Продукция, выращенная в нашей республике, на международных рынках свидетельствует о том, что на нее есть текущий спрос. В этом плане проведена важная работа, инициирована она предприятиями, производящими органическую сельскохозяйственную продукцию, и специальными государственными организациями.

Ключевые слова: фрукты и овощи, экспорт, мировой рынок, органическая сельскохозяйственная продукция.

Abstract. The increase in the export volume of fruit and vegetable products in our republic, the increasing quality and safety requirements for products in the world market, and the step-by-step transition to the production of organic agricultural products in order to strengthen the position of the products grown in our republic in the international markets indicate that it is the current demand. In this regard, important work has been carried out, and it has been initiated by enterprises producing organic agricultural products and special state organizations.

Key words: fruits and vegetables, export, world market, organic agricultural products

Jahon bozorida mahsulotlarga qo'yilgan sifat va xavfsizlik talablarining yanada kuchaytirilishi, respublikamizda yetishtirilayotgan mahsulotlarning xalqaro bozorlardagi o'rnini mustahkamlash, raqobatlasha oladigan zarur va teng mahsulotlar bo'yicha zarur ishlarni amalga oshirish lozimligini ko'rsatadi. Shu o'rinda mamlakatimizda yer va suv resurslaridan samarali foydalanish orqali meva-sabzavot mahsulotlari hajmini oshirish va eksportni yanada kengaytirish bo'yicha muhim chora-tadbirlar va izchil islohotlar olib borilmoqda. Xususan, Prezidentimizning 2020-yil 18-maydagi "Qishloq xo'jaligi mahsulotlarining sifat va xavfsizlik ko'rsatkichlarini xalqaro standartlarga muvofiqligini ta'minlashga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi qarori mahsulotlarning xalqaro bozordagi o'rnini mustahkamlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Shu jumlada, Qishloq xo'jaligi vazirligi organik mahsulotlarni ishlab chiqarish va maqbul qishloq xo'jaligi amaliyoti (Global G.A.P.) doirasidagi barcha manfaatdor tashkilotlar faoliyatini muvofiqlashtirish va tartibga solish bo'yicha vakolatli davlat organi hisoblanadi.

So'nggi yillarda organik mahsulot ishlab chiqarish, tartibga solish va muvofiqlashtirish tizimlarini rivojlantirish, qishloq va o'rmon xo'jaligi mahsulotlari sifat va xavfsizlik ko'rsatkichlarini yanada yaxshilash, shuningdek mamlakatimizning organik mahsulot ishlab chiqarish salohiyatidan to'liq foydalanish imkoniyatini oshirish maqsadida bir qator vazifalar belgilandi.

- qishloq xo'jaligi va o'rmon fondi yerlarida bosqichma-bosqich organik ishlab chiqarishga o'tishning prognoz ko'rsatkichlari yaratish;

- yetishtirilayotgan meva-sabzavotlarni jahon bozorida yana-da xaridorgirliigi ta'minlash;

- paxta-to'qimachilik ishlab chiqarishi korxonalari va klasterlari tomonidan organik paxta xomashyosi yetishtirish;

- organik to'qimachilik mahsulotlarini ishlab chiqarishni tashkil etish bo'yicha amaliy chora-tadbirlar ishlab chiqish;

- ixtisoslashgan fermer xo'jaliklari va klasterlar faoliyatini yanada kengaytirish.

Organik qishloq xo'jaligi mahsuloti - oziq-ovqat yoki boshqa qishloq xo'jaligi mahsuloti, tasdiqlangan usullar bilan ishlab chiqarilganligini ko'rsatadigan yorliqli atama. Ushbu usullar resurslarni aylanishiga yordam beradigan, ekologik muvozanatni ta'minlaydigan va biologik xilma-xillikni saqlaydigan madaniy, biologik va mexanik amaliyotlarni birlashtiradi. Sintetik o'g'itlar, kanalizatsiya loylari, nurlanish va genetik muhandislik ishlatilishi mumkin emas[1].

Mamlakatimiz qishloq xo'jaligi tarixida ushbu amaliyot o'z o'rniga ega, ya'ni asrlar davomida shakllangan an'anaviy sabzavotchilik va bog'dorchilik madaniyati mahalliy o'g'itlardan foydalanishni ko'zda tutadigan biologik dehqonchilik tamoyillariga asoslangan. Bu genlarni modifikatsiya qilish texnologiyalarini qo'llamasdan, ozuqaviy qiymati yuqori, o'ziga xos ta'm va iste'mol xususiyatlariga ega bo'lgan organik (ekologik toza) meva va sabzavotlarni yetishtirish imkonini beradi[2].

Organik qishloq xo'jaligi oziq-ovqat ishlab chiqarishning nafaqat bir usuli, balki bu bugungi intensiv ishlab chiqarishning muqobilidir. Global ekotizim ortib borayotgan yuklarga bardosh bera olmaydi. Ekologik qishloq xo'jaligi tabiiy sikllarga ko'proq mos keladi, iloji boricha sun'iy ekotizimlarni yaratadi: dala o'tloqqa, bog' o'rmonga aylanadi. Organik qishloq xo'jaligi qachon paydo bo'lganligini aniqlash juda qiyin. Uning konsepsiyasi sintetik agrokimyoviy moddalar ixtiro qilinishidan oldin ham mavjud edi. Aslida, ilmiy-texnik taraqqiyot davri kelishidan oldin bunday mahsulotlar bor edi: hamma narsa organik ko'rinishda bo'lgan. Biroq, zamonaviy dehqonchilik

amaliyotlari paydo bo'lishi bilan ularga ehtiyoj deyarli yo'q bo'lib ketdi va endi ularni ishlab chiqarish uchun ko'proq harakat talab etiladi.

Biomassa tirik organizmlar tomonidan ishlab chiqarilgan organik material bo'lib, biosferada muhim rol o'ynaydi, turli manbalar va xususiyatlarga ega va ekologik barqaror texnologiyalarda ishlatilishi mumkin, ekotizimlarga ta'sir qiladi va inson hayoti va iqtisodiyoti uchun muhim ahamiyatga ega.

Biomassa biosferadagi asosiy energiya manbai hisoblanadi. U quyosh energiyasini organik moddalarda saqlanadigan kimyoviy energiyaga aylantiradigan o'simliklarning fotosintezi natijasida hosil bo'ladi. Keyin bu energiya oziq-ovqat zanjiri orqali boshqa organizmlarga uzatiladi.

Biomassa oziq-ovqat, yoqilg'i, materiallar va boshqa mahsulotlarni ishlab chiqarish uchun ishlatilishi mumkin. Shuningdek, u biologik xilma-xillikni saqlash va ekotizimlarning ishlashida muhim rol o'ynaydi. Bundan tashqari, biomassa energiya ishlab chiqarish va organik chiqindilarni yo'q qilish uchun biogaz qurilmalari va bioreaktorlar kabi ekologik barqaror texnologiyalarda ham ishlatilishi mumkin.

Biomassa, ekologik atama sifatida, o'simlik va hayvon organizmlarining yashash joyining yuzasi yoki hajmiga to'g'ri keladigan umumiy massasidir. Biroq, so'nggi paytlarda ko'pincha bu tushuncha faqat o'simlik biomassasini anglatadi. Shu nuqtai nazardan, biomassa yer yuzida ham, yer ostida ham tirik va o'lik bo'lgan qazilma organik (o'simlik) materiallar emas. Shunga ko'ra, bunday materiallarning minglab turlarini uchratish mumkin. Biroq, o'simlik biomassasi barcha turlaridan keng tarqalgan va yoqilg'i yoki xom ashyo sifatida tijorat ahamiyatiga ega. Asosan, bu ishlab chiqarish va iste'mol chiqindilari, energiya o'simliklari va boshqalarni o'z ichiga oladi.

Biomassa qisqacha qilib aytganda, bu energiya manbai sifatida ishlatilishi mumkin bo'lgan tirik organizmlarning organik chiqindilari hisoblanadi.

Biomassaning bir nechta turlari mavjud:

O'simlik - bu o'simlik chiqindilari, masalan, ekin qoldiqlari, o'rmon po'stlog'i va boshqalar.;

Hayvon - bu go'ng, patlar va jun kabi hayvonlarning chiqindilari;

Oziq – ovqat - bu kungaboqar urug'lari, sabzavot va mevalarning organik qoldiqlari va oziq-ovqat qoldiqlari kabi oziq-ovqat sanoatining chiqindilari;

Yog'och chiqindilari - bu yog'ochni qayta ishlash sanoatining chiqindilari[3].

Quyida ularni qayta ishlash uchun texnologiyalar va uskunalar tavsiflariga, ulardan ishlab chiqarilgan mahsulotlar turlariga va ishlab chiqarish iqtisodiyotiga o'tish imkoniyati bo'lgan o'simlik xom ashyosining asosiy turlari tavsifi keltirilgan.

Yog'ochni qayta ishlash jarayonida paydo bo'ladigan yog'och chiqindilari, yog'och chiplari, kontrplak ishlab chiqarish chiqindilari, kraker, relslar, qobiq.

Axlat parrandachilikning asosiy mahsulotidir. Ammo qushlar bu mahsulotni go'sht va tuxumdan o'nlab marta ko'proq chiqaradilar. Har kuni axlat katta miqdorda hosil bo'ladi. Masalan, o'rtacha parrandachilik fermasi kuniga 200 tonna axlat ishlab chiqaradi. Mamlakat miqyosida biz milliardlab tonna haqida gapiramiz. Bu yomon hidli chiqindilar to'planib, atrofdagi hamma narsani zaharlaydi. Biroq, axlatni "bosh og'rig'i" dan qimmatli mahsulotlarga – organik o'g'itlar yoki bioyoqilg'iga aylantirish mumkin, bu esa katta foyda keltiradi.

Agar biz o'tni qishloq xo'jaligi hayvonlari uchun ozuqa ishlab chiqarish uchun xom ashyo deb hisoblasak, unda o't – bu o'simliklarning yangi kesilgan poyalari, barglari va kurtaklari massasidir. Shu munosabat bilan qishloq xo'jaligida yangi kesilgan o'tlar ko'pincha yashil massa deb ataladi. Ko'pincha ozuqa ishlab chiqarish uchun dukkakli ekinlar ko'p bo'lgan ko'p yillik va yillik o'tloq o'tlari yetishtiriladi. Donli ekinlardan eng keng tarqalgani makkajo'xori, javdar, guruch, bug'doy, fasol, kungaboqar va shu kabilar.

Pivo chiqindisi-arpa va bug'doydan qayta ishlab chiqarish natijasida olingan pivo sanoatining mahsuloti. Pivo donasi ko'plab qishloq xo'jalik hayvonlari turlari uchun yuqori sifatli protein ozuqasidir. Ammo yangi shaklda pivo fraksiyasi deyarli saqlanmaydi, uni ushbu shaklda uzoq masofalarga tashish iqtisodiy jihatdan befoyda. Yaqin atrofdagi qishloq xo'jaligi korxonalariga sotilishi mumkin.

Qamish - yashil massa hosiliga ega bo'lgan bu keng tarqalgan don asosan otlar va qoramollarni boqish uchun ishlatiladi.

Lignin murakkab organik tabiiy polimer bo'lib, uning formulasi benzol halqasiga asoslangan. U asosan yog'och hujayra membranalarining tashqi qatlamlarida joylashgan. Lignum lotincha yog'och ma'nosini anglatadi. Ligninning o'simliklarning hujayra qobig'ida cho'kishi ularning kuchini oshiradi va lignifikatsiyaga olib keladi. Lignin-sariq-jigarrang rangdagi amorf modda; suvda va organik erituvchilarda erimaydi. Sanoatda lignin sellyuloza (sulfat lignin) ishlab chiqarish va o'simlik materiallarini gidrolizlash jarayonida chiqindi sifatida olinadi.

Torf-ortiqcha namlik va cheklangan havo sharoitida botqoq o'simliklarining nobud bo'lishi va to'liq parchalanishi jarayonida hosil bo'lgan yonuvchan mineral. Dunyoda torf konlari va botqoqlar taxminan 350 million gektarni egallaydi (yer maydonining taxminan 3%), shundan 100 million gektariga sanoat ahamiyati katta.

Somon-quruq o'simlik poyalari, odatda barglar, urug'lardan tashkil topgan qismi. Oziqlanish jihatidan u pichandan ancha past. Somon deyarli vitaminlarni o'z ichiga olmaydi, u oqsillarga (2 – 4%), yog'larga (1 – 2%) kam, tarkibida mineral tuzlar kam. Somonda faqat hazm qilish qiyin bo'lgan tolalar ko'p (32-40%), lekin shunday bo'lsada ulardan turli qoramollarni boqishda va qurilishlarda ishlatilishi mumkin.

Xulosa qilib aytishimiz mumkinki, respublikamizda meva-sabzavot mahsulotlarining eksport hajmi oshib borishini, jahon bozorida mahsulotlarga qo'yilgan sifat va xavfsizlik talablarining tobora kuchayib borishi, respublikamizda yetishtirilayotgan mahsulotlarning xalqaro bozorlardagi o'rnini

mustahkamlash uchun bosqichma-bosqish organik qishloq xo'jaligi mahsulotlarini yetishtirishga o'tish hozirgi kun talabi ekanligidan dalolat beradi. Bu borada muhim ishlar amalga oshirilgan bo'lib, bu qishloq xo'jaligiga oid organik mahsulot ishlab chiqaruvchi korxonalar, maxsus davlat tashkilotlari tomonidan yo'lga qo'yilgan.

Shunday qilib, biomassa keng ko'lamli dasturlarga ega va ko'plab sohalarda qo'llanilishi mumkin. Bu nafaqat ekologik toza material, balki yuqori texnik va iqtisodiy xususiyatlarga ega mahsulotdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Aziz Nurbekov, Uygun Aksoy, Hafiz Muminjanov, Alisher Shukurov "Organic Agriculture in UZBEKISTAN". Food and Agriculture Organization of the United Nations. Toshkent. 2018 y.

2. Eshonkulov B. va boshqalar. O'zbekiston sharoitida organik qishloq xo'jaligi mahsulotlarini yetishtirishning iqtisodiy samaralari // "Development issues of innovative economy in the agricultural sector". International scientific-practical conference on March 25-26, 2021. –B.468.

3. Manba: <https://psk-group.su/znacheniya/biomassa-cto-eto-takoe>

4. Биомасса - растительные материалы - Биомасса - определения, виды, свойства, характеристики . <https://ecology-energy.ru/biomass>

UO'K 334.722(555.12)

TADBIRKORLIK FAOLIYATI VA ILMIY-TEXNIKA TARAQQIYOTINING INTEGRATSIYASI

N.M.Djalilova, katta o'qituvchi, Qarshi muhandislik-iqtisodiyot instituti, Qarshi

Annotatsiya. Tadbirkorlik faoliyati va ilmiy-texnika taraqqiyotining integratsiyalashuvi kontseptsiyasini aniqlash muammosi ko'rib chiqiladi. Integratsiya birlashmalarining maqsad va usullariga e'tibor qaratiladi. Integratsiya jarayoni murakkab hodisa sifatida, o'z ichiga ham iqtisodiy, ham huquqiy jihatlarini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: integratsiya, tadbirkorlik faoliyati, ilmiy-texnikaviy taraqqiyot

Аннотация. Рассматривается проблема определения понятия интеграции предпринимательской деятельности и научно-технического прогресса. Уделено внимание целям способам интеграционных объединений. Процесс интеграции представлен как комплексное явление, включающее как экономические, так и правовые аспекты.

Ключевые слова: интеграция, предпринимательская деятельность, научно-технический прогресс

Abstract. *The problem of defining the concept of integration of entrepreneurial activity and scientific and technological progress is considered. Attention is paid to the goals and methods of integration associations. The integration process is presented as a complex phenomenon, including both economic and legal aspects.*

Keywords: *integration, entrepreneurial activity, scientific and technological progress*

Hozirgi vaqtda integratsiya jarayonlari jahon iqtisodiyotining deyarli barcha sohalariga ta'sir ko'rsatmoqda. Integratsiya jahon iqtisodiyoti tarmoqlarining rivojlanishi va faoliyatiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi.

O'zbekistonda biznesni rivojlantirishning yangi, eng jozibador yo'nalishlarini rivojlantirish va rivojlantirish kichik va o'rta biznesdan konsolidatsiya yo'lidan borishni taqozo etadi, bu esa tobora ko'proq qo'shilish shaklida yuzaga keladi. Aynan ommaviy kompaniyalar sifatida faoliyat yuritayotgan, o'zining ulkan moliyaviy resurslariga, shuningdek, ularni jalb qilish uchun katta imkoniyatlarga ega bo'lgan yirik biznes tashkilotlari jahon bozorida raqobatlasha oladi. Iqtisodiy fanda integratsiya tendentsiyasi mamlakat iqtisodiyotida tabiiy hodisa ekanligi e'tirof etilgan.

Integratsiyalashgan tuzilmalarning paydo bo'lishi va keng tarqalishiga qaramay, mamlakat qonunchiligida tasdiqlangan tadbirkorlik faoliyati va ilmiy-texnikaviy taraqqiyotda integratsiya ta'rifi mavjud emas.

Fan-texnika taraqqiyotining iqtisodiy va ijtimoiy taraqqiyotga hal qiluvchi ta'siri quyidagilar bilan izohlanadi: birinchidan, ishlab chiqarishda yangi texnika, texnologiya va axborot tizimlaridan foydalanish iqtisodiy resurslar unumdorligini oshirishning yetakchi omiliga aylanadi; ikkinchidan, NTP iqtisodiyot strukturasi takomillashtirishga, ishlab chiqarish xarajatlarida tirik mehnat ulushini kamaytirishga, shu bilan birga mehnat vositalari va ob'ektlari ulushini oshirishga ijobiy ta'sir ko'rsatadi; uchinchidan, eng yangi texnologiya va ishlab chiqarish texnologiyasidan foydalanish mahsulot (xizmatlar) sifatini oshirishni ta'minlaydi.

Ilmiy-texnika taraqqiyoti iqtisodiy taraqqiyotning ichki omili bo'lib, fan va texnikaning ishlab chiqarish rivojlanishiga kuchli ta'siri bilan tavsiflanadi. Quyidagilar davlat ilmiy-texnik siyosatining asosiy ustuvor yo'nalishlari hisoblanadi: milliy fanni davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash; uning davlat ahamiyatiga molik ustuvor yo'nalishlarini rivojlantirishni rag'batlantirish; fan yutuqlarini ishlab chiqarishga joriy etish va ulardan samarali foydalanish uchun shart-sharoitlarni ta'minlash.

Ilmiy-texnikaviy siyosatning pirovard (strategik) maqsadi iqtisodiy o'sishni, mamlakatning jahon bozorida raqobatbardoshligini ta'minlash va mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy xavfsizligini ta'minlashdan iborat. ITT- ilmiy taraqqiyotning (bilimlarni yangilash) va texnik taraqqiyotning (texnologiya va asbob-uskunalaridan haqiqiy foydalanish xarakterini o'zgartirish) parallel ravishda ikkita jarayonidan iborat.

Rivojlanish shakllariga ko'ra fan-texnika taraqqiyoti evolyutsion (fan va texnikaning progressiv rivojlanishi) va inqilobiy (ilmiy-texnika inqilobi)ga bo'linadi. Ilmiy-texnik inqilob - bu faoliyatning barcha yoki biron bir alohida sohasida (fan, texnologiya, ishlab chiqarish, boshqaruv, ijtimoiy infratuzilma) tub o'zgarishlarga olib keladigan fundamental ilmiy kashfiyotlardan foydalanishga asoslangan ilmiy-texnika sohasidagi sifat o'zgarishi.

Iqtisodiy integratsiya - bu xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning birlashishi, ularning o'zaro ta'siri, ular o'rtasidagi butun mamlakatlarning milliy iqtisodiyotlari darajasida, shuningdek korxonalar, firmalar, kompaniyalar va korporatsiyalar o'rtasidagi aloqalar. Iqtisodiy integratsiya ishlab chiqarish va texnologik aloqalarni kengaytirish va chuqurlashtirish, kapitalni birlashtirish va resurslarni taqsimlash, shuningdek, birgalikda iqtisodiy faoliyat uchun qulay shart-sharoitlar yaratishda namoyon bo'lishi mumkin.

Integratsiyaning mohiyati xo'jalik yurituvchi sub'ektlarni birlashtirishdan iborat bo'lib, buning natijasida yangi, yirikroq biznes turi shakllanadi. Integratsiyalashgan tuzilmalar sub'ektlari o'rtasidagi o'zaro hamkorlik o'zaro manfaatlar va faoliyatni muvofiqlashtirishni hisobga olgan holda amalga oshiriladi.

Integratsiyaning u yoki bu shakllaridan foydalanish samarasi quyidagi jadvalda keltirilgan. Vertikal va gorizontal integratsiya sanoat rivojlanishining dastlabki va oxirgi bosqichlarida eng katta samarani beradi, inson faoliyatining ma'lum bir sohasi rivojlanishining oraliq bosqichlarida kamroq ta'sir qiladi. Shunday

qilib, avtomobilsozlik, neft va boshqalar kabi tashkil etilgan tarmoqlar integratsiyaning barcha afzalliklaridan foydalanish uchun ajoyib imkoniyat yaratadi. So'nggi yillarda qo'shilish va sotib olishlarning aksariyati ushbu tarmoqlarga to'g'ri keladi.

Integratsiyaning ijobiy va salbiy tomonlari

Ijobiy	Salbiy
- natija aniq ko'rinadi	- kamroq seziladi, lekin ular mavjud
- yoki ma'lum bir sohadagi faoliyatni tartibga solish imkonini beradigan monopol hokimiyatni qo'lga kiritish	- firma optimal o'lcham chegarasidan o'tishi mumkin
- yoki xarajatlarni kamaytirish orqali biznes samaradorligini oshirish	- samaradorlikni oshirish emas, balki pasayish bilan birga keladigan biznes
	- boshqaruv tuzilmasining murakkabligi
	- dinamizmning yo'qolishi va ilmiy-texnik taraqqiyotga moyillikning pasayishi; davlat tomonidan monopoliyaga qarshi ta'qib ob'ektiga aylanish imkoniyati

Integratsiya faoliyati natijasida yangi tashkil etilgan kompaniya kredit olish uchun yaxshi imkoniyatlarga ega, yuqori rentabellik, arzonroq xarajatlar bilan ajralib turadi va bozorda yaxshi mavqega ega. Ushbu afzalliklar asosan sinergiya ta'siri bilan izohlanadi.

Tadbirkorlik subyektlarini qo'shish va birlashtirish, qoida tariqasida, quyidagi maqsadlarga asoslanadi:

1. Fan, texnika va tadbirkorlikni rivojlantirishda davlat ustuvorliklarini belgilash. Bu tadbirkorlik faoliyati va ilmiy-texnika taraqqiyoti integratsiyasini shakllantirishning dastlabki bosqichidir. Ustivor yo'nalishlardan kelib chiqib, davlat tomonidan tartibga solishning barcha usullari bilan amalga oshiriladigan chora-tadbirlar tizimi ishlab chiqiladi;

2. Davlat ilmiy-texnikaviy dasturlarini ishlab chiqish va amalga oshirish.

Davlat ilmiy-texnikaviy dasturlari indikativ xarakterga ega bo'lib, davlat organlari uchun rejali topshiriqlarni, xususiyl ilmiy-tadqiqot va loyiha-konstruktorlik tashkilotlariga buyurtmalarni, shuningdek, iqtisodiyotning xususiyl sektorida ilmiy tadqiqot va loyiha-konstruktorlik ishlarini rivojlantirish prognozlarini o'z ichiga oladi;

3. Ilmiy-texnika sohasidagi davlat buyurtmasi. ilmiy-texnika sohasidagi davlat buyurtmalari ilmiy, ilmiy-tadqiqot va loyihalash tashkilotlarining fundamental tadqiqotlarni rivojlantirish, prinsipial jihatdan yangi texnologiyalar va mahsulotlar turlarini ishlab chiqish va rivojlantirishda ishtirok etishi uchun iqtisodiy jihatdan foydali shart-sharoitlarni ta'minlaydi;

4. Ilm-fan va texnika yutuqlaridan amaliy foydalanishning zarur sharti ilmiy-texnika mahsulotlariga bo'lgan intellektual mulk huquqlarini davlat tomonidan himoya qilinishidir.

5. Tadbirkorlik faoliyatining raqobatbardoshligi va iqtisodiy samaradorligini oshirish;

6. Yuqori malakali boshqaruv funktsiyalarini markazlashtirish orqali optimal boshqaruv tuzilmasini qurish;

7. Xom ashyoni qabul qilish yoki sotib olishdan to yakuniy mahsulotni iste'molchiga sotishgacha bo'lgan ishlab chiqarish jarayonining barcha bosqichlarini o'z ichiga olgan to'liq ishlab chiqarish tsiklini tashkil etish;

8. Integratsiyalashgan tuzilmaning umumiy investitsion jozibadorligini oshirish;

9. Integratsiyalashgan xo'jalik birlashmasining barcha ishtirokchilari tomonidan birgalikda fan va texnika yutuqlarini ishlab chiqish va joriy etish;

10. Iqtisodiyotni diversifikatsiya qilish, ya'ni. ishlab chiqarish va kapitalni tadbirkorlik faoliyatining bir necha yo'nalishlari (sohalari) o'rtasida taqsimlash, bu esa iqtisodiyot tarmoqlarining notekis rivojlanishi natijasida yuzaga keladigan yo'qotishlarning oldini oladi, buning natijasida tadbirkorlik xatarlarini sezilarli darajada kamaytiradi;

11. Moliyaviy oqimlarni optimallashtirish;

12. Integratsiyalashgan kompleks doirasida moliyaviy barqarorlikni oshirish;

13. Har qanday yirik birlashmaga doimo hamroh bo'ladigan iqtisodiy va siyosiy ta'sir;

14. Xalqaro bozorlarga chiqish va boshqalar.

Tadbirkorlik faoliyatida integratsiya jarayonlarini amalga oshirishning huquqiy vositalari integratsiya ishtirokchilarining manfaatlarini qondirish va uning maqsadlariga erishishni ta'minlaydigan huquqiy vositalardir. Integratsiya shakli - umumiy iqtisodiy manfaatga ega bo'lgan integratsiya jarayoni ishtirokchilari o'rtasidagi munosabatlarning tashqi foydasi.

Shunday qilib, xo'jalik birlashmasi deganda ikki yoki undan ortiq tijorat tashkilotlari va (yoki) yakka tartibdagi tadbirkorlarning birlashmasi tushuniladi, ular o'rtasida ustav kapitalida ishtirok etish

va (yoki) xo'jalik boshqaruvi shaklida iqtisodiy va (yoki) tashkiliy bog'liqlik mavjud. Umumiy manfaatlar, uning ishtirokchilari harakatlarini muvofiqlashtirish, loyihalar va maqsadli dasturlarni amalga oshirish hamda yagona iqtisodiy siyosatni amalga oshirishda shakllangan faoliyat.

Yuqorida aytilganlarga asoslanib, biz o'rganilayotgan hodisaning iqtisodiy va huquqiy jihatlarini birlashtirgan holda murakkabligi haqida gapirishimiz mumkin. Shuni ta'kidlash kerakki, tadbirkorlik faoliyatining integratsiya jarayonlari sohasidagi O'zbekiston qonunchiligi yaxlit strategiyaning yo'qligidan aziyat chekmoqda. Bu esa tadbirkorlik faoliyati va ilmiy-texnikaviy taraqqiyotda integratsiya jarayonlarini iqtisodiy va huquqiy tartibga solishning kompleks uslubiy asoslarini yaratish zarurligidan dalolat beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Ergashev R.X. Innovatsion iqtisodiyot: darslik., Qarshi, "Intellect" nashriyoti, 2023. 357 b.
2. Богданов А.С. Оценка эффективности интеграции предприятий: инвестиционный аспект: М., 2001. — С.8.
3. Коваленко Б.Б., Пономарёв А.С., Смешко О.Г. Построение корпоративной структуры управления предпринимательской организации холдингового типа: монография / Под ред. д.э.н., проф. Е.С. Ивлевой. — СПб.: Изд-во Санкт-Петербургской академии управления и экономики, 2010. — С.7, 10.
4. Райзберг Б.А., Лозовский Л.Ш., Стародубева Е.Б. Современный экономический словарь. — 4-е изд., перераб. и доп. — М.: 2003. — С.154.

UO'K 336.7

BANK MARKETING SIYOSATINING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

M.M.Dushamov, erkin tadqiqotchi, Xorazm Ma'mun akademiyasi, Xiva

Annotatsiya. Ushbu maqolada banklarda marketing siyosatining o'ziga xosligi, uning bank taraqqiyotidagi o'rni va ahamiyati to'g'risida mulohaza yuritildi. Shuningdek, marketingni tashkil etuvchi elementlar haqida qisqacha tahliliy ma'lumot berildi.

Kalit so'zlar: bank, marketing, narx, savdo, reklama, sotish, xizmatlar, raqobat, soha, tizim

Аннотация. В данной статье рассмотрены своеобразие маркетинговой политики в банках, ее роль и значение в развитии банка. Также была дана краткая аналитическая информация об элементах, составляющих маркетинг.

Ключевые слова: банковское дело, маркетинг, цена, продажи, реклама, сбыт, услуги, конкуренция, отрасль, система.

Abstract. This article is focused on the uniqueness of marketing policy in banks, its role and significance in the development of the bank. Brief analytical information about the elements that make up marketing was also given.

Key words: banking, marketing, price, sales, advertising, sales, services, competition, industry, system.

Kirish. Bank tizimi bugungi kunda mamlakatimiz bozor infratuzilmasining eng rivojlangan qismidir. Bu sohani jahon standartlari darajasida rivojlantirish iqtisodiy taraqqiyotning asosiy omillaridan biridir. Mamlakatimizda bank-moliya tizimini rivojlantirish, uning barqarorligini mustahkamlash, pul mablag'lari samarali aylanishiga erishish iqtisodiyotning ochiqligi va raqobatbardoshligini ta'minlashda zarur shartlardan biridir. Bu borada iqtisodiyotning asosiy bo'g'ini hisoblangan tijorat banklarining faoliyatini takomillashtirish dolzarb masalalardan biri hisoblanadi [2].

Nafaqat mintaqa iqtisodiyoti, balki mamlakatning butun iqtisodiy tizimining farovonligi ko'p jihatdan moliya-kredit institutlari faoliyatining samaradorligiga bog'liq.

Bank marketingi bank sohasida yuzaga keladigan muammolarni oqilona hal etishga, moliya institutlari faoliyatini oshirishga, shuningdek, ularga raqobatdosh ustunliklarni taqdim etishga yordam beradi.

Adabiyotlar tahlili. Bank marketingini tashkil etish muammolari nisbatan uzoq vaqt davomida olimlar va amaliyotchilarning e'tiborini tortmoqda, buni S.S.G'ulomov, Sh.J.Ergashxodjayeva, A.N.Samadov, U.U.Sharifxodjayev, M.M.Ziyayeva, I.S.Abdullayev kabi mahalliy mualliflarning fundamental ishlari, A.D. Golubovich, O.I. Lavrushina, G.L. Makarova, V.T. Sevruka, I.O. va Ya.O. Spitsynykh, E.A. Utkina va boshqalar.J.K.Van Xorn, E.J.Dollan, F.Kotler, Piter S.Rouz kabi xorijiy

olimlarning ishlarida batafsil ko'rib chiqilgan. Ushbu ishlarda nazariy asoslar ishlab chiqilgan va banklarning marketing faoliyati muammolari bo'yicha ba'zi amaliy tavsiyalar berilgan.

Metod va metodologiya. Maqolada belgilangan vazifalarni bajarishda, umumiy tahlil va sintezning tadqiqot usullari, iqtisodiy-statistik usullar, usullar mavhum-mantiqiy hukmlardan foydalanilgan.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 12-maydagi "2020 — 2025-yillarga mo'ljallangan O'zbekiston Respublikasining bank tizimini isloh qilish strategiyasi to'g'risida"gi PF-5992-sonli farmoni, 2022-yil 28-yanvardagi "2022 — 2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi PF-60-sonli farmonida bank sohasini isloh qilish borasidagi vazifalar belgilangan. O'z navbatida axborot kommunikatsiya texnologiyalarini, shu jumladan mijozlarni masofadan aniqlash tizimlarini joriy etish orqali masofaviy bank xizmatlarini rivojlantirish [1] bank sohasini va elektron tijoratni rivojlantirishda muhimdir.

Natijalar. G'arb ekspertlarining fikriga ko'ra, moliyaviy xizmatlar bozorlar va iste'molchilarning ta'siriga tobora ko'proq ta'sir qilmoqda, shuning uchun bozorni o'rganish va segmentlarga bo'lish, bozorga mahsulotlarni ilgari surish va iste'molchilarga xizmat ko'rsatishga urg'u beradigan marketingning menejerlar uchun ahamiyati ortib bormoqda. Marketing umumiy boshqaruv, moliya va texnologiya bilan bir qatorda bank ishida muvaffaqiyatning muhim strategik omillaridan biriga aylanib bormoqda. Zamonaviy tovar va xizmatlar bozorida raqobat muhitida marketing samaradorligini oshirish dolzarb muammo hisoblanadi. Marketing samaradorligining ahamiyatini tushunish kompaniyalarga bozor siyosatini shakllantirishda ustuvorliklarni aniqlashga yordam beradi, bu esa ularni optimallashtirish yo'llarini topish zarurligini taqozo etadi. Marketing samaradorligini oshirish nafaqat kompaniyalarning bozor siyosatining ustuvorligini optimallashtirishga, balki maksimal foyda olish uchun marketing resurslari sifatini yaxshilashga ham yordam beradi.

Muhokama. Bank marketingi bu - iqtisodiy va ijtimoiy-siyosiy vaziyatga qarab bank faoliyati usuli bo'lib, bankning tashqi va ichki siyosatini anglatadi[8].

Bu o'zining murakkabligi va mamlakatdagi, xususan, moliya bozoridagi doimiy o'zgaruvchan iqtisodiy vaziyat bank tizimi, jumladan, marketing sohasida ham yangi vazifalarni qo'yimoqda.

Ilmiy adabiyotlarda bank marketing tizimining asosiy elementlari quyidagicha izohlanadi:

1. Bozorni o'rganish;
2. Raqobatga yo'naltirilgan bozor strategiyasini ishlab chiqish
3. Raqobatga asoslangan bozor strategiyasini amalga oshirish

Marketing bozor iqtisodiyotini boshqarish konsepsiyasi sifatida ishlab chiqarish va iste'mol o'rtasidagi munosabatni, shuning uchun takror ishlab chiqarish jarayoni bosqichlarining: ishlab chiqarish, taqsimlash, ayirboshlash va iste'mol qilishning uzluksizligi va yopilishini ta'minlaydi.

Bugungi kunda marketing konsepsiyasi xizmatlar ko'rsatish uchun mavjud va potensial bozorlarni aniqlashni, eng ko'pini tanlashni o'z ichiga oladi, ya'ni bank xizmatlarini foydali taklif qilish, mijozlar ehtiyojlarini aniqlash, xizmatlarning yangi turlarini rivojlantirish maqsadlarini aniqlash, xizmatlarni taklif qilish, shu tariqa amalga oshirish uchun foyda olish uchun yangi mijozlarni jalb qilish va xizmatlarning yuqori sifatli bajarilishi va h.k.

Bankning marketing siyosati mahsulot, narx va sotish siyosatini o'z ichiga oladi.

Mahsulot siyosati bu taklif etilayotgan mahsulotlar assortimentini o'zgartirishdan iborat xizmatlardir. Bank asosiy assortimentning tuzilishi to'g'risida qarorni uni yaratish bosqichida qabul qiladi. Ma'lumki, asosiy assortiment tor va keng assortimentga bo'linadi.

Tor va keng assortimentning afzalliklari va kamchiliklarini quyidagicha ifodalash maqsadga muvofiq:

Tor assortimentning afzalliklari	Tor assortimentning kamchiliklari	Keng assortimentning afzalliklari	Keng assortimentning kamchiliklari
Maxsus sifat xizmatlar, xususan agar bank muvaffaqiyatga erishsa	Rivojlanish nisbatan tor bozor segment sharoitlariga bog'liq; Katta biznes xavfi	Mavjud bank xizmatlaridan foydalanish imkoniyatiga ega mijozlar xizmatlarni bir joydan olishiga erishiladi; bank	Nazoratning qiyinligi; boshqaruvning qiyinligi [4]

raqobatchilar tomonidan foydalanilmaydigan bozor joyini topish; maxsus ishlab chiqarishga yo'naltirish evaziga xarajatlarni tejash		ish quvvatini bir maromda ishlashini ta'minlash; Tadbirkorlikning kengayish ehtimoli	
--	--	--	--

Ta'kidlash joizki, bank assortimentining moslashuvchanligi siyosati ham mavjud bo'lib, u quyidagilarni nazarda tutadi:

- Qo'shimcha xizmatlarni joriy etish;
- Mavjud xizmatlarni qisqartirish;
- Eski xizmatlarni yangilariga almashtirish;
- Amaldagi bank mahsulotlariga o'zgartirishlar kiritish;
- Mahsulotni joylashtirish.

Bank marketingida yuqorida ta'kidlaganimizdek, narx siyosati muhim o'rin tutadi.

Bankning narx siyosati bozor kon'yunkturasining o'zgarishiga mos ravishda ularning o'zgarishini hisobga olgan holda turli bank mahsulotlariga narxlarni belgilaydi

Xarajatlar va xizmatlar rentabelligi sababli raqobatchilarni cheklash maqsadida bank xizmatlar narxini pasaytirish imkoniyatiga ega. Biroq narxni ma'lum darajadan past darajaga tushirish mumkin emas, chunki bu yo'qotishlarga olib kelishi mumkin. bank xizmatlarini sotishdan tushgan daromad bilan ta'minlash nuqtayi nazaridan bankda marketing faoliyati sohasida narx muhim vazifani bajaradi.

Narxlarni belgilash jarayonida harakatlar ketma-ketligi quyidagicha:

- marketing maqsadini aniqlash (omon qolishni ta'minlash, oqimni maksimal darajada oshirish foyda, bozorda etakchilikni qo'lga kiritish);
- talab dinamikasini baholash, xizmat ko'rsatishning mumkin bo'lgan hajmlarini aniqlash bozorda qisqa vaqt ichida sotilishi mumkin;
- turli hajmdagi bank xarajatlari miqdorining o'zgarishini baholash uchun taqdim etilgan xizmatlar;

- raqobatchilar narxlarini o'rganish;
- narxlash usullarini tanlash (narx belgilashga qaratilgan xarajatlar; bozorga yo'naltirilgan narx belgilash; maqsadli narxlash)[3].

Bankning savdo yoki sotish siyosati bank faoliyatini rejalashtirish tahlilini o'z ichiga olishi mumkin. Jumladan,

- tarmoqlar;
- bankning bosh ofislari;
- filiallar;
- bank avtomatlari;
- to'g'ridan-to'g'ri sotish.

Bankning marketing siyosati haqida gapirganda, reklamani unutmaslik lozim. Reklama -iloji boricha ko'proq mijozlarni jalb qilish uchun bank xizmati to'g'risidagi ma'lumotlarni eifirga uzatish.

Dastlab marketing faqat bank mahsulotlar va xizmatlar amalga oshirish faoliyati bilan cheklangan bo'lsa, hozirda marketing bankning barcha ishlab chiqarish va sotish faoliyatini boshqarish nazariyasi va amaliyotini o'z ichiga oladi. Marketing nafaqat mijozlarning xizmatlarga bo'lgan talablarini batafsil va puxta o'rganish muammosini hal qilishni, balki mijozlarni xizmatlarga moslashtirishni ham o'z ichiga oladi. Shuningdek, turli banklarga talabni yaratish va sotish hajmini oshirish uchun xizmatlarni rag'batlantirish vazifalarini hal qiladi. Ularning samaradorligini va bankning tadbirkorlik faoliyatining umumiy rentabelligini oshirish uchun kommunikatsiya siyosati mavjud.

Professor E.P.Golubkovning so'zlariga ko'ra, marketing kompleksi - "Bu marketing faoliyatining boshqariladigan parametrlari to'plami, tashkilot maqsadli bozorlar ehtiyojlarini qondirish, ularni eng yaxshi tarzda boshqarishga harakat qiladi "[5].

Bankning marketing siyosatida raqobatning o'zni alohida ahamiyatga ega. Raqobatni his qila olgan bank tizimida marketing kompleksi to'g'ri va izchil yo'lga qo'yiladi.

Zero, Y. Shumpeter iqtisodiy o'sish nuqtai nazaridan raqobat - bu eski va yangi: yangi tovarlar, yangi texnologiyalar, ehtiyojlarni qondirishning yangi manbalari, tashkil etishning yangi turlari o'rtasidagi raqobat[6], deb hisobladi. Bunday bayonotlar raqobatni bozor ishtirokchilarining mahsulotlarni ishlab chiqarish va sotish uchun yaxshiroq sharoitlar uchun kurashi sifatida belgilaydi. A.Yu.Yudanov bank xizmatlarining raqobatbardoshligini uning real xaridni amalga oshiruvchi iste'molchi uchun jozibadorlik darajasi[7] deb ataydi, bu ham raqobatbardoshlik mohiyatini bir tomonlama aks ettiradi.

Xulosa. Umuman olganda, O'zbekistonning zamonaviy vazifalari va bozor iqtisodiyoti sharoitida bank tizimining faoliyati samaradorligi, jahon hamjamiyatiga integratsiyalashuvi ko'p jihatdan ushbu sohadagi marketingning rivojlanishi, turli banklar va ular o'rtasida rivojlanayotgan munosabatlar bilan belgilanadi. Bu o'z ichiga mijozlar, shuningdek, bank xizmatlari bozorini shakllantirish, foiz siyosati va banklarning boshqa faoliyatini qamrab oladi.

Maqolada bank sektorining marketing samaradorligi o'rganildi, uning tendensiyalari va asosiy ko'rsatkichlari aniqlandi. Bank xizmatlari bozori faoliyati tahlil qilinib, zamonaviy sharoitlarda raqamli texnologiyalardan foydalanishning ahamiyati ko'rsatildi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. “Рақамли Ўзбекистон - 2030” стратегиясини тасдиқлаш ва уни самарали амалга ошириш чора-тадбирлари тўғрисида. 2020.05.10. ПФ-6079.
2. Абдухалилова Л.Т. Тижорат банкларида рақамли маркетинг воситаларидан фойдаланиш. “Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar. ilmiy elektron jurnali.6/2022. 220-6.
3. Abdullayev. I.S.Marketing. Toshkent.2020.B.328.
4. Банковский менеджмент: Пер. с англ. /Фишер С., Дорнбуш Р.М., 2015. С.103.
5. Голубков Е.П. Маркетинг. Словарь. [Ekonomika.Delo Ltd](#). 1994.160 стр.
6. Б.А.Ерзнкян. Шумпетер, мэйнстрим и эволюционная теория экономического развития. Экономическая наука современной России.2004 №4. 53-стр.
7. Юданов А.Ю. Бакалавр: Микроэкономика: электронный учебник. Кнорус.2013. 78-стр.
8. Маркетинг банковских услуг: Учеб, пособие / Е.В. Егоров, А.В. Романов, В.А. Романова. - М.: ТЕИС, 2015. - С. 102

UO'K 339.56

MINTAQA TASHQI SAVDO ALOQALARINING RIVOJLANISH ISTIQBOLLARI (XORAZM VILOYATI MISOLIDA)

E.B.Ibadullayev, dots., PhD, “Ma'mun universiteti” NTM, Xiva

Annotatsiya. Ushbu maqolada mintaqaning tashqi iqtisodiy faoliyatiga tasir qiluvchi omillar o'rganilgan va Xorazm viloyatida faoliyat yuritayotgan eksport obektlari faoliyati o'rganilgan va ekonometrik modellar asosida prognoz qiymatlari ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: Tashqi savdo, eksport, mintaq, ko'p omilli ekonometrik model, ARIMA modeli.

Аннотация. В данной статье изучены факторы, влияющие на внешнеэкономическую деятельность региона, изучена деятельность экспортных объектов, действующих в Хорезмской области, и разработаны прогнозные значения на основе эконометрических моделей.

Ключевые слова: Внешняя торговля, экспорт, регион, многофакторная эконометрическая модель, модель ARIMA.

Abstract. In this article, the factors influencing the external economic activity of the region are studied, the activities of export facilities operating in Khorezm region are studied, and forecast values are developed based on econometric models.

Keywords: Foreign trade, export, region, multifactor econometric model, ARIMA model.

Kirish. Jahon mamlakatlarining bugungi kunda xalqaro iqtisodiy munosabatlarga kirishishida eng katta ahamiyatga ega yo'nalish bu xalqaro savdo aloqalari hisoblanadi. Tashqi savdo aloqalarida hozirda eksport bo'yicha Xitoy 15 %, AQSh 8 % va Germaniya 7 % ulush bilan yetakchilik qilmoqda, dunyo importida ham ushbu mamlakatlarining hissasi yuqori hisoblanadi [1]. Jahon banki ta'rifiga ko'ra savdo - bu ish o'rnlari yaratadigan,

qashshoqlikni kamaytiradigan va iqtisodiy imkoniyatlarni oshiradigan o'sish dvigatelidir [2]. Shu sababli Jahon banki guruhi o'zining a'zo mamlakatlariga rivojlangan mamlakatlar bozorlariga chiqishlarini yaxshilash va jahon iqtisodiyotidagi ishtirokini kuchaytirishga yordam berib kelmoqda.

Jahon globallashuvi davrida har bir mamlakat xalqaro iqtisodiy aloqalarga kirishishni o'z oldiga maqsad qilib qo'ygan. Bunga asosiy sabab iqtisodiy rivojlanishga erishish hisoblanadi sababi hozirgi globallashuv davri mamlakatlarning iqtisodiyotlarining integratsiya munosabatlariga kirishishini talab qiladi bunda mehnat taqsimoti asos bo'lib xizmat qilmoqda.

Mamlakatimizda ham so'ngi yillarda mamlakatimizning tashqi savdo aloqalarining rivojlantirish, eksport salohiyatini oshirish, import o'rnini bosish, mavjud salohiyatlardan samarali foydalanish mexanizmlarini ishlab chiqish dolzarb masalalardan hisoblanadi.

Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasida ham ushbu masalalarga alohida e'tibor berilgan. Jumladan ushbu strategiyaning uchinchi yo'nalish "Mamlakat iqtisodiyotini jadal rivojlantirish va yuqori o'sish sur'atlarini ta'minlash" masalalariga bag'ishlangan bo'lib ushbu yo'nalish o'z ichiga 16 ta maqsadni qamrab oladi. Strategiyaning 28-maqsadida Respublikaning eksport salohiyatini oshirish orqali 2026-yilda respublika eksport hajmlarini 30 mlrd AQSh dollariga yetkazish jumladan eksport tarkibida tayyor va yarim tayyor mahsulotlar ulushini 32 foizdan 42 foizga yoki 5,9 mlrd AQSh dollariga yetkazish, mavjud xomashyo resurslarini qayta ishlash quvvatlarini oshirish hisobiga eksport tarkibidagi ulushini 34 foizdan 24 foizgacha kamaytirish; xizmatlar eksport hajmlarini 3,3 mlrd AQSh dollariga yetkazish kabi muhim vazifalar belgilab olingan [4].

Xorazm viloyatida tashqi savdo aloqalarini rivojlantirish hozirda eng dolzarb muammolardan hisoblanadi. Bunga asosiy sabab viloyatning mavjud eksport salohiyatlaridan samarali foydalanilmayotganligi va viloyatning respublika tashqi savdo aloqalariga egallagan ulushining kamligidir. Viloyatda 2022 yil yakunlariga ko'ra 785.5 million AQSh dollar qiymatida tashqai savdo ko'rsatkichlarini qayd qilgan bo'lib bunda eksport 245.2 va import 540.2 million dollarni tashkil qilgan va 295 million dollarlik manfiy tashqi savdo saldosi qayd qilingan [5].

Asosiy qism. Mintaqamiz tashqi iqtisodiy faoliyatini rivojlantirish borasida amalga oshirilayotgan keng qamrovli islohotlar va dunyo mamlakatlari bilan olib borilayotgan mustahkam aloqalar natijasida mintaqa eksport salohiyati oshib bormoqda.

Ma'lumki mintaqa tashqi savdo aylanmasiga, mintaqa iqtisodiyot tarmoqlarida ishlab chiqarilgan va ko'rsatilgan umumiy mahsulot hamda xizmatlar hajmi, mintaqa iqtisodiyotiga jalb qilingan yalpi investitsiyalar xajmi, mintaqa iqtisodiyotida faoliyat ko'rsatayotgan eksportyor korxonalar soni va boshqa bir qator omillar ta'sir ko'rsatadi [6].

Yuqoridagi fikirlarga asoslangan holda mintaqa tashqi savdo aylanmasiga omillarning ta'sirini aniqlash maqsadida ko'p omilli ekonometrik model shakllantirildi. Mazkur modelni tuzish uchun 2010-2022 yillar ya'ni 13 yillik davr oralig'ini qamrab olgan quyidagi ko'rsatkichlar natijaviy va ta'sir etuvchi omillar sifatida tanlab olindi: natijaviy omil – mintaqa tashqi savdo aylanmasining umumiy hajmi (mln.AQSh doll.) – (Y), ta'sir etuvchi omillar – mintaqa sanoatida ishlab chiqarilgan umumiy mahsulot hajmi (mlrd.so'm) - (X1), mintaqada ishlab chiqarilgan umumiy iste'mol tovarlari hajmi (mlrd.so'm) - (X2), mintaqa iqtisodiyotida asosiy kapitalga jalb qilingan investitsiyalar hajmi (mlrd.so'm) -(X3).

1-jadval

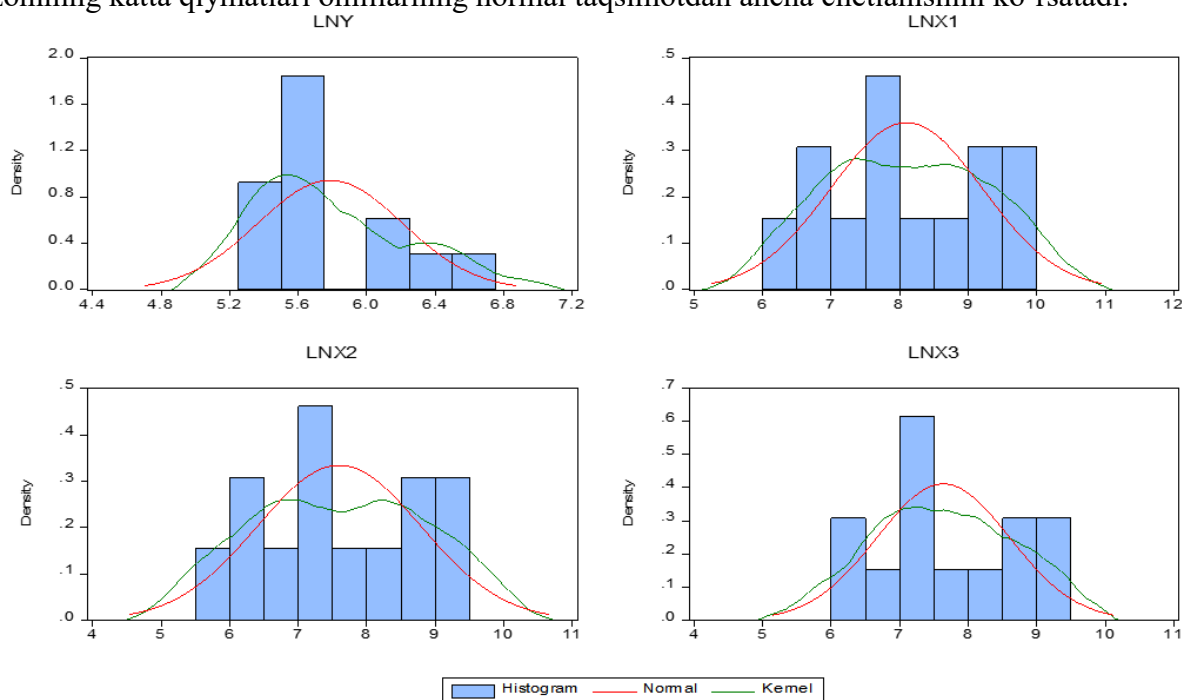
Omillarning statistik tasnifi				
	LN(Y)	LN(X ₁)	LN(X ₂)	LN(X ₃)
Mean (o'rtacha)	5.786577	8.099672	7.597133	7.635877
Median (mediana)	5.675040	7.938339	7.475623	7.386966
Maximum (maksimum)	6.666320	9.816065	9.347150	9.083257
Minimum (minimum)	5.346155	6.443495	5.848748	6.032846

Std. Dev. (standart chetlanish)	0.422949	1.107476	1.194114	0.970000
Skewness — S (Asimetriya koeffitsienti)	0.807935	0.045729	0.005835	0.037590
Kurtosis — K (Ekspress koeffitsienti)	2.414962	1.725308	1.662558	1.956434
Jarque-Bera (Jarka-Bera mezoni)	1.599706	0.884652	0.968980	0.592953
Probability (ehtimollik)	0.449395	0.642540	0.616011	0.743433
Sum (umumiy yig'inda)	75.22550	105.2957	98.76273	99.26640
Sum Sq. Dev. (standart chekanishlarning umumiy yig'indisi)	2.146628	14.71805	17.11091	11.29079
Observations (kuzatuvlar soni)	13	13	13	13

Manba: Muallif ishlanmasi

O'zgaruvchilarning o'lchov birligi turlicha bo'lgani hamda ko'p omilli ekonometrik modelning interpretatsiyasini (talqini) yaxshiroq tushuntirish uchun barcha omillar qiymatlarini natural logarifmlaymiz. Quyida tadqiqotimiz davomida ko'rib o'tadigan ekonometrik tahlil usullarini amalga oshirish uchun maxsus ekonometrik modellashtrish, statistik va prognozlash dasturi EViews 9 dasturidan foydalanamiz. Ko'p omilli ekonometrik model tuzishdan oldin omillarning statistik tavsifini ko'rib o'tamiz (1-jadval). Jadval ma'lumotlarida har bir omil bo'yicha o'rtacha qiymati (mean), teng ikkiga ajratuvchi qiymati (median), maksimal va minimal qiymatlari (Maximum, minimum), shuningdek har bir omilning o'rtacha qiymatdan qanchalik farq qilishi (Standard Deviation) berilgan. Bundan tashqari jadvalda har bir omilning nazariy taqsimot egri chizig'i normal taqsimot egri chizig'iga nisbatan o'ng tarafda ($S > 0$) yoki chap tarafda ($S < 0$) joylashganini bildiruvchi assimetriya koeffitsienti (Skewness-S) va har bir omilning nazariy taqsimot egri chizig'i normal taqsimot egri chizig'iga nisbatan balandroq ($K > 0$) yoki pastroqda ($K < 0$) joylashganini anglatuvchi ekstsess koeffitsienti (Kurtosis-K) hamda har bir omilning normal taqsimotga mosligini tasdiqlash uchun o'tkaziladigan test Jarka-Bera mezoni (Jarque-Bera) qiymatlari keltirib o'tilgan [7].

Omillarning normal taqsimotga bo'y sunishi yoki sunmasligi asimetriya koeffitsienti, ekstsess koeffitsienti va Jarka-Bera mezoni yordamida ko'rib chiqiladi. Jadvaldagi son qiymatlarga e'tibor bersak asimetriya koeffitsienti, ekstsess koeffitsienti va Jarka-Bera mezonining ko'rsatkichlari uncha katta bo'lmagan qiymatlarga ega bunday holda ma'lumki omillarni normal taqsimotga yaqinligini tahmin qilish mumkin. Aksincha asimetriya, ekstsess va Jarka-Bera mezonining katta qiymatlari omillarning normal taqsimotdan ancha chetlanishini ko'rsatadi.

1-rasm. Omillarning normal taqsimot funksiyalari grafiklari

Manba: muallif ishlanmasi

Bu holatni yanada yaxshiroq tasavvur qilish uchun har bir omilning normal taqsimot funktsiyalari orqali ko'rib o'tamiz. Barcha omillarning normal taqsimot funktsiyalari 1-rasmda berilgan.

Rasmdan ham ko'rish mumkinki deyarli barcha omillar normal taqsimot qonuniga bo'ysunar ekan.

Ko'p omilli ekonometrik modelga omillarni tanlash uchun korrelyasion tahlil o'tkazish kerak. Buning uchun omillar o'rtasida juft korrelyasiya koeffitsiyentlari hisoblanadi. Omillar o'rtasida juft korrelyasiya koeffitsiyentlari matritsasi quyidagi 2-jadvalda keltirilgan.

Ushbu jadval ma'lumotlaridan ko'rish mumkinki, natijaviy omil ($\ln Y$) va ta'sir etuvchi omillar ($\ln X_1, \ln X_2, \ln X_3$) o'rtasida zich bog'lanishlar mavjudligini ko'rsatmoqda, ya'ni juft korrelyasiya koeffitsiyentlari qiymati 0,8 dan katta.

Juft korrelyasiya koeffitsiyentlarining matritsasi tahlili natijalari $\ln(x_i) (i = \overline{1,3})$ ba $\ln(x_j) (j = \overline{1,3})$ omillar kollinear deb e'tirof etish mumkin emas. Chunki, agar $r_{\ln(x_i), \ln(x_j)} < 0,8$ bo'lsa hamda $X'X$ matritsa aniqlovchisi nolga yaqin bo'lmasa, u holda bu multikollinearlikning mavjud emasligidan dalolat beradi. Demak, omillar orasidagi juft korrelyasiya koeffitsiyentlari 0,8 dan kichik bo'lgan son qiymatlarni qabul qilgan.

2-jadval

Omillar o'rtasida juft korrelyasiya koeffitsiyentlari matritsasi				
	LN(Y)	LN(X ₁)	LN(X ₂)	LN(X ₃)
LN(Y)	1.000000			
t-Statistic	----			
Probability	----			
LN(X ₁)	0.879411	1.000000		
t-Statistic	4.126038	----		
Probability	0.0017	----		
LN(X ₂)	0.867736	0.397417	1.000000	
t-Statistic	3.973820	16.05830	----	
Probability	0.0022	0.0000	----	
LN(X ₃)	0.826906	0.286802	0.483231	1.000000
t-Statistic	4.877014	20.21170	17.88207	----
Probability	0.0005	0.0000	0.0000	----

Manba: muallif ishlanmasi

Bundan tashqari 3-jadvalda korrelyasiya koeffitsiyentlarining ishonchliligi va ehtimolligini aniqlash bo'yicha koeffitsiyentlar hisoblangan. Har bir korrelyasiya koeffitsiyentining pastki qismida uning t-Styudent mezonini bo'yicha hisoblangan qiymati va ehtimolligi keltirilgan. Omillar o'rtasida hisoblangan ehtimollik 0,05 dan katta bo'lmaslik sharti qo'yiladi. Bu esa mazkur ikki omil o'rtasida zich bog'lanish borligini, juft korrelyasiya koeffitsiyenti ishonchli ekanligi va 95 foiz aniqlikda ikki omil o'rtasida musbat bog'lanish mavjudligini ko'rsatadi. Demak, ko'p omilli ekonometrik modelga kiritiladigan omillar o'rtasida korrelyasiya koeffitsiyentlari t – Styudent mezonining hisoblangan qiymati va ehtimolligi bo'yicha qo'yiladigan talablarga javob berar ekan. Ushbu omillar asosida mintaqa tashqi savdo aylanmasi va unga ta'sir etuvchi omillar bo'yicha ko'p omilli ekonometrik model tuzish mumkin bo'ladi.

Keyingi bosqichda ko'p omilli ekonometrik modelni tuzamiz. Umumiy holda ko'p omilli ekonometrik model quyidagi ko'rinishga ega:

$$\ln(Y) = \ln(\alpha_0) + \alpha_1 * \ln(X_1) + \alpha_2 * \ln(X_2) + \dots + \alpha_n * \ln(X_n) + \varepsilon \quad (1.1)$$

Bu yerda, Y – natijaviy omil, X_i – ta'sir etuvchi omillar ($i = \overline{1, n}$), ε – tasodifiy xato.

Ko'p omilli ekonometrik modeldagi (1.1) noma'lum $\alpha_0, \alpha_1, \alpha_2, \dots, \alpha_n$ parametrlarni aniqlashda “eng kichik kvadratlar usuli” qo'llaniladi.

Ko'p omilli ekonometrik modelning noma'lum parametrlarini hisoblash natijalari quyidagi 3-jadvalda keltirilgan.

3-jadval ma'lumotlaridan foydalanib ko'p omilli ekonometrik modelning ko'rinishi keltiramiz:

$$\ln(Y) = 2,209 + 1,03 * \ln(X_1) + 1,51 * \ln(X_2) + 2,93 * \ln(X_3) \quad (1.2)$$

Ko'p omilli ekonometrik model parametrlarining hisoblash natijalari

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
LN(X ₁)	1,039852	0,210821	4,932393	0,001
LN(X ₂)	1,512709	0,532439	2,841094	0,017
LN(X ₃)	2,936241	0,454536	6,459865	0,000
C	2,209887	1,082077	2,042264	0,068
R-squared	0.845537	Mean dependent var		5.786577
Adjusted R-squared	0.820716	S.D. dependent var		0.422949
S.E. of regression	0.246360	Akaike info criterion		0.283611
Sum squared resid	0.546238	Schwarz criterion		0.457442
Log likelihood	2.156528	Hannan-Quinn criter.		0.247881
F-statistic	8.789528	Durbin-Watson stat		1.127341
Prob(F-statistic)	0.004867			

Manba: muallif ishlanmasi

Hisoblangan ko'p omilli ekonometrik model shuni ko'rsatadiki, mintaq sanoatida ishlab chiqarilgan umumiy mahsulot hajmi 1 foizga ortsa, mintaq tashqi savdo aylanmasining umumiy hajmi 1,03 foizga ortishi mumkin ekan. Mintaqada ishlab chiqarilgan umumiy iste'mol tovarlari hajmining 1 foizga oshishi, mintaq tashqi savdo aylanmasi hajmini 1,51 foizga oshishiga olib kelar ekan. Shuningdek, mintaq iqtisodiyotida asosiy kapitalga jalb qilingan investitsiyalar hajmini 1 foizga o'sishi, mintaq tashqi savdo aylanmasining umumiy hajmini 2,93 foizga o'sishiga olib kelishi mumkin.

Ko'p omilli ekonometrik model (1.2) sifatini tekshirish uchun determinatsiya koeffitsiyentini tekshiramiz. Determinatsiya koeffitsiyenti natijaviy omilning o'zgarishiga modelga kiritilgan omillar necha foiz ta'sir ko'rsatishini izohlaydi. Hisoblangan determinatsiya koeffitsiyenti (R^2 - R-squared) 0,846 ga teng. Bu esa to'qimachilik va tikuv trikotaj sanoatida ishlab chiqarilgan umumiy mahsulot hajmining ($\ln Y$) o'zgarishiga modelga kiritilgan omillar 84,6 foiz ta'sir ko'rsatmoqda. Qolgan 15,4 (1,0—0,846) foizi modelga kiritilmagan omillar ta'siridir.

Ko'p omilli ekonometrik modeldagi (1.2) omillarning standart xatoliklarining kichik qiymatlarni qabul qilganligi ham modelning statistik ahamiyati yuqori ekanligidan dalolat beradi.

Ko'p omilli ekonometrik modelning (1.2) statistik jihatdan ahamiyatga ega ekanligini yoki o'rganilayotgan jarayonga adekvatligini (mos kelishini) tekshirishda F-Fisher mezon qo'llaniladi. Fisherning hisoblangan hisoblangan qiymati jadvaldagi qiymati taqqoslanadi. Agar $F_{hisob} > F_{jadval}$ bo'lsa, u holda model statistik jihatdan yaroqli hisoblanadi. Demak, F-Fisher mezonining jadval qiymati ozodlik darajalari $k_1 = m$ (m-omillar soni) va $k_2 = n - m - 1$ (n-kuzatuvlar soni) hamda $\alpha = 0,05$ ahamiyatlilik darajasidan kelib chiqib, $F_{jadval} = 3,86$ ga, F-Fisher mezonining hisoblangan qiymati $F_{hisob} = 8,78$ ga teng va $F_{hisob} > F_{jadval}$ shart bajarilganligi uchun (1.2) model statistik ahamiyatli ekan.

Endi ko'p omilli ekonometrik modelning (1.2) hisoblangan parametrlarni (regressiya koeffitsiyentlari) ishonchliligini tekshirishda Studentning t-mezonidan foydalaniladi. Ma'lumki, ishonchlilik ehtimoli $\alpha = 0,05$ va ozodlik darajasi $df = n - m - 1 = 13 - 3 - 1 = 9$ (n — kuzatuvlar soni, m — omillar soni) dan kelib chiqib t-mezonning jadval qiymati $t_{jadval} = 2,26$ ga teng. 3-jadval ma'lumotlaridan har bir omil bo'yicha t-mezonining hisoblangan qiymatlarining absolyut qiymati jadval qiymatidan katta ekanligini ko'rish mumkin. Bu holat (1.2) modelning hisoblangan parametrlarni (regressiya koeffitsiyentlari) ishonchli ekanligidan dalolat beradi.

Mintaqa tashqi savdo aylanmasining umumiy hajmi ko'rsatkichining istiqboldagi 2023–2027 yillarga prognoz ko'rsatkichlarini ishlab chiqishda asosan ARIMA (Autoregressive integrated moving average) ekonometrik modelidan foydalanildi [8].

Prognozlashni ARIMA (Autoregressive integrated moving average) ya'ni "Sirg'aluvchi o'rtachaga integrallashgan avtoregression" modelida (p,d,q) tartibi mavjud bo'lib, bunda p-avtoregressiya parametrini, d-integratsiyalash qismini, q-sirg'aluvchi o'rtacha parametrini ifodalaydi. ARIMA modelini umumiy ko'rinishi quyidagi ko'rinishga ega bo'ladi:

$$Y_t = \alpha + \beta_1 Y_{t-1} + \dots + \beta_p Y_{t-p} + \epsilon_t + \mu_1 \epsilon_{t-1} + \dots + \mu_q \epsilon_{t-q} \quad (1)$$

4-jadval

Mintaqa tashqi savdo aylanmasining umumiy hajmini prognozlashga asoslangan ARIMA (1, 1, 0) model natijalari

Dependent Variable: $(1 - L) Foreign Trade$					
	Coefficient	Std. Error	z	p-value	
const	43.3405	26.2493	1.651	0.0987	*
phi_1	-0.267132	-0.114825	2.3264	0.0383	***
Mean dependent var	47.97500	S.D. dependent var			119.9231
Mean of innovations	0.737457	S.D. of innovations			111.4195
R-squared	0.578721	Adjusted R-squared			0.578721
Log-likelihood	-73.62391	Akaike criterion			153.2478
Schwarz criterion	154.7025	Hannan-Quinn			152.7092

Manba: muallif ishlanmasi

Olib borilgan hisob-kitob natijalari asosida mintqa tashqi savdo aylanmasining umumiy hajmini prognozlashda ARIMA (1, 1, 0) ko'rinishidagi model eng optimal model sifatida tanlab olindi. Tanlab olingan model natijalari 4-jadvalda berilgan.

Yuqoridagi jadval natijalariga ko'ra ARIMA (1, 1, 0) modeli statistik jihatdan ahamiyatli va adekvatligini ko'rish mumkin. Demak yuqorida shakllantirilgan modeldan olib borilgan hisob-kitob natijalari mazkur mintqa tashqi savdo aylanmasining umumiy hajmi ko'rsatkichini prognozlashda to'liq foydalanish mumkinligini asoslaydi [9].

Mintaqa tashqi savdo aylanmasining umumiy hajmini 2023–2027 yillarga mo'ljallangan prognoz qiymatlari quyidagi jadvalda berilgan (5-jadval).

5-jadval

Mintaqa tashqi savdo aylanmasining umumiy hajmini 2023–2027 yillarga mo'ljallangan prognoz qiymatlari

Obs. (Yillar)	Prediction (Prognoz qiymati)	Std. error (Standart xatolik)	95% interval* (95% oraliq)
2023	768.613	111.420	(550.235 ; 986.991)
2024	828.042	138.138	(557.298 ; 1098.79)
2025	867.085	164.655	(544.367 ; 1189.80)
2026	911.573	186.453	(546.133 ; 1277.01)
2027	954.607	206.197	(550.468 ; 1358.75)

*For 95% confidence intervals, $z(0.025) = 1.96$

Manba: muallif ishlanmasi

Prognoz natijalarimizga tayangan holda aytish mumkinki, kelgusi 5 yil davomida Xorazm viloyatining tashqi savdo aylanmasi o'sish ko'rsatkichlarini qayd qilgan jumladan, 2023 yilda 768.6 mln. AQSh dollar qiymatini tashkil qilgan bo'lsa 2027 yilga borib mintqa tashqi savdo aylanmasining umumiy hajmi 954.6 mln. AQSh dollar bo'lishi kutilmoqda. Bu esa o'z navbatida mazkur ko'rsatkich 2022 yilga nisbatan qariyb 1,3 marta o'sish imkoniyati mavjudligini ko'rsatadi.

Umuman olganda so'nggi yillarda amalga oshirilayotgan o'zgarishlar, yaratilayotgan imkoniyatlar yaqin yillarda viloyatning eksport salohiyatini oshirish, import tovorlarini o'rnini bosuvchi mahsulotlar va xizmatlar ishlab chiqarish imkoniyatini yaratadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. World Trade Statistical Review 2022. WTO <http://www.wto.org/statistics>.
2. Токарев Ю.А. Формирование и использование экспортного потенциала. Автореферат дисс. на соиск. канд. экон. наук: 08.00.05 Казань, 1997. 8с.
3. PF-60-сон 28.01.2022. 2022-2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida.
4. Xorazm viloyati statistika boshqarmasi ma'lumotlari <http://www.xorazmstat.uz/uz/>.
5. Мальцев А.А. Государственное регулирование внешнеэкономической деятельности в РФ 1994-95 гг. Учебное пособие. -Екатеринбург: Изд-во ЕАИУП, 2004. - 260с.
6. Некрасов Н.Н. Региональная экономика. М.: Экономика, 1975. 22-23 бетлар.
7. Стратегии макрорегионов России: Методологические подходы, приоритеты и пути реализация / под ред. А.Г.Гранберга; М.: Наука, 2004. с.479.
8. Павлов П.В. Институт особых экономических зон в РФ финансово правовые и организационно-экономические аспекты функционирования./ - М.: ИНФРА-М, 2010.-256 с.
9. Вахабов А.В. Хожибакиев Ш.Х., Муминов Н.Г. Иностранные инвестиции. Учебное пособие. - Т.:Молия, 2010. -С.180.

RAQAMLI IQTISODIYOT VA UNING DUNYO BO'YLAB RIVOJLANISHI**A.Sh.Khabibullaev, bo'lim boshlig'i, British Management University, Toshkent**

Annotatsiya. Raqamli iqtisodiyot, yoki "cyber-economy," dunyo bo'ylab ommalashtirilayotgan va rivojlanayotgan soha. Bu tizimlar, axborot texnologiyalari, iqtisodiyotni boshqarish, tadbirkorlik, va inobatga olingan yutuqlar orqali iqtisodiy tuzilmani yangilashda katta rol o'ynaydi. Raqamli iqtisodiyotning o'zida, internet, ishlab chiqarish avtomatlashtirish, big data, va ishlab chiqarishning boshqa sohalari keng jihatdan qamrab olingan. Bu jarayonlar o'zida, inobatga olingan texnologiyalar, ma'lumotlarni tahlil qilish, ma'lumotlardan foydalanish, ishlab chiqarish jarayonlarini avtomatlashtirish va boshqa innovatsion yondashuvlar bilan bog'liq. Maqolada shular xususida so'z boradi.

Kalit so'zlar: iqtisodiyot, raqamlashtirish, raqamli texnologiyalar, iqtisodni raqamlashtirish.

Аннотация. Цифровая экономика, или «киберэкономика», — популярная и развивающаяся область во всем мире. Он играет важную роль в обновлении экономической структуры посредством систем, информационных технологий, экономического управления, предпринимательства и признанных достижений. В самой цифровой экономике широко охвачены Интернет, автоматизация производства, большие данные и другие области производства. Эти процессы связаны с рассматриваемыми технологиями, анализом данных, использованием данных, автоматизацией производственных процессов и другими инновационными подходами. О них рассказывает статья.

Ключевые слова: экономика, цифровизация, цифровые технологии, цифровизация экономики

Abstract. The digital economy, or "cyber economy," is a popular and growing field around the world. It plays an important role in upgrading the economic structure through systems, information technology, economic management, entrepreneurship and recognized achievements. The digital economy itself widely embraces the Internet, factory automation, big data and other areas of production. These processes are related to the technologies in question, data analysis, data use, automation of production processes and other innovative approaches. The article talks about them.

Keywords: economics, digitalization, digital technologies, digitalization of the economy.

Kirish. Dunyo ko'z o'ngimizda o'zgarib, raqamli texnologiyalar asta-sekin kundalik hayotning har bir sohasining ajralmas qismiga aylanib bormoqda. Hozirgi vaqtda hayotning barcha sohalari faoliyatini elektron, kompyuter, tarmoq va boshqa ko'plab muhim avtomatlashtirilgan texnologiyalarsiz tasavvur qilish qiyin. Aloqa va xaridlardan tortib, mahsulot ishlab chiqarish va kompaniyaning mustaqil ishiga qadar – barchasi raqamli muhitga o'tmoqda. Bizning davrimizda "raqamli iqtisodiyot" noyob hodisasi paydo bo'ldi va rivojlanmoqda.

Raqamli iqtisodiyot moliyaviy xizmatlarning (masalan, elektron valyuta, blokcheyn texnologiyalari) hamda oldi-sotdi (masalan, onlayn do'konlar) jarayonlarining kengayishi orqali turli sohalarda rivojlanmoqda. Dunyoning rivojlangan bir qancha mamlakatlarda raqamli iqtisodiyotning imkoniyatlarini o'rganilib, mazkur sohani rivojlantirishga harakat qilinmoqda.

Asosiy qism. Raqamli iqtisodiyot (web, internet iqtisod, elektron iqtisod, IoT, DE) - bu elektron biznes va elektron tijorat bilan bog'liq bo'lgan elektron tarmoqlar (raqamli telekommunikatsiyalar) hamda ular tomonidan ishlab chiqarilgan va sotiladigan raqamli tovarlar va xizmatlar yordamida amalga oshiriladigan iqtisodiy faoliyatdir. Raqamli iqtisodiyotning xizmatlari va tovarlari uchun to'lovlar ko'pincha raqamli valyuta (elektron pul) yordamida amalga oshiriladi.[1]

Raqamli iqtisodiyot kontseptsiyasi XX asrning so'nggi o'n yilligida paydo bo'ldi. 1995-yilda Nikolas Negroponte atomlarni qayta ishlashdan bit va baytlarni qayta ishlashga [2] o'tish metaforasini ishlatib, "jismoniy" timsolda (og'irlik, xom ashyo, transport) klassik tovarlarning yetishmasligi va afzalliklarini ta'kidladi.[3]

Yer aholisining o'sishi va resurslarning safarbar etilishi bilan elektron iqtisodiyot elektron tijorat va xizmatlar biznesi bilan cheklanib qolmaydi, balki hayotning barcha jabhalariga: sog'liqni saqlash, ta'lim, Internet-banking va boshqalarga ta'sir qiladi.

Hujjatlar va aloqalarni raqamli ommaviy axborot vositalariga ommaviy ravishda o'tkazishni hisobga olsak (Rossiyada elektron hujjat aylanishi uchun elektron imzo standarti qabul qilingan), davlat bilan aloqani elektron platformaga o'tkazish mantiqiy ko'rinadi. Elektron davlat va elektron hukumat o'z fuqarolari uchun elektron xizmatlar va mahsulotlarning salmoqli qismini yaratadi. Shuningdek, hukumatlar fuqarolarni yuqori tezlikdagi raqamli aloqa bilan ta'minlash choralari ko'rmoqda, masalan, Avstraliya milliy keng polosali tarmog'i o'n yoshdan oshgan Avstraliya aholisining 93 foizini 1 Gbit/s tezlik bilan ta'minlaydi.[4] 2017 yilda Rossiya Federatsiyasi hukumati "Raqamli iqtisodiyot" dasturini qabul qildi, Estoniya, Belarus ham raqamli iqtisodiyotni faol rivojlantirmoqda. Ayrim mamlakatlarning iqtisodiy rivojlanishini tahlil qilish uchun esa I-DESI deb ataladigan indeks qo'llaniladi.

Raqamli iqtisodiyot tengsizlik va ijtimoiy bo'linishga hissa qo'shadigan "nomoddiy kapital" sifatida ham tavsiflanadi. 2017-yilda Xaskell va Vestleyk "Kapitalsiz kapitalizm" asarini nashr etishdi, bu esa siyosatchilarning an'anaviy iqtisodiyotdan nomoddiy aktivlarga asoslangan yangi iqtisodiyotga o'tishga moslasha olmasligidan xavotir uyg'otadi. 2000-yillarning o'rtalaridan boshlab kompaniyalar mashina, asbob-uskunalar yoki ko'chmas mulkdan ko'ra brending, dizayn va texnologiya kabi "nomoddiy aktivlarga" ko'proq sarmoya kiritilmoqda.

"Uber", "Yandex Go", "Wind" kabi kompaniyalar avtomobillar yoki texnikalarga emas, balki dasturiy ta'minot va ma'lumotlarga egalik qiladi. Kofe do'konlari va sport zallari olomondan ajralib turishga yordam berish uchun brendingga tayanadi. Farmatsevtika kompaniyalari marketing, tadqiqot va ishlanmalar uchun katta byudjet sarflaydilar.

Bu an'anaviy ishlab chiqarishdan farqli o'laroq, ishlab chiqarilgan birinchi birlikdan keyin ishlab chiqarishning marginal qiymati kamayadi va bu dasturiy ta'minot bilan bog'liq bo'lmaydi. Birinchi birlik ishlab chiqarilgandan so'ng, masalan, ma'lumotlar, sug'urta, elektron kitoblar, hatto filmlar kabi ishlab chiqarishning qolgan qismi deyarli bepul bo'lib qoladi. Jahon iqtisodiyotining eski modelga mos kelmaydigan ulushi o'sishda davom etar ekan, bu keng ko'lamli siyosatlariga ta'sir qiladi. Nomoddiy aktivlar kichik va o'rta korxonalar (KO'K) va transmilliy korporatsiyalar (TMK) o'rtasidagi tafovutni kengaytirishi mumkin. Bir tomondan, hozirgi bank tizimi nomoddiy aktivlarni baholash va nazorat qilishda qiynalmoqda. Oldingi vaqtlarda, kompaniya bankrot bo'lganida, banklar binolar, avtomobillar va boshqalar kabi jismoniy aktivlarni sotish orqali pullarini qaytarib olishlari mumkin bo'lgan. Biroq, agar nomoddiy aktivlar tushib qolsa, kompaniyaning qiymati pasayganligi sababli, bu aktivlarni osongina sotish mumkin bo'lmagan. Natijada, kichik va o'rta korxonalar o'rtadagi kapitalga ko'proq bog'liq bo'lib, bank moliyalashtirishdan farq qilardi. Resurslarga qulayroq kirish TMKlarga nomoddiy aktivlar sinergiyasidan foydalanish imkonini beradi. Masalan, Apple MP3 iPodni yaratishda texnologiyasini litsenziya shartnomalari, ovoz yozish belgilari va dizayn tajribasi bilan birlashtirib, g'olib mahsulotni yaratdi. Texnologiyalarni birlashtirish va keyin miqyosni kengaytirish qobiliyati ushbu kompaniyalarga bozordagi ustun mavqei oshirishga yordam beradi.[5]

Raqamlashtirish zamonaviy dunyoda iqtisodiy o'sishning asosiy va keng qamrovli omilidir. Raqamli mamlakatlar va raqamlashtirish yetarli darajada amalga oshirilmagan davlatlar o'rtasidagi mavjud iqtisodiy tafovut yanada chuqurroq va hatto yengib bo'lmaydigan bo'lib qoladi. Shunday qilib, ushbu iqtisodiy sohada "ortda qolgan" davlatlar raqamlashtirish darajasini oshirish uchun tegishli choralarni ko'rishlari kerak.

So'nggi yillarda dunyo tez o'zgarimoqda. Bu ko'p jihatdan raqamlashtirish fenomeni bilan bog'liq. Raqamlashtirish - bu inson hayotining barcha jabhalarida yuqori texnologiyali raqamli texnologiyalarni ishlab chiqish va joriy etishni o'z ichiga olgan murakkab va keng qamrovli jarayon. Ya'ni, aynan raqamlashtirish insoniyatga global o'zgarishlarning yangi davriga kirishiga yordam beradi. Albatta, jahon iqtisodiyoti, boshqa barcha sohalar singari, raqamlashtirishning ta'siri ostida bo'ladi. Raqamlashtirish iqtisodiyotdagi ko'plab sifatli tarkibiy o'zgarishlarni shakllantirishga yordam beradi. Ushbu jadal rivojlanayotgan soha katta ma'lumotlar (BigData), sun'iy intellekt (AI),

simsiz texnologiyalar, virtual va kengaytirilgan reallik, blokcheyn, bulutli hisoblash, narsalar internet (IoT), ilg'or robototexnika, uch o'lchamli (3D) bosib chiqarish, keng polosali Internet kabi ko'plab ishlanmalarni o'z ichiga oladi.

Raqamli texnologiyalarning rivojlanishi raqamli iqtisodiyotning paydo bo'lishiga olib keldi. "Raqamli iqtisodiyot" tushunchasining keng qo'llanilishi tufayli "raqamli iqtisodiyot" ning ko'plab turli ta'riflari paydo bo'ldi. Biroq, raqamlashtirishni o'rganishga bag'ishlangan na xorijiy va na mahalliy adabiyotlarda ushbu kontseptsianing yagona, yaxlit va aniq ta'rifi hali ishlab chiqilmagan. Chet ellik mualliflar ushbu atamani izohlashda uning talqinini raqamli texnologiyalarning o'ziga xos turlarini sanab o'tish yoki raqamlashtirishning inson hayotining ijtimoiy va iqtisodiy sohalariga ta'siri yo'nalishlarini ko'rsatish bilan almashtirishga moyildirlar. Masalan, 2016 yilda Jahon banki quyidagi tushuntirishni bergan: "Raqamli iqtisodiyot – bu raqamli texnologiyalarning rivojlanishi tufayli mehnat unumdorligi, kompaniyalarning raqobatbardoshligi oshib, yangi ish o'rinlarini yaratadigan, qashshoqlik va ijtimoiy tengsizlikni kamaytiradigan, ishlab chiqarish tannarxining kamayishi kuzatilayotgan iqtisodiyotdir". Ayrim mualliflar Milliy tadqiqot universiteti Iqtisodiyot Oliy maktabi (NRU HSE) tomonidan ishlab chiqilgan talqindan foydalanishni taklif qiladilar: "Raqamli iqtisodiyot – bu raqamli texnologiyalar va tegishli mahsulotlar va xizmatlarni yaratish, tarqatish hamda ulardan foydalanish faoliyatidir".

Iqtisodiyotlarni raqamlashtirishni baholash uchun ushbu tizimning asosiy farazi hamda raqamli iqtisodiyotning rivojlanish darajasini ko'rsatuvchi to'rtta omil yordamida izohlash mumkin:

1. Taklif shartlari. "Raqamli o'zaro aloqalar va tranzaksiyalarni osonlashtirish uchun infratuzilma qanchalik yetuk?"

2. Talab shartlari. "Iste'molchilar raqamli ekotizimda ishtirok etishga tayyormi va qodirmi?" degan savol bo'yicha samaradorlikni aniqlaydi.

3. Institutsional muhit: "Davlatning raqamli ekotizimlarni rivojlantirishga qaratilgan aniq siyosati bormi?"

4. Innovatsiya va o'zgarishlar: "Mamlakatning raqamli iqtisodiyotida innovatsiyalar ko'lami qanday?"

Ushbu to'rtta omilga asoslanib, Tufts universitetida mualliflar jamoasi "COVID davridagi raqamli iqtisod" tadqiqotida mamlakatlar iqtisodiyotini to'rtta zonaga bo'lishdi: yetakchilar, sekinlashayotganlar, istiqbollilar va muammolilar. Shunday qilib, ular dunyo mintaqalari raqamlashtirish darajasi jihatidan juda xilma-xil ekanligini ko'rsatdilar. Bundan tashqari, ba'zi hududlar juda xilma-xildir, shuning uchun ularda yetakchilar ham, orqada qolganlar ham mavjud.

Eng ko'zga ko'ringan "yetakchi"lar Osiyo-Tinch okeani mintaqasida (Singapur, Gonkong, Janubiy Koreya), Yevropada (Germaniya, Estoniya), Yaqin Sharqda (BAA, Qatar, Isroil) va Shimoliy Amerikada (AQSh) joylashgan. Bu guruhga hozirda ushbu sohada raqamlashtirishning dastlabki darajasi yuqori, ham jadal rivojlanish sur'atlariga ega bo'lgan mamlakatlar kiradi.

"Sekinlashayotgan" mamlakatlar guruhiga iqtisodiyoti yuqori raqamlashtirish darajasiga ega, ammo rivojlanish sur'ati past bo'lgan davlatlar kiradi. Raqamlashtirishning rivojlanish sur'ati "sekinlashgan" mamlakatlar asosan Yevropada (bu guruhning eng ko'zga ko'ringan vakillari Finlyandiya, Daniya, Shvetsiya, Shveytsariya, Norvegiya), Osiyo-Tinch okeani mintaqasida (Yangi Zelandiya, Tayvan, Avstraliya, Yaponiya), Shimoliy Amerikada (Kanada) joylashgan.

"Istiqbolli"lar, Raqamli rivojlanish darajasi shkalasi bo'yicha juda past ko'rsatkichlarga qaramay, jadal rivojlanmoqda va raqamli rivojlanishning yuqori sur'atlarini namoyish etmoqda. "Istiqbolli"lar uchun ayrim hududlarni ajratib ko'rsatish qiyin: deyarli har bir mintaqada so'nggi yillarda raqamlashtirish darajasi yuqori bo'lgan mamlakatlar mavjud. "Istiqbolli" mamlakatlardan quyidagilarni alohida ta'kidlash lozim: Xitoy (raqamli transformatsiya tezligi bo'yicha mutlaq yetakchi), Hindiston, Indoneziya, Vetnam, Eron, Saudiya Arabistoni, MDH davlatlari.

Ba'zi "istiqbolli" davlatlar va "yetakchi" davlatlar raqamlashtirishning jadal sur'atlari va ko'plab yangi ishlanmalar tufayli jahon iqtisodiyotining raqamli transformatsiyasi tendentsiyalariga alohida ta'sir ko'rsatadi. Iqtisodiyoti "sekinlashgan" davlatlar ham raqamlashtirishning rivojlanishiga ta'sir ko'rsatmoqda, biroq ularning bu sohadagi ahamiyati so'nggi yillarda pasayib bormoqda, chunki

ularda hozirda innovatsion faollik yuqori darajada emas. Biroq, ularning ta'siri turli institutsional mexanizmlar (qonunlar, qoidalar) orqali ko'proq seziladi.

Raqamlashtirish sohasida “ortda qolgan” mamlakatlarning katta qismi ikkita mintaqada aniqlangan: Afrika va Lotin Amerikasi. Ushbu turkumda nafaqat milliy iqtisodiyotda, balki mavjud raqamli ekotizimda, balki raqamlashtirishning past darajasida ham muammolar mavjud.

Mamlakatlar va mintaqalar bo'yicha raqamlashtirishni turlicha baholashlariga qaramay, global raqamlashtirish jarayoni barcha mamlakatlarga ta'sir ko'rsatayotgani va zamonaviy jamiyat rivojlanishining asosiy va keng qamrovli tendentsiyasi ekanligi ayon.[6]

Xulosa. Raqamli iqtisodiyot, yoki DE (Digital Economy) sohasi dunyo bo'ylab rivojlanayotgan eng muhim sohalaridan biri hisoblanadi. Ushbu soha, ma'lumotlarni o'rganish, saqlash, tarqatish va ularga asoslangan texnologiyalar orqali jamiyatning har xil sohalarida ishlab chiqishni oshiradi. Raqamli iqtisodiyot biznes, hokimiyat tashkilotlari va jamiyatni o'z ichiga olgan sohalar orqali rivojlanishda davom etmoqda.

Raqamli iqtisodiyotning keyingi bosqichi – 5G va IoT (Internet of Things) kabi texnologiyalarning rivojlanishi, shuningdek, Yashil Texnologiyalar va Yashil Iqtisodiyot borasidagi muammolarga yechim topishi kabi faktorlar orqali kengayib borayotganini ko'rsatadi. Raqamli moliya xizmatlari, "blockchain" texnologiyasi yordamida innovatsiyalar va biznes jarayonlarning ko'p tomondan rivojlanishi ham bu sohada ommalashayotgan muhim yangiliklardan biridir.

Bu rivojlanishlar jamiyatning rivojlanishini ta'minlash, biznes jarayonlarni optimallashtirish, axborotlar omborini mustahkamlash va yangi innovatsiyalarni qo'llab-quvvatlashda muhim ahamiyatga ega. Raqamli iqtisodiyot va uning rivojlanishini o'rganish, mamlakatlar va korxonalarda xavfsizroq, samaraliroq va sodda iqtisodiyotni rivojlantirishda muhim rol o'ynaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Сетевая экономика, Архивная копия от 23 ноября 2010 на Wayback Machine (https://ru.m.wikipedia.org/wiki/Wayback_Machine) // Глоссарий.ru
2. Grove, A. S. (2004). It's no longer about the Information Age. It's about the age of your information. KPMG advertisement, Wall Street Journal, November 7, 2000 Everything we ever said about the Internet is happening. *Superior Customer Value in the New Economy: Concepts and Cases*, 53.
3. Матвеев, И. А. (2012). Электронная экономика: сущность и этапы развития. *Управление экономическими системами: электронный научный журнал*, (6 (42)), 13.
4. Wilson, N. (2014). Australia's National Broadband Network—A cybersecure critical infrastructure? *Computer Law & Security Review*, 30(6), 699-709.
5. Сударушкина, И. В., & Стефанова, Н. А. (2017). Цифровая экономика. *Азимут научных исследований: экономика и управление*, 6(1 (18)), 182-184.
6. Иорданова, В. Г., & Черенкова, С. А. (2022). Влияние цифровизации мировой экономики на экономический рост в странах мира (на примере КНР и США). *Российский внешнеэкономический вестник*, (8), 36-53.
7. Сердюкова, О. А. (2019). Цифровая экономика Пермского края: состояние и перспективы развития. *Экономика и бизнес: теория и практика*, (8), 138-144.
8. Chakravorti, B., Chaturvedi, R., Filipovic, C., & Brews, G. (2020). Digital in the time of covid. *Trust in the Digital Economy and Its Evolution Across*, 90.
9. Ram, R. (2016). PPP GDP per capita for countries of the world: a comparison of the new ICP results with World Bank data. *Social Indicators Research*, 127, 1057-1066.
10. Hantrais, L., Allin, P., Kritikos, M., Sogomonjan, M., Anand, P. B., Livingstone, S., ... & Innes, M. (2021). Covid-19 and the digital revolution. *Contemporary Social Science*, 16(2), 256-270.

UO'K 657

ICHKI NAZORATINI TAKOMILLASHTIRISHNING USULLARI U.E.Mexmonaliyev, o'qituvchi, Farg'ona Politehnika Instituti, Farg'ona

Annotatsiya. Zamonaviy sharoitda kompaniyada ichki audit xizmatini tashkil etilishi ushbu kompaniya rahbariyatiga samarali va aniq qarorlar qabul qilish uchun moliyaviy-xo'jalik faoliyati to'g'risida eng shaffof va ishonchli iqtisodiy ma'lumotlarni taqdim etishga imkon beradi, yuqori samarali buxgalteriya tizimini va qoidabuzarliklarning oldini oladi, tarkibiy bo'linmalar hisobotlarining obyektivligi va ishonchliligini tasdiqlaydi, soliqqa tortishni optimallashtiradi.

Kalit so'zlar: ichki audit, ichki nazoratning tashkiliy shakllari, ichki audit xizmati, ichki audit vazifalari, ichki audit samaradorligi.

Аннотация. Создание службы внутреннего аудита в компании в современных условиях позволяет руководству данной компании предоставлять наиболее прозрачную и достоверную экономическую информацию о финансово-хозяйственной деятельности для принятия эффективных и конкретных решений, обеспечивает создание высокоэффективной системы бухгалтерского учета и предупреждения нарушений, подтверждение объективности и достоверности отчетности структурных подразделений, оптимизацию налогообложения.

Ключевые слова: внутренний аудит, организационные формы внутреннего контроля, служба внутреннего аудита, задачи внутреннего аудита, эффективность внутреннего аудита.

Abstract. The creation of an internal audit service in the company in modern conditions allows the management of this company to provide the most transparent and reliable economic information about financial and economic activities for making effective and concrete decisions, ensures the creation of a highly effective accounting system and prevention of violations, confirmation of the objectivity and reliability of the reporting of structural units, optimization of taxation.

Keywords: internal audit, organizational forms of internal control, internal audit service, internal audit tasks, internal audit effectiveness.

Kirish. Ichki nazorat boshqaruv tizimida muhim ahamiyat kasb etib, u ichki nazorat va xatarlarni boshqarish imkoniyatini yaratib hamda kompaniyaning maqsad va vazifalariga qay darajada erishganligini tahlil qilish va baholash elementi va muhim vositasidir.

Ichki nazorat xizmatini yaratish zarurati "iqtisodiyotning rivojlanish miqyos" bilan bog'liq muammolardan kelib chiqadi. Kompaniya faoliyati ko'lami oshgani sayin ma'muriy apparatga ajratib turadigan boshqaruv nazorat tizimi va faoliyat samaradorligini analitik tahlil etish zarurati kun tartibiga chiqadi. Buni axborot almashinuvi muammosini keltirib chiqaradi va turli boshqaruv bo'linmalarining bir-biriga zid qarorlar qabul qilish ehtimolini oshishi sabab bo'ladi. Shu bilan birga, yuqori rahbariyat tomonidan nazorat qilish qiyinlashadi, bu xatolar va suiiste'molliklar sonini sezilarli darajada oshiradi.

Buxgalteriya vazifalarini ajratish

Kichik korxonalar odatda buxgalteriya jarayonining barcha jabhalarida, jumladan, ruxsat berish, ijro etish, saqlash va operatsiyalarni joylashtirishda jarayonni ta'minlash uchun bitta xodimga yoki buxgalterga bog'liq. Ideal holda, naqd pul tushumlari va to'lovlarni qayta ishlash alohida bo'ladi, bunda hisob-fakturalarni tasdiqlash, cheklarni tayyorlash, cheklarni imzolash va bank hisoblarini solishtirish bo'yicha turli odamlar bilan vazifalar ajratiladi. Bir shaxsga naqd pul yoki olingan cheklar, omonatlar va to'lovlarni tizimga joylashtirishga ruxsat berish firibgarlik xavfini oshiradi. Bu jarayonlar turli shaxslar orasida ajratilishi kerak. Agar bu sizning tashkilotingiz uchun imkonsiz bo'lsa, yuqoridagi vazifalarni bajaradigan shaxslarni vaqti-vaqti bilan almashtirish tavsiya etiladi.

Bundan tashqari, siz kompaniyangizga noto'g'ri buxgalteriya hisobi ma'lumotlari va hatto yaxshi nazorat ostida qolishi mumkin bo'lgan qoldiq xatarlardan kelib chiqadigan o'ziga xos xavflarni baholash va kamaytirishga yordam berish uchun avtomatlashtirish provayderlari dan foydalanishiz mumkin. Avtomatlashtirish provayderlari kompaniyalarga batafsil va oson kirish mumkin bo'lgan buxgalteriya ma'lumotlarini saqlash orqali AP risk va nazorat matritsalarini tayyorlashda yordam berishi mumkin, bu esa biznes egalari va bosh direktorlarga nimaga qarshi turishlari haqida to'liq tasavvur beradi.

Bundan tashqari, istalgan joydan foydalanish mumkin bo'lgan onlayn to'lov xizmatidan foydalanishni ko'rib chiqishingiz mumkin va sizga to'lov jarayoni ustidan hisob nazoratini kuchaytiradi. Hisob-kitoblar va to'lovlar har qanday naqd pul berishdan oldin qulay tarzda tasdiqlanishi mumkin. Agar sizning vaziyatingiz hali ham jismoniy tekshirish qoidalarini talab qilsa, ularni o'zingiz imzolang yoki qo'shimcha imzolovchiga ruxsat bering. Hujjatlarni imzolagan shaxs cheklarni beruvchi shaxsdan alohida bo'lishini va imzo qo'ygan shaxs cheklarni pochta jo'natishdan

oldin schyot-fakturalarga mos kelishiga ishonch hosil qiling. Va nihoyat, xavfni oldini olish uchun bo'sh cheklarni kirishni cheklaydigan xavfsiz joyda saqlang.

Moliyaviy hisobotlarni uchinchi tomon ko'rib chiqish

Buxgalterlar va boshqa ichki buxgalteriya ishlarini qo'llab-quvvatlash uchun biznes egalari moliyaviy hisobotlarni vaqti-vaqti bilan ko'rib chiqishi kerak. Bajarilgan ish keyinchalik ko'rib chiqilishini bilgan shaxs firibgarlik qilishdan to'sqinlik qiladi. Chetdan kelgan buxgalter moliyaviy hisobotlardagi noaniqliklar va nomuvofiqliklarni aniqlashda, shuningdek, biznes egalarga moliyaviy ma'lumotlar tartiblarini yaxshiroq tushunishda yordam berishi mumkin.

Xodimlardan ta'tilga chiqishni talab qiling

Yuqorida aytib o'tilgan mijoz misolida, kompaniya buxgalterlari o'qish uchun shahar tashqarisida bo'lganida noodatiy tekshirish faoliyatini aniqladi. O'g'irlash va boshqa firibgarlik turlari buxgalteriya hisoblarida aniqlanmaslik uchun doimiy ravishda qog'oz izlarini yashirishni talab qiladi. Shu sababli, biznes egalari kompaniyaning buxgalteriya / buxgalteriya hisobi vazifalarini bajaradigan xodimlar har yili ta'tilga chiqishlarini va ushbu ta'til davomida o'z majburiyatlarini qoplash uchun zaxira shaxsni belgilashlarini talab qilishlari kerak. Ideal holda, ta'til kamida bir hafta davom etishi va kitoblar yopilganda bir oy oxirida bo'lishi kerak.

Moliyaviy tizimlarga kirishni cheklash

Korxonalar tomonidan qo'llaniladigan eng keng tarqalgan buxgalteriya dasturi o'z foydalanuvchilariga oldingi operatsiyalarni tahrirlash va o'chirish imkoniyatini beradi, bu esa o'g'irlikni osongina yashirishga olib kelishi mumkin. Biznes egalari kompaniyaning buxgalteriya tizimiga ADMIN huquqlarini (iloji bo'lsa) saqlab qolishlari va foydalanuvchilarning faqat o'z funktsiyalari uchun zarur bo'lgan hududlarga kirishini cheklash haqida o'ylashlari kerak. Bu soxta yozuvlar yaratish va ularning izlarini yashirish ehtimolini kamaytirishga yordam beradi. Bekor qilingan va o'chirilgan tranzaksiyalarni ko'rib chiqish har qanday tuzatishlar yoki o'chirishlarni ko'rsatadi va protseduralardagi qoidabuzarliklarni aniqlashda muhim rol o'ynashi mumkin.

Agar onlayn to'lov xizmatigizda xodimga yoki buxgalterga tasdiqlash huquqi berilsa, berilgan kreditlarning haqiqiyligini ta'minlash va har qanday ushlangan naqd pulni qoplash uchun soxta kredit eslatmalarini yaratishga yo'l qo'ymaslik uchun kredit eslatmalarini ko'rib chiqish kerak.

Nazoratni oshirish

Nazoratsiz ichki nazorat yetarli darajada yaxshi emas. Siz yoki ishonchli resurs bank ko'chirmalarini, tekshirish yoki to'lov registrilarini va bank hisob-kitoblarini muntazam tekshirib turishingiz kerak. Hayoliy xodimlar va tasdiqlanmagan ko'tarilishlar, soatlar va hatto xarajatlar uchun ish haqi hisobotlarini ko'rib chiqing. Xodimga qo'llab-quvvatlovchi hujjatlarni saqlash zarurligini ta'kidlang va siz vaqti-vaqti bilan ba'zi operatsiyalarni va tasdiqlovchi hujjatlarni haqiqiyligi va to'g'riligini tekshirishingiz kerak.

Eng muhimi, biznes egalari moliyaviy hisobotlarni ko'rib chiqish va biznesning moliyaviy ma'lumotlaridagi tendentsiya va o'zgarishlarni tushunishni birinchi o'ringa qo'yish uchun siyosat va tartiblarga rioya qilishlari kerak. Oylik yoki choraklik o'zgarishlarni, shuningdek, byudjet va haqiqiy o'rtasidagi tafovutlarni tushunishga e'tibor qaratish lozim.

Xulosa va takliflar. Ichki nazorat xizmati mutaxassislari kompaniya faoliyati samaradorligini oshirishdan manfaatdor: uning bo'linmasi sifatida ichki audit xizmati doimiy ravishda o'z samaradorligini tasdiqlashi kerak. Biroq, ichki audit nafaqat egalari uchun, balki kompaniya rahbariyati uchun ham zarurdir. Menejrlarning vazifasi biznesni boshqarish, belgilangan maqsadlarga eng samarali tarzda erishishdir. Ushbu vazifaning muvaffaqiyati asosan ikki omilga bog'liq:

Menejerda to'g'ri boshqaruv qarorlarini qabul qilish uchun zarur bo'lgan ma'lumotlar bormi?

Qabul qilingan qarorlarning bajarilishini nazorat qilishning samarali tizimi mavjudmi?

Biznesni boshqarish kundalik ishlarining bir qismi bo'lgan menejerlar har doim ham vaziyatni obyektiv baholay olmaydilar. Agar menejer barcha jarayonlarni samarali boshqaradi deb hisoblasa ham, u odatda tegishli ma'lumotlarni to'plash va tuzish uchun vaqt va aniq ko'nikmalarga ega emas. Ichki audit, aslida, kompaniya faoliyatining barcha jihatlarini va ma'lumotlarni umumlashtirish va tahlil qilish vositalari to'g'risida ma'lumotlarga ega, shuning uchun ichki audit bilan yaqin hamkorlik

boshqaruv qarorlarini qabul qilish samaradorligini oshiradi. Bu menejerga korxona faoliyatiga yangicha qarashga va boshqaruv qarorlarini amalga oshirish sifatini baholashga yordam beradigan obyektiv ma'lumot manbai bo'lgan ichki auditdir. O'zbek tashkilotlarida ichki audit bo'limini tashkil etishning umumiy jihatlari quyidagilardan iborat:

Birinchidan, bu direktorlar Kengashiga yoki ijro etuvchi organga tashkilotning avtonom bo'linmalari ustidan samarali nazorat o'rnatishga imkon beradi;

ikkinchidan, ichki auditorlar tomonidan o'tkaziladigan maqsadli nazorat tekshiruvlari va tahlillari ishlab chiqarish zaxiralari va rivojlanishning eng istiqbolli yo'nalishlarini ochib beradi;

uchinchidan, ichki auditorlar nazorat bilan birga bosh tashkilot, uning filiallari va sho'ba korxonalaridagi moliyaviy, xo'jalik, buxgalteriya va boshqa xizmatlarning mansabdor shaxslariga nisbatan ko'pincha maslahat vazifalarini bajaradilar.

Xulosa qilib shuni ta'kidlash kerakki, zamonaviy sharoitlar (moliyaviy inqirozlar) ichki audit uchun o'zining keng imkoniyatlarini namoyish etish va kompaniyalar egalari va menejmentiga zarurligini isbotlash imkoniyatini beradi, shu bilan birga kompaniyalar rahbariyati biznes samaradorligini oshirish uchun kuchli vosita bo'lishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Кучкаров, Б. К. (2022). Роль микрофинансирования в обеспечении развития малого бизнеса.//Central asian journal of mathematical theory and computer sciences, 3(10), 78-83.
2. Кудбиев, Д. (2022). Особенности И Принципы Развития Системы Финансового Менеджмента В Узбекистане. Periodica Journal of Modern Philosophy, Social Sciences and Humanities, 12, 200-206.
3. Ganiyevich, Y. V. (2022). Mahsulot bozorini kengaytirish korxonaning foydasini oshirish muhim omili.
4. Якубов, В. Г. (2022). Сбыта Продукции Является Важным Фактором Увеличения Прибыли Компаний. Central Asian Journal of Theoretical and Applied Science, 3(5), 49-55.
5. Qudbiyev, N. T., Ulug'bek Erkinjon, O. G. L., & Mominov, I. L. O. (2022). Tadbirkorlik subyektlarida ichki nazoratning samarali tizimi sifatida ichki auditning o'rni va ahamiyati.//Scientific progress, 3(1), 449-457.

UO'K 330.43

ELEKTRON HUKUMATNI RIVOJLANISHIDA INSON KAPITALINING AHAMIYATI

A.A.Mirzaraximova, katta o'qituvchi, Toshkent axborot texnologiyalari universiteti, Toshkent

Аннотация. “Elektron hukumat” tizimini joriy etish natijasida to'liq tranzaksion xizmatlarga o'tish kutilmoqda, bu esa aholi va tadbirkorlik sub'yektlarining davlat xizmatlarini olish uchun turli organlarga borish va davlat xizmatchilari bilan muloqot qilish zaruratini bartaraf etadi. Bu esa o'z navbatida ular uchun qo'shimcha qulayliklar yaratish va biznes sharoitlarini yaxshilashga yordam beradi.

Калит so'zlar: Elektron hukumat, Inson kapitali, odamlarni boshqarish, xodimlarni boshqarish, zaxira, resurs, mablag'lar yig'indisi - moliyaviy, moddiy, intellektual.

Аннотация. В результате внедрения системы «Электронное правительство» ожидается переход на полноценное транзакционное обслуживание, что избавит жителей и субъектов предпринимательства от необходимости обращаться в различные органы и общаться с госслужащими для получения госуслуг. Это, в свою очередь, помогает создать для них дополнительные удобства и улучшить условия ведения бизнеса.

Ключевые слова: Электронное правительство, Человеческий капитал, управление людьми, управление персоналом, резерв, ресурс, сумма средств – финансовых, материальных, интеллектуальных.

Abstract. As a result of the introduction of the "Electronic Government" system, a transition to full transactional services is expected, which will eliminate the need for citizens and business entities to go to various agencies and communicate with government officials to receive government services. This, in turn, helps to create additional conveniences for them and improve business conditions.

Keywords: Electronic government, Human capital, people management, personnel management, reserve, resource, sum of funds - financial, material, intellectual.

Kirish. Axborot texnologiyalarining rivojlanishi va rivojlangan mamlakatlarda axborot jamiyatining shakllanish jarayoni tabiiy ravishda "elektron hukumat" kontseptsiyasining paydo

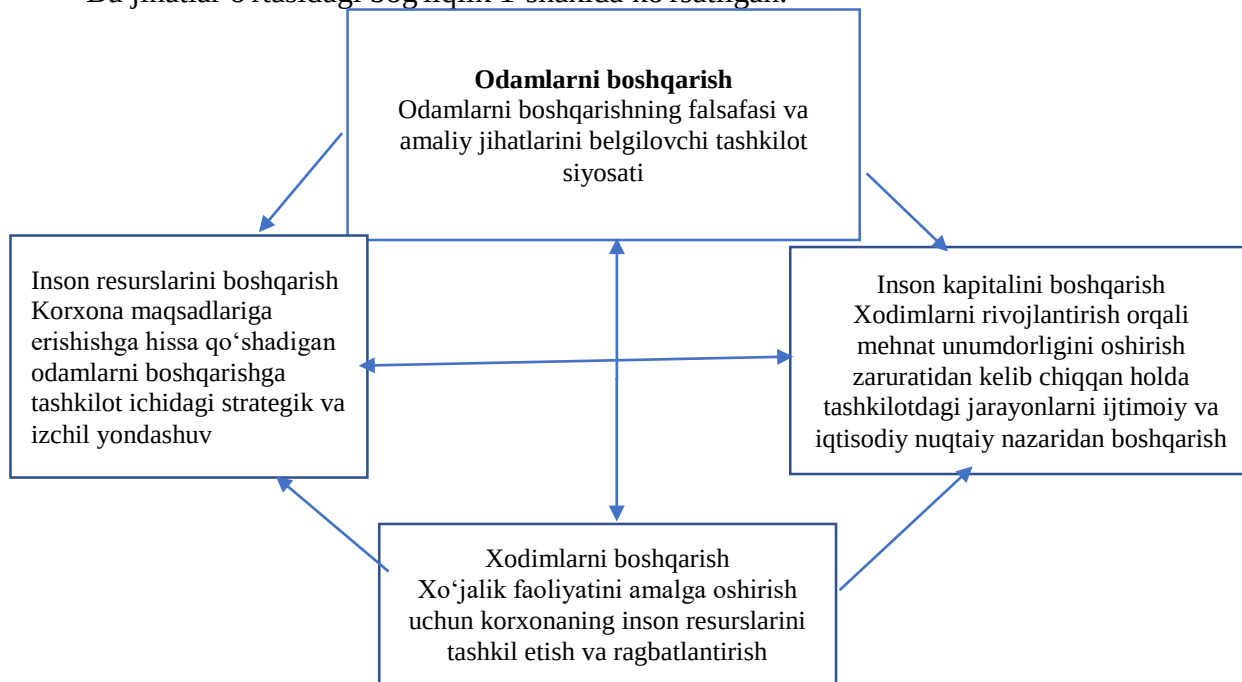
bo'lishiga olib keldi. Eng yangi iqtisodiy va texnologik shartlar aholiga asosiy usullarni o'zlashtirishga yordam beradigan yondashuvlarni ishlab chiqish va amalga oshirishni talab qiladi. Ta'lim inson kapitalini rivojlantirish faoliyatini takomillashtirish bo'yicha amaliy xulosa va yechimlar ishlab chiqish mavzuning dolzarbligini asoslaydi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiyasi. Inson kapitali - bu inson va umuman jamiyatning turli ehtiyojlarini qondirish uchun foydalaniladigan bilim, ko'nikma va malakalar yig'indisidir. Ushbu yondashuv inson kapitalining asosiy tarkibiy qismlarini aks ettiradi, ular aql, sog'liq, bilim, sifatli va samarali mehnat va hayot sifati. U shaxsning ta'lim va amaliy faoliyati jarayonida egallangan intellektual qobiliyat va amaliy ko'nikmalar shaklida maxsus kapital sifatida talqin qilinishi mumkin. Ushbu talqin shuni ko'rsatadiki, inson kapitalining mavjudligi odamlarning ishlab chiqarishda ishtirok etish qobiliyatini anglatadi.

Odamlarning ishlab chiqarishda ishtirok etish qobiliyati korxonalar tomonidan inson kapitali kontseptsiyasiga qiziqishni belgilaydi, chunki inson kapitalidan samarali foydalanish iqtisodiy o'sishni ta'minlaydi, ya'ni yaratilgan kommunal xizmatlar hajmining oshishi, shuning uchun darajasi iqtisodiy faoliyat korxonalar.

Terminologiyadagi farq "odamlarni boshqarish" va "xodimlarni boshqarish" tushunchalariga inson kapitali va inson resurslarining o'zaro bog'liq bo'lgan ikkita tushunchasining kiritilishi bilan bog'liq. Xodimlarni boshqarish falsafasi va amaliy jihatlar inson kapitali uchun ham, inson resurslari uchun ham hal qiluvchi ahamiyatga ega, odamlarni boshqarish nazariyasidagi boshqaruv ta'siri esa inson resurslari va inson kapitalini boshqarish tizimini yaratishga qaratilgan.

Bu jihatlar o'rtasidagi bog'liqlik 1-shaklda ko'rsatilgan.

1-shakl. Odamlarni boshqarish aspektlari o'rtasidagi munosabatlar [1]

Inson kapitali nazariyasi iqtisodchilar tomonidan ishlab chiqilgan bo'lib, ular orasida taraqqiyotga T.Shults va uning izdoshi G.Bekker katta hissa qo'shgan. Ular inson kapitali nazariyasining uslubiy asoslari va asosiy elementlarini yaratdilar.

Kapital - bu "zaxira", resurs, mablag'lar yig'indisi - moliyaviy, moddiy, intellektual va boshqalar bo'lib, ulardan foyda olish uchun foydalaniladi. Iqtisodiyotdagi inson resurslarini kapital nuqtai nazaridan o'rganish ushbu toifaning barcha xususiyatlarini unga taqsimlashni o'z ichiga oladi. Jismoniy shaxslarning kasbiy va individual shaxsiy xususiyatlarini kapitallashtirish ularni qiymat va foyda ishlab chiqarishda boshqa omillar bilan bir qatarga qo'yadi. Bu erda faqat kapital qiymatini oshirish uchun muhim bo'lganlarni boshqaradigan shaxsning ortiqcha xususiyatlarini ajratish kerak.

Inson kapitali nazariyasi odamlar tashkilot uchun yaratishi mumkin bo'lgan qo'shimcha qiymatga qaratilgan. U odamlarni qimmatli aktiv sifatida ko'rib chiqadi va tashkilotning odamlarga investitsiyalari sarmoyaga arziydigan daromad keltirishini ta'kidlaydi. Barqaror raqobatdosh

ustunlikka faqat kompaniyaning raqobatdoshlari taqlid qila olmaydigan yoki ko'paytira olmaydigan, raqobatbardosh qimmatli bilim va ko'nikmalarga ega bo'lgan ishchilarni yollash orqali ko'pchiligini ifodalash qiyin bo'lgan inson resurslari jamg'armasiga ega bo'lgandagina erishish mumkin.

Ish beruvchi uchun xodimlarni o'qitish va rivojlantirishga sarmoya kiritish inson kapitalini jalb qilish va saqlab qolish vositasi, shuningdek, ushbu investitsiyalar bo'yicha yuqori daromad olish usulidir. Bu daromadlar takomillashtirilgan bilim va malakalar natijasida ish faoliyatini yaxshilash, moslashuvchanlik va innovatsiyalar qilish qobiliyatidan kelib chiqishi kutilmoqda.

G.Bekker "maxsus inson kapitali" atamasini kiritdi. Maxsus kapital deganda shaxs har qanday faoliyat turida foydalanishi mumkin bo'lgan faqat ma'lum ko'nikmalarni anglatadi. Xususan, insonning barcha kasbiy mahorati maxsus kapitalga tegishli. Shunday qilib, "maxsus yoki o'ziga xos inson kapitali - bu faqat ma'lum bir ish joyida, faqat ma'lum bir kompaniyada qo'llanilishi mumkin bo'lgan bilim, ko'nikmalar". Bu maxsus kasbiy tayyorgarlik zarurligini nazarda tutadi, ya'ni. maxsus inson kapitalini oshiradigan bilim olish, ko'nikma va malakalarni egallash.

Inson kapitali nazariyasiga ko'ra, uni takror ishlab chiqarish jarayoni uch bosqichdan iborat: Shakllanish- Birinchi bosqichda inson tarbiyalanadi. Bu inson kapitalining asosiy bosqichi bo'lib, uning davomida bilim, ko'nikma va ko'nikmalar o'zlashtiriladi. Faoliyatning keyingi turi, jamiyatdagi o'rni va insonning daromad darajasi bunga bog'liq bo'ladi. Ta'lim inson kapitaliga asosiy sarmoyadir, chunki olingan ta'lim qiymati va inson kapitali qiymati o'rtasida yuqori korrelyatsiya mavjud.

Muhokama va natijalar. Birikish-Inson kapitalining keyingi to'planishi mehnat faoliyati jarayonida sodir bo'ladi, insonni kasbiy ko'nikmalar bilan boyitadi, bu uning mehnat faoliyati samaradorligini oshirishga va daromadlarni oshirishga yordam beradi. Bu bosqichda maxsus inson kapitali o'sib boradi.

Foydalanish-Inson kapitalidan foydalanish insonning ishlab chiqarishdagi ishtiroki orqali ifodalanadi, buning uchun u ish haqi shaklida mukofot oladi. Shu bilan birga, inson kapitalining hajmi to'g'ridan-to'g'ri daromad darajasiga ta'sir qiladi.

Inson kapitali nazariyasi shuni ko'rsatadiki, bu jarayon uzluksizdir va inson o'z kapitaliga qo'shimcha kasbiy tayyorgarlik, malaka oshirish va hokazolar orqali olingan ish haqi evaziga qo'shimcha investitsiyalar kiritishi mumkin. Bu inson kapitalining doimiy o'sishi uchun asosiy rag'bat bo'lgan daromadlar darajasini oshiradi.

Inson kapitalining tuzilishi inson faoliyatining xususiyatiga, uning ixtisoslashuviga, shu jumladan sanoatga, mehnat daromadlari dinamikasiga va boshqalarga bog'liq. Shuni ta'kidlash kerakki, muayyan shaxsning inson kapitali tarkibi vaqt o'tishi bilan o'zgarishi mumkin. Bu inson tomonidan amalga oshirilgan harakatlar, uning bilim va ko'nikmalarining kengayishi yoki aksincha, bir yo'nalishda ixtisoslashuviga qarab sodir bo'ladi.

Inson kapitalining qiymati jismoniy shaxsning kelajakdagi barcha mehnat daromadlarining, shu jumladan pensiya jamg'armalari tomonidan to'lanadigan daromadlarning joriy qiymati sifatida aniqlanadi. "Inson kapitalining qiymatiga insonning yoshi (mehnat ufqi), uning daromadi, daromadning mumkin bo'lgan o'zgaruvchanligi, soliqlar, inflyatsiya uchun ish haqini indeksatsiya qilish darajasi, bo'lajak pensiya to'lovlari miqdori, shuningdek daromadlarni chegirma stavkasi ta'sir qiladi. Bu qisman inson kapitalining turi bilan belgilanadi (aniqrog'i, u bilan bog'liq risklar)"

Bunday holda, inson kapitalining o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olish kerak:

- inson salohiyatining kapitallashuvi uning manbasidan haqiqiy begonalashmasdan sodir bo'ladi: inson kapitali shaxs bilan birgalikda ishlab chiqarishning bir qismiga aylanadi. Boshqacha aytganda, ko'rib chiqilayotgan ishda ishlab chiqarish omili uning tashuvchisidan ajralmasdir;

- inson kapitalini realizatsiya qilish mahsulotlari, ya'ni mehnatning ob'ektivlashtirilgan natijasi mustaqil ishlab chiqarish omillari rolini o'ynaydi, inson kapitali esa faqat ishlab chiqarish uchun qimmatli bo'lgan kasbiy bilim, ko'nikma, malaka va boshqa shaxsiy xususiyatlar bilan shakllanadi;

- ishlab chiqarish resursi sifatida inson kapitalining ijodiy yo'nalishi: inson kapitalini amalga oshirish nisbatan prognoz qilinadigan hodisadir; shaxsning kasbiy mahoratiga sarmoya kiritish, inson salohiyatini ro'yobga chiqarishning haqiqiy oqibatlarini hisoblash mumkin emas.

Inson kapitalini rivojlantirish loyihasi ijtimoiy tenglik va iqtisodiy o'sishni rag'batlantirish uchun odamlarga ko'proq va samaraliroq investitsiyalarni jadallashtirishga yordam beradigan global

tashabbusdir. 2022-yil fevral holatiga ko'ra, daromad darajasi bo'yicha 83 ta davlat Jahon banki guruhi ko'magida inson kapitali natijalarini keskin yaxshilash imkonini beruvchi siyosat yondashuvlarini ishlab chiqmoqda.

Biz Sahroi Kabirdan janubiy Afrikada inson kapitalini rivojlantirishga sarmoya kiritishni kengaytirmoqdamiz, ayollarning imkoniyatlarini kengaytirishga ustuvor ahamiyat qaratamiz, yangi texnologiyalarning kuchidan foydalanamiz va innovatsiyalarni tezlashtirmoqdamiz. Yaqin Sharq va Shimoliy Afrikada biz yosh bolalarning ahvoli va zaif aholining zarbalarga chidamliligini oshirish kabi masalalarga e'tibor qaratmoqdamiz.

Biz inson kapitali masalalariga ustuvor ahamiyat beradigan davlatlar o'rtasidagi o'zaro hamkorlikni osonlashtirish va tajribani eng zarur bo'lgan joyga o'tkazish uchun Inson kapitalini rivojlantirish loyihasining mamlakat tarmog'ini yaratdik. Odatda Moliya, Iqtisodiyot yoki rejalashtirish vazirliklari (va ba'zan tarmoq vazirliklari) xodimlari bo'lgan koordinatorlar muntazam ravishda bir-biri bilan muloqot qiladilar, tajriba va takliflar almashadilar.

	O'zbekiston	Daromadi past davlatlar (Low Income)	Daromadi o'rtachadan past davlatlar (Lower Middle Income)	Daromadi o'rtachadan yuqori davlatlar (Upper Middle Income)	Daromadi yuqori davlatlar (High income)
Inson kapitali indeksi (HCI) 2020	0,62	0,37	0,48	0,56	0,71

1-rasm. Jahon banki 2020 yil uchun inson kapitali indeksi [2]

Ushbu tadqiqotlarda ilk marotaba ishtirok etgan O'zbekiston 62 foiz natija ko'rsatgan. Ya'ni O'zbekiston MDH mamlakatlari ichida Belarus Respublikasi, Rossiya va Qozog'istondan keyingi o'ringa joylashgan.

Xuddi shu maqsadlar IDA 19 ning asosiy ustuvorliklariga ham kiritilgan - Jahon banki guruhining dunyoning eng qashshoq mamlakatlari uchun jamg'armasi - 2020 yil iyulidan 2023 yil iyunigacha bo'lgan davrni qamrab olgan.

Inson kapitali - bu odamlar o'z hayoti davomida sarmoya kiritadigan va to'playdigan, jamiyatning foydali a'zosi sifatida o'z salohiyatini ro'yobga chiqarishga imkon beradigan bilim, ko'nikma va sog'liqdir. Oziqlanish, sog'liqni saqlash, sifatli ta'lim, yangi ish o'rinlari yaratish va malaka oshirish orqali odamlarga sarmoya kiritish o'ta qashshoqlikka barham berish va ijtimoiy jihatdan yanada yaxlit jamiyat qurish uchun kalit bo'lgan inson kapitalini rivojlantirishga yordam beradi.

Mamlakatning sarmoyaviy va turistik jozibadorligini oshirish, davlat organlari faoliyatining ochiqligi va shaffofligini rag'batlantirish, biznes yuritish uchun shart-sharoitlarni yaxshilash, dasturiy ta'minot va telekommunikatsiyalar sohasida yetakchi xorijiy kompaniyalar bilan o'zaro hamkorlikni yo'lga qo'yish, bu boradagi ishlar samaradorligini oshirish masalalari ustuvor bo'lib qolmoqda.

Shunday qilib, "Elektron hukumat" tizimini joriy etish natijasida to'liq tranzaktsion xizmatlarga o'tish kutilmoqda, bu esa aholi va tadbirkorlik sub'yektlarining davlat xizmatlarini olish uchun turli organlarga borish va davlat xizmatchilari bilan muloqot qilish zaruratini bartaraf etadi. Bu esa o'z navbatida ular uchun qo'shimcha qulayliklar yaratish va biznes sharoitlarini yaxshilashga yordam beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. <https://mo-gol.ru/uz/kadrovyi-menedzhment-na-predpriyatii-kadrovyi-menedzhment.html>
2. <https://kun.uz/uz/92383974?q=%2F92383974>

INVESTITSİYALARNI JALB ETISH ISTIQBOLLARI

N.R.Murtazayev, katta o'qituvchi, Qarshi muhandislik-iqtisodiyot instituti, Qarshi

Annotatsiya. Ushu maqolada Investitsiya faoliyatini moliyashtirish manbalarini o'rgandik va ulardan samarali foydalanish yo'llari va istiqbollarini to'g'risida fikr va mulohazalar yuritdik. Bugungi kunda Investitsiya faoliyatini samarali moliyalashtirish va investitsiya loyihalarini ko'paytirish masalasi har qanday mamlakatning ustivoz vazifasi ekanligi aniq. Hozirda investitsiya faoliyati bevoseta Innovatsiya, texnologiya, zamonaviy moliya, bilan chambarchas bog'liqlikda jadal rivojlanmoqda.

Kalit so'zlar: Investitsiya, Moliya, Investitsiya loyihalari, daromadlar, xarajatlar, daromad bazalari, mahalliy budjet, moliyaviy tahlil.

Аннотация. В данной статье изучены источники финансирования инвестиционной деятельности и обсуждены пути и перспективы их эффективного использования. Вопрос эффективного финансирования инвестиционной деятельности и увеличения инвестиционных проектов является приоритетной задачей любой страны. В настоящее время инвестиционная деятельность стремительно развивается в тесной связи с инновациями, технологиями, современными финансами.

Ключевые слова: Инвестиции, финансы, инвестиционные проекты, прибыль, расходы, местный бюджет, финансовый анализ.

Abstract. In this article, we studied the sources of investment activity financing and discussed the ways and perspectives of their effective use. Today, it is clear that the issue of effective financing of investment activity and increase of investment projects is a priority task of any country. Currently, investment activity is growing rapidly in close connection with innovation, technology, modern finance.

Key words: Investment, Finance, Investment projects, income, expenses, income bases, local budget, financial analysis.

Kirish. Investitsiyalar iqtisodiy o'sish va iqtisodiyotni rivojlantirishni ta'minlashning asosiy omillaridan biri hisoblanadi. O'zbekistonda keyingi yillarda investitsiya jarayonlarining faollashuvi kuzatildi. Bizga ma'lumki har bir davlatning asosiy maqsadlaridan biri bo'lib investitsiyalarni jalb qilish hisoblanadi. Barqaror iqtisodiy o'sishga erishishda, tarkibiy o'zgarishlarni amalga oshirishda, aholi turmush darajasini yaxshilashda investitsiyalarining roli kattadir [1].

Mamlakatimizda bugungi kunda investorlar sarmoyadorlar uchun qulay investitsiya muhiti barpo etilgan va bu qulaylik o'z samarasini bermoqda. sarmoyadorlarni jalb qilish bir tomondan yangi texnologiyalarni, boshqarish tajribasi, bilimlarni va mamlakatda barqaror iqtisodiy o'sishni ta'minlash, boshqa tomondan respublikaning boy resurslari va ishlab chiqarish imkoniyatlarining jahon xo'jaligiga qo'shilish hisobiga umumjahon iqtisodiy imkoniyatlarini kuchaytiradi. Xususan, Prezident Sh.M.Mirziyoyev tomonidan tasdiqlangan 2022-2026 yillarga mo'ljallangan yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasining 26-maqsadi quyidagicha nomlangan: "Mamlakatda investitsiya muhitini yanada yaxshilash va uning jozibadorligini oshirish, kelgusi besh yilda 120 milliard AQSH dollari, jumladan 70 milliard dollar xorijiy investitsiyalarni jalb etish choralari ko'rish"[2].

Mavzuning dolzarbligi. Respublikada xom ashyo bazasini kengaytirish va uni qayta ishlashni chuqurlashtirish, yuqori qo'shilgan qiymatli raqobatbardosh tayyor mahsulotlar ishlab chiqarish hajmlarini oshirish, iqtisodiyot tarmoqlariga to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar va yuqori texnologiyalarni keng jalb qilish, investitsiya loyihalarining ijtimoiy-iqtisodiy samaradorligini ta'minlash, shu asosda yuqori daromadli ish o'rinlarini yaratish hamda hududlarni jadal ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish maqsadida O'zbekiston Respublikasining 2021-2023 yillarga mo'ljallangan investitsiya dasturini amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risidagi Prezident Qarori qabul qilindi (PQ-4937-son, 28.12.2020 yil) [3]. Dasturda 928,3 trln so'm miqdoridagi markazlashgan va markazlashmagan investitsiyalar, jumladan 37,5 mlrd AQSH dollari miqdoridagi xorijiy

investitsiyalar o'zlashtirilishini nazarda tutuvchi 2021-2023 yillarda kapital qo'yilmalarni o'zlashtirishning yig'ma prognoz parametrlari, shuningdek, 2021-2023 yillarda investitsiyalar va kreditlarni o'zlashtirish hamda jalb qilishning prognoz parametrlari hamda 226 ta yangi ishlab chiqarish quvvati va 34 mingdan ziyod ish o'rni yaratilishini nazarda tutuvchi 2021 yilda yirik ishlab chiqarish obyektlari va quvvatlarini ishga tushirish bo'yicha manzilli dastur keltirib o'tilgan.

Jahon tajribasidan ma'lumki, investitsiyalar iqtisodiyotga turlicha shaklda, ya'ni tadbirkorlikning bevosita investitsiyasi shaklida yoki kredit, moliyaviy investitsiya shakllarida qo'yilishi mumkin [5]. Bugungi kunda respublikamiz iqtisodiyotiga bevosita ishlab chiqarishni rivojlantirishga qaratilgan, erkin, xususiy xorij kapitalini jalb etish samaraliroqdir [4].

Tahlil va natijalar. Ta'kidlanishicha, Qashqadaryo viloyatida hamma tarmoqlar bo'yicha salohiyat yuqori. Sanoat uchun zarur xomashyo resurslari, xizmat ko'rsatish uchun infratuzilma, qishloq xo'jaligi uchun yer-suv va tajriba bor. Shulardan kelib chiqib, to'qimachilik, qurilish materiallari, kimyo va oziq-ovqat sanoati, turizm, uzumchilik, bog'dorchilik va chorvachilik asosiy "o'sish nuqtalari" sifatida belgilab olingan. Ma'lum qilinishicha, 2021-yil uchun umumiy qiymati 11 trillion 300 milliard so'm bo'lgan 1 ming 125 ta hududiy loyiha shakllantirilgan. Xususan, sanoat sohasida 296 ta, xizmat ko'rsatishda 449 ta, qishloq xo'jaligi tarmog'ida 380 ta korxona tashkil etilishi rejalashtirilgan. Bunda iqtisodiy samaradorlik va bandlikka alohida e'tibor qaratilgan.

Bo'lg'usi korxonalarda yiliga 6 trillion so'mlikdan ziyod mahsulot ishlab chiqarish quvvati yaratiladi. Bu 131 million dollarlik import o'rni bosish, 180 million dollarlik eksport qilish imkonini beradi. 19 mingdan ziyod kishi ish bilan ta'minlanadi.

Qashqadaryoda yiliga 106 ming tonna gipsokarton, 102 ming kvadrat metr kafel va boshqa qurilish materiallariga talab bor. Lekin kerakli xomashyo bo'lishiga qaramay, viloyatda bu mahsulotlar umuman ishlab chiqarilmas edi. Shu bois bu sohada bir nechta loyiha rejalashtirilgan.

1 -jadval

Asosiy kapitalga o'zlashtirilgan investitsiyalar

YILLAR		2019	2020	2021	2022
Qashqadaryo viloyati	mlrd so'mda	24462.5	20557.6	17359.09	16181.5
	o'sish sur'ati % da	131.2	75.5	77.8	80.8
Qarshi sh	mlrd so'mda	2118.9	2062.5	3519.3	2492.0
	o'sish sur'ati % da	75.9	88.7	157.3	61.4
Shahrisabiz sh.	mlrd so'mda	164.0	133.0	159.0	242.9
	o'sish sur'ati % da	88.3	73.9	110.2	132.4
G'uzor tumani	mlrd so'mda	2189.3	4426.5	4628.3	2635.8
	o'sish sur'ati % da	132.8	184.1	96.4	49.4
Dehqonobot tuman	mlrd so'mda	656.9	213.2	362.5	337.8
	o'sish sur'ati % da	74.9	29.6	141.2	89.9
Qamashi tumani	mlrd so'mda	4294.6	194.2	477.3	280.6
	o'sish sur'ati % da	26.9	4.1	226.5	51.0
Qarshi tumani	mlrd so'mda	895.4	1120.3	649.4	783.8
	o'sish sur'ati % da	235.6	113.9	53.4	104.7
Koson tumani	mlrd so'mda	191.6	273.4	474.7	606.1
	o'sish sur'ati % da	40.3	130.0	139.8	126.8
Kitob tumani	mlrd so'mda	381.9	808.4	1064.9	1265.8
	o'sish sur'ati % da	109.0	192.8	121.4	103.1
Mirishkor tuman	mlrd so'mda	243.9	521.5	371.5	400.4
	o'sish sur'ati % da	164.5	198.7	65.7	93.5
Muborak tuman	mlrd so'mda	2503.4	3041.8	3064.1	3371.0
	o'sish sur'ati % da	110.8	110.7	92.8	95.3
Nishon tuman	mlrd so'mda	9686.3	6586.5	887.7	1816.5
	o'sish sur'ati % da	113.0	61.9	12.4	177.3
Kasbi tuman	mlrd so'mda	470.7	344.8	420.9	494.3
	o'sish sur'ati % da	434.2	66.7	122.5	101.9
Ko'kdala tumani	mlrd so'mda	-	-	-	53.2
	o'sish sur'ati % da	-	-	-	-
Chiroqchi tuman	mlrd so'mda	174.1	297.9	403.4	555.2
	o'sish sur'ati % da	78.6	155.8	124.8	71.0

Shahrisabiz tuman	mlrd so'mda	186.1	165.7	585.7	480.4
	o'sish sur'ati % da	100.9	81.1	325.9	71.0
Yakkabog' tuman	mlrd so'mda	305.4	367.9	386.4	366.0
	o'sish sur'ati % da	93.3	109.7	96.8	82.2

Misol uchun, Chiroqchi tumanida 210 milliard so'mlik loyiha evaziga gipsokarton, pardozbop toshlar, gazobeton, temir-beton konstruksiyalar ishlab chiqarish mo'ljallangan. Buning natijasida uy-joylar qurilishida 1 kvadrat metr tannarxini 25 foizgacha qisqartirish imkoniyati paydo bo'ladi. Shuningdek, Chiroqchi tumanida kafel ishlab chiqarish, Shahrisabz shahrida granit va marmarni qayta ishlash bo'yicha loyihalar ham bor.

Qashqadaryoning tog'li tumanlari meva-sabzavot, uzum, kartoshka, kovrak kabi bozorbop mahsulotlar yetishtirishga, dasht hududlar chorvachilikka ixtisoslashtirilgan. Jumladan, Nishon tumanida chorva kompleksi tashkil etib, sutni qayta ishlash bo'yicha 110 milliard so'mlik loyihaga kirishilgan. Bu majmuada 614 bosh naslli qoramol boqilib, yiliga 5 ming 760 tonna sut mahsulotlari tayyorlanadi. 230 nafar qishloq aholisi ishli bo'ladi.

Iqtisodiyotda izchillik bilan amalga oshirilayotgan tuzilmaviy o'zgarishlar va modernizatsiyalash jarayoni investitsion faollikni ta'minladi. Bugungi kunda investitsiyalar rolini oshirish sanoat qurilish innovatsiya va yana bir qator yo'nalishlarga investitsiyani rivojlantirishga qaratilgan respublikamizning qashqadaryo viloyatida investitsiyon muhit jadal ildamlamoqda bunga misol qiladigan bo'lsak 2022-yilda 16181.5 mlrd sumlik kapital ko'yilmalarni o'zlashtirildi. Investitsiyalarning o'sish xajmi 80.8%ga teng bo'lib, 2021 yilga nisbatan 3 foizga yuqori bo'ldi. Shuningdek 2022-yilda Muborak tumaniga 3371.0 mlrd so'm asosiy kapitalga investitsiyalar kiritildi bu ko'rsatgich Qashqadaryo viloyatining tumanlari ichida eng yuqorisi hisoblanadi shuningdek joriy yilda o'tgan yilga nisbatan 3.5 % foizda o'sish ko'zatildi viloyatimizning qolgan tumanlaridam bir qator loyihalar amalga oshirildi xususan dehqonobot tumanida 337.8 mlrd so'm Qamashi tumanida 280.6 mlrd so'm Qarshi tumanida 783.8 mlrd so'm Kitob, Mirishkor, Muborak, Chiroqchi, Koson Yakkabog' tumanlaridam bir qator investitsiyalar amalga oshirildi. Shuningdek viloyatimizda yangi tashkel qilingan Ko'kdala tumanida 2022-yilda 53.2 mlrd so'm yangi tuman uchun bu ko'rsatgich yomon emas kelajakda bu ko'rsatgichlarni yanada oshirish investitsiya sohalarini kopaytirish ishlari amalga oshirilmoqda.

Xulosa. Mamlakatimizda investitsiyalarni jalb qilish va investorlar huquq va erkinliklarini jahon standarti asosida tashkil qilish bo'yicha bir qator ishlar amalga oshirilganligi, qonun va qarorlar qabul qilinganligini yoritildi. Xususan qashqadaryo viloyatiga kiritilgan investitsiyalar va amalga oshirilgan loyihalar yuzasida atroflicha tadqiq etib o'rganildi, shuni aniq ayta olamanki investitsiya mamlakatimiz, viloyatlarimiz, tumanlarimiz rivoji uchun eng muhim omillardan biri bo'lib xizmat qiladi bizda bor resurslarga samarali investitsiyalarni jalb qilsak tuman va shaharlar rivoji va iqtisodiy samara yuqori bo'ladi, va investitsiya faoliyatida jadal rivojlanishga erishiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. "Investitsiyalar va investitsiya faoliyati to'g'risida"gi PQ-4937-son Qonuni 9.12.2019 yil.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning "2022-2026 yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning Taraqqiyot strategiyasi to'g'risida" gi Farmoni. 18.01.2022 yil.
3. O'zbekiston Respublikasining Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning "2021-2023 yillarga mo'ljallangan investitsiya dasturini amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-4937-sonli Qarori 28.12.2020 yil.
4. Karimov N.G'., Xojimatov R. X., Razzoqov X.J. Investitsiya. "Iqtisodiyot".-T-2019., O'quv qo'llanma. – 75-76 b.
5. Qosimov M.S. Investitsiya loyihalari tahlili. Darslik.-T: "Innovatsion rivojlanish nashriyot matbaa-uyi" – 2021. - 65-67 b.

UO'K 338.1

O'ZBEKISTON IQTISODIYOTI RAQOBATBARDOSHLIGINING MOHIYATI VA OMILLARI

Sh.A.Musyeva, prof., Samarqand iqtisodiyot va servis instiuti, Samarqand

Annotatsiya. Mazkur maqolada Xalqaro iqtisodiy raqobat texnik taraqqiyotning eng muhim omili hisoblanadi va uning ta'sirida ishlab chiqarish, boshqaruv texnologiyalarining doimiy

yangilanib borish jarayoni davom etadi, ishlab chiqarilayotgan mahsulot turlari yangilanadi va sifati ortib borishi yoritilgan.

Kalit so'zlar: Raqobat, mahsulotning raqobatbardoshligi, sanoat korxonalari, menejment, innovatsiya, innovatsion boshqaruv, innovatsion faoliyat.

Аннотация. В этой статье международная экономическая конкуренция является важнейшим фактором технического развития, и ее влияние будет продолжать процесс постоянного обновления технологий производства и управления, будут обновляться виды производимой продукции и будет отражаться повышение качества

Ключевые слова: Конкуренция, конкурентоспособность продукции, промышленные предприятия, менеджмент, инновации, инновационный менеджмент, инновационная деятельность.

Abstract. In this article, international economic competition is the most important factor of technical development, and its influence will continue the process of constant updating of production and management technologies, types of products will be updated and quality improvement will be reflected

Keywords: Competition, product competitiveness, industrial enterprises, management, innovation, innovation management, innovation activity.

Kirish. Dunyo mamlakatlari iqtisodiy rivojlanishning qaysi modelini tanlamasin mamlakat iqtisodiyotining jahon xo'jaligidagi mavqei va o'rni uning raqobatbardoshlik darajasi bilan belgilanadi. Xalqaro iqtisodiy raqobat texnik taraqqiyotning eng muhim omili hisoblanadi va uning ta'sirida ishlab chiqarish, boshqaruv texnologiyalarining doimiy yangilanib borish jarayoni davom etadi, ishlab chiqarilayotgan mahsulot turlari yangilanadi va sifati ortib boradi.

Birinchi navbatda, jahon bozorida teng raqobatlasha oladigan va keyingi bosqichda iqtisodiy o'sishning, iqtisodiyotni yanada modernizatsiya va diversifikatsiya qilishning lokomotiviga aylanishi mumkin bo'lgan tarmoq va korxonalarni jadal rivojlantirish hamda aniq yo'naltirilgan holda qo'llab-quvvatlashni ta'minlash zarur.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili Xorijiy tajribalarga tayanib shuni ta'kidlash lozimki korxonaning bozordagi raqobatbardoshligi uning bozorga yo'naltirilgan siyosatining samaradorligi bilan belgilanadi. Xalqaro bozorni rivojlantirish va ularni amalda qo'llash bo'yicha kuplab iqtisodchi olimlar shug'ullanib kelgan Ular qatoriga F.Kotler, M.Porter, D.Evans, I.Ansoff, M.Berman, M.Golubkov, P.Samuelsan, D.Marshall kabi taniqli olimlarni kiritishimiz mumkin.

Mamlakatimizda qator yillar davomida raqobatbardoshlik sohasida olib borilgan izlanishlar milliy xususiyatlardan kelib chiqqan xolda xalqaro marketing nazariyasini rivojlantirishga katta xissa qo'shgan olimlarni ham e'tirof etish lozim. Bularga R.Ibragimov, YO.Abdullaev, A.Saliev, M.SHarifxo'jaev, D.Raximova, SH.Ergashxodjaeva va boshqalarni kiritish mumkin.

Shunday qilib, xalqaro raqobatni boshqarish ijtimoiy-iqtisodiy tizimning turli iyerarxik boshqaruv pog'onasida marketingning funksional va institutsional faoliyatini integrallashgan, ya'ni bir-biriga chambarchas bog'langan holda bo'ladi.

Raqobatbardoshlik deganda odatda tovar ishlab chiqaruvchilarning minimal rentabellikni ta'minlovchi narxda tashqi bozorda sotish uchun ishlab chiqarishga bo'lgan qobiliyati tushuniladi. Ta'kidlash lozimki, raqobatbardoshlik tovarlar bozori bilan cheklanib qolmay, makroiqtisodiy tavsifga ega hisoblanadi[3].

Tarixan mamlakatlarning raqobatbardoshligi konsepsiyasi milliy iqtisodiyotning xalqaro mehnat taqsimotidagi o'rnini belgilab beruvchi qiyosiy afzalliklari nazariyasiga asoslangan.

Qiyosiy afzalliklar mamlakatga tabiatdan berilgan bo'lib, ular abadiy emas va takror ishlab chiqarilmaydi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot jarayonida tizimli yondashuv, abstrakt-mantiqiy fikrlash, guruhlash, taqqoslash, omilli tahlil, tanlanma kuzatish usullaridan foydalanilgan.

Tahlil va natijalar Ushbu raqobat afzalliklari fan va texnikaning rivojlanishi, ishlab chiqarish bilan integratsiyalashuvi, ishlab chiqarish darajasida globallasuvi va tovarni ishlab chiqarishdan

tortib to uni iste'm olchiga etkazib berishgacha bo'lgan barcha bosqichlarda innovatsiyalarga asoslanadi[4].

O'zbekiston quyidagi qiyosiy afzalliklarga ega:

- qishloq xo'jaligi rivojlanishi uchun qulay tabiiy-iqlim sharoitlarining mavjudligi;
- boy tabiiy resurslar va rekreatsiya resurslariga egaligi;
- boy madaniy-tarixiy merosga egaligi turizmni rivojlantirish imkonini beradi;
- mamlakatning qulay geografik joylashuvi;
- O'zbekiston aholisining mehnatsevarligi va tadbirkorlik qobiliyatiga ega bo'lgan mehnat resurslarining mavjudligi.

O'zbekistonning raqobat jihatdan afzalliklarini tahlil qiladigan bo'lsak, quyidagilarni ajratish mumkin:

- mamlakat siyosiy va huquqiy tizimining barqarorligi;
- insonni rivojlantirishga (ta'lim, sog'liqni saqlash, ijtimoiy ehtiyojlarga) katta qo'yilmalar;
- aholi o'rtacha yashash yoshining uzunligi;
- mehnat resurslarining raqobatbardoshligi;
- mamlakat aholisi ta'lim darajasining yuqoriligi.

Yuqorida aytib o'tilganidek, qiyosiy afzalliklarga ega bo'lish bilan birga respublika milliy iqtisodiyotining raqobat afzalliklarini ham rivojlantirish zarur. Mazkur holatda iqtisodiyotning raqobatbardoshligini oshirish maqsadida quyidagi omillarga asosiy e'tiborni qaratish lozim, xususan: mamlakat siyosiy va huquqiy tizimining barqarorligi, mehnat resurslarining raqobatbardoshligi va mamlakat aholisi ta'lim darajasining yuqoriligi[5].

SHunday qilib, raqobat nuqtai nazaridan afzalliklar o'zgaruvchan bo'lib, inson kapitalining rivojlanishi, innovatsion yuqori texnologiyalar, intellekt bilan bog'liq va o'z tabiatiga ko'ra cheksizdir. Mamlakatning qiyosiy va raqobat afzalliklarini aniq farqlash lozim. Bir mamlakatda qiyosiy va raqobat afzalliklarining integratsiyalashuvi uning global iqtisodiyotdagi raqobatbardoshligini kuchaytiradi.

Jahon iqtisodiyotining barqaror rivojlanish sur'atlarini ta'minlash, xalqaro raqobatni vujudga keltirishning muhim sharti dunyo mamlakatlari iqtisodiyotining ochiqligi bilan belgilanadi. O'zbekiston iqtisodiyoti erkinlashuvi chuqurlashib, ochiqlik darajasi ortib jahon xo'jaligiga integratsiyalashuvi kuchayib bormoqda.

Ba'zi iqtisodchilarning fikricha, iqtisodiyotning ochiqlik darajasi milliy ishlab chiqarishning tarmoq tarkibiga bog'liqdir. Ishlab chiqarish hajmining umumiy tarkibida bazaviy tarmoqlar ulushi qanchalik yuqori bo'lsa, iqtisodiyotning ochiqlik darajasi shunchalik past bo'ladi. Ushbu holat bazaviy tarmoqlarning xalqaro ixtisoslashuv jarayoniga kam darajada jalb etilganligi va asosan ichki bozorga yo'naltirilganligi bilan izohlanadi[6].

Qayd etib o'tilganidek, iqtisodiyotning ochiqligi xalqaro iqtisodiy raqobatning muhim sharti hisoblanadi. Mamlakatlarning raqobatbardoshligi qanday aniqlanadi va u nimalarga bog'liq? Nima sababdan ba'zi mamlakatlar raqobatbardoshligi jihatidan boshqa mamlakatlarga nisbatan ilgarilab ketgan?

Raqobatbardoshlik tushunchasiga iqtisodiy adabiyotda firmalarning mavjud sharoitda raqobatchilariga nisbatan baho va bahosiz tavsifiga ko'ra tovarlarni loyihalashtirish, tayyorlash va sotish borasidagi real va potensial imkoniyatlaridir deya ta'rif beriladi[7].

AQSHning Garvard universiteti professori M. Porter fikricha, mamlakatning raqobatbardoshligi darajasini uning milliy kompaniyalari ishlab chiqarayotgan mahsulotlar, firmalar, tarmoqlar raqobatbardoshligi ta'minlab beradi.

SHuning uchun dastlab mamlakat raqobatbardoshligini emas, balki milliy kompaniyalar raqobatbardoshligini tahlil etish lozim. U mamlakat kompaniyalarining muvaffaqiyatini ta'minlab beradigan qulay muhitni yaratish quyidagi to'rtta muhim ko'rsatkichga bog'liqligini ta'kidlaydi.

- ishlab chiqarish omillari bilan ta'minlanganlik;
- talab ko'rsatkichlari;
- yaqin va xizmat ko'rsatuvchi tarmoqlar;

- raqobat muhiti va firma strategiyasi.

Ushbu muhit doirasidagi milliy kompaniyalarning samarali faoliyati mamlakatning raqobatbardoshlik reytingini belgilab beradi.

Jahon amaliyotida mutaxassislar milliy iqtisodiyotni raqobatbardoshligini aniqlash uchun 340 dan ortiq ko'rsatkichlar va 100 dan ortiq usullardan foydalanishadi.

Mamlakatning raqobatbardoshligini aniqlashda quyidagilar asosiy omillar sifatida xizmat qiladi: iqtisodiy salohiyat va iqtisodiyotning o'sish sur'atlari; sanoat ishlab chiqarishning samaradorligi; ilmiy-texnik taraqqiyotning rivojlanish darajasi va uni o'zlashtirish sur'atlari; xalqaro mehnat taqsimotida qatnashish; ichki bozor hajmi va dinamikasi; iqtisodiyotda davlatning roli; moliya tizimining egiluvchanligi; mehnat resurslari bilan ta'minlanganlik va malaka darajasi; ichki siyosiy va ijtimoiy-iqtisodiy holat; iqtisodiyotning jahon bozori kon'yunkturasi talabiga moslashish darajasi va qobiliyati[2].

SHveysariyaning Lozanna shahrida joylashgan Menejmentni rivojlantirish xalqaro instituti har yili dunyoning etakchi mamlakatiga raqobatbardoshlik nuqtai nazaridan baho beradi. Tahlillar 287 mezon bo'yicha guruhlangan 8 ta omil bo'yicha amalga oshiriladi: milliy iqtisodiyot tavsifi – YAIM hajmi, investitsiyalar va jamg'armalar hajmi, pirovard iste'mol darajasi, aholi turmush darajasi, iqtisodiyotning amal qilish samaradorligi darajasi; iqtisodiyotning baynalmilallashuv darajasi; siyosiy tizimning barqarorligi; moliya tizimi; infratuzilma; boshqaruvning samaradorligi; fan va texnologiyalarning rivojlanish darajasi; mehnat resurslarining tavsifi.

Mamlakatlar raqobatbardoshligini tahlil etuvchi xalqaro tadqiqotlardan biri – bu Jahon iqtisodiy forumining metodikasi hisoblanadi.

Tadqiqot jarayonida mamlakatning iqtisodiy o'sishini baholashda o'rta va uzoq muddatli rivojlanish dinamikasini tavsiflovchi muhim makro va mikroiqtisodiy ko'rsatkichlar asosida raqobatbardoshlikning agregat indeksleri hisoblanadi. Ushbu metodika 30 yildan buyon qo'llaniladi va uning natijalari Jahon iqtisodiy forumining Global raqobatbardoshlik to'g'risidagi ma'ruzasida chop etiladi.

Mamlakatning engil sanoat korxonalarini raqobatbardoshligini baholash ko'p sonli ma'lumotlarni yig'ish, guruhlash, umumlashtirish asosida raqobatbardoshlik ko'rsatkichlarini asosiy omillar bo'yicha hisoblashni ko'zda tutadi. Keyin barcha omillarning raqobatbardoshlik ko'rsatkichiga qo'shgan hissasini aks ettiruvchi agregat indeks va subindekslar hisoblanadi. Zamonaviy milliy iqtisodiyotni raqobatbardoshligini aniqlash metodikasida 12 ta asosiy omil ajratiladi[1].

Xulosa qilib aytganda mamlakat korxonalarida tayyorlanayotgan mahsulotlarning raqobatbardoshligini oshirish negizida milliy iqtisodiyotimizning jahon xo'jalik tizimidagi o'rnini mustahkamlash masalasiga alohida e'tibor qaratib, "Birinchi darajali e'tibor mamlakatimiz iqtisodiyotining raqobatbardoshligini oshirish bo'yicha dastur tayyorlash va uni amalga oshirishga qaratilishi zarur.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Akulich I.L. Mejdunarodnyy marketing; ucheb. posobie /I.L.Akulich. - Mn.: Vyssh.shk., 2006. -544 s.
2. Karpova S.V. Mejdunarodnyy marketing dlya studentov vuzov. Uchebnoe posobie. - Rostov n/D: Feniks, 2010.-184 s.
3. Nazarova F.M., Karimova R.N. Xalqaro marketing. O'quv qo'llanma. - T.: TDIU, 2011.-278 b.
- 4.Qorieva Yo. Xalqaro marketing - T.: TDIU, 2010. - 136 6.
5. Musaeva Sh.A. Marketing tadqiqotlari. Darslik "STAR-SEL" MChJ nashriyot va ijodiy bo'limi. Samarqand-2023
6. Musaeva Sh.A. Integrallashtirilgan marketing kommunikatsiyasi O'quv qo'llanma "Mahorat" nashriyoti, Samarqand – 2022
7. Musaeva Sh.A., Usmonova D.I. Innovatsion marketing "TURON EDITION" 2021 yil uchun o'quv qo'llanma.

**MINTAQANING MOLYAVIY POTENTIALINI BAHOLASHNING TARKIBIY
MODELI**

X.S.Muxitdinov, i.f.d prof., Qarshi muhandislik-iqtisodiyot instituti, Qarshi
F.Yo.Yusupov, mustaqil tadqiqotchi, Qarshi muhandislik-iqtisodiyot instituti, Qarshi

Annotatsiya. *Mintaqa mustaqilligini oshirishning hozirgi sharoitida moliyaviy salohiyatni o'rganish muammosi tobora dolzarb bo'lib bormoqda. Shuning uchun ushbu maqolada asosan mintaqaning moliyaviy potentsialini baholashning tarkibiy modeli bo'yicha fikr mulohazalar keltirilgan.*

Kalit so'zlar: *Mintaqa iqtisodiyoti, moliyaviy potensial, model, moliyaviy baholash, potensial bilim.*

Аннотация. *В современных условиях повышения независимости региона проблема изучения финансового потенциала становится все более актуальной. Поэтому в данной статье в основном представлены мнения, по оценке межрайонного финансового потенциала региона.*

Ключевые слова: *Региональная экономика, финансовый потенциал, модель, финансовая оценка, потенциал знаний.*

Abstract. *In modern conditions of increasing regional independence, the problem of studying financial potential is becoming increasingly urgent. Therefore, this article mainly presents opinions on assessing the interdistrict financial potential of the region.*

Key words: *Regional economy, financial potential, model, financial assessment, knowledge potential.*

Mintaqaviy xususiyatlarni hisobga olgan holda kompleks moliyaviy baholashni shakllantirish, mintaqa moliyasini tashkiliy tuzilmasini shakllantirish, klasterlarni shakllantirish yo'lidagi to'siqlarni aniqlash, hududning iqtisodiy va moliyaviy siyosatini takomillashtirish bo'yicha tavsiyalar mintaqaning moliyaviy salohiyatini tarkibiy modelini ishlab chiqish imkonini beradi.

Tadqiqotning natijasi "potensial"[1] tushunchasining mohiyatini rivojlantirishga, mintaqaning tumanlarida xo'jalik yurituvchi subyektlarning moliyaviy rivojlanishi salohiyatini baholashning tarkibiy modelini ishlab chiqishga qo'shgan nazariy hissiy sifatida qaralishi kerak.

Potensial rivojlanishning strategik yo'nalishlarini ajratgan holda mintaqada xo'jalik yurituvchi subyektlarni moliyaviy salohiyatini baholash, hududning tumanlarini moliyaviy holatini rivojlantirishni faollashtirish bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqishdir.

Hozirgi davrda tumanlar moliyaviy potensialini baholashga yondoshuvlar M.Porter tomonidan ishlab chiqilgan g'oyalarga asoslanadi, shu bilan birga moliyaviy salohiyatni aniqlashning har bir individual usuli potensialga bir tomonlama baho beradi. Hududlar kontekstida mintaqaviy darajada rivojlantirish korxona salohiyatini o'rganish mintaqaviy xususiyatlarni hisobga olgan holda salohiyatni ko'p tomonlama baholashni ta'minlaydigan kompleks yondoshuvni ishlab chiqishni talab qiladi.

"Potensial" tushunchasi tahlil qilinayotgan obyektga qarab ko'p jihatlarga ega bo'ladi. Potensial nazariyani o'rganishga bag'ishlangan ko'plab ishlarga qaramay, boshqaruv tizimida potensialdan foydalanishning mohiyati va yo'nalishlarini yagona tushunish mavjud bo'lmaganligi sababli ushbu konsepsiyaning fundamental asoslari to'liq o'rganilmagan.

"Potensial" tushunchasining mohiyatini o'rganish 20 asrning 70-yillari oxirida paydo bo'ldi. Ushbu mavzu bo'yicha ilmiy nashrlarni "potensial" tushunchasining yagona ta'rifi, uning turlari va boshqa bilim toifalari bilan bog'liqligi yo'qligi birlashtiradi. Biroq, umuman olganda, konsepsiya yangi iqtisodiy makonni yaratish uchun tadqiqot objekti uchun mavjud imkoniyatlar sifatida talqin qilinadi.

Potensialni bilimlarning alohida kategoriyasi sifatida o'rganish zarurati sho'rolar davrida iqtisodiyotni samarali boshqarishning yangi uslub va mexanizmlarini izlash hamda ishlab chiqish

uchun asos yaratish maqsadida vujudga keldi. Milliy iqtisodiyot samaradorligini oshirishning asosi bo'ldi.

Potensial rivojlanish imkoniyatlarini topish, erishilmagan ishlab chiqarish darajasini hisobga olgan holda foydalanilmagan zahiralarni o'rganish g'oyasi.

Buyuk Sovet Entsiklopediyasida potensialning umumiy va keng ta'rifi berilgan.

- Potensial – “mavjud va safarbar qilish, harakatga keltirish, muayyan maqsadlarga erishish, rejani amalga oshirish uchun foydalaniladigan vositalar, zahiralarni, manbalar; har qanday vazifani hal qilish; shaxs, jamiyat, davlatning muayyan hududdagi imkoniyatlari”.

Adabiyotda potensialni aniqlashning bir necha yondoshuvlari mavjud:

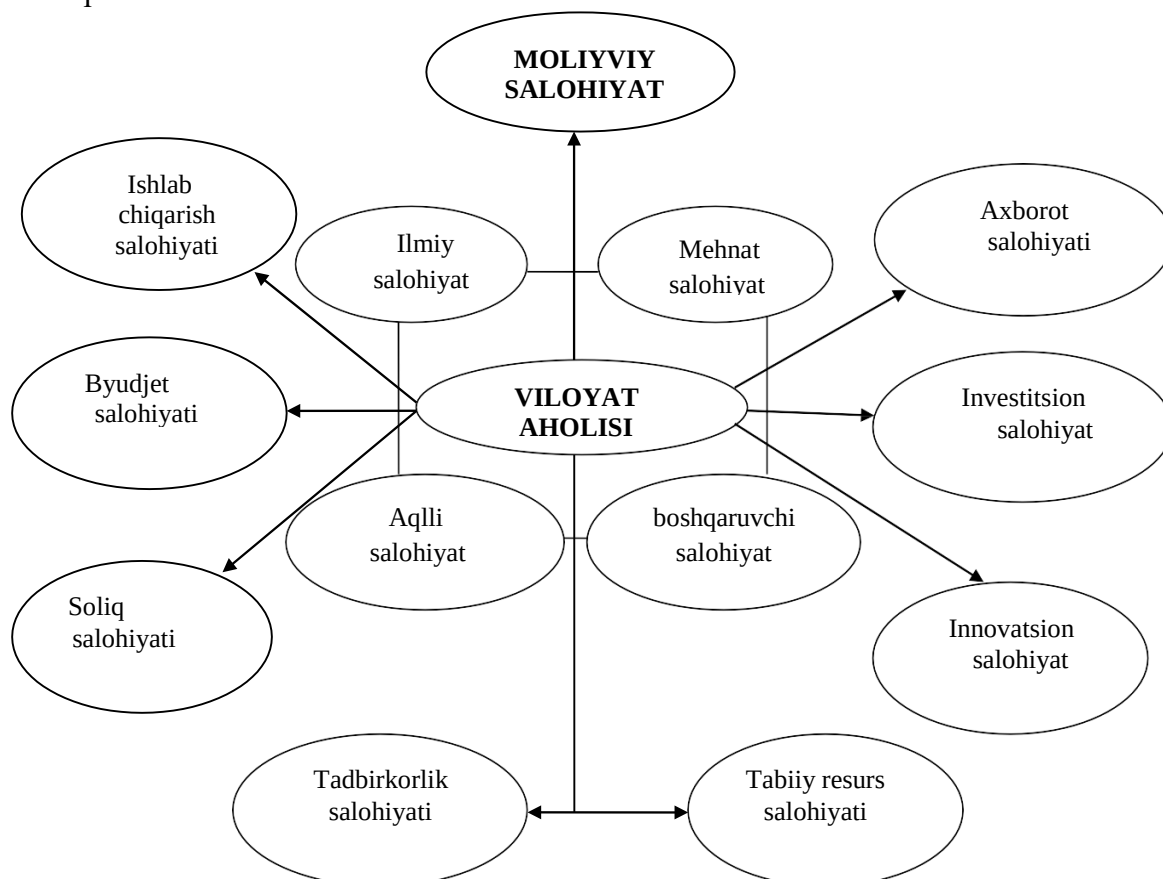
1. Resurs yondoshuvi;
2. Samarali yondoshuv;
3. Maqsadli yondoshuv;
4. Tizimli (integratsiyalashgan) yondoshuv.

Kichik korxonalar tor ixtisoslashuvi bilan ajralib turadi, yirik kompaniyalar bilan hamkorlikda ishlaydi, tezkor qayta profillash potensialini saqlab qoladi, vositachilik logistikasi va davlat hokimiyatining barcha tarmoqlari ko'magida mahsulot marketingi afzalliklaridan foydalanadi.

Ko'p jihatdan, xo'jalik yurituvchi subyektlarining moliyaviy potentsiali mintaqaviy darajada hokimiyat tomonidan amalga oshirilayotgan siyosatga bog'liq, chunki xo'jalik yurituvchi subyektlar zarur resurslar va uslubiy ma'lumotlarga kirish cheklanganligi sababli o'zaro munosabatlarda katta qiyinchiliklarga duch kelishadi.

Bizning qamrovimiz bo'yicha moliyaviy potentsialni rivojlantirish va boshqarishni ekonometrik modellashtirish to'rtta obyektga asosanib amalga oshirilishi maqsadga muvofiq bo'ladi:

- ishlab chiqarishni optimallashtirish;
- potensialdan foydalanish samaradorligini baholash;
- ishlab chiqarish iqtisodiy o'sishining barqarorligini baholash;
- ko'p omilli ekonometrik modellashtirishdan iborat.

1-rasm. Mintaqaning moliyaviy salohiyatining tarkibiy modeli

1954 yilda akademik S.G. Strumilin ishlab chiqaruvchi kuchlar salohiyati g'oyasini ishlab chiqishda "iqtisodiy salohiyat" tushunchasini kiritdi [2]. Moliyaviy potensial turli xil potensiallarni o'zida mujassam etgan murakkab, ko'p qirrali tuzilishga ega. V. I. Menshchikova mintaqaning iqtisodiy salohiyatining tarkibiy modelini taklif qildi, uning asosida viloyat aholisiga sarmoya kiritdi. Bu model iqtisodiy salohiyatning strukturasini to'liqroq aks ettiradi va undan ham makro ham mikro darajada potensialni tahlil qilish uchun foydalanish mumkin (1-rasm) [3].

Shuningdek, ushbu model moliyaviy faoliyatni amalga oshirish uchun shart-sharoitlarga bo'lgan ehtiyojni hisobga olgan holda butun hududning moliyaviy salohiyatini aniqlash uchun ajralmas hisoblanadi.

Ushbu tadqiqotda moliyaviy salohiyatni rivojlantirish potensialini shakllantirish hududiy-tarmoqli tamoyilga asoslanadi, bu potensial tuzilmaning tarkibiy qismlarini har tomonlama hisobga olish va baholashni nazarda tutadi, bu esa ushbu modelni tizimli baholash uchun moslashtirish imkonini beradi.

Globalashuv va xalqaro raqobatning kuchayishi sharoitida kichik va o'rta kompaniyalarni rivojlantirishning kuchli vositasi hisoblanadi. Xo'jalik yurituvchi subyektlarini rivojlantirishning asosiy yo'nalishlari resurs taqchilligini bartaraf etish nuqtai nazaridan innovatsion rivojlanish uchun shart-sharoitlar yaratish, shuningdek, yuqori ulushga ega mahsulotlar ishlab chiqarishning ilg'or texnologiyalarini ishlab chiqishdan iborat.

Moliyaviy potensialni aniqlashda xo'jalik yurituvchi subyektlarni istiqbolda rivojlantirishni empiric modellariidan foydalanamiz. Bunda ehtimoliy-statistik usullar qullaniladi. Kinetik ishlab chiqarish funksiyasini qurish asosiy vazifani bildirib, uning adekvat aniqlanishi ishlab chiqarish potensialini hisoblash funksiyasining strukturaviy to'liq ifodasini beradi.

B

i
z

o B

h
n
d
a
b
o
y

to'g'ri fikrlash, o'rganish, bilimni iqtisodiy jarayonlarni qo'yib yotqazish, qo'yilgan maqsadlarni amalga oshirish, inson ehtiyoji uchun zarur bo'lgan ne'matlar yaratishga yo'naltirib, aholi turmush darajasi, farovonligini ta'minlash uchun har bir mintaqaning iqlimi, urf-odati, bozor iqtisodiyoti sharoitlarini hisobga olib, aniq vaziyatli holatlarni tahlil va muhokama qilishning iqtisodiy shart - sharoitlarini ko'rsatib beradi. Empirik modellashtirish masalalari o'rganilayotgan sohani anglab yetish bilan cheklanib qolmay, balki, o'rganish jarayonida to'plangan bilimni bozor iqtisodiyoti amaliyotida qo'llash, qo'yilgan maqsadlarga erishish uchun unga ijobiy ta'sir o'tkazish tajribasini egallashni ham ko'zda tutadi.

b
h
h

gi rivojlantirish jarayonlari bir-biri bilan uzviy ravishda bog'langanligini qaraydigan bo'lsak, ular o'rtasida muayyan aloqadorlik mavjud bo'lib, birining rivojlanishi, albatta, ikkinchisining ham

q
h

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Potensial (lot. potentsia — salohiyat) — biror vazifani hal etish va ko'zlangan maqsadga erishishda foydalaniladigan manba, imkoniyat

h
d
a
s
h
h

2. Струмилин, С.Г. Проблемы экономики труда: учебное пособие / С. Г. Струмилин. – Москва : Экономика, 1957. – 130 с.

3. Меньщикова, В.И. Экономический потенциал региона: терминология, структура, модель / В.И. Меньщикова // вестник ТГУ – 2010. - №4 (84). – С. 51-63.

UO'K 338.48:316.772.4 + 811.161.1'38

SAYYOHLIKDA REKLAMALARNING PSIXOLINGVISTIK JIHATLARI

S.S.Qodirov, tayanch doktorant, Andijon davlat universiteti, Andijon

Annotatsiya. *Turizm sanoati rivojlanishi bevositi axborot telekommunikatsiya vositalariga uzviy bog'liqligini hozirgi rivojlangan davrda anglash qiyin emas. Sayyohlik nutqini sayyohlarga axborot vositalari orqali yetkazib berish yanada takomillashdi. Ushbu faoliyat bilan aloqada bo'lgan sayyohning ongiga ijobiy tasir etish uchun psixolingvistik xususiyatlar juda muhimdir.*

Kalit so'zlar: *reklamalar, sayyohlikda reklamalarning o'rni, sarlavha, reklama matnining vazifasi.*

Аннотация. *Нетрудно понять, что развитие туристической отрасли напрямую зависит от информационных и телекоммуникационных средств. Улучшилась передача туристического дискурса туристам через средства массовой информации. Психолингвистические особенности очень важны для оказания положительного воздействия на сознание туриста, соприкасающегося с этой деятельностью.*

Ключевые слова: *рекламные объявления, роль рекламы в туризме, название, функция рекламного текста.*

Abstract. *It is not difficult to understand that the development of the tourism industry is directly dependent on the information and telecommunication means. The delivery of tourism discourse to tourists through the media has improved. Psycholinguistic features are very important to have a positive impact on the mind of the tourist who is in contact with this activity.*

Key words: *advertisements, role of advertisements in tourism, title, function of advertising text.*

Kirish. Reklama zamonaviy hayotning ajralmas qismidir. Sayyohlikda reklama qilingan mahsulotlarni sotib olish zarurligi haqidagi g'oyani ilhomlantirish uchun potensial xaridorlarning e'tiborini tortishi bilan ajralib turadi. Reklamani har xil turlari mavjud: televideniya, radio, bosma reklama, internet reklama va boshqalar. Biroq, xilma-xillikka qaramay, ko'pincha odamlar turli xil kelib chiqishi bo'lgan bosma reklama va reklama matnlariga duch kelishadi: afishalarda, varaqalar, jurnallardagi yorliqlar, bannerlar, plakatlari, bukletlar, kataloglar va boshqalar. Shu munosabat bilan ushbu bo'limda: Ingliz tilidagi reklama matnini yaratishning o'ziga xos xususiyatlarini uning qabul qiluvchiga ta'sirining lingvistik va psixologik mexanizmlari nuqtayi nazaridan ko'rishga turtki bo'ldi.

Adabiyotlar tahlili. Hozirgi vaqtda sayyohlik diskursida reklama matni tilshunoslikning turli sohalarida, jumladan, psixolingvistikada ham ommabop tadqiqot ob'ektiga aylandi. Masalan, rus tilshunos olimlari A.A.Leontievning «Психолингвистика в рекламе» va A.V.Kinselning «Психолингвистические механизмы речевого воздействия» asarlarida zamonaviy reklama tili, nutq ta'siri mexanizmlari va ularning ta'sirchanligi ko'rib chiqqanlar [1]. Albatta sayyohlik diskursining tasir ko'lamini sayohat faoliyatida juda muhim o'rin tutadi. Bunday tadqiqotning maqsadi lingvistik va stilistik vositalardan foydalangan holda reklamani shaxs ta'sirini o'rganishdir.

Sayyohlik mahsuloti reklamasining psixikaga ta'sirini o'rganuvchi rus tilshunos olimlari L.P.Amiriy va S.V.Ilyosovalarning fikriga ko'ra, og'zaki yoki yozma shakldagi reklama matni oldindan tayyorlanadi, ma'lum ma'lumotlarni adresatga yetkazishga qaratilgan avtonomiyaga ega bo'ladi [2].

Matn lingvistikasi sohasidagi taniqli tadqiqotchi A.D.Krivososov reklama matnini reklama ma'lumotlarini berish sifatida baholashni taklif etdi. Reklamani boshqa matnlardan farqi shundaki, unda jismoniy yoki yuridik shaxs uchun, mahsulotlar haqidagi ma'lumotlar mavjud. U ma'lum bo'lmagan sayyohlar doirasiga mo'ljallangan va jismoniy yoki yuridik shaxs, mahsulotlarga,

g'oyalarga, qo'llab-quvvatlash uchun mo'ljallangan tashabbuslarga qiziqishni shakllantirish yoki, ularni amalga oshirishga yordam beradi [3].

Tahlillar va natijalar. Sarlavha sayyohlar uchun reklama xabarining mohiyati va asosiy dalildir. Sayyohlik faoliyati ishtirokchisi bunga e'tibor beradi va bu reklama qilinayotgan mahsulotni uni qiziqtirgan narsaga tegishli yoki yo'qligini taqdim etilgan matndan aniqlaydi. Masalan: *centralasia-travel*: "Feel the Orient!" "Create your own world" *Sharqni his qiling!*", "O'z dunyongizni yarating", *meridian-travel*: "We are a window into the world of travel THE WHOLE WORLD IN THE PALM OF YOUR HAND" *Biz sayohat olamiga bir oynamiz BUTUN DUNYO QO'LINGIZDA.*

Sayyohlik diskursidagi reklama matnining asosiy qismi iste'molchiga mahsulot va uning tannarxi haqida muhim, batafsil ma'lumot beradi. Elon qilinayotgan sayyohlik mahsulotining g'oyasiga aloqador bo'lmagan ma'lumotlar asosiy qismdan chiqarib tashlanadi. Asosiy e'tibor matnning maksimal ixchamligiga qaratiladi, bu yerda asosiy g'oya matn boshida berilgan va ikkinchi darajali ma'lumotlar oxirida joylashgan. Masalan: *uzbekistan.travel.uz* saytidagi reklamasi "O'zbekiston Sharqning sirli mamlakatidir. U yerda tarixlar afsonalarda to'plangan, quyosh yil bo'yi porlab, tabiatning betakrorligi va odamlarning yuraklari tozaligi buning nishonasidir. Ushbu muborak zaminga kelgan har bir mehmon xursandchilik bilan kutib olinadi va bir marta tashrif buyurgan kishi yana qaytib kelishni xohlaydi." [4]

"Uzbekistan is a mysterious country of the East. There, histories are gathered in legends, the sun shines all year round, the uniqueness of nature and the purity of people's hearts are the sign of this. Every visitor to this blessed land is greeted with joy and once visited, one wants to come back again."

Reklama beruvchilar va iste'molchilar o'rtasida aloqa o'rnatish uchun tafsilotlar kerak, ya'ni xaridor berilgan malumotni o'qib bo'lgach, tovarlarni sotib olish uchun eng yaxshisiga boradi [5]. Shu munosabat bilan sayyohlik matnlarida ham bunday elonlar oxirida joylashgan. Masalan, sayyohlik turini reklama qilish: "Siz shaxringizdagi turizm agentligiga tashrif buyurib, bog'lanish uchun shaxsiy malumotlaringizni qoldirishingiz mumkin. Bepul raqamimizga qo'ng'iroq qilishingiz yoki sayt orqali murojaat qilishingiz mumkin".

Biroq, reklama matnini qurishning o'ziga xos xususiyatlari qabul qiluvchiga barqaror ta'sir ko'rsatish uchun yetarli emas. Idioma, taqqoslash, metafora, metonimiya, kabi lingvostilistik vositalarning mavjudligi o'quvchiga ta'sir qilishning muhim mexanizmidir.

Reklama matnining lingvistik va stilistik vositalari va tuzilishi xususiyatlaridan tashqari, A.A.Leontiev reklama matnining asosiy vazifasi sifatida psixologik jihatlariga ham murojaat qiladi. Reklamaning insonga psixologik ta'sirini o'rganuvchilar O.M.Aliev va R.Shayhamatovalarning fikricha, bu axborot, ishonitirish va motivatsiya bo'lishi mumkin [6].

Potensial xaridorlarni brend va uning mahsulotlari haqida xabardor qilish sayohat faoliyatidagi reklamaning asosiy vazifasini bajarishga qaratilgan birinchi qadamdir [7].

Reklama maqsadli bozorda brend xabardorligini oshirish uchun ishlatiladi va ma'lumot orqali iste'molchi mahsulotning o'zi, uning xususiyatlari, qamrovi, uni qayerdan sotib olish mumkinligi haqida bilib olishi va oxir-oqibat, mahsulotni sotib olish yoki sotib olmaslik haqida qaror qabul qilishi mumkin,

Demak, xabardor qilish tanlash huquqini qoldiradi-da, xaridorni ham qiziqtiradi va uni mahsulot sotib olish haqida o'ylashga majbur qiladi. Bularning barchasi sayyohlik faoliyatida reklama turistlarning shaxsiy istaklari va ehtiyojlariga qanday javob berishi mumkinligini ko'rsatish uchun amalga oshiriladi.

Mahsulot xaqida xabar berishdan keyingi qadam ishonitirishdir. O.A.Filippova o'z tadqiqotida ta'kidlaydiki, ishonitirish orqali xaridor reklama qilinayotgan mahsulotni sotib olishi va uning qanday afzallik va qulayliklarga ega ekanligini ko'rsatishi zarurligi isbotlanadi [8]. Shu bilan birga, "bu yerda ishlab chiqarilgan belgisi, ayniqsa, ishlab chiqarilgan mamlakat xaridorlar nazarida sifat kafolati bilan bog'liq bo'lishi mumkin bo'lganda ta'kidlanadi. Bunday holatda sayyohlik matnlarining sayyohat qilgan mamlakatdagi ishlab chiqarilgan mahsulotlarida uchratishimiz mumkin. Misol uchun:

O'zbekistonda ishlab chiqarilgan gilamlar, milliy bosh kiyimlari, atlas, adras va boshqalarning yorliqlariga "Made in Uzbekistan" belgisi qo'yiladi.

Shuningdek, ishtirakchilikning bir qismi sifatida xaridorni reklama qilingan mahsulotni yaxshi ko'rishga ishtirakchilik uchun tasdiqlovchi sayyohlik matnlari qo'llaniladi: "Everywhere You Want to Be" "Siz bo'lishni hohlagan joy" [9].

Xulosalar. Shunday qilib, sayyohlikda reklama matni potensial xaridorlarning faolligiga ta'sir qiladi va ularni turli yo'llar bilan ma'lum bir mahsulotni sotib olishga undaydi. Buning uchun sayyohlik reklamalari matnini yaratuvchilar lingvistik va psixologik vositalarni birlashtirgan matn qurishning maxsus tamoyillariga murojaat qiladilar: reklama matnining tarkibiy qismlari (sarlavha, ramka, reklama tafsilotlari) va uning asosiy vazifalari (axborot berish, ishtirakchilik va rag'batlantirish). Tilshunoslik va psixologiya birgalikda reklamaning asosiy maqsadiga erishishga yordam beradi - iste'molchiga ta'sir qilish, reklama va uning qabul qiluvchisi o'rtasidagi o'zaro aloqani shakllantirish.

Yuqoridagi malumotlardan xulosa qilib sayyohlar tomonidan qoldirilgan izohlarni o'rganish natijasida shuni aniqladikki, berilgan fikr-mulohazalar ham lingvistik ham psixolingvistik xususiyatlarga ega deb hisoblaymiz. Chunki ma'lum turdagi sayohat mahsulotini sotib olayotgan sayyoh u yoki bu xizmat sifatini, faoliyat ko'lamini, shart sharoitini to'g'ridan to'g'ri anglaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Явор А.С., Коблев Р. М. Психолингвистика и ценностные ориентации личности // Вестник Адыгейского государственного университета. - 2006. - №4.
2. Ильясова С. В., Амири Л. П. Языковая игра в коммуникативном пространстве СМИ и рекламы. – 5-е изд., стер. – М.: Флинта, 2015. – 296 с.
3. Кривоносов.А.Д. Жанры PR-текста.– СПб.: Петербургское востоковедение, 2002. – 288 с
4. <https://uzbekistan.travel/uz>
5. Васильева.А.Н. Языковые особенности и структура текста в радиорекламе // Вестник КГУ. – 2010. – №1
6. Алиев.О.М., Шайхаматова.Р.О психологических методах воздействия рекламы // Вопросы структуризации экономики. – 2010. – №1.
7. Top Brand Travel [Электронный ресурс].
8. Филиппова.О.А. О некоторых приемах эмоционального речевого воздействия в рекламе// Сервис в России и за рубежом. – 2011.– №7
9. investor.visa.com

UO'K 336.531.1

DAVLAT XARIDLARINI AMALGA OSHIRISHDA XORIJ DAVLATLARI TAJRIBASI

K.I.Raximjonov, mustaqil tadqiqotchi, Toshkent Davlat Iqtisodiyot Universiteti, Toshkent

Annotatsiya. Maqola O'zbekiston Respublikasi davlat xaridlarini tizimini takomillashtirishda xorijiy davlatlar tajribasini o'rganishga bag'ishlangan. Amaldagi qonunchiligimizda bir qator tartibga soluvchi normativ-huquqiy hujjatlar mavjudligiga qaramay, ushbu sohada ko'plab qoidabuzarliklar uchrayib turibdi. Ushbu iqtisodiy qoidabuzarliklarni oldini olish va xorijiy davlatlar tajribasini amaliyotga joriy qilish respublikamiz iqtisodiyotini o'sishiga hamda davlat xaridlari tizimida budget mablag'laridan samarali foydalanish imkoniyatini yaratadi. Shuningdek maqolada AQSh va Rossiya Federatsiyasining davlat xaridlari tizimi o'rganilib, O'zbekiston Respublikasi davlat xaridlari protsedurasini mukammallashtirish va qonunbuzarliklar sonini kamaytirish bo'yicha amaldagi qonunchiligimizga o'zgartirishlar kiritish bo'yicha bir qator taklif va mulohazalar keltirib o'tilgan.

К

а Аннотация. Статья посвящена изучению опыта зарубежных стран по совершенствованию системы государственных закупок Республики Узбекистан. Также в нашем действующем законодательстве, несмотря на наличие ряда нормативных правовых актов, все ещё продолжается множество нарушений в этой сфере. В частности, была проанализирована система государственных закупок Российской Федерации и внесён ряд предложений по внесению изменений в наше действующее законодательство по совершенствованию процедуры государственных закупок и сокращению количества нарушений в Республике Узбекистан.

z

l

a

r

.

Ключевые слова: Международная торговая организация, уругвайский раунд, международные финансовые институты, государственные закупки, проект, планирование и осуществление государственных закупок, общественный контроль над государственными закупками.

Abstract. The article is devoted to the study of the experience of foreign countries in improving the public procurement system of the Republic of Uzbekistan. Also, in our current legislation, despite the existence of a number of regulatory legal acts, many violations in this area continue. In particular, the public procurement system of the Russian Federation was analyzed and a number of proposals were made to amend our current legislation to improve the public procurement procedure and reduce the number of violations in the Republic of Uzbekistan.

Key words: International Trade Organization, Uruguay round, international financial institutions, public procurement, project, planning and implementation of public procurement, public control over public procurement.

Kirish. Davlat xaridlarini amalga oshirishda xorijiy davlatlar tajribasini, xususan, AQSh, Rossiya, va boshqa rivojlangan davlatlar amaliyotini o'rganish hamda ularning ijobiy tajribalarini mamlakatimiz davlat xaridlari tizimiga joriy etish har doim ham dolzarb masala hisoblangan. Davlat xaridlari bozorining shaffofligini va ularning xalqaro miqyosda ochiqqligini ta'minlash iqtisodiyotning muhim ustuvor vazifalardan biri bo'lgan. Bozor iqtisodiyoti sharoitida, davlat xaridlari tizimi nihoyatda jadal rivojlanib, xalq xo'jaligining yetakchi lokomotivlaridan biri bo'lib bormoqda.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Ushbu maqolada xorijiy davlatlar tajribasiga tayangan holda budjet va korporativ xaridlarni amalga oshirishda budjet mablag'laridan samarali foydalanish bo'yicha nazariy fikr mulohazalar keltirilgan. Xususan, AQSh, Rossiya va Xitoy kabi mamlakatlarning budjet tashkilotlari ehtiyojlarini qondirish uchun tovarlar va xizmatlarni xarid qilish, yirik ulgurji xaridlarni amalga oshirish va buyurtmalarni yetkazib berishning o'ziga xos tomonlari shuningdek, tuzilgan shartnomalar bo'yicha ichki audit tekshiruvlarining o'tkazilishi bilan bog'liq masalalar chuqur o'rganilgan. Shu bilan birga, mahalliy va xorijiy olimlar tomonidan ushbu yo'nalishda salmoqli ilmiy izlanishlar olib borilgan bo'lsada, hali hanuz davlat budjeti mablag'larini maqsadli sarflanishi va iqtisodiy rivojlanishni belgilab beruvchi asosiy omillardan biri hisoblangan xaridlarda korrupsion muammolar barcha davlatlar uchun birdek dolzarb masala bo'lib qolmoqda.

Davlat xaridlari sohasida xorijiy davlatlar tajribasini o'rganish va nazariy jihatlarini tahlil qilishda bir qator iqtisodchi olimlar A. Xramkin, V.A. Galanov, O.A. Grishina, S.R. Shibayev, I.G. Rzun, V.V. Rzun, I.I. Smotritskaya, G.V. Degtev, F.Z. Semenova, M.B. Borlakova, L.S. Botasheva va boshqalarning ilmiy ishlaridan o'rganishimiz mumkin. Mamlakatimizda o'tgan yillar davomida davlat xaridlari sohasida olib borilgan ilmiy izlanishlarning milliy xususiyatlaridan kelib chiqib, xaridlar sohasini jadal rivojlantirishga katta hissa qo'shgan mahalliy olimlarni alohida qayd etish zarur. Xususan, X. Rajabov, U. Yu. O'roqov, U.A. Burxonov, E. Sh. Sherqulov, D. Bobobekova, Q.R. Chingulovlarning ilmiy asarlarida davlat xaridlarini takomillashtirish bo'yicha bergan takliflari tadqiq etilgan.

Tadqiqot jarayonida ilmiy izlanishning mantiqiy mushohada, tizimli qiyosiy taqqoslama tahlil uslublaridan foydalanilgan.

Muhokama. Taraqqiy etgan mamlakatlar iqtisodiy tizimi shuni ko'rsatmoqdaki davlat xaridlari ish yuritishning barcha jabhalarida - kichik detallardan boshlab barcha turdagi buyumlarni katta hajmlarga buyurtma berishgacha bo'lgan oldi-sotdi jarayonini qamrab oladi. Olib borilgan o'rganishlar davomida davlat xaridlari tizimi barcha davlat tuzilmalari (hokimiyat, muassasalar, tashkilotlar davlat ishtirokidagi korxonalar) uchun yetkazib beruvchilar tomonidan tovar-moddiy qimmatliklarni sotish, ish va xizmatlarni ko'rsatish hamda ularga munosib haq to'lash hisoblanishi aniqlangan. Davlat xaridlari jarayonini ishtirokchilari esa barcha turdagi xo'jalik yurituvchi korxonalar, mikrofirmalar, tadbirkorlar, hattoki oddiy fuqarolar ham bo'lishi mumkin. Ko'rib chiqilayotgan huquqiy munosabatlar sohasidagi asosiy texnologik vosita - bu tovarlar, ishlar va xizmatlarni yetkazib berish shartnomalari hisoblanadi.

Davlat xaridlari tizimida shartnoma (bitim, kelishuvlar) tuzishdan oldin asosiy protseduralar-tenderlar, auksionlar va to'g'ridan-to'g'ri xaridlar hisoblanadi. Xarid jarayonida turli platformalar orqali davlat vakillari va tovarlar yetkazib beruvchilar o'zaro aloqada bo'lishadi va oldi-sotdi jarayonini tashkil etadilar. Ushbu jarayonda ishtirokchilar moliyaviy xavfning ikki turiga to'qnash keladilar, ya'ni yetkazib beruvchining o'z mablag'lari hisobidan bo'lgan moliyaviy xavf va bank resurslari hisobiga vujudga keladigan xavf (bank kafolati hisobiga vujudga keladigan xavf). Xramkinning qayd etishicha, FAR talablariga muvofiq, AQSH davlat buyurtmalarini joylashtirishda quyidagi tartiblar qo'llaniladi: ochiq tenderlar, ikki bosqichli tenderlar, muzokaralar va soddalashtirilgan xarid usullari[1].

Davlat xaridlarini bilan bog'liq bo'lgan dastlabki jarayonlar AQShda 1792-yilda federal davlat xaridlari tizimini tartibga soluvchi birinchi qonun qabul qilinganishi bilan boshlangan hamda hozirda ushbu mamlakatda davlat xaridlarini axborot bilan ta'minlash bo'yicha eng katta tajribaga ega degan xulosaga kelishimiz mumkin[2]. Ushbu davrda xaridlarni amalga oshirish faqatgina moliya vazirligiga, qurolli kuchlarni taminlash uchun mudofaa vazirligiga berilgan. Olib borilgan tadqiqotlar va natijasida ushbu vakolatlar asta-sekinlik bilan qisqartirilib yangi tashkil etilgan Umumiy xizmatlar boshqarmasiga yuklatilgan (General Services Administration). Ushbu boshqarma vazirliklar va idoralarning buyurtmalari asosida yirik ulgurji xaridlarni tashkil etadi va amalga oshiradi. Tanlov natijalari asosida sotib olingan tovar-mahsulotlar umumiy xizmatlar boshqarmasining omborlariga joylanadi va kichik ustamalar qo'shilgan holda buyurtma bergan vazirlik va tashkilotlarga qayta sotiladi. Ustamalar hisobiga shakllangan daromadlar umumiy xizmatlar boshqarmasining faoliyatini ta'minlash uchun sarflanadi.

Rossiya Federatsiyasida davlat buyurtmasining yagona elektron tizimini yaratish bo'yicha birinchi qadamlar 2005-yil 21-iyuldagi 94-FQ sonli "Tovarlarni yetkazib berish, ishlarni bajarish, davlat organlari uchun buyurtma berish to'g'risida"gi federal qonunining qabul qilinishi bilan boshlangan[3].

Rossiya Federatsiyasida davlat xaridlarini amalga oshirish jarayoni ikkita asosiy qonun bilan tartibga solinadi, bular davlat idoralari va muassasalari 2013-yil 5-aprel kunidagi 44-FQ qonuniga, davlat ishtirokidagi korxonalar esa 2011-yil 18-iyul kunidagi 223-FQ qonuniga asosan amalga oshiradilar. Ushbu qonunlarda davlat xaridlarini amalga oshirishda boshqa davlatlardagi kabi raqobatbardosh usullar qo'llaniladi, ular davlat buyurtmachisi tomonidan ma'lum mezonlarga ko'ra, masalan, narx bo'yicha eng yaxshi taklifni taqdim yetadigan bir nechta yetkazib beruvchilardan birini tanlashni ta'minlaydi.

Y.Vinokurtseva o'z tadqiqotlari natijasida "...davlat xaridlarining samarali boshqaruv tizimini yo'lga qo'yish - Rossiyada davlat ehtiyojlari uchun xarid tizimi rivoji bilan bog'liq asosiyvazifa" ekanligini aniqlagan[4].

Davlat xaridlari munosabatlarni tartibga soluvchi eng asosiy xalqaro meyoriy hujjat bu - BMT xalqaro savdo huquqi bo'yicha Komissiyasining (UNCITRAL) ommaviy xaridlar bo'yicha namunaviy "Tovarlarni va xizmatlarni sotib olish to'g'risida" Qonunidir.[5] Ushbu qonun 1994-yil BMTning xalqaro savdo huquqi Komissiyasining 27-sessiyasida qabul qilingan va bozor iqtisodiyoti sharoitida davlat hamda jamoat uchun xaridni amalga oshirish bo'yicha xalqaro qoidalarini o'zida mujassamlashtiradi. Mazkur qonun bozor iqtisodiyotiga o'tayotgan davlatlarda, xususan, Sharqiy Yevropa mamlakatlarida davlat xaridlarini tashkil etish bo'yicha namuna-shablon sifatida ishlab chiqilgan. Qonunning asosiy talablari va tamoyillarini bugungi kunda nafaqat Yevropa mamlakatlari, balki Osiyo davlatlari ham xarid tizimlarida keng qo'llab kelmoqdalar.

Davlat xaridlari munosabatlarni tartibga soluvchi xalqaro me'yoriy hujjatlardan yana biri Xalqaro savdo tashkiloti tomonidan 1994-yilda ko'p tomonlama savdo muzokaralarining **Urugvay raundida qabul qilingan Hukumat xaridi bo'yicha Kelishuvdir**. Ushbu hujjat Savdo va tariflar bo'yicha umumiy shartnomaning (GATT) muhim elementi bo'lib, Xalqaro savdo tashkilotiga (XST) ishtirok etish doirasida mamlakatlar tomonidan imzo chekiladi. Shartnoma milliy davlat xaridi bozorini uni imzolagan mamlakatlardagi tovar (ish, xizmat) yetkazib beruvchilar uchun ochib berishi, hamda xorijiy mol etkazib beruvchilarni milliy mol etkazib beruvchilar bilan bir xil shartlar asosida faoliyat yuritishiga imkon berishini nazarda tutadi. Mazkur hujjatdan ko'zda tutilgan asosiy maqsad,

xalqaro savdoni rivojlantirish, xorijiy mol etkazib beruvchilarni diskriminatsiya qilishni oldini olish, xarid jarayonini tartibga soluvchi qonunchilikni ochiqqligini ta'minlashdan iborat. Ushbu kelishuvga muvofiq, davlat buyurtmachisi alohida olingan mol etkazib beruvchiga (milliy belgisiga ko'ra) davlat buyurtmasini olishda imtiyozli sharoit yaratib bermasligi lozim. Shuningdek, sotib olinadigan tovarlarga xalqaro savdoni chegaralovchi texnik talablar qo'yilmasligi yoki tovarlar va xizmatlarga qo'yiladigan barcha texnik talablar xalqaro me'yorlar asosida bo'lishi shart.

Natija. Xalqaro tajribani o'rganish natijasida davlat xaridlari samaradorligining baholashda asosiy mezonlar quyidagilar ko'rsatishimiz mumkin, ya'ni davlat buyurtmachilari milliy davlat xaridlar tizimi doirasida belgilangan maqsadlarga erishganligi va tashkil etilgan savdolarda raqobat, firibgarlik hamda korrupsiya darajasining yuqoriligi va boshqalar. Ushbu mezonlar o'z navbatida, davlat xaridlari va bozor tendensiyalarini o'rganishning uzluksiz jarayoni bo'lib, samaradorlik ko'rsatkichlarini hisoblash uchun axborot bazasini shakllantirishga imkon yaratadi. Davlat xaridlari tizimini isloh qilishda ilg'or xorijiy davlatlar tajribasini o'rganib chiqish va amaliyotga joriy qilish respublikamiz iqtisodiyotini yuksaltirish va xalqimizning farovonligini ta'minlashning asosiy omillaridan biri hisoblanadi. Davlat xaridlari innovatsion rivojlanishga xizmat qilishi zarur, bu esa o'z navbatida ijtimoiy vazifalarni hal qilish hamda davlat xizmatlari samaradorligi oshirishda muhim o'rin egallaydi.

Xulosa. Yuqoridagi o'rganilgan xorijiy davlatlar tajribalaridan respublikamizda davlat xaridlari tizimini takomillashtirish bo'yicha quyidagi takliflarni keltiramiz:

1. Davlat organlari faoliyatining uzluksizligini ta'minlash va budget tashkilotlarida (korxonalar) korrupsion holatlarni oldini olish maqsadida Xarid departamentini tashkil etish maqsadga muvofiq bo'ladi. Ushbu departamentning asosiy vazifalari vazirliklar va qo'mitalarning arizalari asosida tanlov protseduralaridan foydalangan holda respublikamizda faoliyat olib borayotgan budget tashkilotlari uchun yirik ulgurji xaridlarni amalga oshirish va buyurtmalarni yetkazib berishni o'z ichiga oladi.

2. O'zbekiston Respublikasi iqtisodiyotiy taraqqiyotining hozirgi bosqichida amaldagi davlat xaridlariga oid bo'lgan qonunchilik hujjatlariga doimiy ravishda o'zgartirishlar kiritish va yangilab borish.

3. Davlat organlari xodimlari va yetkazib beruvchilarga davlat xaridlari tizimidagi yuzaga kelishi mumkin bo'lgan korrupsion holatlarni oldini olish bo'yicha profilaktik chora-tadbirlarni kuchaytirish.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Храшкин А.А. Международный опыт построения системы госзакупок / А. Храшкин // Бюджет. - 2008. — № 9. – С. 13-18.

2. Снеткова А.В. Международный опыт организации государственных закупок [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://topknowledge.ru>

3. Федеральный закон от 21.07.2005 № 94-ФЗ «О размещении заказа на поставки товаров, выполнение работ, оказание услуг для государственных и муниципальных нужд» [Электронный ресурс] // Доступ из СПС «Консультант Плюс».

4. Винокурцева Е.А. Опыт зарубежных стран в осуществлении закупок товаров, работ, услуг: аналитический обзор / Экономика, управление, финансы. Материалы X Международной научной конференции. ООО «Издательство Молодой ученый», 2019 стр 9-17.

5. UNCITRALning tovarlar (ishlar) va xizmatlarni sotib olish to'g'risidagi namunaviy qonuni // Birlashgan Millatlar Tashkilotining xalqaro savdo huquqi bo'yicha komissiyasi. Yilnoma. 1994 yil. T. XXV. Nyu-York: Birlashgan millatlar tashkiloti, 1996. 417-440 b.

6. O'zbekiston Respublikasining 2021-yil 22-apreldagi "Davlat xaridlari to'g'risida"gi O'RQ-684-son Qonuni.

7. Vazirlar Mahkamasining 2022 yil 20 maydagi 276-son qarori bilan tasdiqlangan "Davlat xaridlarini amalga oshirish bilan bog'liq tartib-taomillarini tashkil etish va o'tkazish tartibi to'g'risida"gi Nizom

8. Свод федеральных правил, часть 48, раздел 3.104-1 – 11 (CFR) [Электронный ресурс]. // Доступ из <http://www.ecfr.gov>.

UO'K 332.025

MINTAQANI KOMPLEKS VA BARQAROR RIVOJLANTIRISH USTUVOR YO'NALISHLARI

B.Ruzmetov, prof., Urganch davlat universiteti, Urganch

Annotatsiya. Maqolada mintaqani kompleks va barqaror rivojlantirish ustuvor yo'nalishlari tahlil qilingan. "O'zbekiston 2030" rivojlanish Strategiyasi asosida mintaqalarni rivojlantirish dasturlarini ishlab chiqish metodologiyasi asoslangan.

Kalit so'zlar. Mintaqa, kompleks rivojlanish, barqaror rivojlanish, raqobatbardoshlik, klaster, maqsadli dastur, innovatsion rivojlanish.

Аннотация. В статье рассматриваются приоритеты комплексного и устойчивого развития региона. Методика разработки программ регионального развития основана на стратегии развития «Узбекистан 2030».

Ключевые слова. Регион, комплексное развитие, устойчивое развитие, конкурентоспособность, кластер, целевая программа, инновационное развитие.

Abstract. The article analyzes the priorities of complex and sustainable development of the region. The methodology for developing regional development programs is based on the "Uzbekistan 2030" development strategy.

Key words. Region, integrated development, sustainable development, competitiveness, cluster, targeted program, innovative development.

O'zbekistonda raqobat muhitini yaratish, investitsiyaviy jozibadorlikni yaratish, xo'jalik yurituvchi subyektlarning innovatsion va eksport faoliyatini rag'batlantirish maqsadida muayyan preferensiyalar berishni nazarda tutuvchi institutsional islohotlar ancha oshirilmoqda [1]. Mamlakatdagi tub iqtisodiy islohotlar jarayonida iqtisodiyotni markazdan boshqarish darajasidan hududiy va tarmoq darajasida boshqarishga bosqichma-bosqich o'tkazish, hududlarda tegishli dasturlarni amalga oshirish, hududiy organlar huquqlarini kengaytirish, ularning maqom va mas'uliyatini oshirish birinchi navbatdagi vazifalardan hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyev tashabbusi bilan respublikada qabul qilingan "O'zbekiston-2030" Strategiyasida mintaqalarning sanoat salohiyatini kompleks rivojlantirish va to'liq jalb etish, turizmni rivojlantirish uchun eng qulay muhit, transport-logistika tarmoqlariga integratsiyalashuvi, eksportning o'sishi va tashqi savdo bozorlarida talab yuqori bo'lgan mahsulotlar ishlab chiqarishni rag'batlantirish, xizmat ko'rsatish sohasini rivojlantirish vazifalari belgilab berilgan [2].

Shu asosda mintaqani kompleks va barqaror rivojlantirish ustuvor yo'nalishlari quyidagilardan iborat deb xisoblaymiz:

- hududning barqaror rivojlanishini ta'minlaydigan samarali mintaqaviy ijtimoiy-iqtisodiy siyosat, birinchi navbatda, tabiiy resurslar, ishlab chiqarish, inson, moliyaviy salohiyat tufayli mintaqqa iqtisodiyotining imkoniyatlariga asoslanadi. O'zbekiston Respublikasi hududlarining iqtisodiy salohiyati tahlili shuni ko'rsatdiki, hududni barqaror rivojlantirish uchun zarur shart-sharoitlar mavjud;

- mintaqaviy ijtimoiy-iqtisodiy tizimlarning faoliyati samaradorligi va rivojlanish barqarorligini oshirish mintaqani boshqarishning institutsional tuzilishini tizimli ravishda o'zgartirishni, shu jumladan mintaqaning barqaror rivojlanishini boshqarish mexanizmlari kompleksini takomillashtirishni ta'minlaydi;

- so'nggi paytlarda mintaqaviy tahlilda tizimli yondashuvdan foydalanish kuchaydi, bu hududlarni tizim sifatida o'rganishda, birinchi navbatda, ijtimoiy-iqtisodiy va ekologik-iqtisodiy jihatdan ifodalanadi. Bizning fikrimizcha, mintaqalarning hududiy ishlab chiqarish tizimlari g'oyasi muhim ahamiyat kasb etadi. Zero, pirovard natijada iqtisodiy o'sish mezonini ishlab chiqarishni rivojlantirishdir. Binobarin, hududlarni modernizatsiya qilish transformatsiyalari aynan ularning hududiy ishlab chiqarish tizimlarini yangilash sifatida qaralishi kerak;

- mintaqani ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish strategiyasi - bu resurs imkoniyatlarini, mavjud ijtimoiy-iqtisodiy vaziyatni va mintaqaga nisbatan tashqi sharoitlarni rivojlantirishning mumkin bo'lgan ssenariylarini tahlil qilishdan kelib chiqadigan umumiy maqsadlar, vazifalar, mintaqani rivojlantirish yo'nalishlari, ularni amalga oshirish mexanizmlarini belgilaydigan hujjat;

• hududlar rivojlanishini davlat tomonidan tartibga solish bo'yicha xorijiy mamlakatlar tajribasini o'rganish natijalari hududiy siyosatni ishlab chiqish va amalga oshirishga mas'ul davlat organ mavjudligi va u ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishni tartibga solishda faol ishtirok etadi hamda mahalliy organlarning mustaqilligi, tashabbuskorligi va manfaatdorligi ta'minlashda amaliy yordam ko'rsatadi;

• nomarkazlashtirish sharoitida kambag'allikni qisqartirish hamda mintaqalarning iqtisodiy o'sishining yangi modelini ishlab chiqish mahalliy tashabbuslar va resurslarni safarbar qilish orqali aholining bandligini, real daromadlarini oshirish va kambag'allikni kamaytirish maqsadida mintaqaviy rivojlanishini tartibga solishning iqtisodiy mexanizmlarini shakllantirish va takomillashtirish imkonini beradi.

• "eksport o'sish nuqtalari" mavjud bo'lgan tumanlarni tanlashning asosiy prinsiplari bozordagi ichki va tashqi talabning o'sish istiqbollari, ayrim tarmoqlarda yoki sohalarda raqobatdosh ustunliklarning mavjudligini baholash;

• O'zbekiston hududlarida barcha instutsional investorlar moliyaviy resurslarning cheklanganligi sharoitida ishlab chiqarishning innovatsion rivojlanishining samarali strategiyasini shakllantirish imkoniyatlarini uzoq muddatli bashorat, dastur va rejalaridan tizimli foydalanish asosida chuqur innovatsion izlanishlari alohida ahamiyatga ega. Bu xo'jalik yuritishning hozirgi zamon sharoitida iqtisodiyotning innovatsion taraqqiyot yo'liga o'tishida yordam beradi. Faqat intellektual va moliyaviy resurslarni strategik jalb etish ishlab chiqarishning innovatsion rivojlanishining yagona modelini shakllantirish imkonini beradi;

• Xorazm viloyati iqtisodiyotining barqaror rivojlanishi, shuningdek uning milliy va global darajadagi raqobatbardosh pozitsiyalari (birinchi navbatda, mintaq uchun ustuvor bo'lgan qishloq xo'jaligi xomashyosi va oziq-ovqat, rekreatsion va transport xizmatlari bozorlarida ko'p jihatdan noyob tarixiy, madaniy va tabiiy resurslardan foydalanish holati va samaradorligi bilan belgilanadi), resurs salohiyati, mintaqaviy ekologik tarkibiy qismning ahamiyati haqida gapirishga imkon beradi, reproduktiv tizim (shuningdek, Orolbo'yi muammosi bilan bog'liq vaziyatni hisobga olish kerak);

• mamlakatimizda iqtisodiy munosabatlarni isloh qilish va jahon bozorlarida tobora kuchayib borayotgan raqobat sharoitida iqtisodiyotni modernizatsiya qilishning murakkab jarayonlari ishlab chiqarish va iqtisodiy faoliyatni tashkil etishga yangi yondashuvlarni, respublikaning tashqi iqtisodiy aloqalarini tartibga solish tamoyillari va usullarini talab qiladi (jahon bozorlarining beqarorligini hisobga olgan holda: jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, COVID-19, geosiyosiy beqarorlik va boshqalar);

• iqtisodiy islohotlar jarayonida tashqi iqtisodiy aloqalar va eksport tarkibi geografiyaning o'zgarishi nuqtai nazaridan ham, mintaqaviy tashqi iqtisodiy faoliyat ishtirokchilarining sifat va miqdoriy xususiyatlari nuqtai nazaridan ham sezilarli o'zgarishlarga duch keldi. Toshkent shahri respublikaning tashqi savdo aylanmasida eng katta ulushga ega bo'lib, uning ulushi 39,1 foiz va 19 530,1 mln dollarni tashkil etadi, AQSh, Surxondaryo viloyatining eng past ulushi esa 0,7 foizni tashkil etadi;

• meva-sabzavot sektorining eksport salohiyati ancha yuqori, bu o'z xomashyo bazasi (meva, sabzavot, uzum va boshqalar), mahalliy ishlab chiqaruvchilar tomonidan to'plangan ma'lum iqlim sharoiti va tarixiy tajriba va ushbu turdagi mahsulotlarni ishlab chiqarish uchun mavjud resurs va moddiy bazaning mavjudligi bilan bog'liq. Ushbu holatlar O'zbekistonning qiyosiy ustunliklarga ega ekanligini va ushbu pozitsiyalar bo'yicha ixtisoslashuvini chuqurlashtirishi kerakligini ko'rsatadi. Shu bilan birga, yuqori rentabellikga ega mahsulotlarga (brokkoli, arugula, aysberg, yirik kalibrli gilos, qovun va boshqalarning yangi navlari) alohida e'tibor berib, yetishtiriladigan meva-sabzavot mahsulotlarini kengaytirish zarur;

• raqobatning kuchayishi sharoitida qishloq xo'jaligi mahsulotlarini chuqur qayta ishlashga qiziqish sezilarli darajada oshadi, chunki uning tayyorlik darajasi oshgani sayin sotishdan tushgan tushumning ko'payishi ta'minlanadi. Bu potentsial investorlarni nafaqat agrar sektorga, balki yangi texnologiyalar asosida qishloq joylarda kichik sanoat biznesini rivojlantirishga ham sarmoya kiritishga undaydi;

• HASP ISO oziq-ovqat xavfsizligi standartlarini noto'g'ri qo'llash, laboratoriya tadqiqotlarining etishmasligi, fitosanitariya me'yorlarini uyg'unlashtirmaslik, sertifikatlashtirishning etishmasligi va boshqa shunga o'xshash muammolar, shuningdek, meva-sabzavot mahsulotlarini ishlab chiqarish va sotishning barcha bosqichlarida jarayonni etarli darajada nazorat qilmaslik va sanitariya-gigiyena qoidalariga rioya qilish kabi sifat menejmentidagi kamchiliklar Evropa bozorlariga kirishni qiyinlashtiradi;

• xalqaro bozordagi talab tobora yuqori texnologiyalar bilan raqobatlashishga majbur qiladi va ayni paytda mintaqalarda innovatsiya jarayonlarini faollashtirish maqsadida maxsus mintaqaviy rivojlantirish institutlarini shakllantirish talab qilinadi (jahon tajribasidan samarali foydalanish asosida: Silikon vodiysi, Bangalor, Shenchjen, Skolkovo va hokazo). Shu nuqtai nazardan «innovatsion rivojlanish hududi» faoliyatni davlat va viloyat xokimligi tomonidan qo'llab-quvvatlashning mavjud mexanizmlari tahlil qilinishi va ekotizim doirasida innovatsion jarayon subyektlarini o'zaro munosabatlari tizimli ravishda qo'llab-quvvatlash mexanizmlarini takomillashtirish zarurati mavjuddir; mintaqaviy iqtisodiyotdagi tarkibiy o'zgarishlar metodologiyasini o'rganish asosida tarkibiy o'zgarishlar nafaqat makro va mikro darajada, balki mintaqaviy darajada ham amalga oshirilishi kerakligi asoslanadi. Mintaqaviy iqtisodiyotdagi tarkibiy o'zgarishlar nafaqat miqdoriy o'zgarishlardan, balki raqamli iqtisodiyotga asoslangan o'zgarishlardan ham iborat ekanligi ilmiy jihatdan isbotlangan;

• mintaqaviy iqtisodiyotda tarkibiy o'zgarishlarni amalga oshirishda raqamli texnologiyalarning iqtisodiyot tarmoqlarining ishlab chiqarish jarayonlariga ta'siri darajasi aniqlandi. Raqamli texnologiyalar asosida tarkibiy o'zgarishlarni amalga oshirishda iqtisodiyot tarmoqlari o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik koeffitsientlari o'rganilib, tarmoqlarning mutanosib rivojlanishi asosida tarkibiy o'zgarishlarni amalga oshirish imkoniyatlari aniqlandi;

• raqamli milliy iqtisodiyotni rivojlantirish tizimining quyidagi xususiyatlarini ko'rsatish mumkin: raqamli rivojlanish bo'yicha dunyo tajribasi (transfer), axborot resurslaridan foydalanish (block-chain), korxonalarni rag'batlantiradigan ishbilarmonlik muhiti (doing business);

• milliy iqtisodiyotning raqobatbardoshligini oshirishga yordam beruvchi institutlar (innovatsion markazlar, biznes-inkubatorlar, kichik sanoat zonalar, autsorsing, texnologiyalar transferi markazlari, innovatsiyalarni qo'llab-quvvatlash fondlari) va rivojlanish mexanizmlarini (commercialization, R&D, entrepreneurial university, university-industry Collaboration Programm, see adventure capital, start-ups) yaratish darkordir;

• mintaqalar darajasida ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish strategiyalari to'g'risidagi mazmunli xulosa olish uchun sotsiologik ma'lumotlarni miqdoriy tahlil qilish, asosiy jamiyat guruhlarini hamda ularning xulq-atvorini o'rganish orqali amalga oshiriladi.

• zamonaviy axborot texnologiyalari yordamida www.invest-region.uz portalini loyihalashtirish (o'zbek, rus va ingliz tillarida), bu investorlarga hududlarda investitsiya jarayonlarini davlat va mintaqaviy qo'llab-quvvatlash tizimi to'g'risida rasmiy ma'lumot olishda yordam beradi, shuningdek investitsiya obyektlari va sanoat saytlarini qidirish va tanlashga yordam beradi (shu jumladan onlayn konsultatsiyalar);

• tuman darajasida kambag'allikning haqiqiy darajasi va tuzilishini baholash, aholi va oilalarning kambag'alligining asosiy omillari va sabablarini aniqlash (daromad darajasi, sog'liqni saqlash holati, ta'lim darajasi, bandlik, ishsizlik, ijtimoiy qo'llab-quvvatlash dasturlarida ishtirok etish, qaramlik yuki va boshqalar), kambag'allikda bo'lgan oilalarni (o'ta og'ir holatlar tufayli doimiy yoki vaqtinchalik) va qishloq hududlarida kambag'allikning xususiyatlarini o'rganish;

• monitoring tizimini yaratish bo'yicha takliflarni va zarur me'yoriy hujjatlarga o'zgartirishlar kiritish bo'yicha takliflar tayyorlash va mintaqalarni rivojlantirish strategiyasining maqsadlariga erishishga qaratilgan yechimlarni amaliyotga joriy qilish;

• tumanlarni eksportini oshirishga yo'naltirilgan davlat-xususiy sheriklik mexanizmidan foydalangan holda hududlarni tashqi iqtisodiy aloqalarini rivojlantirish bo'yicha marketing-logistik infratuzilmani shakllantirish bo'yicha takliflar tayyorlash;

• qishloq aholisining daromadlarini oshirish va kambag'allikni kamaytirishga, shu jumladan, hokimiyatlarning funksional tahlil asosida vakolatlarini chegaralash va mahalliy moliyaviy

resurslardan samarali foydalanish mexanizmini takomillashtirish asosida qishloq hududlarni rivojlantirishni yangi iqtisodiy modelini shakllantirish;

- mamlakat hududlarining resurs salohiyatidan samarali foydalanish asosida agrosanoat kompleksi tarmoqlarining raqobatbardoshligini oshirish bo'yicha ilmiy asoslangan dasturni ishlab chiqish zarur;

- soliq tahlili ma'lumotlari manbalarini takomillashtirish bo'yicha ilmiy-amaliy tavsiyalar berildi, axborot manbalari buxgalteriya hisobi va hisobot ma'lumotlari, boshqaruv hisobi va soliq tekshiruvlari ma'lumotlari va soliq tekshiruvlari aktlari bo'lishi rejalashtirilgan. Soliq hisobotini xalqaro moliyaviy hisobot standartlariga muvofiqlashtirish bo'yicha takliflar kiritildi;

- xatarlarni tahlil qilish dasturi orqali mahalliy soliq tekshiruvlarini amalga oshirish soliq organlariga suiste'mollarga qarshi kurashda yanada uyushgan va samarali bo'lish, soliq hisobotlari va soliqlarni yig'ish sifatini oshirishga imkon beradi. Soliq tahlili asosida soliq tavakkalchiligi darajasini baholash bo'yicha ilmiy-amaliy tavsiyalar ishlab chiqildi, soliq tahlili orqali soliq tavakkalchiligini aniqlash mezonlari va ularning amal qilish tartibi ishlab chiqildi;

- hududlarning tashqi iqtisodiy aloqalarini tartibga solish tizimining o'zgarishi institutsional o'zgarishlarni va rivojlanayotgan raqobat bozorlari talablariga javob beradigan yangi rivojlanish institutlarini shakllantirishni talab qildi. Mahalliy tashabbus va resurslarni safarbar etish asosida bandlikni, aholining Real daromadlarini oshirish va raqobatbardoshlikni oshirish maqsadida maxsus eksport-ishlab chiqarish zonalarini shakllantirish taklif etiladi;

- "Ready4Trade Central Asia" (Xalqaro savdo markazi, JST) loyihasi doirasida kichik biznes va xususiy tadbirkorlik subyektlarining eksport faoliyatini qo'llab-quvvatlash bo'yicha mintaqaviy o'quv markazlari tuzish. Trening dasturini Jahon Savdo Tashkiloti va Birlashgan Millatlar Tashkilotining qo'shma agentligi bo'lgan Xalqaro savdo markazi ishlab chiqqan. O'quv kurslari online tarzda elektron ta'lim platformasida (<https://uzexport.learning-solutions.cloud>) va offline rejimda mintaqa miqyosida tashkil qilish;

- "Ustuvor milliy klasterlarni rivojlantirish to'g'risida"gi davlat maqsadli dasturini va "Mintaqaviy tarmoqlararo klasterini rivojlantirish to'g'risida" gi pilot loyihani amalga oshirish to'g'risidagi normativ-huquqiy hujjatlar to'plamini ishlab chiqish va shakllantirish;

- klasterlarni rivojlantirish uchun samarali mintaqaviy muhitni shakllantirishni muammolarini o'rganish (xususiy-davlat hamkorligini rivojlantirish, imtiyozlar va preferensiyalarning mintaqaviy tizimini yaratish, biznes inkubatorlar, mintaqaviy marketingni rivojlantirish, kichik biznesni qo'llab-quvvatlash dasturlarini va mintaqaviy klasterlarga texnologiya transfer loyihalarini amalga oshirish va boshqalar) [3];

- ixtisoslashtirilgan axborot-tahliliy portalni (Agro information Network, AIN Exports) tashkil etish, axborot tizimini shakllantirish va bozorlar konyunkturasi to'g'risidagi axborotni tarqatish, mahsulotlarni eksportga ilgari surish bo'yicha maslahatlar, import qiluvchi mamlakatlarda ishbilarmonlik muhitining holati va o'zgarishi va boshqalar, ma'lumotlarni to'plash, saqlash, tahlil qilish, uzatish jarayonlarini avtomatlashtirishga yo'naltirilgan raqamli texnologiyalar asosida (Big Data) meva-sabzavot mahsulotlari bozorida biznes-razvedka (BI) usullaridan foydalanishga imkon beradi;

- miqdoriy va sifat ko'rsatkichlari asosida respublikamiz mintaqalarining ijtimoiy-iqtisodiy va ekologik holatini baholash usullarini ishlab chiqish zarur. O'zbekiston mintaqalarini barqaror ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish strategiyasini ishlab chiqishda "yashil iqtisodiyot"sharoitlari bilan bevosita bog'liq ustuvorliklarni belgilab, tabiatdan oqilona foydalanishni rag'batlantirish mexanizmlari taklif etildi;

- GIS texnologiyalari asosida mintaqalardagi ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarning ekologik jihatlarini hisobga olgan holda yagona diagnostika ma'lumotlar bazasini shakllantirish maqsadida mintaqaviy iqtisodiyotdagi o'zgarishlarni tahlil qilish mexanizmi taklif etiladi, bu esa mintaqalarda ekologik xavfsizlikning samarali tizimini yaratish bo'yicha iqtisodiyot tarmoqlari natijalarini interaktiv va kartografik shakllarda taqdim etadi;

- mamlakatning uzoq muddatli ijtimoiy-iqtisodiy maqsadlari bilan bevosita bog'liq bo'lgan ustuvor yo'nalishlarni belgilash, masalan, "haydovchilar" ning ustuvor tarmoqlarini tanlash, savdo

bozorlari ko'lami va kompaniya hajmini hisobga olgan holda to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalarni jalb qilish bo'yicha mamlakatni rivojlantirish milliy strategiyasining maqsadlariga muvofiqligini ta'minlash bo'yicha respublika hududlarida investitsiya faoliyatini faollashtirish va uni rivojlantirish bo'yicha takliflar ishlab chiqildi. Hududlarning raqobatbardosh ustunliklari va hududlarning investitsiya imidjini yaratish uchun marketing yondashuvidan foydalanish;

• kichik biznes va xususiy tadbirkorlik, tarmoq strategiyalari, inkubatorlar, texnoparklar biznesini qo'llab-quvvatlash uchun samarali moliyaviy vositalarni yaratishga qaratilgan jarayonlarni davom ettirishni tavsiya etish, tashqi bozorlarda uzoq muddatli talabga ega bo'lgan yangi mahsulotlar va texnologiyalarni ishlab chiqarishga yo'naltirilgan innovatsion tashabbuslarni qo'llab-quvvatlashga alohida e'tibor qaratish.

Ushbu ustuvor yo'nalishlarni amalga oshirish mintaqalarni kompleks va barqaror rivojlantirish dasturlarini ishlab chiqishda asosiy omil bo'lib xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Рузметов Б., Региональная экономика: опыт, проблемы, эффективность комплексного развития. Ташкент Фан, 2002 г. -220 с.
2. "O'ZBEKISTON — 2030" STRATEGIYASI TO'G'RISIDA. <https://lex.uz/uz/docs/-6600413>
3. Б.Рузметов. Межотраслевые кластеры и их влияние на рост конкурентоспособности региональной экономики. Монография. – Ургенч, 2017, стр 194

UDK: 37.014.543.1

TA'LIMNI MOLIYALASHTIRISHDA ENDAUMENT FONDI VA FANDRAYZING FAOLIYATINING TAHLILI

N.B.Talapova, tayanch doktorant, Namangan davlat universiteti, Namangan

Annotatsiya. Ushbu maqolada oliy ta'lim muassasalarini faoliyatini kengaytiruvchi va rivojlantirishga ko'maklashuvchi endaument fonlarini joriy qilishini asoslovchi xulosalar berilgan. Endaument fondi va fandrayzing faoliyatini rivojlantirish va shakllangan moliyaviy mablag'larini taqsimlanishi tahlil qilingan. Fandrayzing faoliyatining SWOT-tahlil qilish negizida turli xil strategiyalarni tashkil etish hamda rivojlanish strategiyasini ishlab chiqish uchun "imkoniyatlar va kuchli tomonlar"ni aniqlash, "tahdidlar va zaif tomonlari"ni o'rganilgan.

Kalit so'zlar: Oliy ta'lim muassasalarini moliyalashtirish, endaument fondi, fandrayzing faoliyati, inson kapitali, ijtimoiy soha, donorlar.

Аннотация. В данной статье приводятся выводы, обосновывающие введение фондов целевого капитала, расширяющих деятельность и поддерживающих развитие высших учебных заведений. Проанализировано развитие фонда целевого капитала и деятельность по сбору средств, а также распределение сформированных финансовых ресурсов. На основе SWOT-анализа фандрайзинговой деятельности были изучены «возможности и сильные стороны» и «угрозы и слабые стороны» для организации различных стратегий и разработки стратегии развития.

Ключевые слова: Финансирование высших учебных заведений, фонд целевого капитала, фандрайзинговая деятельность, человеческий капитал, социальная сфера, доноры.

Abstract. This article provides conclusions justifying the introduction of endowment funds that expand the activities and support the development of higher education institutions. The development of the endowment fund and fundraising activities, as well as the distribution of generated financial resources, are analyzed. Based on the SWOT analysis of fundraising activities, "opportunities and strengths" and "threats and weaknesses" were studied to organize various strategies and develop a development strategy.

Keywords: Financing of higher educational institutions, endowment fund, fundraising activities, human capital, social sphere, donors.

Kirish. Rivojlangan mamlakatlarning tajribasi shuni ko'rsatadiki, bugungi kunda nomoddiy ishlab chiqarish sohasiga qo'yiladigan investisiyalar o'zining yuqori samarasini bermiqda, bu mamlakatning ijtimoiy sohani rivojlantirish uchun yo'naltirilgan kapital qo'yilmalari hisoblanadi. Bu

davlatlarda kadrlar tayyorlash, ilmiy tekshirish va ta'lim sohasiga qilinadigan xarajatlar yil sayin oshib bormoqda. Bunga sabab intellektual potensial - ishlab chiqarishning eng faol elementi ekanligi hisoblanadi.

Xorijlik olimlarining ta'kidlashicha, "inson kapitali"ga qilingan investisiya nafaqat zaruriy omil hisoblanadi, balki investisiyaning ushbu turi yuqori darajadagi daromadga va iqtisodiy o'sishga ta'sir etuvchi keng imkoniyatga ham egadir. Amerikalik mutaxasislarning hisobiga qaraganda, insonning 15 yoshgacha vafot etishi jamiyat uchun butun zarardir, 40 yoshgacha yashagan inson jamiyatga foyda keltira boshlaydi, 65 yoshgacha yashagan va mehnat qilish qobiliyatini yo'qotmagan kishi ikki baravar foyda keltiradi. Shu boisdan yuksak, zamonaviy bilimlarga ega kadrlarni yetishtirish ijtimoiy soha tarkibiy qismi hisoblangan ta'lim sohasiga bo'lgan bir qator talablarni yuzaga kelishiga sabab bo'lmoqda. Uchinchi ranesansni amalga oshirish uchun ta'lim bozorida moliyaviy qarorlar qabul qilishni ham tubdan qayta ko'rib chiqishning dolzarbligini ko'rsatib berdi.

Yuqorida ta'kidlab o'tilgan holatlar ta'lim tizimida ta'lim sifatini belgilovchi ko'rsatkichlar tizimini va ko'rsatilayotgan xizmatlarni moliyalashtirish tizimini ko'rib chiqishni taqozo etadi.

Tadqiqot ishining dolzarbligi. "O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi farmoniga asosan, mamlakatda bosqichma-bosqich joriy etilishi rejalashtirilgan "Universitet 3.0" [1] modeli esa ta'lim, fan, innovatsiya va ilmiy-tadqiqotlarni tijoratlashtiruvchi modeli ta'lim tizimini sifat jihatidan yangi bosqichga ko'tarish, oliy ta'limni modernizatsiya qilish, ilg'or ta'lim texnologiyalariga asoslangan holda ijtimoiy soha va iqtisodiyot tarmoqlarini rivojlantirish asosiy maqsadlardan biri hisoblanadi. Unga ko'ra, 2030 yilga qadar respublikadagi kamida 10 ta oliy ta'lim muassasasini xalqaro e'tirof etilgan tashkilotlar (Quacquarelli Symonds World University Rankings, Times Nigher Education yoki Academic Ranking of World Universities) reytingining birinchi 1000 ta o'rindagi oliy ta'lim muassasalari ro'yxatiga kiritish va konsepsiyadagi muammolarni hal etilishi unda qo'yilgan maqsadga erishish yo'nalishlarini aniqlashtirib olish tadqiqot ishining dolzarblini belgilaydi.

Adabiyotlar tahlili: huquqiy-me'yoriy asoslar. O'zbekiston Respublikasida Oliy ta'lim tizimini tartibga soluvchi asosiy normativ-huquqiy hujjatlar quyidagilardir: O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida" [2] gi Qonuni, "Oliy ta'lim to'g'risida" [3] gi Nizom, O'zbekiston Ryespublikasi Vazirlar Mahkamasining Qarori "O'zbekiston Ryespublikasi oliy ta'lim muassasalarida ikkinchi va undan keyingi oliy ta'limni olish tartibi to'g'risidagi nizomi" [4], 2019 yil 8 oktyabrdagi "O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida" [5] gi farmonlari. Mazkur huquqiy hujjatning qabul qilinishi bilan ta'lim jarayonining barcha bosqichlari tizimlashtirildi va uni moliyalashtirish asoslari mezonlar bilan belgilab berildi.

Mazkur qonunga ko'ra, oliy ta'lim tizimi bakalavriat va magistraturadan iborat ekanligi ko'rsatib o'tilgan. Shuningdek, har bir ta'lim bosqichning o'ziga xos xususiyatlari asoslangan. Unda Umumiy o'rta (o'n bir yillik ta'lim), o'rta maxsus (to'qqiz yillik tayanch o'rta va ikki yillik o'rta maxsus ta'lim), boshlang'ich professional ta'lim (to'qqiz yillik tayanch o'rta va ikki yillik boshlang'ich professional ta'lim) olgan shaxslar, shuningdek ushbu Qonun kuchga kirguniga qadar o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi (to'qqiz yillik umumiy o'rta va uch yillik o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi) olgan shaxslar oliy ma'lumot olish huquqiga ega ekanligi belgilangan.

Adabiyotlar tahlili: mahalliy ilmiy nashrlar. Oliy ta'lim muassasalarini moliyalashtirish bo'yicha bir qator olimlarimiz o'zlarining ilmiy taklif va xulosalarini berganlar:

D.Rahmonov o'zining ilmiy tadqiqot ishida ijtimoiy sohani moliyalashtirishning metodologik asoslarini takomillashtirishga qaratilgan ilmiy taklif va amaliy tavsiyalar ishlab chiqqan [6]:

Oliy ta'lim muassasalarida qo'shimcha ta'lim xizmatlarini ko'rsatish orqali davlat-xususiy sektor hamkorligi amaliyotini rivojlantirish byudjetdan tashqari mablag'lar tushumini oshirishga imkon beradi.

O'qish uchun to'lovlarni to'lashda tijorat banklari tomonidan ta'lim kreditlarini sezilarli darajada kichik foiz va uzoq muddatlarda taqdim qilinishi ta'lim kreditining ijtimoiy funksiyasini yanada oshirishga yordam beradi.

Hukumat tomonidan belgilanayotgan o'qish uchun to'lov summasi oliy ta'lim muassasalarining ilmiy salohiyati bilan bog'liq ravishda belgilanishini joriy etish oliy ta'lim muassasalari o'rtasida raqobat muhitini shakllanishini keltirib chiqaradi.

S.Buzrukxanov esa **innovation** iqtisodiyotga o'tish sharoitida oliy ta'limni moliyalashtirishni takomillashtirish bo'yicha ilmiy-uslubiy va amaliy takliflarni bergan [7]:

oliy ta'lim muassasalarida olib borilgan ilmiy tadqiqotlar natijalari yangi texnologiyalarga aylantirilishi va bu texnologiyalar, o'z navbatida, jamiyat va mamlakat iqtisodiyoti manfaati uchun ishlatilishi lozim.

oliy ta'lim muassasalarini aksiyadorlik jamiyatiga o'tkazishning tahminiyl ishlar va aksionerlashtirishda IPO o'tkazish bo'yicha amalga oshiriladigan ishlar va ularning moliyaviy barqarorligini ta'minlashda bozor mexanizmlaridan samarali foydalanish lozimligini hisobga olib, muomalaga turlicha qimmatli qog'ozlarni chiqarish, xususan, aksiyadorlik jamiyatlari uchun qulay hisoblangan qarz tizimi, ya'ni korporativ obligatsiyalar chiqarish taklifini ilmiy asoslab bergan.

Asosiy qism. Bugungi kunda mamlakatimizda turli hil pul fondlarini shakllantirishni qo'llab-quvvatlash va rag'batlantirishga harakat qilinmoqda, ushbu xayriya orqali shakllanadigan fondlarni rivojlantirishga o'z hissasini qo'shayotgan har qanday shaxs uchun soliq imtiyozlari joriy qilinmoqda. Bunday fondlarning shakllanishi oliy ta'lim muassasalar faoliyatini kengaytirishga yordam beradi. Qo'yidagi jadval ma'lumotlaridan endaument fondi va fandrayzing faoliyatini rivojlantirish va shakllangan moliyaviy mablag'larini taqsimlanishi ko'rib o'tamiz.

1-jadval

Endaument fondi va Fandrayzing faoliyati harajatlari taqsimlanishi

Nomi	Harajatlar yo'nalishlari	Ulushi, %
Endaument fondi	Ilmiy tadqiqot ishlari	15
	Talabalar bilan ishlash va ularning faoliyatini moliyalashtirish	8
	Professor o'qituvchilar faoliyatini qo'shimcha moliyalashtirish	6
	Ijtimoiy infratuzilma	4
	Esh pedagoglarga qo'shimcha ish haqi	4
	Yangi texnologiyalarni joriy etish	6
	Doktorantlar uchun rektor stipendiyalari	5
	Start up loyihalarini moliyalashtirish	10
	Jami	58
Fandrayzing faoliyati	Yangi boshqaruv modeli joriy etish	6
	Bitiruvchilarning rekrutungi	4
	Sport musabaqalari	10
	Moddiy texnik bazani yangilash	10
	Kadrlar salohiyatini rivojlantirish	7
	Xalqaro ilmiy almashinuvlar	5
	Jami	42

Manba: Muallif ishlanmasi

Jadvalda ko'rib turganimizdek, oliy ta'lim muassasalarida faoliyat ko'rsatadigan endaument fondlari orqali oliy ta'lim muassasalarining qo'shimcha faoliyatini 58% ini va fandrayzing faoliyatini 48% moliyalashtirish imkonini amalga oshirish maqsadga muvofiq.

Mamlakatimizda faoliyat ko'rsatayotgan oliy ta'lim muassasalarida xayriya mablag'lari asosida, yuridik va jismoniy shaxslarning moliyaviy mablag'lari ushbu maqsadli fondning asosiy daromad manbai hisoblanadi. Xorijiy amaliyotda oilaviy trestlar deb ataladigan xususiy xayrehsonlar va mablag'lar manbaiga murojaat qilish odatiy holdir, ushbu jarayonda oliy ta'lim muassasalari bitiruvchilari yoki ularning oila a'zolari ya'ni oilaviy trestlar shaklidagi sub'yektlar yirik miqdordagi mablag'larni ajratib oliy ta'lim tizimini qo'llab-quvvatlaydi.

Xalqaro tajribada OTM endaument fondiga donorlik etgani uchun minnatdorchilik bildirishning eng keng tarqalgan usuli bu uning ismi va fotosuratini oliy ta'lim muassasasi yoki xayriya jamg'armasi veb-saytidagi maxsus sahifada nashr etadi. OTM donorlar haqida ma'lumotlarni yillik hisobotlarida va moliyaviy qo'llab-quvvatlangan loyihalarda ularning nomlarini zikr qilib o'tadi. Yirik donorlarga minnatdorchilik va e'tibor qaratish maqsadida maxsus sovg'alar berishadi, OTM nomidan minnatdorchilik xatlari yuboradi. Odatda moliyalashtirish udumi yillar davomida dastlabki oiladan keyin yosh oilalarga urf odat sifatida o'tadi.

Oliy ta'lim muassasalarida endowment fondini shakllantirishda ta'lim fandrayzingi turlari

№	Turlari	Izoh
1	OTM dagi ichki fandrayzing	Xodimlar, talabalar va ota onalar bilan ishlash
2	OTM dagi tashqi fandrayzing	OTM xamkorlari, korxona va tashkilotlar bilan ishlash
3	Loyihaviy fandrayzing	Loyihani amalga oshirish uchun moliyaviy mablag'larni jalb etish bilan ishlash
4	Tezkor fandrayzing	OTMning joriy harajatlarini qoplash uchun mablag'larni jalb qilish

Manba: Muallif ishlanmasi

Jadvaldan ko'rinib turibdiki, Fandrayzing oliy ta'lim muassasalarida donorlar bilan ishlashda professional tadbirlarni amalga oshirish maqsadida xayr-ehsonlarni jalb qilishni amalga oshiradigan faoliyat turi hisoblanadi. Oliy ta'lim muassasalarining hamkorlar bilan ishlash bo'limi bo'lib hayriya munosabatlarni o'rnatishga qaratilgan tadbirlarni rejasini ishlab chiqadi va moliyaviy salohiyatli xizmat ko'rsatuvchi kompaniyalar va yirik donorlar ya'ni bitiruvchilar, ularning ota onalari, yirik aktivlarga ega bo'lgan ishlab chiqarish korxonalar guruhlar bilan ishlaydi.

Oliy ta'lim muassasalari faoliyatini rivojlantirish maqsadida moliyaviy mablag'larni yig'ish, oliy ta'lim muassasalari menejrlari ijtimoiy ahamiyatga molik maqsadlarni amalga oshirish uchun turli usullardan foydalanish tabiiy. Fandrayzing bo'limi xalqaro tashkilotlar, xayriya agentliklari dasturlari bo'yicha qo'shma loyihalarda ishtirok etishni doimiy yo'lga qo'yishi, Davlat va notijorat korxonalari o'rtasida ijtimoiy sheriklik munosabatlarini yaratish orqali davlat yoki tijorat korxonalari tomonidan moliyalashtiriladigan loyihalarda ishtirok etish o'zaro manfaatli loyihalarni amalga oshirishi lozim bo'ladi. Donorlarning ismi va rasmlari OTM binolariga yozilib qo'yiladi.

Fandrayzing faoliyati OTMlarning ta'lim dasturlarining o'ziga xos xususiyatlariga asoslanadi. U iqtidorli talabalar, innovasion markazlar va tijoratlash sub'yektlari bilan ishlashi natijasida tadbirkorlik muhitini shakllantirib, istiqbolda yaratiladigan yangi ishlanmalarni hayotga tatbiq etishni amalga oshirish uchun moliyaviy mablag'larni izlaydi, buning uchun esa OTM ham investision jozibador bo'lishi muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu faoliyatdan tushgan mablag'lar OTMning o'z kapitali yetarliligini ta'minlaydi, qolaversa unga ilmiy-texnik muammolarni hal qilishga qaratilgan mega-grantlarda ishtirok etish imkoniyatlarini yaratadi.

OTM fandrayzing faoliyatining ijobiy va salbiy tomonlari mavjud. Uni biz quyidagi jadval tahlilida ko'rib o'tamiz.

Kuchli tomonlari	Salbiy tomonlari
Horijiy yetakchi universitetlar va ilmiy markazlar bilan hamkorlik ta'minlanadi; Universitetlar va xorijiy tashkilotlar bilan shartnomalar tuziladi; Malakali professor-o'qituvchilarning ilmiy-tadqiqot va innovasion faoliyatga jalb etiladi; OTMni rivojlantirish buyicha yo'l xaritasi ishlab chiqiladi.	Xodimlarning ish natijalarini rag'batlantirishning pastligi; Ta'lim tizimi menejrlarining moliyaviy mablag'lari yetarlicha jamlay olmasligi; mablag' yetarli bo'lmaganligi sababli loyihalarning oxiriga yetmasligi.
Imkoniyatlari	Xatarlari
Oliy o'quv muassasalarida innovasion korxonalarni tashkil etish bo'yicha qonunchilik bazasi mavjudligi; Pedagogik mutaxassisliklarga talabning mavjudligi; Xorijiy sheriklikni faol rivojlantirish, sifat menejmenti tizimini joriy etilganligi.	Ta'lim tizimining muayyan ta'lim natijalari va ijtimoiy jarayonga yo'naltirilganligi; Byudjet mablag'larini qisqartirish, jamiyatda o'quv va ilmiy faoliyatning past darajasi; Loyihalarni yaratish va amalga oshirish uchun biznes-inkubatorlarning mavjud emasligi.

Jadval ma'lumotlarini SWOT-tahlil qilish negizida turli xil strategiyalarni tashkil etish, rivojlanish strategiyasini ishlab chiqish uchun "imkoniyatlar va kuchli tomonlar"ni aniqlash, "tahdidlar va zaif tomonlar" strategik rivojlanishning cheklanishiga sabab bo'ladi. Ushbu tahlil natijasida mablag'larni yig'ish faoliyati moliyalashtirish manbalarini izlash, mablag'larga bo'lgan ehtiyojni o'rganish va moliyaviy donorlarning manfaatlari bilan munosabatlarni shakllantirish muhim hisoblanadi.

Xulosa. Endowment fondga moliyaviy mablag'larni jalb qilish orqali OTMning kelajagini ta'minlash uchun imkoniyatlar tug'iladi. Mablag'lari joriy faoliyatga sarflanmaydigan, balki

kelajakda barqaror daromad olish uchun investisiya qilinadigan fondni yaratish hozirda jadal olib borilayotgan siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biridir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Приказ министра высшего и среднего специального образования Республики Узбекистан, зарегистрировано 22.02.2003 г., рег. номер 1222
2. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarori, 24.09.2021 yildagi 606-son.
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni, 08.10.2019 yildagi PF-5847-son.
4. O'zbekiston Respublikasining Qonuni, 23.09.2020 yildagi O'RQ-637-son
5. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni, 08.10.2019 yildagi PF-5847-son.
6. Клейман А.В. Актуальные проблемы финансирования общеобразовательных учреждений. // Экономика образования. 2015.
7. Raxmonov D. O'zbekistonda ijtimoiy sohani moliyalashtirishning metodologik asoslarini takomillashtirish: DSc. ilm. dar. ol. uch. yoz. diss. aforeferati: T.: 2018.
8. Buzrukxonov S. Innovation iqtisodiyotga o'tish sharoitida oliy ta'limni moliyalashtirishni takomillashtirish: DSc. ilm. dar. ol. uch. yoz. diss. aforeferati: T.: -2022.

UO'K:332.1:338

MINTAQADA TURISTIK AGLOMERATSIYA TURIZM XIZMATLARI BOZORIDAGI ASOSIY INDIKATORLARI SIFATIDA

N.J.Toshev, mustaqil tadqiqotchi, Qarshi davlat universiteti, Qarshi

Annotatsiya. Mazkur maqolada Mintaqa turizm sektorida turistik aglomeratsiyaning turizm xizmatlar bozoridagi o'rni va xizmatlar bozorida uning mohiyati yoritilgan.

Kalit so'zlar: Turizm sektorlari, mintaqa turistik aglomeratsiya, hududiy turizm, indikator ko'rsatkichli tavsif, turoperator va sayyohat agentligi.

Аннотация. В данной статье описана роль туристской агломерации на рынке туристических услуг и ее сущность на рынке услуг в туристической сфере региона.

Ключевые слова: Отрасли туризма, региональная туристская агломерация, региональный туризм, описание с показателями, туроператор и турагентство.

Abstract. This article describes the role of the tourist agglomeration in the market of tourism services and its essence in the market of services in the tourism sector of the region.

Key words: Tourism industries, regional tourist agglomeration, regional tourism, description with indicators, tour operator and travel agency.

Turizm sohasida aglomeratsiyasi mintaqada tadbirkorlik faolligini rag'batlantirish va turizm xizmatlari bozorida raqobatni rivojlantirish bo'yicha chora-tadbirlarni hamda, turizm sohasida statistik hisobga olish tizimini takomillashtirilmogda. Xususan, mulkchilikning asosiy harakatlantiruvchi kuchi deb e'tirof etilayotgan xizmat ko'rsatish sohasidagi bandlikni oshirishning istiqbolini belgilash, tashkiliy-iqtisodiy mexanizmlarini takomillashtirish va shu masala yuzasidan ilmiy jihatdan asoslangan taklif va amaliy tavsiyalar ishlab chiqish muhim hisoblanadi.

O'zbekiston respublikasida turizmni rivojlantirish bo'yicha strategiyaning asosiy ko'rsatkichlarini qayta ko'rib chiqish nihoyatda muhim va dolzarb bo'lib bormoqda. So'nggi o'n yil ichida respublikada turizm xizmatlari bozorini rivojlantirish bo'yicha bir qator chora-tadbirlar amalga oshirilgan jumaladan 2019 yil 5 yanvardagi O'zbekiston respublikasi prezidentining PF-5611 sonli "O'zbekiston Respublikasida turizmni jadal rivojlantirishga oid qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi farmoniga muvofiq mamlakatda turizmni milliy iqtisodiyotni diversifikatsiya qilish, hududlarni jadal rivojlantirish, yangi ish o'rinlarini yaratish, aholining daromadlari va turmush darajasini oshirish, mamlakatning investitsiyaviy jozibadorligini oshirishni ta'minlovchi strategik tarmoqlardan biri sifatida rivojlantirish bo'yicha kompleks chora-tadbirlar bosqichma-bosqich amalga oshirilmogda.

Mintaqalardagi turizm xizmatlar bozorini o'rganuvchi tadqiqotchilar turizm industriyasining ko'p qirrali sub'ektlari mavjudligiga va ular o'rtasidagi turizm mahsulotini yaratishda yuzaga keladigan mavjud aloqalarni tenglashtirishga qaramay, kontseptsiyaga nisbatan cheklangan ta'rifni taklif qilishadi. Bularning aksariyati quydagicha taklif etishgan.

З.М.Горбылева turistik korxonaning umumiy ta'rifini taklif qiladi, uning o'ziga xosligini tavsiflovchi o'ziga xos xususiyatlardan mahrum va uni "mehnat kuchi tomonidan mulkdan foydalanish asosida mahsulot ishlab chiqaradigan va sotadigan yuridik shaxs huquqlariga ega mustaqil xo'jalik yurituvchi sub'ekt" sifatida belgilaydi, ishlarni bajaradi va xizmatlar ko'rsatadi"[4]. Mashhur xorijlik olimlar N.V.Kulitska, A.V.Orlik esa turistik korxona hisoblanadi "...beqaror va dinamik tashqi muhitda faoliyat yurituvchi, turizm sub'ektlarini samarali boshqarish uchun tahdid va xavf tug'diruvchi ochiq tizim sifatida"[5] deb tadqiq etishgan.

Turizmning turli sohalari, faoliyat turlari va turistik xizmatlar bozori sub'ektlarining o'zaro ta'siri orqali ularning mustaqil va suveren faoliyatiga nisbatan samaradorligini oshirish va rivojlanishning doimiyligi ta'minlanadi.

Boshqaruv jarayonining to'rtta asosiy funktsiyasiga qo'shimcha ravishda, xususan: rejalashtirish, tashkil etish, motivatsiya va nazorat qilish, turizm xizmatlari bozorini rivojlantirishni boshqarish maqsadlarga erishishni ta'minlaydigan aniq funktsiyalar to'plamini shakllantirishni talab qiladi. va kontseptsianing maqsadlari.

Taklif etilayotgan kontsepsiya doirasida o'ziga xos funktsiyalar:

- iste'molchilar talablarini hisobga olgan holda yuqori sifatli turistik mahsulot taklifini rejalashtirish;

- yangi turistik va dam olish maskanlarini rivojlantirish to'g'risida qaror qabul qilish uchun kompleks turistik mahsulot ishlab chiqarish sifati va turistik xizmatlar ko'rsatish ustidan nazoratni amalga oshirish;

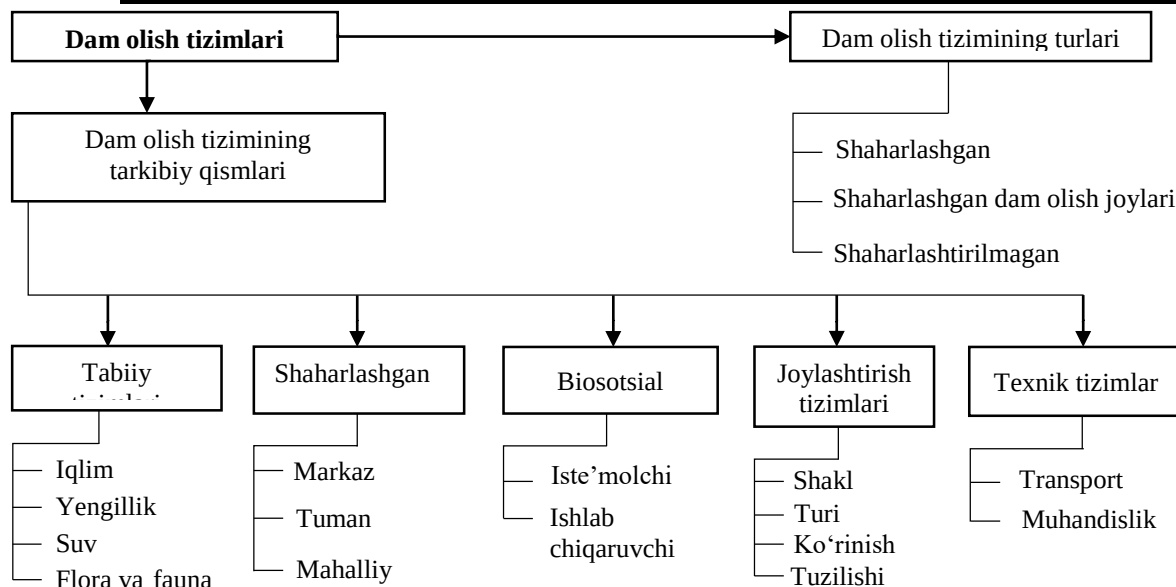
- mahsulotlar, xizmatlar, boshqaruvni standartlashtirish va sertifikatlashtirishni ta'minlovchi turistik xizmatlar bozori sub'ektlarining o'zaro hamkorligini muvofiqlashtirish;

- normativ, qonun hujjatlarini ishlab chiqish va amalga oshirishni ta'minlash;

- moliyaviy-kredit, investitsiyalarni rag'batlantirish, bozor sub'ektlarini imtiyozli qo'llab-quvvatlash.

Turistik xizmatlar bozori sub'ektlarining o'zaro hamkorligi turistik xizmatlar bozorining rivojlanishini ta'minlash mexanizmining tarkibiy qismlaridan biri bo'lib, uning iqtisodiy asosini ta'minlaydi, shu bilan birga kontseptsyani, strategiyani va turizmni ishlab chiqish uchun konstitutsiyaviy asos bo'lib xizmat qiladi. bozorni rivojlantirish mexanizmlari nazariy, uslubiy va tashkiliy-iqtisodiy platformalarning birikmasidir. Turizm xizmatlar asosiy jihatlari bu turistlarni dam olish bo'yicha aglomertasiyasini ifodalash tizimi ishlab chiqishdir. (1-rasm)

Mintaqa turizm sektorining turistik aglomeratsiyasini joriy etishda albata turizm korxonalarning turoperatorlar va turagentlarga bo'linishi huquqiy maqomi, faoliyat turi, ko'rsatilayotgan xizmatlarning xususiyati, turistik mahsulotni yaratish va amalga oshirishga munosabatiga ko'ra yuzaga keladi. Turistik xizmatlar bozorining mohiyatini talqin qilish uchun turli xil ta'riflarni umumlashdirib, uni quyidagilarga qaratish maqsadga muvofiqligini aniqlash kerak: odamlarning dam olish va ijtimoiy-madaniy faoliyati turi sifatida; tovarlar va xizmatlar umumiy bozorining tarkibiy qismi sifatida; sayohatchilarning ehtiyojlarini qondiradigan tovarlar va xizmatlarni sotish sohasi sifatida; talab va taklifni birlashtirgan iqtisodiy munosabatlar majmui sifatida; aholi migratsiyasining bir shakli sifatida; xalq xo'jaligining bir tarmog'i sifatida; barcha haqiqiy va potentsial iste'molchilar to'plami sifatida; murakkab ijtimoiy-iqtisodiy tizim sifatida; Qanaqasiga turistik mahsulot xaridorlari va sotuvchilari manfaatlarini muvofiqlashtirish vositasi va boshqalar.

1-rasm. Turizm sektorida algomeratsiya orqali turistlar dam olish tizimi

Terminologik apparat, amaliy faoliyat amaliyoti va qonunchilik bazasini tizimlashtirish turistik operatorlar va turagentlarning o'ziga xos xususiyatlarini aniqlash imkonini beradi.

Nazariy ishlanmalarning tahlili turistik aglomeratsiya turizm xizmatlar bozorini segmentatsiyalash va tabaqalashtirishga nazariy yondashuvlarni tizimlashtirish va ikkita muhim mezonni ajratib ko'rsatgan holda turistik bozorlarni tasniflashga har tomonlama yondashishning eng ilmiy asoslanganligini aniqlash imkonini berdi. Shunday qilib, talab va taklif nisbatiga ko'ra, iste'mol bozori va ishlab chiqaruvchilar bozorini ajrating, ularning har biri alohida segmentlarga (iste'mol bozori segmentlari va ishlab chiqaruvchilar bozori segmentlariga) turistik mezorregionlarga (submintaqalarga), milliy, turistik bozorlar, mahalliy bozorlarga qulagan holatda asosiy indikator bo'lib xizmat qiladi.

1-Jadval

Turoperatorlar va sayohat agentlari o'rtasidagi o'ziga xos xususiyatlar va farqlar

TAVSIF	TUOPERATOR	SAYOHAT AGENTLIGI
1	2	3
Huquqiy holat	Yuridik shaxs	Yuridik shaxs, jismoniy shaxs
Iqtisodiy faoliyat turi	Turistik operatorlarning faoliyati	Sayyohlik agentliklarining faoliyati
IRTS 2008 bo'yicha faoliyat turi	Turlarni tashkil etish va shakllantirish bo'yicha tadbirlar turistik agentliklar orqali yoki to'g'ridan-to'g'ri sayohat operatorlari tomonidan amalga oshiriladi.	Aholiga va tijorat mijozlariga asosan turistik, ekskursiya, transport va mehmonxona xizmatlarini sotuvchi agentliklar faoliyati
Taqdim etilgan xizmatlar ro'yxati	Turoperatorlarning turlarni tashkil etish va tayyorlash bo'yicha xizmatlari Tur administratorlari xizmatlari	Sayohat agentliklarini bron qilish xizmatlari Sayohat agentliklarini bron qilish xizmatlari vaqtinchalik joylar turar joy va to'liq xizmat bilan sayohatlar
Buxgalteriya shakli	Avtomatlashtirilgan, jurnal yoki soddalashtirilgan shakl	Soddalashtirilgan shakl
Turistik mahsulotni yaratish va amalga oshirishga munosabat	Turistik mahsulotni birlashtirish, shakllantirish va amalga oshirish	Turistik mahsulotni realizatsiya qilish
Daromad (foyda) shakllanishi	Kompleks turistik mahsulotning (turning) sotish bahosi va uning alohida elementlari - turistik tovarlar va xizmatlar narxi o'rtasidagi farq	Kompleks turistik mahsulotni amalga oshirish bo'yicha vositachilik faoliyati bo'yicha komissiya
Marketing kommunikatsiyalari	Ko'pincha sayohat agentliklariga topshiriladi	To'g'ridan-to'g'ri amalga oshirildi

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Miziyaevning 2020 yil 24 yanvardagi Parlamentga Murojaatnomasi. lex.uz

2. Turistik hudud raqobatbardoshligi //monografiya Navro'z-Zoda B.N umumiy tahriri ostida. – Buxoro, 2017. 150 b.
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 3 fevraldagi «O'zbekiston Respublikasi turizm salohiyatini rivojlantirish uchun qulay sharoitlar yaratish bo'yicha qo'shimcha tashkiliy chora-tadbirlar to'g'risida»gi PF-5326-sonli farmoni.
4. Горбылева З.М. Экономика предприятий туризма: учеб.-метод. пособие / З.М. Горбылева. -Минск: РИПО, 2014. - 226 с
5. Кулицька, Н.В. Экономическая безопасность туристических предприятий / Н.В. Кулицька, А.В. Орлик // Информатика и информационные технологии: студ. наук. конф., 20 апреля 2015: матер. конф. - Одесса, ОНЭУ. С. 68-71.
6. www.uzbektourism.uz
7. www.wikipedia.org
8. www.worldbank.org

UO'K 338.43

**RAQAMLI TRANSFORMATIYA JARAYONIDA CHAKANA BANK XIZMATLARINING
INVESTITIYANI RIVOJLANTIRISHDAGI ROLI
(Donni qayta ishlash texnologiyalariga investitsiya kiritish misolida)
G.K.Turayeva, mustaqil tadqiqotchi, Guliston davlat universiteti, Guliston**

Annotatsiya. Maqolada chakana bank xizmatlarini raqamli transformatsiya qilish orqali investitsiyani rivojlantirish, mamlakatda iqtisodiy o'sishni ta'minlash, raqamli banklarda xizmat ko'rsatish kanallari, chakana kredit turlari va hajmi bo'yicha statistik ma'lumotlar tahlili hamda chakana bank xizmatlarini rivojlantirishning rivojlangan davlatlar tajribasi yoritilgan. Ilmiy maqolani tayyorlash jarayonida ma'lumotlarni qiyoslash, ma'lumotlarni guruhlash, ekspert baholash usullaridan unumli foydalanildi hamda raqamli transformasiya jarayonida chakana bank xizmatlarini rivojlantirish va ulardan samarali foydalangan holda don va don maxsulotlarini qayta ishlash texnologiyalariga investitsiya kiritish bo'yicha muallif xulosa va takliflari keltirilgan.

Kalit so'zlar: iqtisodiy o'sish, Iqtisodiyoy barqarorlik, investitsiya, ishbilarmonlik muhiti, veb-saytlar, mobil ilova

Аннотация. В статье рассматривается развитие инвестиций посредством цифровой трансформации розничных банковских услуг, обеспечение экономического роста в стране, анализ статистических данных о каналах обслуживания в цифровых банках, видах и объемах розничных кредитов, а также Освещен опыт розничных банковских услуг в развитых странах. В процессе подготовки научной статьи эффективно использовались методы сравнения, группировки данных и экспертной оценки, а также выводы и предложения автора по развитию розничных банковских услуг в процессе цифровой трансформации и эффективному их использованию инвестиций в производстве зерно и технологии переработки зернопродуктов.

Ключевые слова: экономический рост, экономическая стабильность, инвестиции, бизнес-среда, веб-сайты, мобильное приложение

Abstract. This article highlights the development of investment through the digital transformation of retail banking services, ensuring economic growth in the country, the analysis of statistical data on service channels in digital banks, the types and volume of retail loans, and the development of retail banking services in developed countries experiences. In the process of preparing the scientific article, the methods of data comparison, data grouping, and expert evaluation were effectively used, and the author's conclusions and suggestions on the development of retail banking services in the process of digital transformation and the effective use of them to invest in grain and grain products processing technologies are presented.

Keywords: economic growth, economic stability, investment, business environment. websites, mobile application

Kirish. 2020 yilning 27 fevral kuni O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoev raisligida bo'lib o'tgan "Tadbirkorlikni rivojlantirish orqali kambag'allikni qisqartirishga

qaratilgan chora-tadbirlar” bo'yicha videoselektor yig'ilishida “Kambag'allikni kamaytirish oylik yoki nafaqa miqdorini ko'paytirish, yoppasiga kredit berish degani emas. Buning uchun eng avvalo, aholini kasbga o'qitish, moliyaviy savodxonligini oshirish, odamlarda tadbirkorlik hissinini uyg'otish, infratuzilmani yaxshilash, farzandlarni o'qitish, sifatli davolanish, manzilli nafaqa to'lash tizimini joriy qilish kerak” deb ta'kidladilar. Tadbirkorlikni rivojlantirishda ularning moliyaviy savodxonligi masalasida xisob raqami ochilgan bank va boshqa banklardan investitsion mablag'larni shakllantirish va ularning jozibadorligini oshirishda bank xizmatlaridan foylanishni taklif qilish orqali investitsiya rivoji yuqoriga ko'tarildi.

Avvallari tijorat banklari asosan, muhim mijoz sifatida qaragan yuridik shaxslarga investitsiya mablag'larini korporativ xizmatlar ko'rsatishga yo'naltirilgan edi. Bugungi kunda esa banklar korporativ xizmatlar bozorida ancha to'yingan. Chakana bank xizmatlarini ko'rsatish bozori esa, shakllanish jarayonida bo'lib, mutaxassislarning fikricha bu bozor katta o'sish salohiyatiga ega, zero, statistik ma'lumotlarga ko'ra, aholining 50-60% foizi bank xizmatlaridan deyarli foydalanmaydilar. Bizning fikrimizcha, chakana bank xizmatlarini rivojlantirishda chakana banking tizimi rivojlangan yetakchi davlatlar tajribasidan foydalanish lozim.[1]

Mavzu yuzasidan adabiyotlar tahlili. Dastavval, chakana bank xizmati yoki “retail” so'zining ma'nosi anglashdan boshlasak. “retail” so'zi ko'pgina xorijiy tillarda turlicha talqin etiladi. “Retailing” termini ingliz tilida “chakana savdo” ma'nosini anglatrsa, “retailer” so'zi degan ma'noni bildiradi [2]. Ya'ni iqtisodchi olim D.Gilbertning fikricha, chakana savdo bilan shug'ullanuvchi shaxs investitsiya kiritish orqali yirik hajmdagi tovarlarni olib ularni “individual ist'emolchilarga sotish maqsadida kichik miqdorlarga taqsimlaydi” [3].

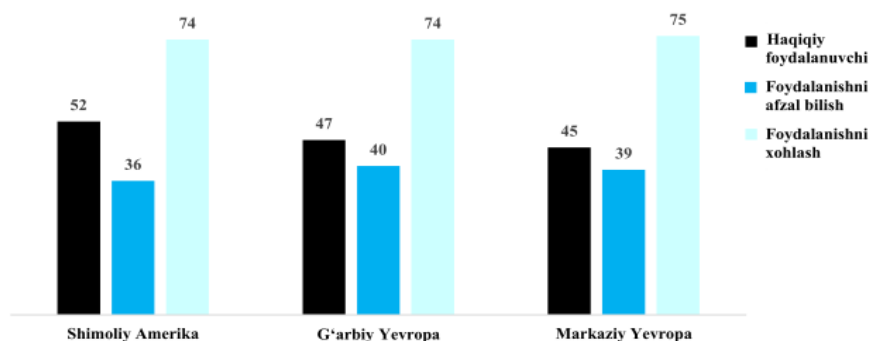
Iqtisodiyot fanlari doktori, dotsent **Shadmanov E. Sh.** fikriga ko'ra “Moliyaviy fikrlash – bu mablag'larni investitsiyalash bo'yicha qarorlarni baholash malakasi va xatti-harakatlaridir” deb izoxlaydi[4]

Donni qayta ishlash texnologiyalariga investitsiya kiritish muximligi haqida “Don ishlab chiqarish barqarorligini ta'minlashning iste'mol savatidagi ahamiyati”. mavzusidagi maqolamizda bir qator iqtisodiy ko'rsatkichlarni tahlil etib, don va don maxsulotlarini qayta ishlash texnologiyalariga investitsiya kiritishga muxtojligi bo'yicha iqtisodiy mazmuni ochib berilgan, uning bugungi kundagi mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotini ta'minlashdagi tutgan o'rni va ahamiyati asoslangan[5]

Tahlil va natijalar. Raqamli transformasiya haqida gapirganda bu yangi texnologiyalarga investitsiya kiritishni o'z ichiga olgan muayyan tashkilot/korxonaning barcha mavjud modelini, ya'ni to'g'ridan-to'g'ri tuzilishiga, rivojlanish strategiyasiga, mijozlar bilan ishlashga, mahsulotlarni ilgari surish va xizmat ko'rsatish usullari, va hatto korporativ madaniyat kabi o'zgarishlar to'plami ekanligini tushinish kerak.

Raqamli yechimlar tufayli dunyodagi ko'pgina kompaniyalar don sanoatidagi uskunalar samaradorligini oshirmoqdalar. Bu bilan birga, banklarning mijozlarga innovatsion va yaxshiroq xizmat ko'rsatishi biznes olamidagi raqiblariga nisbatan muvaffaqiyatga tezroq erishishiga olib keladi.

Biz nima uchun aynan don maxsulotini qayta ishlab chiqaruvchi texnologiyalarni rovojlantirishdagi investitsiyalarni bank xizmatlari bilan bog'lamoqdamiz?

1-rasm. Bank mijozlarining raqamli transformasiya orqali yangi texnologiyalarga investitsiya kiritishdan foydalanish, foydalanishni afzal bilish va foydalanishni xohlash holati (hududlar kesimida)

Chunki birinchi masala jahon mamlakatlari misolida oladigan bo'lsak, davlatlar tomonidan turli sanksiyalar joriy qilinishi, tashqi va ichki bozorda don maxsulotini narxini oshishi oldini olish uchun don mini texnologiyalarini sotib olishni joriy qilishda raqamli transformasiya orqali yangi texnologiyalarga investisiya kiritishni to'g'ridan-to'g'ri tuzilishiga imkon yaratish.(1-rasm.) Shaffof tizim orqali vaqt yo'qotmaslik va kutilgan natijaga tezroq erishishdir.

Sababi har bir don etishtiruvchining qo'llanilayotgan texnologiyalarda o'ziga xos cheklovchi omillari bor, lekin ko'p hollarda qishloq xo'jaligi texnikasi, asbob-uskunolari va texnikasi qo'llanilayotgan texnologiyalarga mos ravishda hammaga kerak, shuning uchun "davlat tomonidan maqsadli va maqsadli moliyaviy yordam ko'rsatish muhim va zarurdir. Biroq bu ber necha birja savdolari bilan bog'liq bosqichlarni talav etadi va yetarlicha vaqt ham kerak, agrosanoat kompleksini rivojlantirishni uzoq muddatli qo'llab-quvvatlash dasturlari doirasida uzoq muddatli maqsadli kreditlash ham bugungi kunda o'zini oqlaydigan tarzda ajratilishi zarur va bunda chakana bank xizmatlarini raqamli transformatsiya qilish, chakana kredit turlari va hajmi, raqamli banklarda xizmat ko'rsatish kanallaridan oqilona va tezkorlikda foydalanish talab etadi. O'zbekiston Respublikasi qishloq xo'jaligini rivojlantirishning 2020 — 2030 yillarga mo'ljallangan strategiyasida Boshqoli donning o'rtacha hosildorligini oshirish istiqbolda 75 s/ga yetkazish belgilangan(1-jadval) bunda don yetishtiruvchi korxonalar donni qayta ishlab chiqarishda tegirmon va boshqa texnoliyalarga extiyojini mukammal osonlashtirish va bank mab'ag'laridan moliyaviy investitsiyani rivojlantirib maqsadga erishishdir.

Raqamli transformasiya orqali yangi texnologiyalarga investisiya kiritish orqali don ishlab chiqarish barqarorligiga erishish uchun 2030 yilgacha bo'lgan strategiyada ko'rsatilgan "Boshqoli donning o'rtacha hosildorligini 75 s/ga oshirish" don ishlab chiqarish ko'rsatkichlarini ta'minlashda mavjud muammolarni hal qilish mumkin:

- olingan va qayta ishlangan dondan arzon ozuqa olish hisobiga qayta ishlab chiqaradigan mahsulotlar, ya'ni sut, chorva va parranda go'shti bilan yetarli darajada ta'minlanmaganligi;
- innovatsion texnologiyalardan past darajada foydalanish va zamonaviy raqamlashtirilgan uskunalar va avtomatlashtirilgan uskunalar bilan ta'minlash;
- ekin maydonlaridan foydalanish va qishloq xo'jaligi yerlari aylanmasining past samaradorligi;
- agrosanoat kompleksining past investitsion jozibadorligi va kredit majburiyatlari qiyinligi muammolarni bartaraf etadi.

1-jadval

O'zbekiston Respublikasi qishloq xo'jaligini rivojlantirishning 2020 — 2030 yillarga mo'ljallangan strategiyasini amalga oshirish natijasida iqtisodiy samaradorlikni oshirish ko'rsatkichlari[6]

T/r	Ko'rsatkichlar nomi	Asos (2018 y.)	2021 yilga maqsad	2025 yilga maqsad	2030 yilga maqsad
Aholining oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash					
1.1	Boshqoli donning o'rtacha hosildorligini oshirish	43 s/ga	60 s/ga	70 s/ga	75 s/ga
1.2	Sigirlarning o'rtacha sut mahsuldorligini oshirish	2 320 k/g' bosh	2 700 k/g' bosh	3 100 k/g' bosh	3 500 k/g' bosh
1.3	Umumiy ekin maydonlari tarkibida ozuqa ekinlari maydonlari ulushi	7 %	10 %	12 %	15 %

Xulosa. Raqamli yechimlar tufayli dunyodagi ko'pgina kompaniyalar xodimlar va sanoatdagi uskunalar samaradorligini oshirmoqdalar. Shu bilan birga, mijozlarga yaxshiroq xizmat ko'rsatish va biznes olamidagi raqiblariga nisbatan muvaffaqiyatga tezroq erishadilar.[7] Aslini olganda, raqamli transformasiya haqida gapirganda bu yangi texnologiyalarga investisiya kiritishni o'z ichiga olgan muayyan tashkilot/korxonaning barcha mavjud modelini, ya'ni to'g'ridan-to'g'ri tuzilishiga, rivojlanish srategiyasiga, mijozlar bilan ishlashga, mahsulotlarni ilgari surish va xizmat ko'rsatish usullari, va hatto korporativ madaniyat kabi o'zgarishlar to'plami ekanligini tushinish kerak.

Raqamli transformasiya orqali yangi texnologiyalarga investisiya kiritish orqali don ishlab chiqarish barqarorligiga erishish korxonalarda mashina-traktor parki bilan optimal ta'minlanishi har bir don ishlab chiqaruvchi korxonalarning don etishtirishning barcha texnologik usullarini optimal muddatlarda bajarish imkonini beradi. Agar asbob-uskunadagi yuk me'yordan oshsa, unda agrotexnika o'z vaqtida bajarilmaydi, bu esa potentsial hosilning yo'qolishiga olib keladi. Uskunalar

bilan ta'minlashning ushbu tendentsiyasi Don ishlab chiqaruvchi hududlarda kuzatilmoqda va biz tomonimizdan aniqlangan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Bennett R., Bennett K. Digital banking in 2022: Trends and statistics. September 28, 2022
2. Brown S. Retail Lokcation: a mikro-scale perspective. Aldershot: Avebury, 1992. P.11.
3. Управление розничным маркетингом: перю с англ./под ред. Д.Гилберта, М., 2005. С. 10-11
4. Шадманов Э., Хасанханова Н. Теоретические основы экономического мышления. Монография. – М.: «LAP LAMBERT Academic Publishing RU», 2020. – С. 64.
5. Turayeva, G. (2023). Don ishlab chiqarish barqarorligini ta'minlashning iste'mol savatidagi ahamiyati. *Iqtisodiyot Va ta'lim*, 24(2), 440–444. https://doi.org/10.55439/ECED/vol24_iss2/a70
6. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni, 23.10.2019 yildagi PF-5853-son
7. Turayeva, G. (2023). Factors for increasing the stability of grain production and performance indicators. *Theoretical aspects in the formation of pedagogical sciences*, 2(6), 45-50.

UO'K 656.13

O'ZBEKISTONDA TRANSPORT XIZMATLARI FAOLIYATI O'ZGARISHI TENDENSIYALAR TAHLILI

O.B.Tursunov, mustaqil tadqiqotchi, Farg'ona davlat universiteti, Farg'ona

Annotatsiya. Transport logistikasi transport majmui barcha ishtirokchilarining har xil turlardagi transportdan foydalangan holda maqbul yo'nalish bo'ylab tashishni rejalashtirish va uni boshqarish bo'yicha harakatlari kelishilganligini hamda o'zaro bog'liqligini, shu jumladan tashishning har bir bosqichida yo'lovchilarning, bagajning, yuk bagajining, yuklarning, pochta va kuryerlik jo'natmalarining harakatlanishi monitoringini o'z vaqtida va sifatli tarzda ta'minlashi kerak.

Kalit so'zlar: transport, transport xizmatlari, xizmatlar bozori, iqtisodiy tendensiyalar, transport infratuzilma, integratsiya

Аннотация. Транспортная логистика означает, что действия всех участников транспортного комплекса по планированию и управлению перевозками по оптимальному маршруту с использованием различных видов транспорта скоординированы и взаимозависимы, в том числе на каждом этапе перевозки пассажиров, багажа, грузов должны обеспечивать своевременный и качественный контроль. движения багажа, грузов, почты и курьерских отправок.

Ключевые слова: транспорт, транспортные услуги, рынок услуг, экономические тенденции, транспортная инфраструктура, интеграция.

Abstract. Transport logistics means that the actions of all participants of the transport complex to plan and manage transport along the optimal route using different types of transport are coordinated and interdependent, including at each stage of transport of passengers, baggage, cargo should provide timely and quality monitoring of the movement of baggage, cargo, mail and courier shipments.

Keywords: transport, transport services, services market, economic trends, transport infrastructure, integration

Kirish. Jahon transport va transport infratuzilmasini samarali rivojlantirish, tizim samaradorligini oshirish yuzasidan keng qamrovli ilmiy tadqiqotlar olib borilmoqda. Bu borada transport infratuzilmasini tizimli tashkil etish va xizmat ko'rsatish sifatini yanada oshirish, transport infratuzilmasini samarali rivojlantirish, transport xizmatlari bozorida kuchayib borayotgan raqobat sharoitida transport infratuzilmalarini muvofiqlashtirgan holda samarali tashkil qilish, iste'molchilar talabini vaqt va sifat nuqtai nazaridan to'laroq qondirish bo'yicha tadqiqotlar ustuvor darajada amalga oshirilmoqda. 2022-2026 yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning Taraqqiyot strategiyasida ham logistika xizmatlari bozorini rivojlantirish bo'yicha "transport va logistika xizmatlari bozori va infratuzilmasini rivojlantirish, temir yo'l infratuzilmasini elektrlashtirish darajasini 60 foizga yetkazish va avtomobil yo'llari tarmog'ini jadal rivojlantirish" bo'yicha ustuvor vazifalar belgilangan. Mazkur vazifalarni samarali ijrosini ta'minlash qurilish sohasi logistik zanjirlarida

boshqaruvning gorizontaal va vertikal integratsiyasi asosida shakllanuvchi faoliyatini tashkil etish hamda boshqarish tizimini takomillashtirishni taqozo etadi.

Tahlil va natijalar. Transport infratuzilmasini shakllantirish va boshqarishda davlatning ishtiroki muhim sanaladi. Buning sababi, mamlakatning transport resurslari odatda davlatga tegishli bo'lib kelgan va u transport sohasining strategik rivojlanishi uchun mas'ul va asosiy sarmoyador bo'lib qoladi. Transport sohasidagi davlat siyosatining ustuvor maqsadi samarali,

barqaror, hammabop, havfsiz, qulay va sifatli, iqtisodiy va moliyaviy jihatdan raqobatbardosh integratsiyalashgan transport tizimini shakllantirishdan iborat. Respublikamizda transport infratuzilmasi holatini baholash muhim ahamiyatga ega. Bu borada biz tomonidan respublika transport infratuzilmasi obyektlarini hozirgi holatini baholash maqsadida ekspert baholash usulidan foydalanildi. Ekspert baholash usuli – bu ma'lum bir obyektlarga baho berishda ekspertning shaxsiy fikri yoki ekspertlar guruhining jamoaviy xulosasidan foydalanadigan usul hisoblanadi.

So'rovnoma olib borish jarayonida respublikadagi mavjud transport infratuzilmasi obyektlari holati va faoliyatiga "1" dan "5" gacha bo'lgan shkalada baholab berish so'raldi. Respublikadagi transporti obyektlarining rivojlanish darajasini baholashga kelsak, eng past baholar hududiy avtovokzallar, yo'l bo'yidagi infratuzilma hamda transport va xizmat ko'rsatish tashkilotlari o'rtasidagi aloqa darajasi kabi omillarga to'g'ri keldi va ularga berilgan baho o'rtacha 2 ballga ham yetmagan. Shuningdek, yo'l infratuzilmasi, jamoat

transporti, temir yo'l transporti, avtomobil transporti, vokzallar va transport vositalariga xizmat ko'rsatish darajasi 2 dan 3 gacha teng ball olgan, transport sohasida kadrlar tayyorlash darajasi turizm mutaxassislarini tayyorlash darajasidan bir oz ortda qolmoqda (1 ball farq), aeroportlar va havo transporti bir xil va eng yuqori baholarni oldi.

Turizm sohasida xizmat ko'rsatish darajasi mintaqadagi transport infratuzilmasi tarkibiy qismlari orasida eng yuqori natijani ko'rsatdi.

Aksariyat respondentlar malakali kadrlarni jalb etish, davlat tomonidan tartibga solish va davlat tomonidan moliyalashtirilishi muhim, deb hisoblashgan. Respondentlar tomonidan qayd etilgan boshqa sabablar qatoriga transport biznesida davlat monopoliyasining kamayishi, transport industriyasini samarali boshqarish, transportda xizmat ko'rsatish sifatini oshirish, transportning barcha turlarining yaqin o'zaro ta'siri kiradi.

1-jadval

Respublika transport infratuzilmasi rivojlanish darajasining tarkibiy qismlari bo'yicha ekspert baholari
(1-juda past, 2-past, 3-o'rtacha, 4-o'rtachadan yuqori, 5-yuqori)

Aeroportlar	3,5	Yo'l infratuzilmasi	3
Havo transporti	3	Yo'l bo'yi infratuzilmasi	2,8
Temir yo'l vokzallari	3,5	Transportda xizmat ko'rsatish darajasi	2,8
Temir yo'l transporti	3,1	Transport tizimida kadrlar tayyorlash darajasi	2,8
Avtovokzallar	1,7	Xizmat ko'rsatish va transport kompaniyalarining o'zaro aloqalari darajasi	3,1
Avtomobil transporti	3,2	Jamoat transporti	2

Barcha transport turlarini uzviy bog'lagan holda yagona transport tizimini rivojlantirish, yirik shaharlar o'rtasida kunlik transport qatnovlari asosida manzilga yetib borish va qaytib kelish imkoniyatini yaratish zarurligi ustuvor vazifa sifatida belgilandi.

Transport tizimining o'sishiga ta'sir qilishi mumkin bo'lgan muayyan harakatlarni qo'llab-quvvatladi, jumladan:

- transport sohasini davlat tomonidan qo'shimcha moliyalashtirish;
- transport parkini yangilash;
- transport tizimida internet texnologiyalarini joriy etish;
- transport va xizmat ko'rsatish sohasida kadrlar malakasini oshirish;
- transport xizmatlari sifatini oshirish;
- transport sohasida xususiy xizmatlar ulushini oshirish;
- turizm transport xizmatlari uchun haq to'lashning qulay shakllarini yaratish;
- transport sohasida davlat siyosatini ustuvor yo'nalishlarini ishlab chiqish va amalga oshirish.

Transport infratuzilmasini boshqarishning eng samarali mexanizmini tanlashda respondentlarning fikrlari quyidagicha taqsimlandi: davlat va xususiy sherikchilik yo'nalishi

bo'yicha – 73,4 foiz, davlat, tadbirkorlik va jamoat tashkilotlari yo'nalishi bo'yicha – 22,7 foiz, davlat yo'nalishi bo'yicha – 3,9 foiz.

2022 - yilda barcha transport turlarida bitta yo'lovchi tashishning o'rtacha masofasi 23,4 km.ni tashkil etgan bo'lsa, 2021- yilda bu ko'rsatkich 22,7 km, 2020 - yilda 22,3 km, 2019 - yilda 23,3 km, 2018 - yilda esa 22,7 km.ni tashkil etgan.

2020 - yil davomida asosiy transport turlari bo'yicha yo'lovchi aylanmasining o'sish sur'atiga koronavirus pandemiyasi bilan bog'liq cheklovlar ta'sir ko'rsatdi. 2020 - yilda yo'lovchi tashishning qisqarishi, ayrim hollarda esa butunlay to'xtashi barcha transport turlari bo'yicha o'sish sur'atlarining pasayishida namoyon bo'ldi. Bu havo (24,7 %), temir yo'l (40,9 %) va elektr (47,9 %) transporti ko'rsatkichlarida ko'proq sezildi. 2021 yilda cheklovlarning yumshatilishi yoki olib tashlanishi yo'lovchilar oqimining keskin o'sishiga olib kelib, bu elektr (2,6 baravar) havo (174,5 %) va temir yo'l (174,4 % baravar) transportlarida ko'proq o'z aksini topdi. 2022 yilda havo transporti yo'lovchi aylanmasining keskin o'sishi bilan belgilanib (2,1 baravar), bu ko'p jihatdan havo qatnovidagi cheklovlarni to'liq olib tashlanishi bilan izohlanadi.

Temir yo'l transporti (temir yo'l) – umumiy foydalanishdagi transport turlaridan biri hisoblanib, uning tarkibiga kiruvchi korxonalar, muassasalar, ishlab chiqarish va ijtimoiy maqsadlar uchun tashkilotlar bilan yagona ishlab chiqarish-texnologik kompleks bo'lib, boshqa davlatlarning temir yo'llari va transportning boshqa turlari bilan o'zaro munosabatlarda tashishga bo'lgan ehtiyojni ta'minlaydi. 2022-yilda temir yo'l transportida 73,6 mln. tonna yuk jo'natilib, 2021 - yilga nisbatan o'sish sur'ati 102,2 % ni tashkil etdi. Agar, 2021- yil bilan taqqoslaganda, temir yo'l transportida yuk aylanmasi 320,8 mln. t-km.ga oshib, 24 939,6 mln. t-km.ga yetdi. Shu bilan birga, yo'lovchi aylanmasi 406,6 mln. yo'lovchi km.ga oshib, 3 536,7 mln. yo'lovchi km.ni tashkil etdi.

Avtomobil transporti – yuridik va jismoniy shaxslar ishtirokidagi sanoat va texnologik majmua bo'lib, u yo'lovchilar, bagaj va yuklarni, shu jumladan pochta aloqasini (keyingi o'rinlarda yo'lovchilar, bagaj va yuklarni) avtotransport bilan ta'minlashda iqtisodiyot va aholining ehtiyojlarini qondiradi. Avtomobil transporti yo'lovchi va yuklarni tashishda ham muhim rol o'ynaydi. 2022 - yilda yuk aylanmasi hajmi 1 178,8 mln. t-km.ga ko'payib, 20 241,1 mln. t-km yoki 2021- yilda mos davriga nisbatan 6,2 % ga oshgan.

Hududiy ma'lumotlar tahlili shuni ko'rsatmoqdaki, respublika bo'yicha avtomobil transportida yo'lovchi tashishning umumiy hajmida Toshkent shahri, Andijon, Toshkent va Farg'ona viloyatlarining ulushi salmoqli o'rinni egallaydi (umumiy hajmdagi ulushi 54,8 %). Sirdaryo, Jizzax, Navoiy, Surxondaryo viloyatlari, shuningdek, Qoraqalpog'iston Respublikasiga nisbatan past ko'rsatkichlar qayd etildi.

O'zbekistonning ba'zi mintaqalarida transport infratuzilmasi asosiy fondlarining eskirishi kuzatilmoqda va yangilanish esa yetarli bo'lmagan sur'atlarda bormoqda. Rivojlanmagan transport infratuzilmasi muammolari mintaqada ishlab chiqarish salohiyatining susayishi bilan birgalikda turizm salohiyatini pasayishiga ham olib keladi. Bu esa o'z navbatida, transport xizmatlariga bo'lgan talabning qisqarishini keltirib chiqaradi va transport korxonalari daromadlarining pasayishiga sabab bo'ladi. Transport turlarining o'zaro bog'liqligi va integratsiyasi darajasi bosqichma-bosqich taraqqiy etib bormoqda.

Transport xizmatlariga oid aksariyat tadqiqotlarda ushbu sohani rivoji uchun amalga oshirilishi talab qilinadigan chora-tadbirlar qatorida 92 transport infratuzilmasiga innovatsiyalarni joriy etish, transport tizimlarini rivojlanishida davlatning rolini qayta ko'rib chiqish va manfaatdor nodavlat, notijorat tashkilot va jamoa uyushmalari

ishtirokini ta'minlash kabi muammolarni chuqur tahlil qilish tavsiya etiladi. Quyidagi takliflarda ushbu yo'nalishlarga e'tibor qaratish zaruriyati yana bir bor o'z aksini topgan:

- transport tizimlarini barqaror va kompleksli tarzda rivojlantirish;
- transport infratuzilmasini rivojlantirishda innovatsiyalarni "aqli" transport tizimlaridan hamda navigatsiya va axborot xizmatlaridan foydalanish orqali joriy etish;
- transport infratuzilmasini boshqarish jarayonida davlatning rolini qayta ko'rib chiqish, shu jumladan davlat-xususiy sherikchilikning turli mexanizmlarini ishlab chiqish shaklida namoyon bo'lishi;

- xizmat ko'rsatish va transport sohalari vakillarini notijorat tashkilot shaklida birlashtirish transport va turizm korxonalari integratsiyalashgan holda faoliyat olib borishlari uchun yangi imkoniyat beradi, sababi ular hozirda alohida tarzda rivojlanishda davom etmoqdalar.

Barqaror transportni rejalashtirish inson faoliyatining murakkab tabiatini inobatga olgan holda, iqtisodiy, ijtimoiy va ekologik maqsadlarni muvozanatga keltirish zaruratini taqozo qiladi.

Bunday rejalashtirishda qisqa muddatli qarorlar uzoq muddatli strategik maqsadlarni qo'llab-quvvatlashini ta'minlashga qaratilgan va shu sababli turistik transportni rejalashtirishda muhim ahamiyatga ega.

Yuqoridagi fikrlarni inobatga olib, barqaror transportni rejalashtirishga quyidagilarni kiritish mumkin:

- barcha muhim iqtisodiy, ijtimoiy va ekologik ta'sirlarni, shu jumladan uzoq muddatli, bilvosita va bozordan tashqari ta'sirlarni hisobga olgan holda keng qamrovli baholashni aks ettirish;

- ko'plab muammolarni hal qilishga yordam beradigan, masalan, avtoturargoh yetishmasligi muammolarini kamaytirishga qaratilgan, tirbandlikni oldini olish strategiyalari va piyodalar uchun harakatlanish imkoniyatlarini yaxshilaydigan yondashuv va yechimlarini qo'llab-quvvatlash;

- samarali va oqilona transport tizimida muxim ahamiyatga ega omillar, jumladan piyoda yurish, velosipedda harakatlanish va jamoat transportini, shuningdek yer resurslaridan foydalanishda aholi yashash zichligi, uning murakkab tuzilmasi kabi mezonlarni e'tiborga oladigan, qulaylik va hammaboplik tamoyillariga asoslangan tahlil usulini qo'llash;

- transport tizimi samaradorligini oshirishga yordam beruvchiresurslarni tejaydigan usullarni (piyoda, velosipedda va jamoat transportida), transport talabini boshqarish va yerdan oqilona foydalanish siyosatini qo'llab-quvvatlash;

Sohaga malakali kadrlarni jalb etish, soha boshqaruvining zamonaviy usullaridan foydalanish orqali tartibga solish, sohani rivojlantirishda davlatning rolini belgilab olish, davlat monopoliyasini kamaytirish, moliyalashtirish vositalarini kengaytirish, transportda xizmat ko'rsatish sifatini oshirish, transportning barcha turlarin o'zaro integratsiyalash kabi muhim yo'nalishlarda islohotlar olib borish zarur.

Xulosa va takliflar. Yuqorida belgilangan vazifalar va amaliy natijalar asosida quyidagi taklif va tavsiyalar berildi:

- mamlakatimizda transport sohasidagi o'zgarishlar natijasida sohada raqobat tizimini takomillashtirish zaruriyati mavjudligi aniqlandi hamda o'z ichiga sohada bozor munosabatlarining shakllanishi va rivojlanishi.

- transport sohasida logistik xarajatlarni optimallashtirish uchun butun korxona faoliyatini optimallashtirishning alohida holati sifatida barcha logistika funksiyalari va operatsiyalarini yagona boshqaruv ostida birlashtirish.

- transport tarmog'ini rivojlantirishda muhim omillar sifatida transport biznesida davlat monopoliyasining kamaytirish, transport industriyasini samarali boshqarish, transportda xizmat ko'rsatish sifatini oshirish, transportning barcha turlarini o'zaro integratsiyalash muhimligini kayd etildi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Кусков А.С. Транспортное обеспечение в туризме:учебник /А.С.Кусков, Ю.А. Джаладян. – Москва : КноРус, 2015. – 356 с.

2. Матчанов Х.С. Ўзбекистон Республикасида транспорт хизматлари мажмуасини бошқаришни такомиллаштириш. Иқт.фан.номзоди. дисс.-Тошкент-2004.

3. Насимов И.Х. Транспорт хизматлари кўрсатишнинг ташкилийи қтисодий механизмларини такомиллаштириш. Иқт. фан...дисс. – Самарканд-2019

4. Сафаров Н.Ч. Халқаро транспорт хизматлари бозорида рақобатбардошликни оширишнинг устивор йўналишлари ("Ўзбекистон ҳаво йўллари" МАК мисолида). Иқт.фан.номзоди. дисс.- Тошкент-2012

5. <https://review.uz>

6. <https://www.economist.com>

7. http://strategy.gov.uz/uz/pages/action_strategy

O'ZBEKISTONDA KICHIK BIZNES VA XUSUSIY TADBIRKORLIKNI YANADA RIVOJLANTIRISH

T.N.To'xtaraliyev, talaba, Turon xalqaro universiteti, Namangan

Annotatsiya. Ushbu maqolada mamlakatimizning iqtisodiy rivojlanishini ta'minlashda kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning ahamiyati va uning qo'llabquvvatlanishi uchun amalga oshirilayotgan chora-tadbirlar to'g'risida fikr yuritilgan. Qo'shimcha tarzda shuni aytib o'tamizki O'zbekiston Respublikasida kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni qay tarzda yanada isloh qilish, yanada barqarorlashtirish va hozirgi kundagi xususiy korxonalarning o'sgani, kichik biznes salohiyatining qay darajada ko'tarilgani haqida so'z boradi.

Kalit so'zlar: tadbirkorlik, kichik biznes, bandlik, mehnat resurslari, ijtimoiy-iqtisodiy muhit.

Аннотация. В данной статье рассматривается значение малого бизнеса и бизнеса в обеспечении экономического развития нашей страны и меры, принимаемые для его поддержки. Кроме того, мы поговорим о том, как дальше реформировать, стабилизировать и развивать частные предприятия в Республике Узбекистан, и как увеличился потенциал малого бизнеса.

Ключевые слова: Бизнес, малый бизнес, рабство, трудовые ресурсы, социально-экономическая среда.

Abstract. This article discusses the importance of small businesses and businesses in ensuring the economic development of our country and the measures taken to support it. Additionally, we will talk about how to further reform, further stabilize and grow private enterprises in the Republic of Uzbekistan, and how the potential of small businesses has increased.

Keywords: entrepreneurship, small businesses, employment, labor resources, socio-economic environment.

Kirish. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev raisligida 23-iyul kuni kichik biznes va tadbirkorlikni yanada rivojlantirish masalalariga bag'ishlangan videoselektor yig'ilishi o'tkazildi. Kichik biznes va xususiy tadbirkorlik iqtisodiyotni rivojlantirish, aholi bandligi va daromadlarini oshirishda muhim omildir. Ushbu soha vakillarini har taraflama qo'llab-quvvatlash maqsadida oxirgi ikki yarim yilda Prezidentning ellikdan ortiq farmon va qarorlari qabul qilindi.

Jumladan, tadbirkorlik faoliyatini davlat ro'yxatidan o'tkazish, turli ruxsatnomalar olish va boshqa ko'plab xizmatlar tartib-qoidalari soddalashtirildi. Bu borada qulaylik yaratish uchun Davlat xizmatlari agentligi va uning joylardagi markazlari tashkil etildi. Tadbirkorlik subyektlarining huquqlari va qonuniy manfaatlarini himoya qilish bo'yicha vakil (Biznes-ombudsman) lavozimi joriy qilindi. Barcha hududlarda tadbirkorlar murojaatlarini qabul qilib, hal etishga ko'maklashadigan Bosh vazir qabulxonalari tashkil etildi. Vazirlar Mahkamasi huzurida Tadbirkorlik faoliyatini rivojlantirishni qo'llab-quvvatlash davlat jamg'armasi faoliyati yo'lga qo'yilib, unga 200 milliard so'm va 50 million dollar mablag' ajratildi. Tijorat banklari tomonidan tadbirkorlarga ajratilayotgan kreditlar hajmi oshdi. Bunday amaliy choralar o'z natijasini bermoqda. Kichik biznes mamlakatimiz yalpi ichki mahsulotining qariyb 60 foizini, sanoat mahsulotlari hajmining uchdan birini, qishloq xo'jaligi mahsulotining 98 foizini, investitsiyalarning yarmini ta'minlamoqda. Ko'pgina viloyatlarda eksportning 70-90 foizi aynan kichik biznesga to'g'ri keladi. Joriy yilning 6 oyida tadbirkorlik subyektlari soni 60 mingtaga ortgan. Yig'ilishda ushbu ko'rsatkichlar islohotlarning dastlabki natijalari ekani ta'kidlanib, asosiy e'tibor hanuzgacha uchrayotgan muammolarni hal etishga qaratildi. Davlatimiz rahbari viloyat, tuman, shahar hokimlari va ularning birinchi o'rinbosarlari mutlaqo yangicha ishlab, 70 foiz vaqtini hududda tadbirkorlikni rivojlantirishga sarflashi kerakligini ta'kidladi. Har bir viloyat, tuman va shahar hokimlari va ularning birinchi o'rinbosarlari faoliyatiga yangi tashkil etilgan yoki faoliyati qayta tiklangan kichik korxonalar va ularda yaratilgan ish o'rinlari sonidan kelib chiqqan holda baho berib, rag'batlantirish bo'yicha yangi tizim joriy etish vazifasi qo'yildi. Baho berishda korxonalarning yashovchanlik ko'rsatkichi asosiy mezonlardan biri bo'lishi kerakligi belgilandi. Ya'ni, tashkil etilayotgan korxonalarning kamida 50 foizi keyingi 3 yil davomida

ishlasa, hokim va uning tadbirkorlik bo'yicha birinchi o'rinbosari, Savdo-sanoat palatasining hududiy bo'limlari rahbarlarini qo'shimcha moddiy rag'batlantirish nazarda tutilmoqda. Vazirlar Mahkamasi, Adliya vazirligi, Iqtisodiyot va sanoat vazirligiga ushbu yangi tizimni joriy qilish bo'yicha ko'rsatmalar berildi.

Tadbirkorlik faoliyatini huquqiy tartibga solish sohasiga oid dastlabki ilmiy tadqiqotlar ishlar huquqshunos olim B.Ibratov tomonidan olib borildi. U tadbirkor-ning barcha harakatlari asosan bozor imkoniyatlarini tahlil qilish, undan foydalanish, novatorlik g'oyalarini amalga oshirishdan iborat ekanligini asoslab, tadbirkor-ning kapitalistik ekspluatatorlik mohiyatiga olib keluvchi an'anaviy sinfiy ta'ri-fi emas, balki, uni inson faoliyatining shu sohadagi funksiyasi bo'lib, uning jami-yatdagi tutgan o'rni va ijtimoiy ahamiyatiga e'tiborni qaratish lozimligini tushuntiradi [13-19]. Shuningdek, tadbirkor bozor iqtisodiyotining alohida bo'g'inlarida takrorish-lab chiqarish borasida xizmat ko'rsatuvchi tashkiliy, iqtisodiy, moliyaviy, huquqiy va boshqa xo'jalik munosabatlarining majmuidir deb ta'riflaydi.

Kichik biznes va xususiy tadbirkorlik iqtisodiyotni rivojlantirish, aholi bandligi va daromadlarini oshirishda muhim omildir. Ushbu soha vakillarini har taraflama qo'llab-quvvatlash maqsadida oxirgi ikki yarim yilda Prezidentning ellikdan ortiq farmon va qarorlari qabul qilindi. Jumladan, tadbirkorlik faoliyatini davlat ro'yxatidan o'tkazish, turli ruxsatnomalar olish va boshqa ko'plab xizmatlar tartib-qoidalarini soddalashtirildi. Bu borada qulaylik yaratish uchun Davlat xizmatlari agentligi va uning joylardagi markazlari tashkil etildi. Tadbirkorlik subyektlarining huquqlari va qonuniy manfaatlarini himoya qilish bo'yicha vakil (Biznes-ombudsman) lavozimi joriy qilindi [20-24]. Barcha hududlarda tadbirkorlar murojaatlarini qabul qilib, hal etishga ko'maklashadigan Bosh vazir qabulxonalari tashkil etildi. Vazirlar Mahkamasi huzurida Tadbirkorlik faoliyatini rivojlantirishni qo'llab-quvvatlash davlat jamg'armasi faoliyati yo'lga qo'yilib, unga 200 milliard so'm va 50 million dollar mablag' ajratildi. Shu bilan bir qatorda tijorat banklari tomonidan tadbirkorlarga ajratilayotgan kreditlar hajmi oshdi. Bunday amaliy choralar o'z natijasini bermoqda. Kichik biznes mamlakatimiz yalpi ichki mahsulotining qariyb 60 foizini, sanoat mahsulotlari hajmining uchdan birini, qishloq xo'jaligi mahsulotining 98 foizini, investitsiyalarning yarmini ta'minlamoqda. Ko'pgina viloyatlarda eksportning 70-90 foizi aynan kichik biznesga to'g'ri keladi.

O'zbekiston iqtisodiy islohotlarning bosh maqsadi ochiq tashqi siyosatli, barqaror ijtimoiy yo'naltirilgan bozor iqtisodiyotini kuchli demokratik huquqiy davlatni va fuqarolar jamiyatini qurish hisoblanadi. Respublikada bozor qayta o'zgartirishlari qat'iy va izchil amalga oshirilmoqda. Shu sababli ham, Respublikamizda kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirish uchun quyidagi sharoitlar yaratilgan:

1. Kichik biznes subyektlarining ro'yxatdan o'tish vaqti 30 daqiqani tashkil etadi. Yakka tartibdagi tadbirkor sifatida ro'yxatdan o'tish uchun faqat bir dona, yuridik shaxs sifatida kichik korxonani ro'yxatga olishda esa - ikki dona hujjat talab etiladi.

2. Deyarli barcha tarmoqdagi kichik korxonalar kichik biznesni rivojlantirish uchun qulay shart-sharoitlar yaratishning muhim omili hisoblanadigan yagona soliq to'lovi stavkasi, realizatsiya qilingan tovarlar va xizmatlar hajmining 5% ni tashkil etadi. Shu bilan bir qatorda kichik biznes subyektlari uchun yagona ijtimoiy to'lovning amaldagi stavkasi 15% ni tashkil etadi.

3. Yangi tashkil etilgan chet el investitsiyasi ishtirokidagi ishlab chiqarish korxonalarga besh yil davomida ular ro'yxatdan o'tgan kunidagi soliq va majburiy to'lovlar stavkasini qo'llash huquqi beriladi. 2018-yildan boshlab 1 gektardan ko'proq yer maydoniga ega bo'lgan kichik korxonalar yagona yer solig'i to'lashi belgilab qo'yildi.

4. Kichik biznesni moliyaviy qo'llab-quvvatlash quyidagi yo'llar orqali amalga oshirilmoqda: banklar tomonidan imtiyozli stavkalar bo'yicha kreditlar berish; tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash davlat jamg'armasining tadbirkorlik faoliyatiga berilgan kredit mablag'larining 50% miqdoridagi kafillik va tijorat banklari kreditlari bo'yicha hisoblangan foiz xarajatlarini qoplash.

5. Tadbirkorlik subyektlarining huquqlarini va qonuniy manfaatlarini himoya qilishga ma'sul institut tomonidan biznes manfaatlari himoyalangan. O'zbekistonda kichik biznes subyektlari faoliyatini rejadan tashqari tekshirish bekor qilindi, shuningdek birinchi marta sodir etilgan

moliyaviy-xo'jalik huquqbuzarlik uchun tadbirkorlik subyektlari ma'muriy jarimalarning barcha turlaridan ozod etilgan.

6.Respublikaning barcha hududlarida tadbirkorlik subyektlariga davlat xizmatlarini ko'rsatuvchi "yagona darcha" tamoyili ostida faoliyat ko'rsatadigan markazlarda tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlovchi markazlar tashkil qilingan. Tadbirkorlik faoliyatini endi boshlovchi subyektlar uchun o'zlarining biznes rejalarini tuzish, huquqiy va amaliy ko'mak berish, shuningdek faoliyatlari uchun zarur ma'lumotlarni olishlari uchun "biznes-inkubatorlar" tashkil etilgan.

7.Respublika bo'yicha tadbirkorlarga biznes yuritish bo'yicha o'quv kurslari, xususiylashtirilgan obyektlar bazasida loyihalar amalga oshirish, 5 yil muddatga nol stavkada ijara asosida yer maydonlari ajratish orqali yosh tadbirkorlar uchun klasterlar tashkil etildi.

Xulosa va takliflar. Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, Kichik biznesning mamlakat iqtisodiyotiga qo'shadigan hissasini oshirilishini, kichik sanoat zonalarining yaratilishi, investitsion muhit va raqobat muhitini yaxshilanishi, kichik biznes bilan davlat-xususiy sherikchiligi doirasida davlat xaridlari hajmini kengaytirilishi, yirik va kichik korxonalar o'rtasida o'zaro manfaatli hamkorlikni mustahkamlanishi, innovatsiya jarayonlariga tadbirkorlik subyektlarini jalb qilish orqali ko'rishimiz mumkin. Shuni ham ta'kidlash joizki, yetarli eksport salohiyatiga ega bo'lgan, biroq ayni paytda yanada rivojlanish uchun yetarli darajada kapitalga ega bo'lmagan muvaffaqiyatli va istiqbolli kichik korxonalarni moliyaviy qo'llab-quvvatlash katta ahamiyatga ega. Ushbu chora-tadbirlarni samarali kichik biznes sohasida ko'proq ish o'rnini yaratishga, jahon bozoriga kirish imkoniyatlarini oshirishga yordam berib, mamlakatni eksport salohiyatini oshirishga va aholi daromadlarini oshirishga imkon yaratadi.

Bir so'z bilan aytadigan bo'lsak, mamlakatimizda tadbirkorlik va kichik biznesni rivojlantirish bugungi kunda davlat siyosatining eng ustuvor yo'nalishlaridan biri bo'lib qolmoqda. Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyevning so'zlari bilan aytganda, biz faqat faol tadbirkorlik, tinimsiz mehnat va intilish orqali taraqqiyotga, farovon hayotga erisha olamiz.

Bugun tadbirkor davlat himoyasida bo'lib, olgan foydasiga to'la egalik qilish, o'zining faoliyat doirasini kengaytirish imkoniyatlariga ega. Kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning rivojlanishi esa milliy iqtisodiyot realsektori takomillashuviga ta'sir qiluvchi asosiy omillardan biri sifatida alohida o'rin tutmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning mamlakatimiz tadbirkorlari bilan ochiq muloqot//2021-yil 21-avgust
2. Kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni faoliyatini boshqarish:o'quv qo'llanma/D.Sobirjonova,U.Boymatova,F.Bozorova;O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus .-T:”Fan va texnologiya”2012-yil,284-bet
3. Kichik biznes va Tadbirkorlik : o'quv qo'llanma\M. Boltabayev, M. Qosimova, B. G „oyibnazarov,Sh. Ergashxodjayeva, A. Samadov, Sh. Otajonov;O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus.-T:”Noshir”2011 yil,280-bet
4. Kichik biznes va Tadbirkorlik : darslik\D.S.Qosimova; Ozbekiston Respublikasi Oliy va orta maxsus.-T:”Innovatsion rivojlanish”2020-yil,328-bet
5. Abdulloyev A.J., Raxmatov A.A. Tadbirkorlik subyektlari salohiyatini oshirishning iqtisodiy asoslari hamda rivojlanish istiqbollari. Central Asian Academic Journal of Scientific research (2022) 582-587-bet.

UO'K 338

O'ZBEKISTON ELEKTROTEXNIKA SANOATINI RIVOJLANTIRISH AHAMIYATI VA ISTIQBOLLARI

A.R.Uraimjonov, tayanch doktorant, Farg'ona politexnika instituti, Farg'ona

Annotatsiya. Ushbu maqolada O'zbekistonda elektrotexnika sanoati rivojlantirish zarurati va ahamiyati yoritilgan. Elektrotexnika sanoatida mahsulot ishlab chiqarish, sohaga o'zlashtirilgan investitsiyalar hajmi keltirilgan. Elektrotexnika sanoati tarkibidagi korxonalarning rivojlanish darajalari, misni tayyor mahsulotga qayta ishlash hajmi tahlil qilingan. 2022-2024 yillar uchun elektrotehnika sanoatida ish o'rnlari, mahsulot ishlab chiqarish hajmi, hom ashyo qayta ishlash hajmi kabi maqsadli ko'rsatkichlar keltirilgan.

Kalit soʻzlar: elektrotehnika sanoati, investitsiya, eksport, mahsulot raqobatbardoshligi.

Аннотация. В данной статье подчеркивается необходимость и важность развития электротехнической отрасли Узбекистана. Приведены объемы производства продукции в электротехнической промышленности, объем инвестиций в отрасль. Проанализированы уровни развития предприятий электротехнической отрасли, объемы переработки меди в готовую продукцию. На 2022-2024 годы представлены целевые показатели, такие как количество рабочих мест в электротехнической промышленности, объем производства продукции, объем переработки сырья.

Ключевые слова: электротехническая промышленность, инвестиции, экспорт, конкурентоспособность продукции.

Abstract. This article highlights the need and importance of developing the electrical engineering industry in Uzbekistan. Production of products in the electrical engineering industry, the volume of investments in the field are given. The levels of development of enterprises in the electro technical industry, the volume of copper processing into finished products were analyzed. For the years 2022-2024, the target indicators such as jobs in the electro technical industry, the volume of product production, and the volume of raw material processing are given.

Key words: electro technical industry, investment, export, product competitiveness

Kirish. Soʻnggi bir necha oʻn yilliklar ichida dunyo jadal surʼatlar bilan sezilarli darajada yangi iqtisodiyotga oʻtmoqda, elektron va texnologik yutuqlar uning rivojlanishi va raqobatbardoshligini oshirishning asosiy vositasi boʻlib xizmat qilmoqda.

Oʻzbekiston elektrotexnika sanoatida ishlab chiqarilayotgan mahsulotlar sifatini oshirish, maqsadida elektron sanoat va unga aloqador korxonalar faoliyatini tashkil etish va iqtisodiy mexanizmlarini takomillashtirish zarur. Mazkur vazifani amalga oshirishda Oʻzbekiston Respublikasi Prezidentining 30.05.2019-yildagi PQ-4348-sonli “Elektrotexnika sanoatini yanada rivojlantirish uchun qulay shart-sharoitlar yaratish va tarmoqning investitsiyaviy hamda eksport salohiyatini oshirish boʻyicha qoʻshimcha chora-tadbirlar toʻgʻrisida” Qarori muhim ahamiyat kasb etadi. Ichki bozor ehtiyojlarini hisobga olgan holda import oʻrnini bosuvchi, energiya tejakor, arzon va sifatli elektrotexnika va elektromaishiy mahsulotlar ishlab chiqarish; mavjud xomashyoni chuqur qayta ishlash jarayonlariga ilgʻor texnologiyalarni joriy etish, yuqori qoʻshilgan qiymatli tayyor mahsulotlar ishlab chiqarishni kengaytirish va diversifikatsiyalash; elektrotexnika sanoati tarmogʻi va iqtisodiyotning boshqa tarmoqlari oʻrtasidagi oʻzaro kooperatsiya aloqalarini rivojlantirish va shu orqali elektrotexnika sanoatida ishlatiladigan butlovchi qismlar va asbob-uskunalar ishlab chiqarishni mahalliyashtirish darajasini oshirish; elektrotexnika sanoati tarmogʻiga sifat menejmentining zamonaviy usullarini va xalqaro standartlarni joriy etish, mahalliy ishlab chiqarilayotgan mahsulotlarni xalqaro talablarga muvofiq sertifikatlashtirish tizimini yaratish; elektrotexnika sanoatida yangi turdagi istiqbolli mahsulotlar ishlab chiqarish, ilmiy-tadqiqot va tajriba-konstruktorlik ishlanmalarni va innovatsion gʻoyalarni joriy etish kabi yoʻnalishlar elektrotexnika sanoatini rivojlantirish istiqbollari etib belgilangan [1].

Oʻzbekiston Respublikasi Prezidentining 02.03.2021-yildagi PQ-5011-sonli “Elektrotexnika sanoatini yanada rivojlantirish va mahalliy mahsulotlarning raqobatbardoshligini oshirishga doir qoʻshimcha chora-tadbirlar toʻgʻrisida”gi Qarorida elektrotexnika va elektromaishiy mahsulotlar ishlab chiqarish boʻyicha investitsiya loyihalarini amalga oshirish uchun salohiyatli investorlarni jalb qilish maqsadida, hududlarda elektrotexnika sanoatiga ixtisoslashtirilgan industrial texnoparklar tashkil etish, tarmoq korxonalarining tashqi bozorlarda oʻz mahsulotlarining jozibadorligini oshirish boʻyicha marketing tadqiqotlari olib borishi, tarmoq loyihalarining loyihaoldi hujjatlarini (biznes-rejalar, texnik-iqtisodiy asoslar va boshqalar) ishlab chiqishi, shuningdek, jahon bozorini oʻrganish va marketing tahlillarini amalga oshirish uchun xalqaro maʼlumotlar bazalariga (axborot resurslariga) ulanishi bilan bogʻliq xarajatlarini 50 foizigacha qoplash vazifalari belgilangan [2]. Mazkur Qarorlar mamlakatimizda elektrotexnika sanoatini jadal rivojlantirishga asos boʻlib xizmat qiladi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili

Bugungi kunda aynan elektrotexnika sanoati jahon iqtisodiyotining eng jadal rivojlanayotgan tarmoqlaridan biri hisoblanadi. Buning sababi jamiyatning rivojlanish darajasi, ilm-fan yutuqlarini ishlab chiqarishga jadalroq joriy etishdir. Bunga boshqa tarmoqlarga nisbatan elektrotexnika sanoatining ilmiy-texnikaviy taraqqiyotni joriy etish uchun qulayroq ekanligi ham yordam beradi.

Elektrotexnika sanoati fan-texnika taraqqiyoti yutuqlarini hayotga tatbiq etishning sinov maydoni hisoblanadi. Shu sababli, ko'plab ekspertlarning ta'kidlashicha, 2025 yilda elektrotexnika va elektron sanoat mahsulotlarining umumiy bozori 7 trillion AQSh dollaridan oshadi. N.N.Baxishova tadqiqotlarida elektrotexnika sanoati korxonalarining rivojlanishi va istiqbollari yoritilgan[1].

JA Keizer, L Dijkstra, JIM Halman ўз тадқиқотлари электротехника sanoati корхоналарнинг инновацион жараёнларини такомиллаштиришга таъсир қилувчи ҳар бир омилларни таъсири ўрганганлар. Ushbu tadqiqot boshqa omillarni hisobga olgan holda har bir omilning ahamiyatini tekshirish uchun regressiyaga asoslangan metodologiyadan foydalanadi. Ushbu maqolada innovatsionlik ongli ravishda tanlangan va amalga oshirilgan siyosat natijasidir, deb taxmin qilinadi. Agar davlat va/yoki tarmoq institutlari электротехника sanoati корхоналарининг innovatsion фаолиятга undamoqchi bo'lsa, ular ushbu kompaniyalarni innovatsiyalarni rag'batlantiradigan siyosatni amalga oshirishga undashlari лозим эканлиги атрофлича ўрганилган [2].

W Simoes. va L. Wessolowski tasqiqotlarida esa elektrotehnika sanoat sohasidagi kompaniyalarning barqarorligini oshirish yo'nalishlari keltirilgan. Ushbu tadqiqotda korhonalarning mahsulot ishlab chiqarish raqobatbardoshligi, bozorga moslashuvchanlikni saqlab qolish strategiyalari o'rganilgan[3].

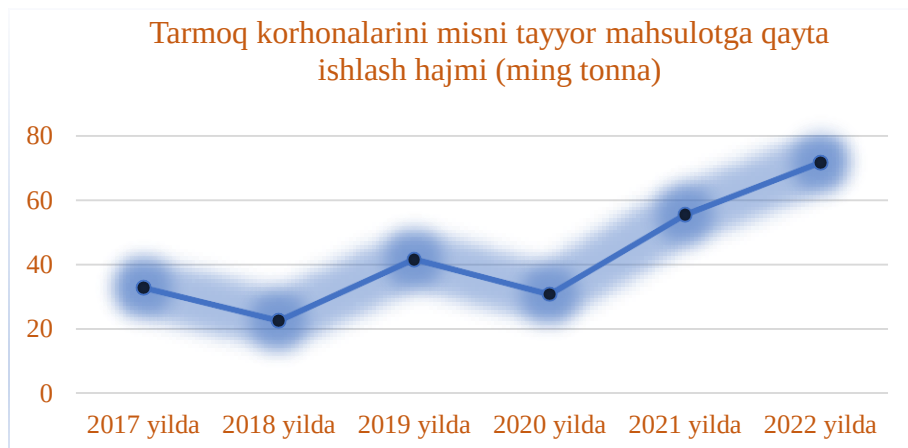
Elektrotexnika sanoat korxonalarining energiya-axborot modelining ikki bosqichini birinchi bosqich - alohida element modellarini ishlab chiqarish, ikkinchi bosqich - ularning o'zaro ta'siri modelini A.B.Petrochenk o'z tadqiqotida taklif qilgan[4].

Tahlil va natijalar

Elektrotexnika sanoati iqtisodiyotning muhim “drayveri” sifatida jahon hamjamiyatidan munosib o'rin olmoqda, Bugungi tezkor davr va iqtisodiyotdagi bozor mexanizmlarining jadal rivojlanishi elektrotexnika sanoatini ham barqaror o'sishiga sabab bo'lmoqda. Hayotimiz tubdan o'zgarib, aholining elektrotexnika mahsulotlariga bo'lgan talabi ham ortmoqda. Tabiiyki, bu sohani tubdan takomillashtirish, unga yangi bozor mexanizmlarini joriy qilish, ishlab chiqarish quvvatlarini oshirish, aholi bandligini ta'minlash kabi dolzarb vazifalarni qo'yimoqda. Elektrotexnika mahsulotlari ishlab chiqarilishining Respublika sanoatidagi ulushi ham yildan-yilga ortib bormoqda. 2020-yilda 3,8 foizni tashkil etgan bo'lsa, 2021-yilda bu ko'rsatkich 5 foizni, shuningdek 2023-yilga kelib esa qariyb 8 foizga yetishi kutilmoqda.

2017-2022 yillarda tarmoq korxonalari tomonidan ishlab chiqarish hajmi 5 baravarga, ya'ni 4,1 trln. so'mdan 20,5 trln. so'mga oshdi. Bunda ishlab chiqarilgan mahsulot hajmining real o'sishi 2,7 baravarni tashkil etdi. Ko'rsatilgan davrda iqtisodiyot bo'yicha YaQQda tarmoq bo'yicha yalpi qo'shilgan qiymatning (YaQQ) ulushi 0,5 foizdan 0,7 foizga o'sdi.

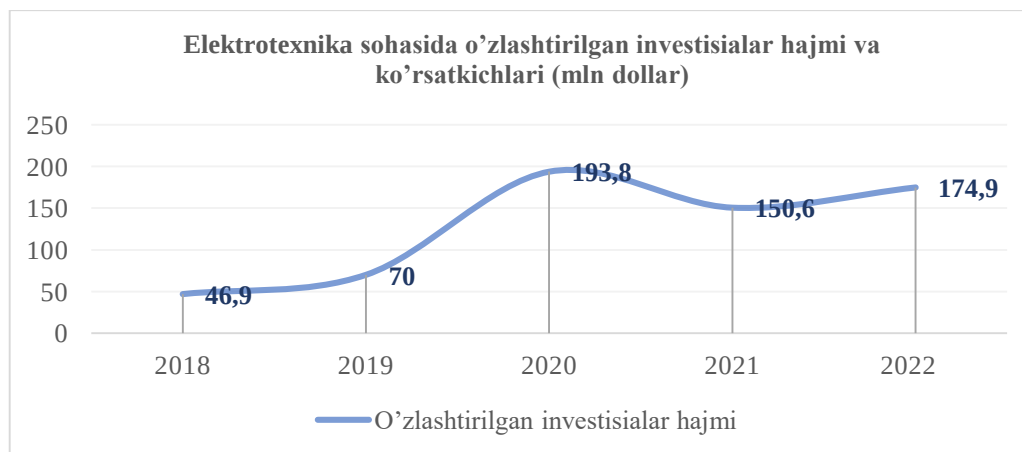
1-diagramma

Yuqoridagi ma'lumotlarda ko'rish mumkinki, tarmoq korxonalari misni tayyor mahsulotga qayta ishlash hajmini oshirdi: 2017 yilda – 32,8 ming tonna, 2018 yilda – 22,5 ming tonna, 2019 yilda – 41,6 ming tonna, 2020 yilda – 30,7 ming tonna, 2021 yilda – 55,5 ming tonna, 2022 yilda – 71,7 ming tonnaga etgan. Bu o'z navbatida elektrotexnika sanoati korxonalarining milliy iqtisodiyotni rivojlantirishdagi o'rni ortib borayotganligidan dalolat beradi.

Elektrotexnika sohasida investitsiya loyihalarini amalga oshirish natijasida ilgari import qilinadigan yangi turdagi mahsulotlarni ishlab chiqarish o'zlashtirildi. Xususan, zamonaviy modeldagi televizorlar, maishiy kir yuvish mashinalari, elektr pech va gaz plitalari, konditsionerlar, sovutkichlar, elektr va quyosh suv isitgichlari, svetodiodli lampalar, elektr va gaz hisoblagichlari, transformatorlar, zamonaviy elektr kabel va simlar ishlab chiqarish yo'lga qo'yildi.

2-diagramma

Tarmoqqa yo'naltirilgan investitsiyalar hajmi yil sayin ortib bormoqda. 2017 yilda jalb qilingan investitsiyalar hajmi 82 mln. dollarni, 2022 yilda 174,9 mln. dollarni tashkil etdi.

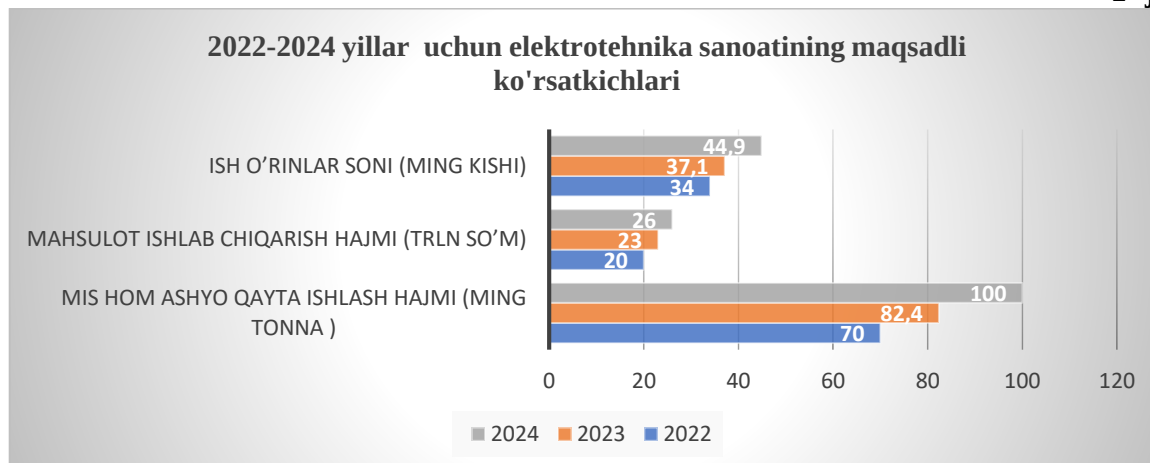
Farg'ona va Qo'qonda, shuningdek, Samarqand va Qashqadaryo viloyatlarida 11 ta yangi korxona ilk bor elektrotexnika mahsulotlarini eksport qila boshladi.

Bundan **5 yil** oldin **Qashqadaryo** viloyatda **elektrotexnika sanoatida** ishlab chiqarish quvvatlari umuman mavjud bo'lmagan bo'lsa, hozirda **12 ta** (3 ta yangi ochilgan) korxonalar faoliyat ko'rsatmoqda.

Ushbu korxonalarda 2021 yilda **113 mlrd so'mlik** mahsulot ishlab chiqarilgan bo'lsa, joriy yilda ishlab chiqarish hajmini **133 mlrd so'mga** yoki o'tgan yilga nisbatan o'sishni **118%ga** ta'minlash rejalashtirilgan.

Elektrotexnika sanoatini yanada rivojlantirish va mahalliy mahsulotlarning raqobatbardoshligini oshirish uchun yangi imkoniyatlar eshigini ochdi. E'tiborli tomoni elektrotexnika sanoati korxonalari uchun yangi davr boshlandi. Bu ham mahalliy tadbirkorlar uchun, ham xorijiy investorlar uchun birdek o'zaro manfaatli bo'ldi, desak mubolag'a bo'lmaydi.

1- jadval

Yuqoridagi ma'lumotlarda ko'rish mumkinki 2024 yillga kelib elektrotexnika sanoatida ish o'rinlari 44,9 ming kishini, mahsulot ishlab chiqarish hajmi 26 trl.so'm, mis hom ashyo qayta ishlash hajmi esa 100 ming tonnaga etkazilishi belgilangan.

Hozirgi vaqtda elektrotexnika tarmog'ida qariyb 500 ta ishlab chiqarish korxonalari faoliyat ko'rsatmoqda, bundan aksariyati kichik korxona bo'lib, ularda 2 mingdan ziyod nomdagi mahsulotlar ishlab chiqariladi. Tarmoqda ishchilar soni 32 ming kishiga yetdi. Sohada barcha elektrotexnika mahsulotlarining 95 foizdan ziyod qismini ishlab chiqaradigan eng yirik 88 ta korxona "O'zeltexsanoat" uyushmasiga kiradi, ulardan 18 tasi kabel-sim mahsulotlari, 36 tasi elektromaishiy texnika va 34 tasi kuch elektr uskunalari va boshqa mahsulotlarni ishlab chiqaradi. Aytish joizki, tarmoqning deyarli barcha korxonalari xususiydir.

2022 yil yakunlariga ko'ra, elektrotexnika mahsulotlari ishlab chiqarish hajmi 19 foizga o'sib, qariyb 19,9 trln so'mni tashkil qilishi kutilmoqda. Shu bilan birga, eng katta o'sish kabel-sim mahsulotlari (46,2 foizga, 6,9 trln so'mgacha) va maishiy texnika (20,5 foizga, 6,8 trln so'mgacha) ishlab chiqarishda kutilayotgan bo'lib, kuch uskunalari va boshqa mahsulotlar ishlab chiqarish hajmi esa 2,5 foizga – 6,2 trln so'mgacha kamayishi mumkin.

Xulosa va takliflar. Elektrotexnika sanoatining xalqaro bozori xalqaro iqtisodiyotning eng jadal rivojlanayotgan segmentlaridan biridir. Uning jahondagi hajmi deyarli 1,2 trillion dollarga baholanmoqda. Xalqaro tadqiqotlar ma'lumotlariga ko'ra, yuqori qo'shimcha qiymatga ega bo'lgan sanoat tovarlari va xizmatlarini ishlab chiqarish qulay geografik joylashuvga ega bo'lgan va yalpi ichki mahsulotga nisbatan ilmiy-tadqiqot ishlari bo'yicha xarajatlar bo'yicha yetakchi bo'lgan mamlakatlarda rivojlangan. O'zbekistonda ham ushbu sohani rivojlantirishga katta e'tibor qaratilmoqda va uning ishtirokchilari o'z oldiga ulkan rejalar belgilab bormoqda.

Elektrotexnika sanoatining mamlakat iqtisodiyoti uchun ahamiyati va istiqbolini yana bir bor ta'kidlash mumkin. Qanchalik tez ishlab chiqarish quvvatlari oshirilsa va ishlab chiqarilayotgan mahsulot sifati oshsa, eksport salohiyatini ro'yobga chiqarish uchun shunchalik ko'p imkoniyatlar ochiladi, bu esa kelajakda yanada mashhur jahon brendlari bilan raqobatlashish va ichki bozordagi talabni to'liq qondirish imkonini beradi. Bundan tashqari, yagi ish o'rinlarini yaratish orqali ishsizlik darajasini pasaytirish mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Бахишова, Н. Н. (2018). Перспективы развития электротехнической промышленности в Азербайджанской Республике. *Глобальный научный потенциал*, (2), 27-31.
2. Keizer, J. A., Dijkstra, L., & Halman, J. I. (2002). Explaining innovative efforts of SMEs.: An exploratory survey among SMEs in the mechanical and electrical engineering sector in The Netherlands. *Technovation*, 22(1), 1-13.
3. Simoes W., Wessolowski L. (2017). Systemic analysis and prospecting strategies for maintaining flexibility in an electronic industry on the uncertainties of the market. *Revista Espacios*. 38 (№13). Z.13-14. Retrieved: <https://www.revistaespacios.com/a17v38n13/17381313.html>
4. Petrochenkov, A. B. (2014). Engoinformatsionnaya model elektrotexnicheskix kompleksov promyshlennyyx predpriyatiy. *Elektrotexnika*, (11), 47-51

UO'K 330.3

O'ZBEKISTONDA HOZIRGI SHAROITDA RAQAMLI IQTISODIYOTNI YANADA RIVOJLANTIRISHNING USTUVOR VAZIFALARI

L.N.Xalikova, prof., i.f.d., Samarqand iqtisodiyot va servis instituti, Samarqand
Sh.K.Yuldashev, dots., i.f.n., Samarqand davlat universiteti, Samarqand

Annotasiya. Ushbu maqolada O'zbekistonda raqamli iqtisodiyotning bugungi kundagi holati, ahamiyati va yanada rivojlantirish yo'llari ko'rib chiqilgan. Mamlakatimizda raqamli iqtisodiyotni yanada rivojlantirish maqsadida ustuvor masalalarga katta e'tibor qaratilgan. Shuningdek, raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish orqali erishish mumkin bo'lgan ijobiy natijalarga to'xtalib o'tilgan.

Kalit so'zlari: Raqamli iqtisodiyot, raqamli texnologiyalar(sun'iy intellekt, kvant texnologiyalari, robototexnika, bulutli texnologiya, kraudsorsing, blokcheyn texnologiyalar va 3D-texnologiyalar), raqamli iqtisodiyot infratuzilmasi, innovatsion g'oyalar.

Аннотация. В этой статье рассмотрены состояние, значение и пути развития цифровой экономики в Узбекистане. Уделено большое внимание важнейшим задачам для

дальнейшего развития цифровой экономики государства. Также остановились на положительных результатах, которые возможны при развитии цифровой экономики.

Ключевые слова: цифровая экономика, цифровые технологии (искусственный интеллект, квантовые технологии, робототехника, цифровые электронные платформы, облачные технологии, 3D-технологии), инфраструктура цифровой экономики, инновационные идеи.

Abstract. This article discusses the state, significance and development of the digital economy in Uzbekistan. Great attention was paid to the most important tasks for the further development of the state's digital economy. Also dwelled on the positive results that can be with the development of the digital economy.

Keywords: digital economy, digital technologies (artificial intelligence, quantum technologies, robotics, digital electronic platforms, cloud technologies, 3D technologies), digital economy infrastructure, innovative ideas.

Kirish. Dunyo iqtisodiyotining globallashuvi va zamonaviy texnologiyalarni rivojlanishi sharoitida O'zbekiston davlatini raqamli iqtisodiyotning rivojlanishisiz tasavvur qilib bo'lmaydi.

Mamlakatimizda raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish maqsadida talay ishlar amalga oshirilmoqda. Jumladan, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning "O'zbekistonda raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 2018 yil 3 iyuldagi PQ -3832-sonli qarori qabul qilinishi raqamli iqtisodiyotni rivojlantirishda muhim omil bo'ldi. Bu qarorda: moliyaviy munosabatlarni raqamlashtirish, blokcheyn texnologiyalarini ishlab chiqish, raqamli texnologiyalar bo'yicha amaliy ish ko'nikmalariga ega malakali kadrlar tayyorlash hamda raqamli iqtisodiyotni yanada rivojlantirish uchun innovatsion g'oyalarni joriy etish kabi muhim masalalarga to'xtalib o'tildi.

Raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish borasidagi ishlarni davom ettirish maqsadida mamlakatimiz Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev 2020 yil 24 yanvardagi Oliy Majlisga yo'llagan Murojaatnomasida 2020 yilga "Ilm, ma'rifat va raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish yili" deb nom berishni taklif qildi.

Yuqoridagi chora-tadbirlarning natijasi sifatida mamlakatimizda raqamli iqtisodiyot elementlari hisoblangan elektron hukumat, elektron raqamli imzo, xalqaro onlayn savdo (Zoodmall), O'zbekistondagi birinchi onlayn kassa (Uzkassa), onlayn to'lov tizimlari (Click, Payme, Humo, Oson va boshqalar) shakllandi. Shuningdek, raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish fondi tashkil etilib, uning faoliyatiga oid tashkiliy tadbirlar, xususan, vazifalari, moliyalashtirish manbalari belgilandi.

Ammo, bu amaliy va nazariy chora-tadbirlar mamlakatimizda raqamli iqtisodiyotga o'tish va uni to'la shakllantirish uchun yetarli asos bo'lgani yo'q. Bu borada prezidentimiz Sh.M.Mirziyoyevning 2020 yil 13 fevral kuni axborot texnologiyalarini rivojlantirishga bag'ishlangan tadbirda keltirilgan ma'lumotlarga muvofiq, AQShda raqamli iqtisodiyotning YaIMdagi ulushi 10,9 foiz, Hindistonda 5,5 foizni tashkil etishi hamda O'zbekistonda bu ko'rsatkich 2 foizdan ham oshmasligini ta'kidlandi.

Asosiy qism. Raqamli iqtisodiyot – bu xo'jalik faoliyatini yuritish bo'lib, unda ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatishdagi asosiy omil raqamlar ko'rinishidagi ma'lumotlar bo'lib, katta hajmdagi axborotlarni qayta ishlash va shu qayta ishlash natijasini analiz qilish yordamida har xil turdagi ishlab chiqarish, xizmat ko'rsatish, mahsulotlarni saqlash va yetkazib berishda oldingi tizimga nisbatan samaraliroq yechimlarni tadbir qilishdir. Boshqacha qilib aytganda, raqamli iqtisodiyot bu onlayn xizmatlar ko'rsatish, elektron to'lovlarni amalga oshirish, internet savdo, onlayn tijorat va boshqa turdagi sohalarni raqamli kompyuter texnologiyalarini rivojlanishi bilan bog'langan faoliyatdir.

Zamonaviy taraqqiyotning keyingi bosqichida katta hajmli ma'lumotlar bilan ishlash texnologiyalari (Big Data), sun'iy intellekt, kvant texnologiyalari, robototexnika, raqamli elektron platformalar, bulutli texnologiyalar, kraudsorsing, blokcheyn texnologiyalari va 3D – texnologiyalari kabi raqamli texnologiyalar hal qiluvchi rol o'ynamoqda.

Raqamli iqtisodiyot hozirgi mavjud sohalarning barchasida samarali o'zgarishlar keltirib chiqarishi ko'pchilik ekspertlar tomonidan ta'kidlanmoqda. Jahon banki statistik ma'lumotlariga ko'ra, rivojlangan davlatlarda raqamli iqtisodiyotning YaIMdagi ulushi 7 % ni tashkil etadi. Xususan,

Amerika yiliga 400 mlrd AQSh dollaridan ko'proq raqamli xizmatlarni eksport qilmoqda. 2025 yilgacha AQSh sanoatni raqamlashtirishdan qo'shimcha 20 trln dollar daromad olishi kutilmoqda. Bunga quyidagi sohalarini raqamlashtirish orqali erishish ko'zda tutilgan: iste'mol tovarlari ishlab chiqarish 10,3 trln dollar; avtomobil sanoati 3,8 trln dollar va logistika 3,9 trln dollar.

Raqamli iqtisodiyot va raqamli texnologiyalar har bir sohaning rivojlanishi, yuqori samaradorlikka erishish va ulkan imkoniyatlarga ega bo'lish uchun zamin yaratadi. Shu boisdan mamlakatimizda raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish butun dunyoda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishni tezlashtirish, raqobatbardoshlik darajasini oshirish, mamlakat fuqarolari uchun tovar va xizmatlarni iste'mol qilishdagi qulayliklarni keltirib chiqaradi, eng muhimi iqtisodiyotning deyarli har bir sektorida yangi biznes modellari, yangi mahsulot, yangi xizmatlar va pirovardida bahoni shakllanishi hamda yangi ish o'rinlarini yaratish imkoniyati yuzaga keladi.

Raqamli iqtisodiyotning rivojlanishi mamlakatimizda iqtisodiy o'sishga erishish, iqtisodiyotda xufyona iqtisodiyotning ulushini qisqartirish, ishlab chiqarilayotgan tovar va xizmatlar sifatini oshirish, xarajatlarni kamaytirish, xalqaro savdoda raqobatbardoshlikning oshishi, shuningdek, korrupsiyani bartaraf qilish, barcha sohalarida yuqori samaradorlikka erishish, jumladan, ijtimoiy sohada ta'lim sifatining oshishi, aholi o'rtasida ishsizlikning kamayishi hamda turmush tarzining yaxshilanishi kabi ijobiy natijalarga erishish imkonini beradi.

Xulosa qilib aytganda, mamlakatimizda raqamli iqtisodiyotni yanada rivojlantirish maqsadida quyidagi ustuvor masalalarga e'tibor qaratish lozim:

- raqamli iqtisodiyotning huquqiy (raqamli iqtisodiyotga oid qonun hujjatlari va dasturlarni ishlab chiqish va hayotga tadbqiq etish) va moddiy (raqamli iqtisodiyot fondi kabi jamg'armalar, fondlar tashkil etish) asoslarini shakllantirish;

- raqamli iqtisodiyot infratuzilmasini yaratish (yo'llar qurilishini va holatini yaxshilash (bu onlayn savdoda yetkazib berish xizmatlarini o'z vaqtida va sifatli amalga oshirish imkonini beradi) mamlakat hududini to'liq internet global tarmog'iga ulash hamda barcha soha va tarmoqlarni AKTlar bilan ta'minlash va hokazo);

- raqamli texnologiyalar bo'yicha malakali dasturchilar va soha mutaxassislarini tayyorlash maqsadida, ta'lim tizimining barcha bosqichlarida AKTlarni o'qitishni joriy qilish;

- raqamli iqtisodiyot fondi va shu kabi jamg'armalardan unumli foydalangan holda rivojlangan davlatlarning soha mutaxassislari bilan hamkorlikda va tajriba almashgan holda mamlakatimizda raqamli iqtisodiyot va raqamli texnologiyalar bo'yicha ilmiy faoliyatni tashkil etish va zamonaviy adabiyotlar yaratish;

- raqamli iqtisodiyot va raqamli texnologiyalarni rivojlantirish natijasida vujudga keladigan yangi ish o'rinlariga moslashish yuzasidan vujudga keladigan muammolarni oldini olish maqsadida shunga mos mehnat bozorini shakllantirish (yangi texnika va texnologiyalarni qisqa muddatda o'zlashtirish maqsadida korxona va tashkilotlardagi xodimlar malakasini muntazam oshirib boorish);

- raqamli iqtisodiyot sohasidagi xalqaro hamkorlikni rivojlantirish, rivojlangan davlatlarning yetakchi kompaniyalari bilan o'zaro hamkorlik loyihalarini (innovatsion g'oya va ishlanmalar, soha va tarmoqlarni raqamlashtirish bo'yicha istiqbolli strategiyalarni ishlab chiqish kabi) amalga oshirish.

Iqtisodiyot va texnika taraqqiyotining yangi bosqichida raqamli iqtisodiyot va raqamli texnologiyalarning yuqori darajada rivojlanishi hayotimizga qulayliklar va imkoniyatlarning haddan tashqari tez hamda cheksiz masshtabda kirib kelishini ta'minlaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning 2020 yil 24 yanvardagi Oliy Majlisga Murojaatnomasi.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning "O'zbekistonda raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 2018 yil 3 iyuldagi PQ -3832-sonli qarori
3. S.S.Gulyamov, R.H.Ayupov, O.M.Abdullaev, G.R.Baltabaeva "Raqamli iqtisodiyotda blokcheyn texnologiyalari". T.: "Iqtisod Moliya nashriyoti", 2019.
4. Sh.Mustofoqulov "Raqamli iqtisodiyot-Yangi O'zbekiston taraqqiyotining yangi davri". Xalq so'zi gazetasi-40. 2020.02.25.
5. www.worldbank.org
6. www.tsue.uz

G'AZNACHILIK TIZIMIDA NAZORAT TADBIRLARINI O'TKAZISH VA UNI SAMARADORLIGINI OSHIRISHNI TAKOMILLASHTIRISH**A.X.Xasanov, magistrant, BMA, Buxoro**

Annotatsiya. Ushbu maqolada g'aznachilik tizimida nazorat tadbirlarini o'tkazish va uni samaradorligini oshirish tahlili hamda rivojlantirish istiqbollari takomillashtirish haqida so'z boradi. Shuningdek, mamlakatimizda g'aznachilik tizimini nazorat tadbirlarini o'tkazish va uni samaradorligini oshirishni rivojlantirish istiqbollariidagi mavjud muammolar hamda ularni bartaraf etish bo'yicha muallif yondashuvlari va takliflari keltirilgan.

Kalit so'zlar: audit, byudjet tashkiloti, davlat byudjeti, byudjet daromadi, byudjet xarajati, g'aznachilik tizimi, g'aznachilik nazorati, byudjet defitsiti, idoraviy nazorat.

Аннотация. В данной статье рассматривается проведение контрольных мероприятий в системе казначейства и анализ повышения ее эффективности, а также совершенствование перспектив ее развития. Приведены также существующие проблемы перспектив развития надзорных мероприятий и повышения эффективности системы казначейства в нашей стране, а также авторские подходы и предложения по их преодолению.

Ключевые слова: аудит, бюджетная организация, государственный бюджет, доходы бюджета, расходы бюджета, система казначейства, казначейский контроль, дефицит бюджета, ведомственный контроль.

Abstract. This article discusses the implementation of control measures in the treasury system and the analysis of improving its effectiveness, as well as improving its development prospects. The existing problems and prospects for the development of supervisory measures and improving the efficiency of the treasury system in our country, as well as the author's approaches and proposals to overcome them, are also presented.

Keywords: audit, budget organization, state budget, budget revenues, budget expenditures, treasury system, treasury control, budget deficit, departmental control.

Kirish. G'aznachilik nazorati davlat moliyaviy nazoratining ajralmas qismi bo'lib, u o'z navbatida davlat moliya siyosatining asosini tashkil qiladi. Bu mamlakat moliyaviy barqarorligini ta'minlashning ajralmas sharti bo'lib, davlat moliyaviy resurslaridan foydalanishni nazorat qiluvchi turli organlarning samarali tashkil etilishi va faoliyatiga bevosita bog'liqdir. G'aznachilik xizmati qo'mitasi respublika miqyosida moliyaviy nazoratni, davlat organlari tomonidan bajarilishini nazorat qilish va bu bo'yicha harakatlarni amalga oshirish, hokimiyat organlari, mahalliy davlat hokimiyati organlari, ularning mansabdor shaxslari, yuridik shaxslar va fuqarolar bilan aloqador moliyaviy munosabatlarni nazorat qiladi.

G'aznachilik nazorati shakllarini tasniflashda dastlabki nazorat g'aznachilik xizmati organlari tomonidan tashkilotlarga tadbirkorlik va boshqa daromad keltiruvchi faoliyatdan olingan mablag'larni hisobga olish uchun hisobvaraqlar ochishga ruxsatnomalar berishni hamda g'aznachilik organi tomonidan majburiy bo'lgan qonun hujjatlarini hisobga olishni o'z ichiga olishi mumkin. G'aznachilik xizmati qo'mitasining ushbu mablag'lar bilan operatsiyalarni ro'yxatdan o'tkazishdagi nazorat faoliyati G'aznachilik xizmati tomonidan oluvchining shaxsiy hisobvarag'iga byudjetdan tashqari mablag'larning kelib tushishi va ularning ma'lum maqsadlar uchun sarflanishini nazorat qilishida namoyon bo'ladi. Davlat byudjet muassasalarining majburiyatlari bo'yicha javobgar ekanligini hisobga olsak, Respublika G'aznachilikda byudjetdan tashqari hisobvaraqlar ochish to'g'risidagi qaror juda mantiqiydir, chunki ushbu holda g'aznachilik vakili bo'lgan davlat byudjet majburiyatlari hajmini doimiy ravishda nazorat qiladi. Bu jarayon, shuningdek, davlat tomonidan haqiqatan ham davlat yordamiga muhtoj bo'lgan muassasa va tashkilotlar ro'yxatini aniqlash imkonini beradi.

Mavzuga doir adabiyotlar tahlili. Yuqorida keltirilgan ma'lumotlarga asoslangan holda, mamlakat iqtisodiyotida g'aznachilik tizimida nazorat tadbirlarini o'tkazish va uni samaradorligini

oshirishning roli beqiyos bo'lib, turli manbalarda g'aznachilik tizimiga har xil ta'riflar keltirilgan. Masalan, "Temur tuzuklari"da "raiyatdan mol-xiroj yig'ishda ularni og'ir ahvolga solishdan yoki mamlakatni qashshoqlikka tushirib qo'yishdan saqlanish kerak"ligini ta'kidlar ekan, u eng avvalo aholiga turli to'lovlar bo'yicha sifatli xizmatlarni amalga oshirilishi nazarda tutilgan[1]. I.G.Akperovning fikricha "Har qanday mamlakat iqtisodiyotining barqaror hamda muvaffaqiyatli rivojlanishi ko'p jihatdan davlat moliyaviy va moddiy resurslarining holati, ularni samarali boshqarish imkoniyati to'g'risidagi axborot olishning ishonchliligi va tezkorligiga bog'liqdir[2]" deb ta'kidlashgan. «G'aznachilik» tushunchasining mazmuni fuqarolik huquqlarining sub'ekti va ob'ekti tushunchalari orqali ochib beriladi. Ayrim mualliflarning fikricha, g'aznachilikka fuqarolik huquqining sub'ekti sifatida qarash lozim. Ular g'aznachilikni davlat mulkining bevosita taqsimlovchisi sifatida faoliyat yurituvchi davlatga o'xshatishadi. Biroq yuridik adabiyotlardagi mavjud qarashlarning tahlili g'aznachilikni fuqarolik huquqlarining bevosita davlat tasarrufida bo'lgan mulk ma'nosidagi ob'ektlari jumlasiga kiritish imkonini beradi[3].

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotda ilmiy abstraktsiyalash, guruhlash, qiyoslash, retrospektiv va istiqbolli, empirik tahlil va boshqa uslublardan foydalanildi. Maqolada qiyosiy taqqoslash usulida jahon amaliyotida va taraqqiy etgan mamlakatlarda g'aznachilik tizimida nazorat tadbirlarini o'tkazish va uni samaradorligini oshirishning tashkiliy-huquqiy asoslarini mamlakatimizdagi mavjud asoslar bilan taqqoslab, tegishli xulosalar shakllantirildi.

Tahlil va natijalar. Fikrimizcha, dastlabki g'aznachilik nazorati byudjetning amalda bajarilishi, ya'ni byudjetga soliq va boshqa to'lovlar kelib tushishi, byudjet mablag'larining sarflanishi hamda moliyaviy va boshqa masalalar bo'yicha har qanday qarorlar qabul qilinishidan oldin amalga oshiriladi. Ya'ni, bu nazorat respublika G'aznachilik hisoblariga tushadigan turli darajadagi byudjet daromadlarini tartibga solish jarayonida amalga oshiriladi.

Moliyaviy intizomni mustahkamlash uchun nazorat organi sifatida O'zbekiston Respublikasi Respublika G'aznachiligi xizmatiga quyidagi asosiy huquqlar beriladi:

- vazirliklar, idoralar, korxonalar, muassasalar va tashkilotlarda, banklarda va boshqa mulkchilik shaklidagi boshqa moliya-kredit muassasalarida, shu jumladan qo'shma korxonalarda pul hujjatlarini, buxgalteriya hisobi registrlarini, hisobotlarni, rejalarni, smetalarni va ro'yxatga olish bilan bog'liq boshqa hujjatlarni tekshirishni amalga oshirish;

- O'zbekiston Respublikasining respublika byudjetidan mablag'larni o'tkazish va ulardan foydalanish;

- O'zbekiston Respublikasi respublika byudjeti va byudjetdan tashqari jamg'armalar mablag'laridan foydalanadigan korxonalar, muassasalar va tashkilotlarning hisobvaraqlari bo'yicha operatsiyalarni, g'aznachilik organlari tomonidan ushbu mablag'lardan foydalanish bilan bog'liq buxgalteriya va moliyaviy hujjatlar taqdim etilmagan hollarda to'xtatib turish;

- korxonalar, muassasalar va tashkilotlarga kelib tushgan byudjet va budjetdan tashqari mablag'larni, agar ular o'z maqsadi bo'yicha foydalanilmagan bo'lsa, belgilangan tartibda jarima solgan holda, so'zsiz undirib olish;

- g'aznachilik organi mansabdor shaxsining yozma qarori asosida moliyaviy intizom buzilganligini ko'rsatuvchi hujjatlarni olib qo'yish;

- tekshirilayotgan organlarning rahbarlari va boshqa mansabdor shaxslaridan byudjet ijrosi tartibida aniqlangan qoidabuzarliklar va kamchiliklarni bartaraf etishni talab qilish.

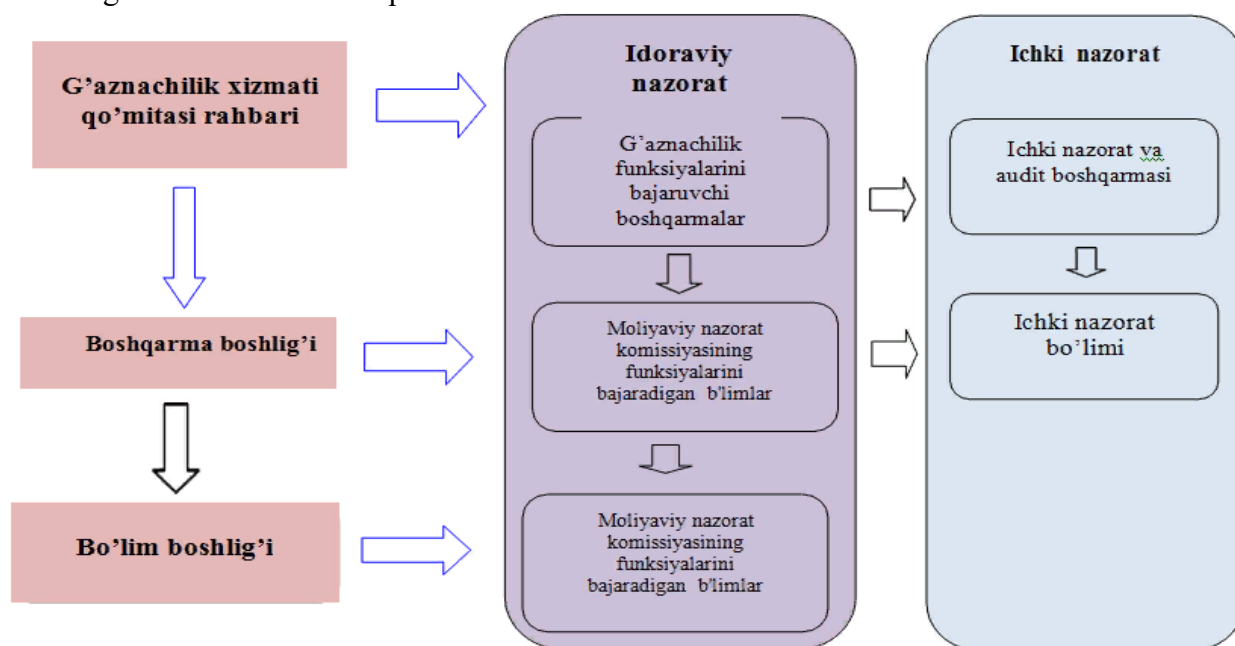
G'aznachilik xizmati qo'mitasiham ichki nazoratni amalga oshirish vakolatiga ega.

O'zbekiston Respublikasi Byudjet kodeksining 158-moddasi talablariga muvofiq, G'aznachilik xizmati qo'mitasi tuzilmasida mavjud bo'lgan ichki nazorat bo'linmalari quyi hududiy organlarning faoliyatini nazorat qilish funktsiyalarini amalga oshiradilar. Bugungi kunda Respublika G'aznachilik xizmatining nazorat organlarining tarkibi markaziy apparatning ichki nazorat va audit bo'limidan va O'zbekiston Respublikasining ta'sis sub'ektlari uchun G'aznachilik xizmati qo'mitasi bo'limlarining ichki nazorat bo'limlaridan iborat.

Respublika G'aznachilikda ichki nazoratning maqsadi ichki nazorat ob'ekti faoliyatining normativ-huquqiy hujjatlar va normativ hujjatlar qoidalariga muvofiqligini aniqlashdir.

Hozirgi vaqtda Respublika G'aznachilik xizmatida ichki nazorat va auditni takomillashtirish uchta asosiy yo'nalishda amalga oshirilmoqda (2-rasm):

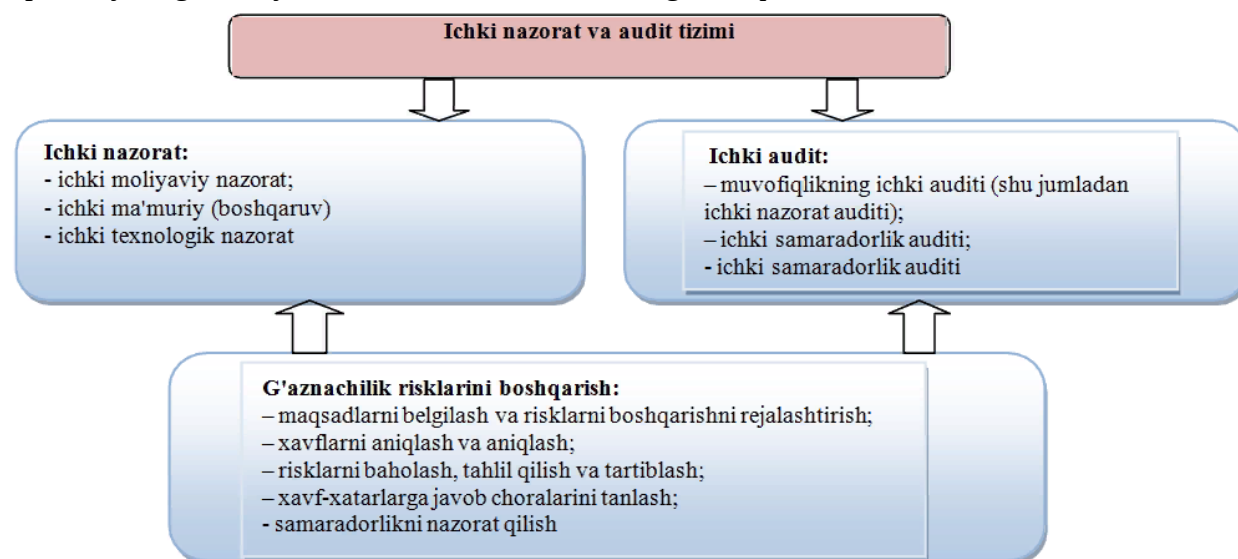
- ichki nazorat;
- ichki audit;
- g'azna risklarini boshqarish.

1-rasm. Respublika G'aznachilikda davlat moliyaviy nazorati vakolatlarini amalga oshirishni tashkil etish[4]

Davlat sektorida moliyaviy resurslarni boshqarish va ulardan foydalanishga yondashuvlardagi sezilarli o'zgarishlar, zamonaviy axborot texnologiyalaridan foydalanish imkoniyatlari, nazorat faoliyatini rivojlantirish tendentsiyalari asosiy e'tiborni keyingi nazoratdan dastlabki va joriy nazoratga o'tkazishga o'tishga qaratilgan. ko'zlangan maqsadlarga erishishga to'sqinlik qiladigan xavflarni muntazam ravishda baholash va monitoring qilish tizimi.

G'aznachilik riski deganda G'aznachilik xizmati qo'mitasi tomonidan belgilangan faoliyat sohasidagi vakolatlarni amalga oshirishda amalga oshiriladigan jarayonlar, protseduralar va operatsiyalarga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin bo'lgan voqealar ehtimoli tushuniladi.

2-rasm. G'aznachilik xizmati qo'mitasi organlarida ichki nazorat va audit tizimi[4]

Xulosa. Afsuski, hozirgi vaqtda idoraviy nazorat tartib-qoidalarini tartibga soluvchi me'yoriy hujjatlar minimaldir. Ular ko'proq darajada nazorat faoliyatini tashkil etishga va tekshirish natijalarini qayd etishga qaratilgan. Nazorat faoliyatining yagona usullari va muayyan standartlarining yo'qligi hatto bir xizmat doirasida ham tarqoqlikni, turli talqinlarni va turli harakatlarni keltirib chiqaradi.

Respublika G'aznachilik xizmatining har bir hududiy organi ichki me'yoriy hujjatlarni, nazorat tadbirlarini o'tkazish qoidalarini, ichki nazorat standartlarini, turli sohalaridagi nazorat faoliyatini tashkiliy va uslubiy ta'minlash bo'yicha hujjatlarni va mutaxassislarning ishini baholash usullarini ishlab chiqadi. Turli bo'limlarning ushbu hujjatlari o'rtasida tizimli aloqalar mavjud emas, shuning uchun ularni birma-bir taqqoslash, bir ma'noda baholash va Respublika G'aznachilikning barcha hududiy organlari faoliyatiga qo'llash mumkin emas.

Hozirgi vaqtda G'aznachilik xizmati qo'mitasiorganlarida nazorat faoliyati, birinchi navbatda, O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari va me'yoriy-huquqiy hujjatlarning bajarilishi va bajarilishi ustidan ichki kuzatuv nazorati hisoblanadi.

Nazoratning xolisligini, uni amalga oshirish sifatini (tekshirilayotgan hujjatlar va ularni tekshirish usullarini hisobga olgan holda) va tekshirish yakunida taqdim etiladigan materiallarning sifatini, malakali, katta amaliy tajribaga ega bo'lgan mutaxassislarni ta'minlash uchun nafaqat Departamentning, balki boshqa Filiialarning funktsional birliklari. Bu direksiyaning tegishli boshqarma va bo'linmalarining tegishli davrdagi ish rejimida ma'lum bir nomutanosiblikka olib keladi va direksiyaning tekshirilayotgan bo'limlarining uzoqligi, tekshiruvlar davomiyligi, tekshiruvlarda ishtirok etuvchi mutaxassislar soni, katta mehnat va transport xarajatlari, mutaxassislar turar joy va hokazo uchun safar xarajatlariga olib keladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Муқимов З. Амир Темур Тузуқлари (тарихий-ҳуқуқий тадқиқот). Иккинчи тўлдирилган нашр. – Самарқанд: СамДУ, 2008. – 87 б.
2. Акперов И.Г., Коноплева И.А. Казначейская система исполнения бюджета в Российской Федерации. – М.: «Кнорус», 2014. –С. 18.
3. Клюкова И.Н. Совершенствование казначейской системы в современных условиях. – Чебоксары, 2005. –С. 112.
4. Muallif ishlanmasi
5. O'zbekiston Respublikasining Byudjet kodeksi (2010 yil 19 maydagi 86-O'RQ-sonli o'zgartirishlar). URL: <http://tayanch.consultant.ru>
6. Игнатова Т.В., Кюрджиев С.П., Солонина С. Казначейская деятельность в системе государственного регулирования. – Ростов-на-Дону: «Пресс», 2003. –С. 66.
7. Смирнов А. «Возрождение и развитие казначейской системы исполнения бюджета». / «Федерализм», Россия, 1998, №2.
8. Gorshenina O. V. Ichki nazorat va audit: samarali boshqaruv vositasi // Byudjet. 2010. Demidov A. Yu. Respublika byudjetning g'azna ijrosidagi moliyaviy nazorat: darslik. Buxoro, 2005 yil.
9. Kalenyuk N. O. G'aznachilik qo'mitasiorganlarida idoraviy nazorat muammolari va istiqbollari // Byudjet. 2010 yil.
10. Kekeyev A. A. Hozirgi bosqichda G'aznachilik qo'mitasiorganlarida moliyaviy nazoratni amalga oshirish // Byudjet. 2010 yil.
11. Kudjaev A. A. G'aznachilik nazorati va byudjet intizomini oshirishning ayrim masalalari // Byudjet. 2010 yil.

UO'K 368.01

TRANSMILLIY SUG'URTA TASHKILOTLARI INVESTITSIYA FAOLIYATINI MUVOFIQLASHTIRISHNING AMALIY JIHATLARI

L.S.Zoyirov, i.f.n., dots., Toshkent moliya instituti, Toshkent

Annotatsiya. *Globallashib borayotgan dunyoda transmilliy sug'urta tashkilotlari moliya bozorlarida hal qiluvchi rol o'ynaydi. Mazkur maqola ushbu tashkilotlar doirasida investitsiya faoliyatini muvofiqlashtirishning amaliy jihatlari o'rganadi, ularning ahamiyati, muammolari va potentsial afzalliklariga e'tibor qaratadi. Shuningdek, tahlil natijasida O'zbekistonning jahon sug'urta bozorida ishtirokini kuchaytirish bo'yicha taklif va tavsiyalar ishlab chiqilgan.*

Kalit so'zlar: *Transmilliy sug'urta tashkilotlari, sarmoyalarni muvofiqlashtirish, globallashuv, moliya bozorlari.*

Аннотация. *В мире, становящемся все более глобализованным, транснациональные страховые организации играют ключевую роль на финансовых рынках. В данной статье исследуются практические аспекты координации инвестиционных деятельности внутри этих организаций, с акцентом на их значимости, вызовах и потенциальных выгодах. В рамках*

анализа также предлагаются рекомендации для Узбекистана по усилению его участия на глобальном страховом рынке.

Ключевые слова: Транснациональные страховые организации, координация инвестиций, глобализация, финансовые рынки.

Abstract. In an increasingly globalized world, transnational insurance organizations play a pivotal role in the financial markets. This article explores the practical aspects of coordinating investment activities within these organizations, focusing on their significance, challenges, and potential benefits. The analysis also offers recommendations for Uzbekistan to enhance its participation in the global insurance market.

Keywords: Transnational insurance organizations, investment coordination, globalization, financial markets.

Kirish. Jahon sug'urta sanoati so'nggi o'n yilliklarda texnologiyaning rivojlanishi, iste'molchilarning xatti-harakatlarining o'zgarishi va tobora o'zaro bog'langan dunyo tufayli chuqur o'zgarishlarni boshdan kechirdi. Ushbu dinamik strukturada transmilliy sug'urta tashkilotlari chegaralarni bog'lovchi va geografik cheklavlardan oshib ketadigan asosiy ishtirokchilar sifatida paydo bo'ldi. Ushbu tashkilotlar turli mamlakatlarda faoliyat yuritish, turli bozorlarga keng turdagi sug'urta mahsulotlari va xizmatlari bilan xizmat ko'rsatish imkoniyati bilan ajralib turadi. Ular ushbu murakkab global maydonda harakatlanar ekan, doimiy e'tibor va strategik ahamiyatni talab qiladigan muhim jihatlardan biri bu ularning investitsiya faoliyatini muvofiqlashtirishdir. Transmilliy sug'urta tashkilotlari katta moliyaviy resurslarga ega bo'lib, ularning investitsiya qarorlari nafaqat o'zlarining rentabelligi va barqarorligi, balki kengroq global moliyaviy ekotizim uchun ham keng ko'lamli oqibatlarga olib keladi. Ushbu tashkilotlar doirasida investitsiya faoliyatini muvofiqlashtirishning amaliy jihatlari ko'p qirrali bo'lib, ko'plab muammolar va imkoniyatlarni o'z ichiga oladi. Ushbu maqola global miqyosda investitsiyalarni muvofiqlashtirish bilan bog'liq ahamiyati, murakkabligi va potentsial afzalliklariga oydinlik kiritib, ushbu murakkab sohani o'rganishga qaratilgan. Bu izlanishlar zamirida dunyo iqtisodiyotlari o'zaro bog'liqlik kuchayib borayotganini ko'rishimiz mumkin. Natijada, sug'urta tashkilotlarining boyligi nafaqat ularning ichki bozorlari ko'rsatkichlariga bog'liq emas. Buning o'rniga, bu tashkilotlar global iqtisodiy kuchlar, bozor dinamikasi va tartibga soluvchi strukturaning murakkab tarmog'ida harakat qilishlari kerak. Bunday senariyda investitsiya faoliyatini muvofiqlashtirish nafaqat strategik tanlovga, balki daromadlarni optimallashtirish, risklarni yumshatish va turli yurisdiksiyalar bo'yicha tartibga solish to'plamiga rioya qilishni ta'minlash zaruriyatiga aylanadi. Ushbu maqolaning ko'lami transmilliy sug'urta tashkilotlari doirasida investitsiya faoliyatini muvofiqlashtirishning amaliy jihatlari chuqur tahlil qilishni o'z ichiga oladi. Maqola ushbu muvofiqlashtirishning asosiy ahamiyatini o'rganishga, ko'pincha u bilan birga keladigan muammolarni tushuntirishga va samarali amalga oshirilganda yuzaga kelishi mumkin bo'lgan potentsial foydalarni ta'kidlashga intiladi. Bundan tashqari, maqolada investitsiyalarni muvofiqlashtirishning murakkabliklarini yo'lga qo'ygan holda jahon sug'urta bozorida o'z ishtirokini kuchaytirishga intilayotgan O'zbekiston uchun moslashtirilgan tavsiyalar berilgan. Jahon sug'urta industriyasining dinamik tabiati transmilliy sug'urta tashkilotlaridan o'z investitsiya faoliyatini puxta boshqarish va muvofiqlashtirishni talab qiladi. Ushbu qarorlarning natijalari balansdan ancha uzoqqa cho'zilib, iqtisodiy barqarorlik va butun dunyo bo'ylab jismoniy shaxslar va korxonalarning moliyaviy farovonligiga ta'sir qiladi. Investitsiyalarni muvofiqlashtirishning amaliy jihatlari o'rganish orqali ushbu maqola sug'urta sanoatining globallashtirish yo'lining muhim jihatini yoritishga qaratilgan bo'lib, strategik qarorlar qabul qilishda ma'lumot beradigan hamda sug'urtachilar va iqtisodiyotlar uchun yanada mustahkam va farovon kelajakka hissa qo'shishi mumkin bo'lgan tushunchalarni taqdim etadi.

Adabiyot sharhi. Transmilliy sug'urta tashkilotlarida investitsiya faoliyatini muvofiqlashtirish moliyaviy barqarorlik va samaradorlikni shakllantirishdagi hal qiluvchi roli tufayli tadqiqotchilar, siyosatchilar va soha amaliyotchilarining katta e'tiborini tortdi. Ushbu bo'limda ushbu mavzuni tushunishimizga yordam beradigan asosiy ilmiy ishlar va tadqiqot maqolalarining qisqacha sharhi keltirilgan. 2009-yilda Kammins va Vayss transmilliy sug'urta tashkilotlari doirasida gibril va

sekyuritlashtirilgan risklarni o'tkazish yechimlariga e'tibor qaratgan holda sug'urta va moliya bozorlarining yaqinlashuvini o'rganishgan. Ularning ta'kidlashicha, ushbu yechimlar investitsiya faoliyati samaradorligini oshirishda muhim ahamiyatga ega. Tadqiqot globallashtirilgan sug'urta strukturasi risklarni yumshatish uchun muvofiqlashtirilgan investitsiya strategiyalarining strategik ahamiyatini ta'kidlaydi [1]. Hartmann va Hayne 2018-yilda global sug'urta aksiyalariga sarmoya kiritishning diversifikatsiya afzalliklarini o'rganib chiqishdi. Ularning tadqiqotlari turli geografik bozorlarda muvofiqlashtirilgan investitsiyalar bilan bog'liq bo'lgan risklarni kamaytirishni ta'kidlaydi. Tadqiqotda yaxshi muvofiqlashtirilgan investitsiya yondashuvi globallashtirilgan moliyaviy muhitda faoliyat yurituvchi transmilliy sug'urta tashkilotlari uchun riskga moslashtirilgan daromadlarni qanday optimallashtirish mumkinligini ko'rsatish uchun empirik tahlildan foydalanildi [2].

Frootning 2001-yildagi ishi transmilliy sug'urta tashkilotlari uchun juda dolzarb bo'lgan falokat xavfi bozorini tanqidiy o'rganadi. Tadqiqot falokat xavfi bozorlariga investitsiyalarni muvofiqlashtirishda duch keladigan tartibga solish muammolari haqida kerakli tushunchalarni beradi. Frootning tahlili tartibga solishning murakkab tabiatini va uning global investitsiyalarni muvofiqlashtirish harakatlaridagi ahamiyatini ta'kidlaydi [3]. Cipriani va D'Errikoning 2020-yildagi empirik tadqiqoti sug'urta industriyasidagi risk va samaradorlikka moliyaviy qoidalarining ta'sirini o'rganadi. Ularning xulosalari nafaqat investitsiyalarni muvofiqlashtirishga qaratilgan bo'lsa-da, globallashtirilgan moliyaviy landshaftda turli me'yoriy-huquqiy bazalarga rioya qilish bo'yicha muvofiqlashtirilgan harakatlar zarurligini yoritib beradi. Tadqiqot transmilliy sug'urtachilar uchun tartibga solish talablariga rioya qilish bilan bog'liq muammolar va imkoniyatlar haqida tushuncha beradi [4]. Britten-Jons va Neuberger 2000 yilda nazarda tutilgan narxlar jarayonlari va stokastik o'zgaruvchanlikni, dinamik global moliyaviy bozorlarda faoliyat yurituvchi transmilliy sug'urta tashkilotlariga tegishli tushunchalarni tushunishga hissa qo'shadilar. To'g'ridan-to'g'ri sug'urta bilan bog'liq bo'lmasa-da, ularning ishi ushbu tashkilotlarda investitsiya strategiyalarini xabardor qilishi mumkin bo'lgan nazariy asoslarni beradi. U global investitsion kontekstda o'zgaruvchanlikni modellashtirish va tushunish muhimligini ta'kidlaydi [5]. Mamatzakis va Tsionas sug'urta faoliyati va samaradorligini har tomonlama tahlil qilib, sohaning yaxlit ko'rinishini taqdim etadi. Garchi investitsiyalarni muvofiqlashtirishga alohida e'tibor qaratilmagan bo'lsa-da, ularning tadqiqotlari transmilliy sug'urta tashkilotlarida investitsiya strategiyalariga ta'sir ko'rsatishi mumkin bo'lgan bozor dinamikasi haqida tushuncha beradi. Tadqiqot muvofiqlashtirilgan investitsiya qarorlarini xabardor qilish uchun sug'urta sektori faoliyatini yaxshi tushunish zarurligini ta'kidlaydi [6]. Yuqoridagi adabiyotlar birgalikda transmilliy sug'urta tashkilotlari doirasida investitsiyalarni muvofiqlashtirish bo'yicha akademik munozaraga hissa qo'shadi. Ular diversifikatsiya va risklarni kamaytirishdan tortib tartibga solishga muvofiqlikgacha bo'lgan turli jihatlarni ko'rib chiqadi va ushbu muhim sohada keyingi tadqiqotlar uchun asos yaratadi.

Tahlil va natijalar. Transmilliy sug'urta tashkilotlarida investitsiya faoliyatini muvofiqlashtirish daromadlarni optimallashtirish, risklarni kamaytirish va me'yoriy-huquqiy bazaga rioya qilishni ta'minlash uchun juda muhimdir. Biroq, rivojlanayotgan mamlakatlar ko'pincha bu borada muayyan muammolarga duch kelishadi. Quyida biz ushbu muammolar va potentsial yechimlarni taqdim etamiz:

1-jadval.

Rivojlanayotgan mamlakatlarda investitsiya faoliyatini muvofiqlashtirishdagi muammolar

Qiyinchiliklar	Yechimlar
Cheklangan me'yoriy-huquqiy baza	<u>Mahalliy nazorat organlarini kuchaytirish va normativ hujjatlarni muvofiqlashtirish.</u>
Investitsion ekspertiza yetishmasligi	Ta'lim va xalqaro hamkorlik orqali salohiyatni rivojlantirish.
Infratuzilmaning yetarli emasligi	<u>Axborot oqimi uchun texnologiya va ma'lumotlar infratuzilmasiga sarmoya kiritish.</u>
Valyuta va bozor risklari	<u>Bargaror va rivojlanayotgan bozorlarda investitsiyalarni diversifikatsiya qilish.</u>

Rivojlanayotgan mamlakatlar ko'pincha cheklangan me'yoriy-huquqiy bazalar bilan kurashadilar, bu transmilliy sug'urta tashkilotlari uchun investitsiyalarini samarali muvofiqlashtirishni qiyinlashtiradi. Mahalliy nazorat qiluvchi organlarni kuchaytirish va me'yoriy-huquqiy hujjatlarni xalqaro standartlarga moslashtirish investitsiyalarni muvofiqlashtirish uchun yanada qulay muhitni yaratishga yordam beradi. Bundan tashqari, investitsiya tajribasining yetishmasligi keng tarqalgan muammodir. Buni hal qilish uchun xalqaro hamkorlarni o'qitishga sarmoya kiritish va hamkorlik qilish sug'urta sohasidagi mutaxassislarning malaka va bilimini oshirishi mumkin. Bundan tashqari, rivojlanayotgan mamlakatlar infratuzilma cheklovlariga duch kelishi mumkin, bu esa investitsiyalarni muvofiqlashtirish uchun zarur bo'lgan axborot oqimiga to'sqinlik qiladi. Uzlüksiz aloqa va ma'lumotlar almashinuvini ta'minlash uchun texnologiya va ma'lumotlar infratuzilmasiga sarmoya kiritish zarur. Shuningdek, rivojlanayotgan iqtisodlarda valyuta va bozor tavakkalchiliklari yuqori bo'lishi mumkin. Barqaror va rivojlanayotgan bozorlarda investitsiyalarni diversifikatsiya qilish ushbu xavflarni kamaytirishga yordam beradi.

Normativ-huquqiy hujjatlarga muvofiqlikni ta'minlash transmilliy sug'urta tashkilotlari uchun eng muhim masaladir. Biroq, rivojlanayotgan mamlakatlarda o'ziga xos tartibga solish muammolari bo'lishi mumkin. Bu erda biz ushbu muammolarni aniqlaymiz va potentsial yechimlarni taklif qilamiz:

Rivojlanayotgan mamlakatlardagi murakkab va rivojlanayotgan qoidalar transmilliy sug'urtachilar uchun qiyinchiliklar tug'dirishi mumkin. Aniqlik izlash va xalqaro standartlarga mos kelishini ta'minlash uchun mahalliy tartibga solish organlari bilan muntazam muloqotda bo'lish juda muhimdir. Bundan tashqari, chegaralar bo'ylab qo'llaniladigan izchil muvofiqlik strategiyalari va siyosatlarini ishlab chiqish muvofiqlik jarayonini soddalashtirishi mumkin.

2-jadval.

Rivojlanayotgan mamlakatlarda normativ hujjatlarga rioya qilish muammolari

Qiyinchiliklar	Yechimlar
Murakkab va rivojlanayotgan qoidalar	Aniqlik uchun mahalliy tartibga soluvchilar bilan muloqotga kirishish zarur.
Chegaralar bo'ylab izchillikning yo'qligi	Kompleks muvofiqlik strategiyalari va siyosatlarini ishlab chiqish.
Muvofiqlik uchun cheklangan resurslar	Tejamkorlik choralari ko'rish uchun texnologiyadan foydalanish.

Ko'pgina hollarda, rivojlanayotgan mamlakatlar muvofiqlik harakatlari uchun cheklangan resurslarga ega bo'lishi mumkin. Normativ hujjatlarga muvofiq dasturiy ta'minot kabi texnologiyadan foydalanish monitoring va tartibga solish talablariga rioya qilish uchun tejamkor yechimlarni taqdim etishi mumkin.

Samarali axborot oqimi investitsiyalarni muvofiqlashtirishning asosidir. Rivojlanayotgan mamlakatlar ko'pincha axborot almashishda to'siqlarga duch kelishadi. Bu yerda biz ushbu muammolarni o'rganamiz va potentsial yechimlarni taklif qilamiz:

3-jadval: Rivojlanayotgan mamlakatlarda axborot oqimi muammolari

Qiyinchiliklar	Yechimlar
Global bozorlarga kirishning cheklanganligi	Bozorga kirish uchun xalqaro hamkorlikni rivojlantirish.
Til to'siqlari	Tarjima xizmatlaridan va ko'p tilli jamoalardan foydalanish.
Ma'lumotlar xavfsizligi tashvishlari	Xavfsiz ma'lumotlarni qayta ishlash tizimlari va protokollariga sarmoya kiritish.

Jahon bozorlariga kirishning cheklanganligi rivojlanayotgan mamlakatlardagi transmilliy sug'urta tashkilotlari uchun axborot oqimiga to'sqinlik qilishi mumkin. Buni bartaraf etish uchun xalqaro hamkorlikni rivojlantirish kengroq sarmoyaviy imkoniyatlar va bozor ma'lumotlariga kirishni ta'minlaydi.

Til to'siqlari yana bir to'siqdir, ammo tarjima xizmatlaridan foydalanish va ko'p tilli jamoalarni ishga olish kabi yechimlar samarali muloqotni osonlashtirishi mumkin. Bundan tashqari, ma'lumotlar xavfsizligi bilan bog'liq muammolarni e'tiborsiz qoldirmaslik kerak. Rivojlanayotgan mamlakatlar maxfiy ma'lumotlarni himoya qilish uchun xavfsiz ma'lumotlarni qayta ishlash tizimlari va protokollariga sarmoya kiritishlari mumkin.

Ushbu jadval va munozaralarda rivojlanayotgan mamlakatlar transmilliy sug'urta tashkilotlari doirasida investitsiya faoliyatini muvofiqlashtirishda duch kelayotgan muammolar ko'rsatilgan. Ushbu muammolarni tegishli yechimlar bilan hal qilish orqali ushbu davlatlar jahon sug'urta bozoridagi ishtirokini kuchaytirishi va sug'urta sektorlarining barqaror o'sishiga hissa qo'shishi mumkin.

Takliflar va xulosa. Oldingi bo'limlarda muhokama qilingan muammolar va imkoniyatlarni hisobga olgan holda, O'zbekiston kabi rivojlanayotgan mamlakatlarga jahon sug'urta bozoridagi ishtirokini kuchaytirishda yordam berish uchun moslashtirilgan takliflar to'plamini taqdim etish zarur. Ushbu tavsiyalar transmilliy sug'urta tashkilotlari doirasida investitsiyalarni samarali muvofiqlashtirishga ko'maklashish uchun tartibga soluvchi islohotlar, salohiyatni oshirish, infratuzilmani rivojlantirish, bozor tadqiqotlari va strategik hamkorlikni o'z ichiga oladi.

1. Normativ-huquqiy islohotlar:

Rivojlanayotgan davlatlar, jumladan, O'zbekiston ham transmilliy sug'urta tashkilotlari tomonidan investitsiyalarni muvofiqlashtirish uchun qulay muhit yaratish maqsadida tartibga soluvchi islohotlarga ustuvor ahamiyat berishi kerak. Bu boradagi tavsiyalarga quyidagilar kiradi:

- **Xalqaro standartlarga moslashish:** mahalliy sug'urta qoidalarini xalqaro tan olingan standartlar va ilg'or tajribalar bilan uyg'unlashtirish. O'zbekiston bu kelishuvga erishish uchun global nazorat organlari bilan yaqindan hamkorlik qilishi mumkin.

- **Shaffoflik va ravshanlik:** xorijiy sug'urtachilar va investorlarni jalb qilish uchun normativ-huquqiy bazaning shaffofligi va ravshanligini oshirish. Tushunishni osonlashtirish uchun me'yoriy ko'rsatmalar va yangilanishlarni bir nechta tillarda nashr etish.

- **Muntazam dialoglar:** Mahalliy nazorat organlari va transmilliy sug'urtachilar o'rtasida muntazam muloqot va hamkorlikni rivojlantirish. Ushbu muloqotlar tartibga solish muammolarini hal qilish va muvofiqlikni ta'minlash uchun xizmat qilishi mumkin.

2. Ta'lim:

Sug'urta sektorida investitsiya faoliyatini samarali muvofiqlashtirish uchun malakali kadrlar tayyorlash muhim ahamiyatga ega. Takliflarga quyidagilar kiradi:

- **Kasbiy rivojlanishga sarmoya kiritish:** O'zbekistondagi sug'urtachilar va nazorat qiluvchi organlarni sug'urta mutaxassislari uchun o'quv dasturlari va malaka oshirish imkoniyatlariga sarmoya kiritishga rag'batlantirish. Ushbu dasturlar xalqaro investitsiyalarni muvofiqlashtirish aspektlarini qamrab olishi kerak.

- **Xalqaro hamkorlik:** sug'urta va investitsiyalar bo'yicha ilg'or bilim va tajribaga ega bo'lishni ta'minlash uchun xalqaro ta'lim muassasalari va sanoat assotsiatsiyalari bilan hamkorlikni yo'lga qo'yish.

3. Infratuzilmani rivojlantirish:

Kuchli texnologik infratuzilmani yaratish uzluksiz axborot oqimi va aloqa uchun juda muhimdir. Takliflar quyidagilardan iborat:

- **Texnologiya investitsiyalari:** axborot texnologiyalari infratuzilmasini, shu jumladan xavfsiz ma'lumotlarni qayta ishlash tizimlari va protokollarini yangilash va qo'llab-quvvatlash uchun resurslarni ajratish.

- **Ko'p tilli yordam:** Til to'siqlarini bartaraf etish va samarali muloqotni ta'minlash uchun sug'urta sektorida ko'p tilli imkoniyatlarni rivojlantirish.

4. Bozor tadqiqoti:

Investitsion imkoniyatlarni aniqlash va potentsial xavflarni baholash uchun keng qamrovli bozor tadqiqotlari zarur. Takliflarga quyidagilar kiradi:

- **Tadqiqot tashabbuslari:** Jahon bozori dinamikasi va rivojlanayotgan tendentsiyalarni tushunish uchun sug'urta sanoatidagi tadqiqot tashabbuslarini qo'llab-quvvatlash.

• **Ma'lumotlar tahlili:** ongli investitsiya qarorlarini qabul qilish va risklarni boshqarish strategiyalarini ishlab chiqish uchun ma'lumotlar tahlili va modellashirishni qo'llash.

Xulosa. O'zbekiston ko'plab rivojlanayotgan mamlakatlar qatori jahon sug'urta bozorida imkoniyatlar va muammolar chorrahasida turibdi. Transmilliy sug'urta tashkilotlari doirasida investitsiya faoliyatini muvofiqlashtirish faol choralar va strategik rejalashtirishni talab qiladigan ko'p qirrali ishdir. Yuqorida qayd etilgan tavsiyalarni amalga oshirish orqali O'zbekiston o'zini jahon sug'urta maydonida raqobatbardosh ishtirokchi sifatida ko'rsatishi mumkin. Normativ-huquqiy islohotlar, salohiyatni oshirish, infratuzilmani rivojlantirish, bozor tadqiqotlari va strategik hamkorlik orqali O'zbekiston nafaqat o'zi duch kelayotgan muammolarni yengib o'tish, balki sarmoyaviy muvofiqlashtirishning potentsial afzalliklaridan ham foydalanishi mumkin. Bu orqali mamlakat sug'urta sektorining barqaror o'sishiga hissa qo'shishi, moliyaviy barqarorligini mustahkamlashi va jahon sug'urta landshaftida ajralmas rol o'ynashi mumkin. Ushbu tavsiyalar O'zbekistonning yanada mustahkam va global miqyosda raqobatbardosh sug'urta sanoati sari yo'l xaritasi bo'lib xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Cummins, J. D., & Weiss, M. A. (2009). Convergence of insurance and financial markets: Hybrid and securitized risk-transfer solutions. *The Geneva Papers on Risk and Insurance-Issues and Practice*, 34(2), 183-194.
2. Hartmann, M., & Hayne, A. M. (2018). Diversification benefits of investing in global insurance stocks. *Journal of Risk and Insurance*, 85(2), 461-488.
3. Froot, K. A. (2001). The market for catastrophe risk: A clinical examination. *Journal of Financial Economics*, 60(2-3), 529-571.
4. Cipriani, M., & D'Errico, M. (2020). Financial regulation, risk taking, and efficiency: Evidence from the insurance industry. *Journal of Banking & Finance*, 112, 105678.
5. Britten-Jones, M., & Neuberger, A. (2000). Option prices, implied price processes, and stochastic volatility. *Journal of Finance*, 55(2), 839-866.
6. Mamatzakis, E. C., & Tsionas, M. G. (2010). Insurance activities and performance: A review. *Financial Review*, 45(3), 371-407.

УДК 336

ЗАРУБЕЖНЫЙ ОПЫТ ПРИМЕНЕНИЯ ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ ДЛЯ УЛУЧШЕНИЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ БАНКОВ

Д.Р.Бабаханова, преподаватель, Ташкентский университет информационных технологий, Ташкент

Annotatsiya. Ayni paytda avtomatlashtirilgan bank tizimlari, dasturiy-texnik vositalarining rivojlanish darajasi, kadrlar tajribasi sifat jihatidan yangi bosqichga ko'tarilib, banklar faoliyatini rivojlantirish uchun boshqaruv, rentabellik va faoliyat samaradorligini saqlash masalalariga ko'proq e'tibor qaratadigan davr keldi. raqobat muhitida dinamik ravishda. Shu bois to'lov tizimini, bank telekommunikatsiya tarmog'ini va bank axborot texnologiyalarini rivojlantirish bo'yicha keyingi ishlar amalga oshirilmoqda.

Kalit so'zlar: Tijorat banklari, optimallashtirish, xarajatlar, xarajatlar, byudjet, raqamli iqtisodiyot, raqamli valyuta, ishlab chiqarish xarajatlari.

Аннотация. В настоящее время уровень развития автоматизированных банковских систем, программно-аппаратных средств и опыт работы персонала поднялись на качественно новую ступень, и уже подошло время, когда банки должны больше внимания уделять вопросам управления, поддержания рентабельности и эффективности функционирования, чтобы динамично развиваться в конкурентной среде. Поэтому проводятся дальнейшие работы по развитию платежной системы, банковской телекоммуникационной сети и банковских информационных технологий.

Ключевые слова: Коммерческие банки, оптимизация, расходы, траты, бюджет, цифровая экономика, цифровую валюта, издержек производства.

Abstract. Currently, the level of development of automated banking systems, software and hardware, and staff experience have risen to a qualitatively new level, and the time has come when banks must pay more attention to management issues, maintaining profitability and operating efficiency in order to develop dynamically in a competitive environment. Therefore, further work is

being carried out to develop the payment system, banking telecommunications network and banking information technologies.

Keywords: Commercial banks, optimization, expenses, spending, budget, digital economy, digital currency, production costs.

Введение. Банковские системы разных стран и их организационная структура зависит от многих факторов (объективных и субъективных), к числу которых наряду с историческими, национальными традициями следует отнести так же степень развития товарно-денежных отношений в стране, общий уровень роста экономики, способы регулирования денежного обращения (прямой и косвенный) и другие.

Литературный анализ и методология. Цифровая экономика становится всё более важной движущей силой глобального экономического роста и играет значительную роль в ускорении экономического развития, повышении производительности существующих отраслей промышленности, формировании новых рынков и отраслей и обеспечении всеобъемлющего устойчивого роста и развития, особенно в банковском секторе Республики Узбекистан.

Всемирный банк в своем обзоре в 2016 году отмечал, что цифровая экономика способствует росту производительности труда, повышению конкурентоспособности компаний, снижению издержек производства, созданию новых рабочих мест, преодолению бедности и социального неравенства.

Развитие современного общества идет таким образом, что только цифровая среда позволит экономике Узбекистана интегрироваться в мировое пространство, поскольку сфера бизнеса во взаимодействии с гражданами уже давно использует цифровые технологии, в том числе и цифровую валюту. Одновременно с физическими деньгами в обороте присутствует цифровая валюта. Она в значительной степени увеличивает товарооборот и создает положительную динамику в развитии экономики в целом.

Развитие цифровой экономики подразумевает тотальную глобализацию, сверхвысокую конкурентную среду, наличие квалифицированных кадров и качественного образования, новое качество жизни, бизнеса и государственных услуг, развертывание современной интернет-инфраструктуры на территории современных городов, повышение уровня цифровой грамотности населения и системное обучение ИТ-специалистов во всех областях экономики.

в целях создания условий для внедрения и развития цифровой экономики было опубликовано Постановление Президента Республики Узбекистан ПП-3832 от 03.07.2018 года "О мерах по развитию цифровой экономики в Республике Узбекистан". Также в послании Президента Республики Узбекистан Ш. М. Мирзиёева Олий Мажлису от 28 декабря 2018 года отмечается: «...нам следует начать разработку в 2019 году Национальной концепции цифровой экономики, предусматривающей обновление всех сфер экономики на базе цифровых технологий, и на этой основе внедрить программу «Цифровой Узбекистан-2030» [1].

В Узбекистане 2020-год объявлен «Годом развития науки, просвещения и цифровой экономики». Это не значит, что мы начинаем переходить на новый уровень, это значит что мы сфокусируемся на то что развивалась годами с тех пор как Узбекистан стал независимым.

Переход к цифровой экономике существенным образом меняет рынок банковских услуг. Все эти изменения безусловно влияет и на банковскую среду Республики Узбекистан.

Банковские системы разных стран, и их организационная структура зависит от многих факторов (объективных и субъективных), к числу которых наряду с историческими, национальными традициями следует отнести так же степень развития товарно-денежных отношений в стране, общий уровень роста экономики, способы регулирования денежного обращения (прямой и косвенный) и другие. Например, на Северо - Американском континенте две высокоразвитые страны мира США и Канада, находящиеся в непосредственной близости друг к другу, имеют прямо противоположные подходы к организации своих банковских систем. В США насчитывается около 12.000 банков, в Канаде всего 6 банков, имеющих

филиалы и отделения на территории всей страны. Следовательно, вопрос заключается не в количестве банков, таковых, а в численности банковских учреждений (филиалов, отделений, агентств), обслуживающих предприятия, организации и население. коммерческий банк финансовый московский

В мировой банковской практике конкуренция между банками и не банковскими кредитными учреждениями, а так же среди последних порождает тенденцию к определенной универсализации их деятельности, что в свою очередь вызвало дискуссии о том, каковы же отличительные признаки банка, выделяющие его из ряда кредитных институтов, что такое современный банк [2].

Положение банков на рынке ценных бумаг. Исторически национальные особенности построения банковских систем проявляются тоже в том, что в отдельных странах (Германии, Франции, Австрии, Венгрии, Италии и др.) не существует четкого разграничения между коммерческими и инвестиционными банками, что определяется положением последних на рынке ценных бумаг. В Германии, например, банки, исторически сочетают краткосрочные депозитно-ссудные и долгосрочные инвестиционные операции.

В США кредитные и инвестиционные банковские операции четко разграничены. Инвестиционные банки, выполняющие операции с государственными и ценными корпоративными бумагами, выделены в группу специализированных банков, в то время как коммерческим банкам запрещено выполнять операции на фондовом рынке с ценными корпоративными бумагами.

Обсуждение и результаты. Банковская система Японии, если рассматривать инвестиционную деятельность банков, во многом была построена по американскому образцу. В отличие от других стран мира, действующие, в Японии законы четко разделяют полномочия между банками и фондовыми компаниями, не позволяют вторгаться в сферу друг друга. Японские коммерческие банки могут: выступать владельцами части акционерного капитала (не выше 5% общего капитала корпораций) и быть представлены в советах компаний, в которых они имеют собственность; выполнять трастовые операции, связанные с выпуском ценных бумаг, но не имеют право самостоятельно эмитировать или размещать ценные бумаги.

В то же время уже в следующем году Gartner предсказывает рост рынка на 6,6%. Инвестиции пойдут на автоматизацию, внедрение программных роботов и чат-ботов, реорганизацию операционных процессов внутри банков.

	Затраты в 2019 г., \$млрд	Рост затрат в 2019 г., %	Затраты в 2020 г., \$млрд	Рост затрат в 2020 г., %	Затраты в 2021 г., \$млрд	Рост затрат в 2021 г., %
Внутренние ИТ-службы	92,043	2,1	87,871	-4,5	88,999	1,3
Корпоративное ПО	100,822	11,8	100,58	-0,2	112,016	11,4
ИТ-услуги	204,536	5	195,576	-4,4	209,812	7,3
Устройства	33,216	5,9	29,199	-12,1	30,673	5,1
Коммуникационные сервисы	77,285	1,3	72,946	-5,6	76,131	4,4
Дата-центры	31,218	1	27,757	-11,1	30,189	8,8
Всего	539,121	4,9	513,928	-4,7	547,82	6,6

Рис. 1. Расходы на ИТ в финансовой сфере, \$ млрд в 2019-2021 гг

Источник: Рисунок составлен автором на основании собранных данных

На российском рынке динамика затрат на ИТ будет более плавной, считают опрошенные CNews эксперты. Дело в том, что российская финансовая отрасль отличается высокой зрелостью с точки зрения внедрения ИТ-решений. С одной стороны, отечественные банки уже обладают развитой физической инфраструктурой, поэтому инвестиции в это направление не

так велики и сокращения в этой области будут не столь драматичны. С другой стороны, ведущие российские банки уже обладают развитой экосистемой цифровых каналов.

Новым инструментом цифровой трансформации на финансовом рынке может стать технология блокчейн. Перспективными направлениями использования технологии блокчейн являются развитие международных валютно-кредитных расчетов, организация учета сделок на рынке ценных бумаг, развитие инвестиционных операций краудфандинга, совершенствование системы финансового менеджмента. Существует несколько серьезных препятствий для трансформации наших отечественных банков:

- Бюрократия и организационные структуры: стартапы обладают уровнем гибкости, которого нет у крупных финансовых учреждений.
- Длительные циклы разработки: многие банки все еще находятся в процессе изменения процессов, чтобы принять более гибкую, бережливую философию развития.
- Устаревшие системы: внедрение новых технологий является более сложным с существующими системами.
- Организационное мышление: аналогично, организационное мышление должно перейти к более активной, гибкой и рациональной философии, чтобы банки могли идти непрерывно с изменяющимся поведением потребителей и технологическими достижениями.
- Восприятие безопасности: банкам необходимо продолжать работать над укреплением доверия с потребителями, особенно с помощью новых инноваций в мобильном банкинге и других цифровых услугах.
- Большие расходы: Банкам необходимо выделять дополнительные ресурсы для управления киберрисками и предупреждения мошенничества с использованием новых технологий.
- Для реализации соответствующих проектов и внедрения современных решений банкам необходимо готовить специалистов в области информационной безопасности, системного анализа финансовых потоков, разработчиков, тестировщиков, администраторов информационных систем, инженеров и других.
- Цифровизация обслуживания. Создание мощной, надёжной и гибкой технологической платформы, способной обрабатывать большие объёмы данных за небольшой промежуток времени и оказывать весь комплекс услуг, что является ключевым проектом технологического преобразования банков Узбекистана.
- Выделять ресурсов (финансовых, человеческих, материальных) для устойчивого достижения стратегических и тактических целей, возникающих под влиянием меняющихся факторов внешней среды.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. <http://www.ach.gov.uz/ru/lists/view/54>
2. Колычев А. М., Рассолов И. М. Правовое обеспечение экономики. Учебник и практикум для академического бакалавриата. М.: Юрайт. 2019. 430 с.

UO'T: 330.339.724 (7)

МОЛИЯВИЙ АУТСОРСИНГ ХИЗМАТЛАРИНИНГ КУЧЛИ ВА ЗАИФ ТОМОНЛАРИ ТАҲЛИЛИ

У.К.Бобожонов, мустақил тадқиқотчи, Урганч давлат университети, Урганч

Аннотация. Ушбу мақолада молиявий аутсорсинг хизматларининг кучли ва заиф томонлари, афзалликлари, имкониятлари, чекловлари ҳамда таваккалчиликлари қараб чиқилади.

Калит сўзлар: аутсорсинг, молиявий аутсорсинг, кучли томонлари, заиф томонлари, камчиликлар, имкониятлар, афзалликлар, хавф-хатарлар, чекловлар.

Аннотация. В данной статье рассматриваются сильные и слабые стороны, преимущества, возможности, ограничения, а также риски финансового аутсорсинга.

Ключевые слова: аутсорсинг, финансовый аутсорсинг, сильные стороны, слабые стороны, недостатки, возможности, преимущества, риски, ограничения.

Abstract. *This article discusses the strengths and weaknesses, advantages, opportunities, limitations, and risks of financial outsourcing.*

Key words: *outsourcing, financial outsourcing, strengths, weaknesses, disadvantages, opportunities, advantages, risks, limitations.*

Маълумки, ҳар қандай корхона ёки ташкилотнинг иқтисодий фаолиятида қўлланиладиган молиявий аутсорсингнинг барча моделлари компанияни стратегик режалаштириш ва бошқаришда маълум бўлиши ва ҳисобга олиниши керак бўлган кучли ва заиф томонларга эга.

Молиявий аутсорсингнинг афзалликлари остида, биз корхонанинг бир қатор молиявий функцияларини ташкил этиш ва бошқаришнинг ушбу усули бухгалтерия ҳисоби функцияларини мустақил равишда амалга ошириш билан боғлиқ бўлган афзалликларни тушунамиз. Молиявий аутсорсингнинг афзал-ликларидан фойдаланиш корхона ва ташкилотларга аутсорсинг жараёнларини бошқариш ва сифатини яхшилаш, молиявий хизматни сақлаш харажатларини ва жарималар хавфини камайтириш, ривожланишга эътибор қаратиш ва умумий рақобатбардошликни ошириш имконини беради.

Кўпинча, аутсорсингнинг афзалликлари орасида тадқиқотчилар тежаш, бизнесни ривожлантиришга эътибор қаратиш қобилияти, ходимларнинг юқори профессионалиги ва аутсорсингнинг молиявий жавобгарлигини таъкидлайдилар. Жумладан, молиявий аутсорсингнинг афзалликлари сифатида бир қатор олимлар стандартлаштириш ва оптималлаштиришни [1], иккинчи тоифа олимлар холислик ва мустақилликни, узлуксизликни [2] таъкидласалар, бошқа бир олимлар эса инновациялардан фойдаланиш, шаффофликни, рентабеллик ва капиталлашувнинг ошиши, яна бир йўналишдаши тадқиқотчи олимлар эса ёлланма бошқарувга қарамликни камайтириш, жавоб беришнинг тезкорлиги кабиларни қайд этишади [3].

Бир қатор муаллифлар, “Бухгалтерия ҳисоби хизматларини кўрсатиш тўғрисидаги шартнома лойиҳасини малакали ишлаб чиқиш буюртмачига назорат қилувчи органлардан мумкин бўлган жарималар миқдорида аутсорсернинг тўлиқ жавобгарлигини кафолатлаши [4]” га эътибор қаратади ва Ғафурова Г.Н. “аутсорсер компаниянинг ҳисоботи учун тўлиқ жавобгарликни ўз зиммасига олади (*аутсорсернинг жавобгарлиги суғурталанган*) [5]” деб ёзади. Бу эса мутлақо нотўғри бўлиб, аутсорсер фақат ўз ходимларининг хато ҳаракатларига жавобгар бўлади. Агар зарар буюртмачининг ходимлари ва ташкилотларининг айби ёки назорат қилувчи органларнинг ноқонуний хатти-ҳаракатлари туфайли етказилган бўлса, у ҳолда аутсорсердан товон олиш мумкин бўлмайди. Бундан ташқари, аутсорсер ўз жавобгарлигини қатъий белгиланган миқдорда суғурта қилади, суғурта муддати давомида икки ёки ундан ортиқ миқдорларга зарар етказилган тақдирда, барчага тақсимланади ва суғурта қопламаси етарли бўлмаслиги мумкин. Ҳеч бир тажрибали аутсорсер чексиз жавобгарликни ўз зиммасига олмайди ва катта эҳтимоллик билан, аутсорсернинг жавобгарлиги суғурта миқдори доираси билан чекланади ёки шартномада зарарни қоплашнинг бошқа тартиби назарда тутилади. Шу билан бирга, бу ҳақиқат бухгалтерия ҳисоби функцияларини амалга ошириш учун масъулиятни аутсорсерга ўтказиш орқали хавфларни камайтириш имкониятининг аҳамиятини камайтирмайди.

Молиявий аутсорсингнинг камчиликлари, чекловлари ва хатарларини ўрганишни давом эттиришдан олдин, ушбу учта атама ўртасидаги фарқни аниқлаш керак. Фикримизча, бу атамаларни қуйидагича таърифлаш мақсадга мувофиқ:

- **Чеклов** – бу муайян тизим фаолияти натижаларининг қуйи ва юқори чегараларини белгиловчи омил ёки унсурдир;

- **Камчилик** – бирор бир фаолиятни амалга оширишдаги нуқсон, номукаммаллик, тартибсизлик. Бизнинг мисолимизда бу аутсорсинг хизматларини кўрсатиш бўлади;

- **хавф-хатар** – молиявий аутсорсинг хизматларини кўрсатишда режалаштирилган воқеа содир бўлмаганда, шунингдек, бошқарув қарорларини қабул қилишда хатоларга йўл

кўйилганда, компаниянинг зарар кўриш эҳтимолини сифат ёки миқдори жиҳатдан баҳоланган миқдори.

Молиявий аутсорсингга нисбатан чекловлар унинг хусусиятлари билан белгиланадиган маълум бир моделдир.

Молиявий аутсорсинг ривожланишнинг ҳозирги босқичида тармоқ, ҳудуд нуктаи назаридан молиявий аутсорсингга хос бўлган ташкилий-ҳуқуқий, амалий-услубий муаммолар мавжуд бўлиб, уларни бартараф этиш, мижоз ёки ташкилотнинг бизнесига салбий таъсирини камайтириш мумкин.

Молиявий аутсорсингнинг асосий хавф-хатарлари – соҳадаги камчиликлар, чекловлар ва рискларни, шунингдек хизматлар кўрсатиш жараёнини самарасиз бошқаришда буюртмачи ёки ташкилот дуч келиши мумкин бўлган оқибатларни англатади.

Биз тадқиқ қилиб ўрганган илмий ишларда “молиявий аутсорсингнинг чекловлари” атамаси учрамайди ва асосан тадқиқотчилар аутсорсингнинг фақат камчиликлар ва хавфларни санаб ўтадилар.

Фикримизча, молиявий аутсорсингнинг чекловларига қуйидагилар киради: аутсорсингчининг тўлиқ молиявий жавобгарлиги, шартнома бўйича ташкилотнинг вазифалари ва жавобгарлигини чеклаш, бухгалтерия жараёнини назорат қилиш қобилиятини камайтириш, аудит ўтказиш зарурати, мижознинг жиноий жавобгарлиги ва аутсорсинг компаниясига қарамлик. Ушбу омилларни аутсорсинг моделининг камчиликлари сифатида Адаменко А.А., Аникин Б.А. ва Рудая И.Л., Василев А.С., Гафурова Г.Н., Дворсева В.И., Каранина Е.В. ва Беляева А.Ю., Кисилевич Т.И., Кувшинов М.С. ва ҳаммуаллифлар, Никулина О.В. каби олимлар [6] санаб ўтади.

Биз эса қўшимча равишда яна 4 та чекловни киритишни мақсадга мувофиқ деб ҳисоблаймиз: 1. *Хизматлар сифатининг буюртмачилар ва ташкилотларнинг ҳаракатларига, ҳаракатсизлиги ва содиқлигига боғлиқлиги*; 2. *Ташкилот ходимларининг буюртмачи фаолиятида ташкилий иштироки даражаси ёки йўқлиги*; 3. *Хизматлар баҳосини ҳисоблашда ноаниқлик*; 4. *Аутсорсингдан фойдаланишда тежамкорликни ҳисоблашнинг мураккаблиги*.

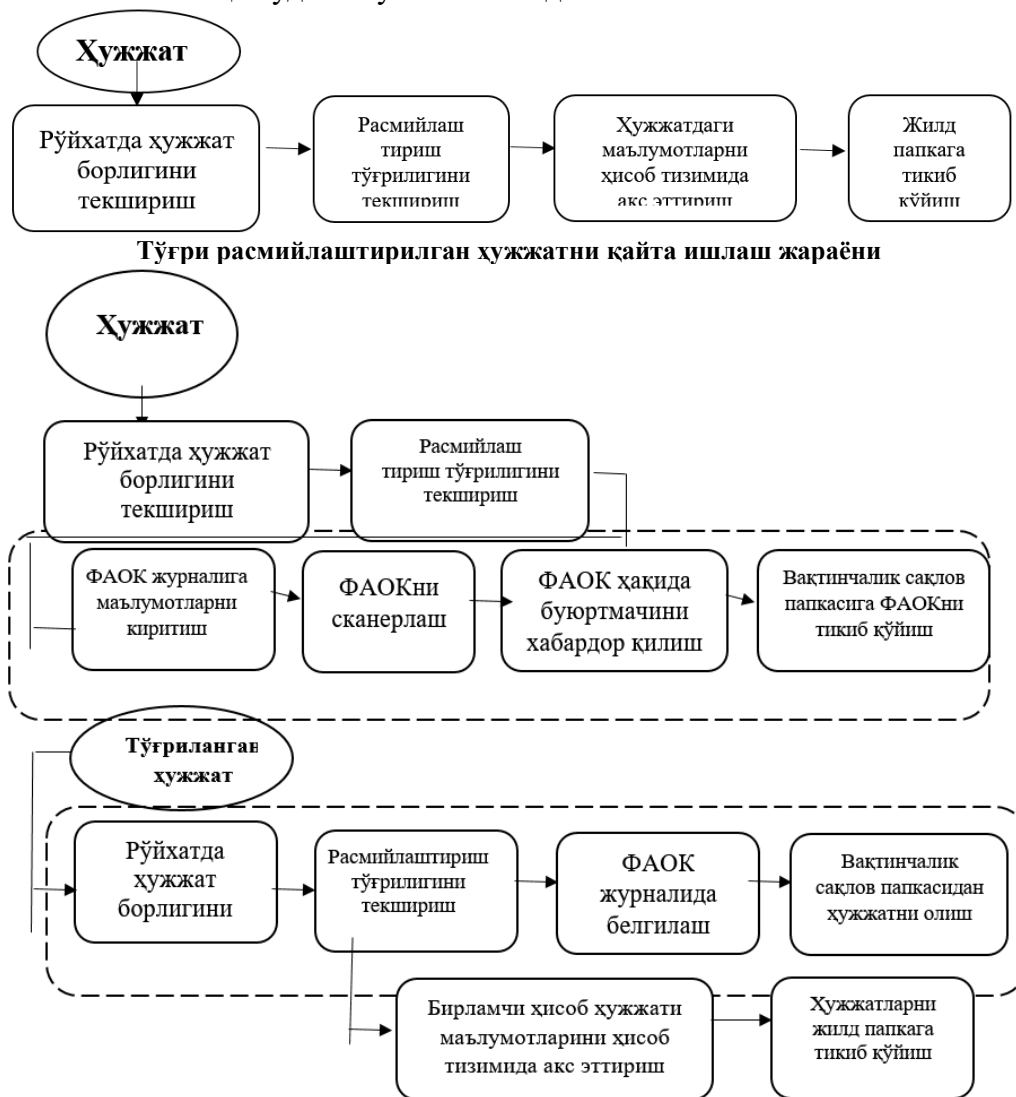
Молиявий аутсорсингнинг хусусиятларидан бири шундаки, кўрсатилаётган хизматлар сифати, бошқа фаолият турлари каби мижознинг ходимлари ва ташкилотларининг ҳаракатларига боғлиқ. Буюртмачи ходимларининг ҳаракатларидан сифатнинг пасайишининг энг кенг тарқалган сабаблари - молиявий аутсорсингнинг моҳиятини ва ушбу хизматни тақдим этишнинг ўзига хос хусусиятларини тушунмаслик, раҳбарият томонидан молиявий аутсорсингни ўрнатиш натижасидан норозилик, бирламчи хизматларни ўз вақтида тақдим этмаслик, ҳужжатлар ва маълумотлар, транзакциялар бўйича маълумотларнинг тўлиқ тақдим этилмаслиги, ўзаро алоқа жараёни учун масъул бўлган шахснинг йўқлиги, жараёнларни яхшилашни истамаслик / йўқлиги кабилар шулар жумласидандир.

Қуйидаги 1-расмда тўғри ва нотўғри расмийлаштирилган ҳужжатларни қайта ишлаш мисол сифатида келтириб ўтилади. Агар аутсорсер барча талабларга жавоб берадиган ҳужжатни олса, ҳужжатни қайта ишлаш учун 4 та, акс ҳолда 12 та ҳаракат талаб этилади. Ҳужжатларни нотўғри қайта ишлаш нафақат хизматлар кўрсатиш харажатларини оширади, балки қайта ишлаш вақтини ҳам секинлаштиради. Шу сабабли, аутсорсерга қайта ишлаш учун тақдим этиладиган ҳужжатлар минимал даражада, имкон қадар камчиликсиз бўлгани маъқул.

Молиявий аутсорсинг хизматларининг афзаллиги сифатида тақдим этилган ҳужжатлар ва маълумотларнинг объективлиги ва мустақиллигининг қарама-қарши томони - ташкилот ходимларининг буюртмачи фаолиятида ташкилий жиҳатдан иштирок этмаслиги саналади. Бир томондан, мижоздан мустақиллик тақдим этилаётган алоқа ва маълумотларнинг объективлигини таъминлайди, бошқа томондан, шунингдек, мутахассис бир вақтнинг ўзида бир нечта мижозларга хизмат кўрсатса, мижознинг офисида доимий равишда бўлмаса, у ҳолда ташкилот ва брендга содиқликни ва тўлиқ штатда бўлмаган, вақтинча ишлаётган ходимдан кутмаслик керак. Молиявий аутсорсинг хизматларининг аниқ баҳосини ҳисоблаш қийин бўлиб, бунинг сабаби шундаки, аутсорсинг компаниясининг ходимлари хизмат кўрсатишга сарфлайдиган соатлар ҳажми мижоз томонидан қайта ишлаш учун тақдим этилган бирламчи

бухгалтерия ҳужжатларининг турлари, миқдори ва мазмунига бевосита боғлиқ. Шартнома тузиш босқичида ушбу кўрсаткичларнинг барчасини аниқ тахмин қилиш мумкин эмас.

Агар биз тўлиқ бухгалтерия ҳисоби ва солиқ ҳисоби ҳақида гапирадиган бўлсак, унда тақдим этилаётган хизматлар қиймати аутсорсинг компаниялари томонидан лойиҳанинг асосий қийматида ҳисобланмайди, уларни дастлабки баҳолашнинг мумкин эмас. Аммо қўшимча хизматларга киритилган хизматлар ушбу баҳо ичига киради ва улар етказиб бериш пайтида мижозга тўланади. Масалан, қўшимча хизматлар солиқ текширувларини қўллаб-қувватлаш ва йиллик ташқи аудитни ўз ичига олади.

1-расм. Нотўғри расмийлаштирилган ҳужжатлар тақдим қилинганда аутсорсер ишлари ҳажмининг ошиши жараёни

Изоҳ: ФАОК -фаолиятни амалга оширишдаги камчиликлар

Манба: Муаллиф ишланмаси

Ҳозирги вақтда молиявий аутсорсингдан фойдаланишда маблағ тежашни ҳисоблашнинг умумқабул қилинган усуллари мавжуд эмас. Қоидага кўра, хизматлар баҳосини ўзларининг бухгалтерия хизматлари баҳоси билан таққослашда фақат аниқ харажатлар, рискларни амалга ошириш, масалан, бизнесни қисқартиришда ишдан бўшатишнинг ходимларга жарималар ёки компенсация миқдори, масалан, иш ҳақи фонди, солиқлар, бошқа тўғридан-тўғри ва билвосита харажатлар ҳисобга олинади, аммо улар оқибатларини, шунингдек, бухгалтерия хизматини бошқариш учун аввал мўлжалланган вақтни тежаш эвазига компания томонидан ишлаб топилган қўшимча пул миқдорини, салоҳиятли инвесторлар учун капиталлашув ва шаффофликни оширишнинг афзалликларини ҳисобга олмайдилар.

Кўпгина олимлар аутсорсингнинг камчиликлари - бу хизматлар баҳосига сезгирликнинг боғлиқлиги, аутсорсинг фаолиятининг заиф қонуний тартибга солиниши, аутсорсингни танлаш

учун транзакция харажатлари, муаммоларни ҳал қилиш учун ўзаро ҳамкорлик жараёнида, мустақил равишда ҳисоб юритишга ўтиш ёки бошқа хизмат кўрсатувчи провайдерга ўтиш, самарадорлик ва сифатнинг мураккаблигини ўлчаш, молиявий аутсорсингга ўтказиладиган жараёнларнинг самарадорлиги ва сифатини пасайтириш хавфини ўз ичига олади.

Фикримизча, молиявий аутсорсингнинг яна 3 та камчиликларини санаб ўтиш мумкин: 1. *Хизматларни кўрсатиш учун қатъий харажатларнинг хилма-хиллиги*; 2. *Аутсорсерни танлашнинг мураккаб жараёни*; 3. *Мижозлар билан ишлайдиган шахсларга қўйиладиган малака талабларининг аниқ эмаслиги*.

Молиявий аутсорсинг хизматларининг энг муҳим афзалликларидан бири – уни қатъий белгиланган баҳода истеъмол қилиш мижозни молиявий хизматни сақлаш учун кетадиган катта миқдордаги доимий харажатлардан озод қилади.

Паст сифатли хизматларни олиш хавфини минималлаштириш учун молиявий аутсорсингнинг ўзига хос хусусиятларини тушунадиган мижознинг. корхонанинг тушунчали ҳодими етказиб берувчини танлаш жараёнида иштирок этиши керак. Танловнинг мураккаблиги шундаки, унда эътиборга олиниши керак бўлган сифат ва миқдорий мезонларнинг сони жуда кўп бўлиб, хизматларнинг баҳосигина ягона бўлиши мумкин. Хизматлар баҳоси, частотаси, сифати, кўлами, кўрсатилиш оралиғи, оралик хизмат кўрсатиш, доимий алоқа мавжудлиги, кўп марталик мурожаатларни қондириш, ташкилотни солиққа тортиш тизими, бирламчи бухгалтерия ҳужжатлари сони, ҳар бир бухгалтерия соҳаси учун етарлича узок вақт давомида дуч келган операциялар турлари тўғрисида тўғри маълумотларни тақдим этиш муҳимдир.

Молиявий аутсорсинг хизмати провайдери билан ўзаро ҳамкорлик жараёни оддий муносабат эмас, шунинг учун мижоз томонидан қатнашувчи ходим ҳеч бўлмаганда умумий маънода молиявий аутсорсингнинг моҳиятини тушуниши, бухгалтерия ҳисоби, менежмент (корпоратив) ҳақида тасаввурга эга бўлиши керак, акс ҳолда, бухгалтерия ҳисоби ва солиққа тортиш, олинган хизматларнинг сифати етарлича таъминланмаслиги мумкин.

Юқорида санаб ўтилган муаллифлар аутсорсинг, хусусан, молиявий аутсорсингнинг хавф-хатарлари орасида молиявий аутсорсинг соҳасидаги қонунчилик базасининг номукамаллигини, молиявий аутсорсингни ташкил этиш ва бошқаришнинг умумэътироф этилган усуллариининг йўқлиги, аутсорсингнинг банкротлиги, аутсорсингнинг ўзгаришини таъкидлайдилар. Бундан ташқари, хавф-хатарлар сирасига корхона эгасининг ёки ходимининг муҳим ҳужжатларни йўқотиши, махфийликни бузиш, ортиқча хизматларни қўллаш ва баҳони ошириб юбориш, мижозларнинг ноадекват ёки ҳаддан ташқари баҳоланиши, хизмат кўрсатишнинг кам самарали моделини танлаш, жараёнлар ва алоқаларнинг паст сифати, ресурслар ва вазифалар устидан назоратни йўқотиш, ходимларнинг қаршилиги, мижоз ходимларининг меҳнат унумдорлигининг пасайиши, аутсорсер ҳар доим ҳам компания фаолиятининг ўзига хос хусусиятларини тўлиқ тушунмаслиги кабиларни киритиш мумкин.

Бизнинг фикримизча, юқорида санаб ўтилган хавфларни қуйидаги *ички ва ташқи муҳит хавф-хатарлари* билан тўлдириш керак:

Буюртмачининг ташқи муҳити хавфлари:

Харидорнинг ташқи муҳитини хавфлари:

- Аутсорсинг компанияси раҳбариятининг ёки эгасининг ўзгариши. Компаниянинг бошқарув тизимининг ўзгаришига ва ривожланиш устуворликларининг ўзгаришига олиб келиши мумкин;

Ташкилот ички муҳити хавфи (буюртмачи учун ташқи):

- ўтган даврлар учун бухгалтерия ҳисоби сифатини дастлабки экспертизадан ўтказмасдан хизматларни қабул қилиш. Назорат қилувчи органлардан жарималар олиш хавфини оширади, бу ташкилот томонидан қопланмайди, чунки. олдинги даврлардаги хатолар иккинчисининг жавобгарлиги доирасига кирмайди;

- сотиш босқичида кўрсатилган хизматлар ҳажмини нотўғри баҳолаш. Бу хизматлар кўрсатиш жараёнида аутсорсер учун харажатларни мақбул даражага қўтариш ёки ташкилот

ташаббуси билан шартнома бекор қилинмагунча лойиҳага қизиқишни йўқотиш хавфини келтириб чиқаради;

- шартнома шартларига риоя қилмаслик;
- ташкилот ходимлари томонидан ўз вазифаларига бепарво муносабатда бўлиши;
- ташкилот ускунасининг техник носозлиги;
- жарималардан қочиш мақсадида солиқ ва йиғимларни тўлашда аутсорсер томонидан қайта суғурталаш;

• аутсорсинг компаниясининг нотўғри бошқаруви. Натижада аутсорсер банкротлик, фирибгарлик ва суд жараёнларига олиб келиши мумкин.

Буюртмачининг ички муҳити учун хавфлар (ташкилот учун ташқи):

• мақсадни нотўғри белгилаш. Энг яхши ҳолатда, бу молиявий аутсорсингнинг афзалликларидан тўлиқ бўлмаган ҳажмда фойдаланишга, энг ёмони, иқтисодий самарасизликка олиб келади;

- аутсорсинг компаниясини нотўғри танлаш;
- шартнома шартлари етарлича ишлаб чиқилмаганлиги;
- аутсорсинг компанияларига ноқулай алоқа шартларини юклаш;
- жараёнларни аутсорсингга нотўғри ўтказиш;

• буюртмачи бизнесининг ҳаддан ташқари тез ўсиши ташкилот учун кутилмаган бўлиши мумкин ва аутсорсер керакли сондаги ходимларни лойиҳага ўз вақтида жалб қилишга улгурмайди;

- ташкилот ходимларига нотўғри муносабатда бўлиш;
- ўзаро ҳамкорликнинг барча босқичларида ташкилот билан муносабатларнинг нотўғри бошқарилиши.

Юқоридаги таваккалчиликларни амалга ошириш оқибатлари лойиҳанинг муваффақиятсизлиги, хизматлар сифатининг пасайиши, аутсорсер томонидан қопланган миқдордан ортиқ жарималар тўланиши, томонлардан бирининг ташаббуси билан шартноманинг бекор қилиниши бўлиши мумкин, кучли қарамлик туфайли етказиб берувчини алмаштиришнинг мумкин эмаслиги, аутсорсинг таъсирининг йўқлиги, нотўғри маълумотларнинг қабул қилиниши сабабли нотўғри бошқарув қарорларини қабул қилиш ва бошқалар.

Шундай қилиб, микро даражада юзага келадиган барча муаммолар қандайдир тарзда молиявий аутсорсинг моделини билмаслик ёки нотўғри фойдаланиш билан боғлиқ.

Молиявий аутсорсингдан фойдаланишнинг турли босқичларида юзага келадиган мураккаблиklar, тушунмовчиликлар миқдорини камайтириш учун молиявий жараёнларни аутсорсингга ўтказишдан олдин мижоз бухгалтерия ҳисоби ва солиқ ҳисоби соҳасидаги барча, агар иложи бўлмаса, ўз фаолияти соҳасида дуч келиши мумкин бўлган асосий ноаниқликлар ҳамда номувофиқликларни аниқлаши керак. Бу муаммо, айниқса, амалдаги қонунчилик билан ҳали етарлича тартибга солинмаган бизнеснинг янги турлари учун долзарбдир. Ушбу масалани ўрганишда бухгалтерия ҳисоби ва солиққа тортиш соҳасида консалтинг хизматларини кўрсатадиган мустақил фирмани жалб қилиш мақсадга мувофиқдир. Молиявий вазифаларни аутсорсинг қилишдан олдин аниқланган барча мураккаблиklarни ҳал қилиш, аутсорсерларга мустақил консалтинг компанияси томонидан жавоб берилган саволларни бериш орқали етказиб берувчини танлашга яхшироқ ёндашишга ёрдам беради.

Агар мижозда молиявий аутсорсинг хизматларини етказиб берувчиларни танлаш ва бундай жараёнларни бошқаришни биладиган мутахассислар бўлмаса, масъул шахсларни ўқитиш ёки етказиб берувчини танлаш босқичида мустақил маслаҳатчини жалб қилиш талаб қилинади.

Сифат ва самарадорлик тенденцияларини кузатиш учун менежментнинг профессионалиги ва сифатини текшириш керак, нафақат ташкилот, балки буюртмачи томонидаги жараёнлар ҳам текширилиши керак.

Хулоса қилиб айтганда, ушбу мақолада молиявий аутсорсинг моделининг камчиликлари қаторида чекловлар аниқланиб, тегишли таърифлар киритилди. Шунингдек, молиявий

аутсорсингнинг камчиликлари, хавфларининг таснифи такомиллаштирилди, мижоз нуктаи назаридан барча хавфлар ташқи ва ички муҳит хавфларига ажратилди. Ташқи муҳит хавфларида манбаи хизмат кўрсатувчи провайдер бўлган алоҳида хавф гуруҳи ажратилди. Бундан ташқари, молиявий аутсорсингни қўллашда мижознинг ички муҳити билан боғлиқ хавфлар бир вақтнинг ўзида ташкилот учун ҳам ташқи хавфлар эканлиги аниқланди, уларнинг манбаи мижоз эканлиги қайд этилди.

Демак, тадбиркорлик фаолиятининг ривожланишига таъсир кўрсатувчи тенденциялар молиявий аутсорсинг соҳасидаги тадбиркорликнинг ривожланишига ҳам таъсир қилади. Глобаллашув ва АКТларининг жадал ривожланиши, кенг кулоч ёйиши ракобатнинг кучайишига, тез эскирувчи ахборот, АКТ ҳажмининг ошишига ёрдам беради.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Аникин Б. А., Рудая И. Л. Аутсорсинг и аутстаффинг: высокие технологии менеджмента: учеб. пособие / ГУУ.-2-е изд., — Москва: ИНФРА-М, 2009. -318, [1] с.: Анохин А. М. Аутсорсинг: актуальное направление организации управления (из зарубежного опыта) // Среднерус.ВОН. наук. -2009. - № 2. — С. 94; Густей Е. М. Аутсорсинг как технология будущего: от идеи до инновации // ЭиП. - 2014. - № 9. — С. 958-962;
2. Календжян С.О. Аутсорсинг и делегирование полномочий в деятельности компаний. — М.: Дело, 2003. 272 Календжян С.О., Золотарева С.Е Организация и управление финансовым аутсорсингом Лактионова, О. Е. Международный рынок услуг финансового аутсорсинга, особенности, структура [Текст] / О. Е. Лактионова // Аудит и финансовый анализ. - 2016 - № 6. - С. 239-244; Лактионова, О. Е. Международный финансовый аутсорсинг: перспективы российских компаний [Текст] / О. Е. Лактионова // Российское предпринимательство. - 2014. - № 21. - С. 78-86.;
3. Лактионова, О. Е. Теоретические и практические предпосылки развития аутсорсинга учета и управления финансами организаций [Текст] / О. Е. Лактионова // Аудит и финансовый анализ. - 2015. - № 3. - С. 226-233.; Лактионова, О. Е. Управление финансами предприятий на условиях договора аутсорсинга [Текст] / О. Е. Лактионова // Финансы и бизнес. - 2012. - № 3. - С. 134-142.; Рудая И. Л. Методология управления в экономических системах на основе аутсорсинга. Дисс. на соис. уч. степени докт.экон.наук. // ГОУ ВПО «Государственный университет управления». Москва – 2009; Сафарова, Е. Ю. Аутсорсинг учетных процессов / Е. Ю. Сафарова. — Москва: Книжный мир, 2009. — 192 с.
4. Демяхина Е. В. Особенности бухгалтерского аутсорсинга в России // Вестн. Таганрог. ин-та упр. и экономики. -2009.-№ 2.-С. 36-39.; Демяхина Е. В. Передача бухгалтерского учета на аутсорсинг // Вестн. Таганрог. Ин-та упр. и экономики.-2011.-№ 1. -С. 46-49.
5. Гафурова Г. Н. Аутсорсинг как новый вид услуг// Бухг. учет в изд-ве и полиграфии.-2011.-№ 11. -С. 30-33
6. Аникин Б. А., Рудая И. Л. Аутсорсинг и аутстаффинг: высокие технологии менеджмента: учеб. пособие / ГУУ.-2-е изд., — Москва: ИНФРА-М, 2009. -318, [1] с.: Анохин А. М. Аутсорсинг: актуальное направление организации управления (из зарубежного опыта) // Среднерус.ВОН. наук. -2009. - № 2. — С. 94; Густей Е. М. Аутсорсинг как технология будущего: от идеи до инновации // ЭиП. - 2014. - № 9. — С. 958-962; Календжян С.О. Аутсорсинг и делегирование полномочий в деятельности компаний. — М.: Дело, 2003. 272 Календжян С.О., Золотарева С.Е Организация и управление финансовым аутсорсингом Лактионова, О. Е. Международный рынок услуг финансового аутсорсинга, особенности, структура [Текст] / О. Е. Лактионова // Аудит и финансовый анализ. - 2016 - № 6. - С. 239-244; Лактионова, О. Е. Международный финансовый аутсорсинг: перспективы российских компаний [Текст] / О. Е. Лактионова // Российское предпринимательство. - 2014. - № 21. - С. 78-86.; Рудая И. Л. Методология управления в экономических системах на основе аутсорсинга. Диссертация на соискание ученой степени доктора экономических наук. // ГОУ ВПО «Государственный университет управления». Москва – 2009; Сафарова, Е. Ю. Аутсорсинг учетных процессов / Е. Ю. Сафарова. — Москва: Книжный мир, 2009. — 192 с.; Демяхина Е. В. Особенности бухгалтерского аутсорсинга в России // Вестн. Таганрог. ин-та упр. и экономики. —2009. —№ 2. —С. 36—39.; Демяхина Е. В. Передача бухгалтерского учета на аутсорсинг // Вестн. Таганрог. Ин-та упр. и экономики. —2011. —№ 1. —С. 46—49.; Гафурова Г. Н. Аутсорсинг как новый вид услуг // Бухгалт. учет в изд-ве и полиграфии. —2011. —№ 11. —С. 30—33

УЎК 336.02

ТАДБИРКОРЛИК ФАОЛИЯТИНИ МОЛИЯВИЙ ҚЎЛЛАБ-ҚУВВАТЛАШ МЕХАНИЗМИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ

С.Ф. Давронов, ўқитувчи, Тошкент давлат иқтисодий университет, Тошкент

Аннотация. Ушбу мақолада мамлакатимизда тадбиркорлик фаолиятини молиявий қўллаб-қувватлаш механизмларининг афзалликлари ва таҳлили ҳамда ривожлантириш истиқболларини такомиллаштириш ҳақида сўз боради. Шунингдек, мамлакатимиздаги тадбиркорлик субъектларини молиявий қўллаб-қувватлашни ривожлантиришдаги мавжуд

муаммолар ҳамда уларни бартараф этиш бўйича муаллиф ёндашувлари ва таклифлари келтириб ўтилган.

Калим сўзлар: тадбиркорлик, кичик бизнес, тадбиркорлик асослари, молиявий қўллаб-қувватлаш, бизнес, ишлаб чиқариш, хизмат кўрсатиш, якка тартибдаги тадбиркорлик

Аннотация. В данной статье пойдет речь о преимуществах и анализе механизмов финансовой поддержки предпринимательской деятельности в нашей стране и улучшении перспектив развития. Также приведены существующие проблемы в развитии финансовой поддержки субъектов предпринимательства в нашей стране, а также авторские подходы и предложения по их устранению.

Ключевые слова: предпринимательство, малый бизнес, основы предпринимательства, финансовая поддержка, бизнес, производство, услуга, индивидуальное предпринимательство

Abstract. This article will focus on the advantages and analysis of financial support mechanisms for entrepreneurial activity in our country and improving development prospects. The existing problems in the development of financial support for business entities in our country, as well as the author's approaches and suggestions for their elimination are also presented.

Keywords: entrepreneurship, small business, fundamentals of entrepreneurship, financial support, business, production, service, individual entrepreneurship

Кириш. Тадбиркорликнинг туб моҳиятига етиш ва уни ривожлантиришнинг иқтисодий таъсири, қолаверса молиявий субъектларнинг бу борадаги хатти-ҳаракатларини ўрганиш ва кўшимча тавсиялар беришдан иборатдир. Шу билан бирга ушбу соҳани ривожлантиришнинг асоси бўлиб, тадбиркорликни молиявий қўллаб-қувватлаш бўлганлиги сабабли, ушбу мавзунини ёритиш давомида кичик бизнесни кредитлаш ва ривожлантиришда банк кредитлари билан бирга хорижий инвестициялар ҳам ушбу соҳага фаол жалб қилиш масалаларига ҳам тўхталиб ўтилади. Ўзбекистонга чет эл сармоялар оқими кенгайиши муносабати билан, тадбиркорлик фаолиятини давлат томонидан молиявий қўллаб-қувватлашнинг асосий вазифаси оммавий ва хусусий манфаатлар, хорижий мамлакатлар, компаниялар, муайян инвесторлар манфаатларини самарали нисбатини белгилаш ҳисобланади. Иқтисодий трансформациялаш жараёнида тадбиркорлик фаолиятини давлат томонидан молиявий қўллаб-қувватлашга кўпроқ кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик соҳибларини тадбиркорлик фаолиятига кенгроқ жалб этилишига ҳамда бу борада уларни рағбатлантиришга қаратилади.

Мамлакатимиз Президенти Ш.Мирзиёев Олий Мажлисга Мурожаатномасида «Жойлардаги ижтимоий муаммоларни ҳал этишга оид тадбиркорлик ташаббусларини, айниқса, ёшлар ва аёллар тадбиркорлигини қўллаб-қувватлашга устувор аҳамият бериш зарур. Шу мақсадда аҳоли ва тадбиркорларга, микромолия хизматлари ва молиявий ресурсларга, давлат харидларига кенг йўл очиб берилади. Бундай чоралар орқали одамларимизда тадбиркор бўлишга иштиёқ ва ишонч ортади, улар кўпроқ даромад олишга интиладиган бўлади,»[1] деган фикрларининг ўзиёқ ҳукуратимиз томонидан тадбиркорлик фаолиятига бўлган эътиборнинг қай даражада юқориликдан далолат беради.

Мавзуга доир адабиётлар таҳлили. Юқорида келтирилган маълумотларга асосланган ҳолда, сўнгги йилларда турли иқтисодчи олимларнинг илмий адабиётларида “тадбиркорлик”, “бизнес”, “хусусий тадбиркорлик”, “кичик бизнес” мавзуси юзасидан кўплаб тушунчалар ва илмий изланишлар мавжуд. Хусусан, М. Г. Лапуста «кичик тадбиркорликни юридик ва жисмоний шахсларга хизмат кўрсатиш ёки ишларни бажариш, товарлар сотуви билан шуғулланиш, мулкдан фойдаланиш орқали фойда олишга қаратилган, ўзининг рисклилиги фаолиятини амалга оширувчи мустақил фаолиятга қиёслади»[2]. Қосимов М.С., Д.А. Шодибекова, М.А. Юсупов, А.Н. Самадовларнинг фикрича энг аввало пул «бизнесни» юргизиш учун керак. Бизнесменнинг одатда ўз маблағи етарлича бўлмайди ва қарз олишга мажбур бўлади. Қарз олиш натижасида тадбиркорнинг потенциали ошади. Лекин бу ерда 2 та йўл мавжуд: у фойда келтириши мумкин (қарз маблағларининг олиб келаётган фойдаси, олинган қарз маблағларига тўланаётган фойздан юқори бўлади), лекин у зарар ҳам келтириши

мумкин. Ахир баъзи пайтида ривожланишнинг сусайиши ҳам бўлиши мумкин, ишлаб чиқариш йўналиши ўзгартириб, ускуналарни янгилаш керак бўлади[3].

Ё.Абдуллаев, Ш. Юлдошевларга кўра «корхоналар тадбиркорлик фаолиятини амалга оширишнинг тез суръатларда ривожланадиган шакли ҳисобланиб, мустақил ишлаб чиқариш ва ижодкорлик имкониятларини ифодалаб, яхши меъёрий ҳаёт даражаси учун етарлича даромадлар келтиради. Тармоқли тадбиркорлик корхоналарини ташкил этиш аҳоли бандлигини таъминлашга, бозорларда маҳсулотлар миқдори ва истеъмол хизматлари ошишига олиб келади. Кичик тадбиркорлик мустақил ривожланиш ва кўп укладли иқтисодиётли соғлом рақобатни юзага келтиради, пировардида йирик фирмалар монопол сиёсатига қарши бўлган бизнес муҳитни шакллантиради»[4].

Ю. И. Сизов, В. Л. Федорченколарнинг келтиришича «тадбиркорлик салоҳияти – товарлар ва хизматларни ишлаб чиқариш, уларни сотиш, оқилона ва изчил қарорлар қабул қилиш, янгиликларни яратиш ҳамда қўллаш, ҳар қандай таваккалчиликни амалга ошириш учун ресурсларнинг энг яхши комбинациясини топиш ва улардан фойдаланиш имконини берадиган инсон фазилатлари, қобилиятлари йиғиндисидир»[5].

Юқорида келтирилган олимларнинг маълумотларидан кўриниб турибдики, “тадбиркорлик”, “бизнес”, “хусусий тадбиркорлик”, “кичик бизнес” “тадбиркорлик салоҳияти” тушунчаларига олимлар томонидан берилган таърифлар ўзига хос ва турлича бўлсада, лекин уларнинг бир-бирини тўлдирувчи умумий жиҳатларини кўриш мумкин.

Тадқиқот методологияси. Тадқиқотда илмий абстракциялаш, гуруҳлаш, қиёслаш, ретроспектив ва истикболли, эмпирик таҳлил ва бошқа услублардан фойдаланилди. Мақолада қиёсий таққослаш усулида жаҳон амалиётида ва тараққий этган мамлакатларда тадбиркорлик фаолиятини молиявий қўллаб-қувватлаш механизмларининг ташкилий-ҳуқуқий асосларини мамлакатимиздаги мавжуд асослар билан таққослаб, тегишли хулосалар шакллантирилди.

Таҳлил ва натижалар. Бугунги замонавий иқтисодиётда “тадбиркорлик” тушунчаси кўп қиррали бўлиб, уни турли йўналишларда кўриб чиқиш мумкин. Энг умумий тушунча сифатида, тадбиркорликни иқтисодий категория сифатида аниқлаш ҳамда хавф билан боғлиқ бўлган маҳсулотлар, ишлар, хизматларни сотиш бўйича мустақил фаолият бўлиб, бунинг натижасида фойда олиш тушунилади. Тадбиркорлик фаолияти тушунчасини ўрганаётганда кўпинча “тадбиркорлик” ва “бизнес” тушунчаларининг ўзига хослиги ҳақида савол туғилади. Кўпинча адабиётда бундай тушунчалар бир-бирининг ўрнида ишлатилади. Бугунги кунда тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш учун бир нечта вазифалар белгилаб қўйилган.

1-жадвал

Боғдорчилик ва иссиқхона хўжалигини ривожлантириш жамғармаси ҳисобидан ажратилган субсидиялар ҳажми[6] (2023 йил 1 май ҳолатига млн. сўмда)

Лойиха сони	Туманлар номи	Субсидия олинчи хўжалик номи	Барпо қилинган янги боғлар, (га)	Ажратилган субсидия маблағлари, (млн. сўм)
5		Жами	707	9 037,3
1	Хатирчи	“AGRO FAYZ BARAKA 2020” МЧЖ	20,0	428,8
1		Жами	20,0	428,8
1	Пайариқ	“Ingichka uzumzorlari” ИЧК	424,5	6 516,0
1		Жами	424,5	6 516,0
1	Тошкент	“Alisher Fayz Murruvat” МЧЖ	52,5	396,9
1		Жами	52,5	396,9
1	Қува	“Sun Fruit Natural”ф/х	5,0	35,1
1		Жами	5,0	35,1
1	Хўжаобод	“Navigul”МЧЖ	205,0	1 660,5
1		Жами	205,0	1 660,5

Белгиланган вазифаларни амалга ошириш натижасида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2019 йил 11 июндаги “Ўзбекистон Республикаси Қишлоқ хўжалиги

вазирлиги ҳузуридаги Боғдорчилик ва иссиқхона хўжалигини ривожлантириш агентлиги фаолиятини тартибга солиш норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни тасдиқлаш тўғрисида”ги 481-сон қарори асосида “Боғдорчилик ва иссиқхона хўжаликларини ривожлантириш жамғармаси” ташкил этилди.

Юқорида келтирилган 1-жадвалга кўра, Жамғарма 2023 йилнинг 1 май ҳолатига 5 та ташаббускор тадбиркорлик субъектлари томонидан 5 та лойиҳага 9 млрд.сўм (707 га томчилатиб суғориш тизимларига 5,7 млрд.сўм ҳамда 28 тақудук/насос станциялари учун 3,3 млрд.сўм) маблағ ажратилган.

Жамғарма ташкил этилгандан буён 1 180 таташббускор тадбиркорлик субъектлари томонидан 1 365 та лойиҳага 326,9 млрд.сўм (Томчилатиб суғориш тизимларига 236,3 млрд.сўм ҳамда кудук/насос станциялари учун 71,1 млрд.сўм, кўчат учун 10,7 млрд.сўм, шпалер учун 6,2 млрд.сўм ҳамда лимон учун 2,6 млрд.сўм)маблағ ажратилди. Ажратилган маблағлар натижасида36 990 га янги боғ-токзорлар ҳамда томчилатиб суғориш технологиялари, 624 та кудук/насос станциялари барпо этилган.

Умуман олганда, мамлакатимиз Президенти Ш.Мирзиёев таъкидлаганидек: “Қишлоқ хўжалигининг барча йўналишларидаги кластерлар жойларда тадбиркорликни ривожлантиришнинг локомотиви бўлиши керак” ҳамда “кластер тизими – бу манфаатдорлик, соҳага илм-фан ва инновациянинг кириб келиши, қишлоқ хўжалигининг келажаги ва рақобатбардош бўлиши демакдир”[7]. Давлатимиз раҳбарининг қишлоқ хўжалик соҳасидаги кластернинг ўрнини муносиб баҳолаганидан илҳомланиб, деҳқонлар ва чорвадорлар агрокластерлар раҳбарларининг вакилларига мурожаат билан чиқишлари ўзининг амалий ифодасини кўрсатмоқда.

Хулоса. Юқорида келтирилган фикрлар ва амалий ишлар натижасида шуни айтишимиз мумкинки, боғдорчилик ва иссиқхона хўжаликларини ривожлантиришда агрокластерлар ва маҳсулот етиштирувчилар ўртасидаги ҳамкорликнинг иқтисодийда тутган ўрни алоҳида аҳамиятга эга. Боғдорчилик ва иссиқхона хўжаликлари билан шуғуллунувчи тадбиркорлар маҳаллий давлат ҳокимияти ташкилотлари, қишлоқ хўжалиги товар ишлаб чиқарувчилари, қайта ишловчи корхоналарнинг ўзаро ҳамкорликдаги ёки алоҳида ташаббуси бўйича ташкил этилиб, уни ташкил этишнинг муҳим жиҳатларидан бири иштирокчиларининг биргаликда боғдорчилик маҳсулотларини ишлаб чиқариш – қайта ишлаш – сотиш – илмий-тадқиқот жараёнларини ўзида мужассамлаштирган ҳамкорликдаги лойиҳаларни амалиётда қўллаш орқали бир-бирларига ишончларининг юқорилиги ҳисобланади.

Шунингдек, янги ташкил этиладиган боғлар ва иссиқхона хўжаликлари учун 50 ва ундан юқори балл бонитетига эга бўлган суғориладиган ер майдонларини ажратиш Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан белгиланадиган тартибда Қишлоқ хўжалиги вазирлиги билан келишилган ҳолда амалга оширилиши ушбу соҳани ривожлантиришга янада туртки беради.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси. 2020 йил 24 январь. - <https://uza.uz/uz/politics/zbekiston-respublikasi-prezidenti-shavkat-mirziyeevning-oliy-25-01-2020>.
2. Лапуста М.Г., Старостин Ю.А. “Малое предпринимательство”, М: ИНФРА-М, 1997, с-15.
3. М.С.Косимов, Д.А. Шодибекова, М.А. Юсупов, А.Н. Самадов. Кичик бизнесни бошқариш.Т: Ўзбекистон ёзувчилар уюшмаси Адабиёт жамғармаси нашриёти.2005.78-бет
4. Абдуллаев Ё., Юлдошев Ш. Малый бизнес и предпринимательство. – Т.: Мехнат, 2006. – Б.37.
5. Ю. И. Сизов, В. Л. Федорченко и др. Предпринимательство: энциклопедический словарь. Волгоград: Издатель, 2008. – 264 с.
6. Муаллиф томонидан тузилди
7. Мирзиёев Ш. “Қишлоқда кластер тизими — аграр секторининг асосий ўсиш нуқтаси”. “Халқ сўзи” газетаси, 2020 йил 15 октябрь
8. А. Я. Степанов, Н. В. Иванов. Категория «потенциал» в экономике//Энциклопедия маркетинга. <http://www.marketing.spb.ru/read/article/a66.htm>.
9. Фияксель Э.А., Шубнякова Н.Г. и др. Эволюция понятия “предпринимательский потенциал”. Журнал Инновации № 9(215),2016. -48 с.

КИЧИК БИЗНЕС РИВОЖЛАНИШИНИНГ ИЖТИМОЙ ЖИҲАТИ

М.М.Дадабоева, доц., Андижон машинасозлик институти, Андижон

Аннотация. Мақолада Ўзбекистон Республикаси мисолида кичик бизнеснинг замонавий муаммолари кўриб чиқилди. Муаллиф иқтисодиётнинг секторига нисбатан самарадорлик таърифини таклиф қилиб, бу концепциянинг ижтимоий жиҳатини кўрсатган.

Калим сўзлар: кичик бизнес, самарадорлик, ижтимоий самара, конъюнктура.

Аннотация. В статье рассмотрены современные проблемы малого бизнеса на примере Республики Узбекистан. Автор предложил определение эффективности применительно к отрасли экономики и показал социальный аспект этого понятия.

Ключевые слова: малый бизнес, эффективность, социальный эффект, конъюнктура.

Abstract. In the article, modern problems of small business were considered on the example of the Republic of Uzbekistan. The author proposed a definition of efficiency in relation to the sector of the economy and showed the social aspect of this concept.

Key words: small business, efficiency, social effect, conjuncture.

Самарадорликни ўрганиш муҳим бўлиб, у хўжалик юритувчи субъектнинг бозорда ишлаш шартларини белгилайди. Кичик бизнес субъектлари қанчалик самарали фаолият кўрсатса, вилоят иқтисодиёти барқарор бўлади: бюджет ва бюджетдан ташқари ижтимоий жамғармаларга тушумлар кўпаяди, иш ўринлари кўпаяди, ишсизлик даражаси пасаяди [1.41].

Деярли барча иқтисодчилар самарадорлик тушунчасини харажатларни натижалар билан солиштиришади. Шу билан бирга, фаолиятнинг турли соҳаларида самарадорликни ҳисоблашнинг хусусиятлари мавжуд. Демак, кичик бизнес самарадорлиги деганда ишлаб чиқариш ёки айирбошлашни ташкил этишнинг бошқа шаклларига нисбатан юқори самарадорлик тушунилиши керак.

Ҳар қандай ҳолатда ҳам самарадорлик - бу хўжалик юритувчи субъектнинг мақсадларга эришиш учун ресурслардан, ташқи ва ички муҳитдан оқилона фойдаланиш билан олиб борилган ишининг натижасидир [2.35]. Хўжалик юритувчи субъектнинг фаолияти самарадорлигини баҳолашда ушбу кўрсаткич ўтган даврга ёки келажакдаги прогноз қилинган ҳолатга нисбатан ўлчаниши керак. Шундай қилиб, самарадорликни ўрганишдан мақсад икки ҳолатни таққослашдан иборат: бир объектнинг турли даврлардаги иккита ҳолати; бир вақтнинг ўзида иккита турли объект.

Фаолиятнинг иқтисодий самарадорлиги одатда қуйидаги кўрсаткичлар билан баҳоланади: рентабеллик, фойда, харажатлар. Аммо барча кичик корхоналар иқтисодий вазифалардан ташқари ижтимоий муаммоларни ҳам ҳал қилади (тадбиркорлар ўз оилаларини қўллаб-қувватлайди, таълимни ривожлантиришга ҳисса қўшади, ишсизликни камайтиради). Бу истеъмолчиларнинг асосий қисмига хизмат кўрсатадиган, асосий товарлар ва хизматларни ишлаб чиқарадиган кичик бизнесдир.

Ижтимоий таъсирнинг таркибий қисмлари қуйидагилардан иборат:

- кичик бизнесни ривожлантириш ҳар қандай давлатнинг асоси бўлган ўз фаровонлиги ва муносиб турмуш даражасини мустақил равишда таъминлайдиган кичик мулкдорларнинг кенг қатламини яратишга ёрдам беради;

- кичик бизнес соҳасида бандлик нафақат тирикчилик манбаи, балки иқтисодиётни қайта куриш фуқароларни мустақил тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланишга, иш ўринлари яратишга, ишсизлик даражасини пасайтиришга ва аҳолини иш билан таъминлашга мажбур қилганда, шахснинг ички имкониятларини очиш йўлидир;

- компенсация тўлаш иш ҳақи асосида амалга оширилади (одатда яшаш минимумидан юқори).

Ижтимоий самара вилоят иқтисодиётига бюджет ажратмаларининг ошишига олиб келади, тадбиркорлик муҳитини шакллантиради. Корхонада бундай таъсир ходим учун касбий тайёргарлик, малака ошириш, меҳнатни муҳофаза қилиш ва соғлиқни сақлаш, иш жойини

сақлаш кафолатлари, уй-жой шароитларини яхшилаш учун тўлов каби ижтимоий жиҳатнинг қўшимча моддий ва номоддий фойдалари даражаси билан баҳоланади [3.47]. Корхоналарнинг ўзи эса рақобатбардош устунликка эга бўлиб, давлат томонидан қўллаб-қувватланади.

Хорижий мамлакатлар тажрибаси шуни кўрсатадики, давлат томонидан қўллаб-қувватланмасдан туриб, кичик бизнеснинг ривожланишини таъминлаб бўлмайди. Давлат томонидан қўллаб-қувватлаш деганда, бир томондан, давлат органлари томонидан онгли равишда иқтисодий ва ҳуқуқий шарт-шароитлар яратилиши, кичик бизнеснинг ривожланиши ва рақобатбардошлигини ошириш учун рағбатлантирилиши, иккинчи томондан, унга моддий ва молиявий инвестициялар киритилиши тушунилиши керак.

Шундай қилиб, самарадорлик - бу ҳаражат ёки ресурслар бирлигига тадбиркорлик фаолиятининг максимал рентабеллигини акс эттирувчи мураккаб иқтисодий хусусиятдир. У кичик бизнеснинг ривожланиши ва улар фаолияти самарадорлигини тавсифловчи ижтимоий-иқтисодий кўрсаткичлар динамикаси тенденцияларини аниқлашни, барча даражадаги ижтимоий-иқтисодий самарага эришишга давлат томонидан қўллаб-қувватланадиган ҳиссани баҳолашни (ЯИМ, ялпи ҳудудий маҳсулот, бюджет тизимининг солиқ тушумлари, корхоналар даромадлари), кичик бизнесни қўллаб-қувватлашнинг ижтимоий таъсири кўрсаткичларини ўз ичига олади [4.78].

Ушбу соҳалардаги самарадорликни баҳолаш натижаларини сарҳисоб қилиш бизга давлат томонидан қўллаб-қувватлаш қай даражада кичик корхоналарнинг ўзини ўзи ривожлантиришга ёрдами ва у қай даражада қисқа муддатли самарага мўлжалланган ҳамкорлик шакли сифатида хизмат қилади деган саволларга жавоб беришга имкон беради.

2022 йил якунлари бўйича тадбиркорларни доимий рўйхатга олиш маълумотлари иқтисодиётнинг ушбу секторининг ҳозирги ҳолатини, кичик бизнеснинг мамлакатимизнинг асосий иқтисодий кўрсаткичларига қўшган реал ҳиссасини тавсифлаш учун муҳим маълумот ҳисобланади. 2022 йил бошига келиб, Ўзбекистонда 462834 та кичик корхона фаолият юритаётган бўлиб, улар иқтисодиётнинг турли соҳаларида фаолият кўрсатмоқда. Тадбиркорлик секторининг учдан бир қими (33,8%) савдо билан шуғулланади, бу тадбиркорлар учун энг жозибадор фаолият соҳаси бўлиб қолмоқда. Моддий ишлаб чиқаришнинг асосий йўналишларида - саноат ва қурилишда мос равишда 19,5 % ва 9,9% кичик бизнес субъектлари фаолият олиб боришган. Аҳолига хизмат кўрсатиш каби анъанавий соҳада кичик бизнес сезиларли ривожланмаган, бунга тўлов қобилятининг пастлиги таъсир кўрсатган. Кичик бизнес инновациялар соҳасида ҳам суст ривожланган. Ўзбекистон Республикаси давлат статистика қўмитаси маълумотларига кўра, кичик корхоналар томонидан ишлаб чиқарилган маҳсулот ва хизматларнинг умумий ҳажми 403 трлн. 288 миллиард сўм бўлиб, шундан: саноатда – 108 трлн. 887 миллиард сўм, қурилишда – 77 трлн. 762 миллиард сўм, савдода- 204трлн. 787 млрд.сўмни, ва умумий овқатланишда -16004,5 миллиард сўм. қишлоқ, ўрмон ва балиқ хўжалиги ҳажми - 307 трлн. 280 млрд. сўмни, хизмат кўрсатиш- 144 трлн. 812 млрд. сўмни ташкил қилди (Ўзбекистон Республикаси давлат статистика қўмитаси маълумотлари).

Мамлакатимизда кичик бизнесни ривожлантириш жараёнларини фаоллаштириш 1994-1995 йилларга тўғри келди. Айни пайтда (2022 йил сентябрь ҳолатига) республикада турли ташкилий-ҳуқуқий шаклдаги 509720 та кичик корхоналар фаолият кўрсатмоқда. Фаолият турлари бўйича тадбиркорлик иқтисодиётнинг деярли барча тармоқларини қамраб олади, лекин энг кўп кичик корхоналар (кичик корхоналар умумий сонининг 75% дан ортиғи) иқтисодиётнинг учта тармоғида тўпланган: савдода - 176864 та (34,7%), саноатда - 95863 та (18,8%), қишлоқ, ўрмон ва балиқчилик хўжалигида - 51693 та (10,14%), қурилишда – 45820 та (9%), яшаш ва овқатланиш бўйича хизматларда – 35571 та (7%).

Ўзбекистон кичик бизнеси республика чакана товар айланмасининг 65 фоизини, республика чакана савдо айланмасининг 34 фоизини ва республика бюджети солиқ тушумларининг қарийб чорак қисmini таъминлайди.

Бугунги кунда давлат кичик ва ўрта бизнесни ривожлантириш самарали иқтисодиётнинг муҳим омили эканлигини тан олди, чунки жаҳон товар бозорларидаги энг қулай вазият ҳам Ўзбекистонга йиллик ялпи ички маҳсулотнинг атиги 3-4 фоизини таъминлаши мумкин.

Иқтисодий адабиётлар, ҳисоботлар, статистик материалларнинг таҳлили шуни хулоса қилиш имконини берадики, ҳозирги вақтда республикада кичик бизнеснинг ривожланиши янги молиявий технологияларнинг ривожланмаганлиги, мулкый қўллаб-қувватлашнинг йўқлиги, шунингдек, маъмурий тўсиқлар, солиқ таъминоти ва бошқалар шу каби омиллар билан чекланади. Бу йилдан-йилга анъанавий равишда такрорланадиган сабаблардир.

Кичик бизнеснинг барқарорлигини таъминлаш ва самарадорлигини оширишни иқтисодиётнинг ушбу тармоғини ташкил этиш ва бошқариш бўйича мавжуд воқеликни акс эттирувчи янги қонунлар ва йўриқномаларсиз амалга ошириб бўлмайди.

Тадбиркорлик субъектлари фаолияти барқарорлигини таъминлаш учун тизимли ёндашувдан фойдаланиш, ташқи, ички омилларни ҳисобга олиш, шунингдек, минтақа иқтисодиёти барқарорлиги ва ривожланиш динамикасини ҳисобга олиш зарур [5.71].

Кичик корхоналарни ривожлантиришни давлат томонидан қўллаб-қувватлашни амалга оширишнинг иқтисодий самарадорлигини харажатлар қисмида баҳолаш учун асосий капиталга киритилган инвестициялар ҳажмини давлат томонидан қўллаб-қувватлаш ҳажмининг таннарх кўрсаткичларидан фойдаланиш таклиф этилади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. М. Э. Жураонов. Роль малого бизнеса в национальной экономике и пути его развитие. Colloquium-journal, #34(121) 2021 г.
2. Павлов К.В. Эффективность государственной поддержки предпринимательства. Экономика и управление. 2007 г. №5.
3. А.Е. Кремин. Методика оценки эффективности государственной поддержки малого предпринимательства в регионе. Проблемы развития теории. 2017 г. №3, 46-ст.
4. [И.Иманбай](#), [С.А.Каленова](#), [М.Н.Оразалинова](#). Методика оценки эффективности развития малого и среднего бизнеса Казахстана. Вестник университета «Турон», №2, 2021 г.
5. M.M.Dadaboeva. Analysis of the differentiation of the regions of the andijan region by the level of development of small businesses. Journal of Management Value & Ethics, Oct.-Dec. 22 Vol. 12 No. 04 SJIF 7.69 & GIF 0.626, 2022 y.

УЎК: 323.111

ИҚТИСОДИЙ ХАВФСИЗЛИКНИ ИҚТИСОДИЙ ВА ҲУҚУҚИЙ ТАРТИБГА СОЛИШ

И.И.Жураев, мустақил тадқиқотчи, ЎзР Президенти ҳузуридаги Давлат бошқаруви академияси, Тошкент

Аннотация. Мазкур мақола ҳудуд субъектлари ўртасидаги ваколатларни тақсимлашнинг аниқ тизими сиёсий ва ҳуқуқий соҳада анча самарали ишлаб чиқилган бўлсада, шунга қарамай, бир қатор ҳал қилинмаган муаммолар ҳамда энг долзарб муаммоларга бағишланган бўлиб, мазкур ҳолатда асосий элементлар, ресурслар ва мулкдан фойдаланишда ҳамда маҳаллий ишлаб чиқарувчиларни қўллаб-қувватлашнинг устувор йўналишларини белгилашда тубдан ислоҳ қилиш чоралари таҳлил қилинган.

Калим сўзлар: иқтисодий хавфсизлик, стратегия, интеграция, дастур, методология, бошқарув органлари.

Аннотация. Система распределения полномочий между территориальными образованиями разработана достаточно эффективно в политико-правовой сфере, данная статья посвящена ряду нерешенных проблем и наиболее актуальным проблемам, в данном случае в использовании базовых элементов, ресурсов и собственности, а также в поддержке местных производителей.

Ключевые слова: экономическая безопасность, стратегия, интеграция, программа, методология, органы управления.

Abstract. Although the clear system of distribution of powers between territorial entities has been developed quite effectively in the political and legal sphere, this article is devoted to a number of unresolved issues and the most urgent problems, in this case, in the use of basic elements, resources

and property, support to local producers. while determining the priority areas, fundamental reform measures were analyzed.

Key words: economic security, strategy, integration, program, methodology, governing bodies.

Ҳаммамизга маълумки, Ўзбекистон Республикаси ҳудудлари ижтимоий-иқтисодий даражалари ва иқтисодий-табиий салоҳиятидаги фарқлар уларни истиқболда ҳудудий ҳамда тармоқ хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш дастурларини ишлаб чиқиш жараёнларини такомиллаштиришни тақозо этади. Бунинг учун энг аввало, ҳудудни иқтисодий ва ижтимоий ривожлантириш стратегиясини асослаш ва стратегияга асосланиб ривожланиш истиқболини белгилай олиш, ҳудуд ривожланишини тартибга солиш зарур ҳисобланади.

Мамлакат ҳудудларини иқтисодий ва ижтимоий ривожланишини тартибга солиш мақсадини амалга оширишнинг асосий вазифалари қуйидагилардан иборат:

мамлакатнинг барча ҳудудларини барқарор ривожлантириш, уларнинг иқтисодий ва ижтимоий ривожланиш даражаларини имкон даражада тенглаштириш;

ҳудудларларнинг табиий-иқтисодий салоҳиятидан самарали фойдаланиш;

ишлаб чиқарувчи кучларнинг жойлаштирилиши ва ривожланишидаги асоссиз вужудга келтирилган номутаносибликни бартараф этиш;

ҳудудларнинг ихтисослашувини оқилоналаштириш ва туманлараро иқтисодий алоқаларни оптималлаштириш;

ҳудудларнинг ўзаро ва ташқи иқтисодий интеграциялашуви.

Ҳозирги кунда давлат ва давлатнинг ҳудудлари ўртасидаги муносабатлар муаммоси узок вақт давомида иқтисодий хавфсизлик тизимидаги энг муҳим муаммолардан бири бўлиб қолмоқда. Маъмурий ислохотларнинг муҳим жиҳатларидан бири жамиятнинг ижтимоий-сиёсий, ижтимоий-иқтисодий ҳаётининг барча соҳаларида бошқарувни марказсизлаштириш ҳисобланади.

Ҳозирги вақтда ҳудудий муносабатларни барқарорлаштиришда бир қатор ижобий тенденциялар мавжудлигини таъкидлаш зарур. Энг аввало давлат томонидан иқтисодиётни тартибга солишнинг ҳуқуқий шакллари сифатида қонунлар, қонуности ва суд-ҳуқуқий ҳужжатлар, актлар хизмат қилади. Ўзбекистонда ҳудудлар ривожланишини тартибга солишда энг асосий ҳуқуқий ҳужжатлар, яъни булар Президент фармонлари, қарор ва фармойишлари, Вазирлар Маҳкамасининг қарор ва фармойишлари муҳим аҳамиятга эга.

Мамлакатда иқтисодий хавфсизликни таъминлашнинг асосий шарт ижтимоий-иқтисодий жараёнларни бошқариш, бозор иқтисодиётини давлат томонидан тартибга солишнинг самарадорлигини ошириш муҳим ҳисобланади.

Ижтимоий соҳани тартибга солишда республика, ҳудудий ва маҳаллий бошқариш даражалари мавжуд. Ҳудудларнинг ижтимоий ривожланишини давлат томонидан тартибга солиш территориал Давлат дастурлари орқали амалга оширилади. Ўзбекистонда қабул қилинган Давлат дастурларини бажариш ва ҳудудларнинг ривожланишини тартибга солиш механизмини такомиллаштириш учун қуйидагиларни амалга ошириш мақсадга мувофиқдир:

ҳудудларни ривожлантириш бўйича республика ҳамда ҳудудий дастурларни танлаш ва уларни амалга оширишни асослаш, навбатга қўйиш тизимини шакллантириш;

республика ва ҳудудий дастурларни амалга ошириш механизмини такомиллаштириш, бунинг учун маҳаллий ҳокимликлар ва тегишли вазирликларнинг масъулиятини ошириш;

иқтисодиёт тармоқларини ривожлантириш бўйича давлат дастурларининг ҳудудий жиҳатларини кучайтириш;

тармоқ дастурларининг ҳудудий жиҳатлари мониторингини ташкил этиш;

ҳудудлар ва тармоқ имкониятлари, заҳираларини чуқур ўрганиш ва ҳисобга олиш асосида истиқболни белгилаш кўрсаткичларини ишлаб чиқиш ва тасдиқлаш;

дастурларни амалга ошириш устидан қатъий назоратни кучайтириш, назорат тизимини яратиш кабилар асосий тартибга солиш ҳамда такомиллаштириш механизми ҳисобланади.

Мустақилликдан сўнг, иқтисодий хавфсизлик шароитида ҳудудлар ўртасидаги муносабатларни тартибга солиш, ҳудудлар иқтисодиётини такомиллаштиришга доир тегишли меъёрий ҳужжатларни қабул қилиш билан бошланди. Ҳозирги кунга қадар иқтисодий хавфсизликни таъминлашнинг ҳуқуқий базасини Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси ва бошқа қонунлари ташкил этади. Эндиликда эса “Миллий Хавфсизлик Концепцияси” тўғрисидаги қонунни қабул қилишга доир ишлар амалга оширилмоқда. Мазкур ишлаб чиқарилан иқтисодий

хавфсизликни ифода этувчи қонунлар биринчи галда шахс, жамият ва давлатнинг ҳаётий манфаатларини ички ва ташқи таҳдидлардан ҳимоя қилиш ҳолати сифатида намоён бўлади. Жамият ва давлат хавфсизлиги билан биргаликда шахс хавфсизлигини биринчи ўринга қўядиган ва давлатнинг ушбу функциясининг демократик йўналишини акс эттирувчи ушбу принципиал формулалар асосан Ўзбекистон Республикасининг миллий хавфсизлигини таъминлаш бўйича барча ишларни белгилаб беради ҳамда тартибга солади.

Худудий ривожланишни давлат томонидан тартибга солишни такомиллаштириш учун маъмурий қарорлар қабул қилиш билангина чекланиб қолмасдан, шу билан бирга, иқтисодий рағбатлантириш характерига эга бўлган дастак ва усуллардан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир.

Ўзбекистон Республикасида иқтисодий хавфсизликни таъминлашда давлат бошқарув органлари фаолиятини мувофиқлаштириш ишлари Республика Президенти раҳбарлигидаги Миллий хавфсизлик Кенгаши томонидан амалга оширилади. Хавфсизлик Кенгаши аъзолари мамлакат Президенти томонидан тайинланади. Унинг таркибига бош вазир, Хавфсизлик Кенгаши котиби, Ташқи ишлар вазири, Давлат хавфсизлик хизмати раҳбари, Мудофаа ва Ички ишлар вазирликларининг раҳбарлари киради. Кенгаш доирасида иқтисодий хавфсизликни таъминлаш бўйича идоралараро доимий комиссия фаолият юритади. Ушбу комиссия Олий Мажлиснинг Қонунчилик палатаси ва Сенатининг тегишли қўмиталари билан иқтисодий хавфсизликни таъминлашнинг қонунчилик базасини такомиллаштириш борасида ҳамкорлик қилади, шунингдек, хавфсизлик кенгашига иқтисодий хавфсизлик соҳасидаги давлат сиёсатининг муҳим йўналишлари бўйича таклиф ва тавсиялар ишлаб чиқади ҳамда бу борадаги турли вазирлик ва муассасалар, худудий бошқарув органлари фаолиятини мувофиқлаштиришга қўмаклашади [1].

Ўзбекистон Республикаси хавфсизлик кенгаши давлатда ўз миллий хавфсизлигини таъминлаш бўйича ишларни мувофиқлаштирадиган конституциявий орган ҳисобланиб, Ўзбекистон Республикаси хавфсизлик кенгашининг асосий вазифаси президентнинг шахс, жамият ва давлатнинг ҳаётий манфаатларини ички ва ташқи таҳдидлардан ҳимоя қилиш тўғрисидаги қарорларини тайёрлаш, ҳамда миллий хавфсизлик соҳасида ягона давлат сиёсатини шакллантиришдан иборатдир.

Юқорида келтирилган мақсадларга эришишда Ўзбекистон Республикаси хавфсизлик Кенгашининг миллий хавфсизликнинг айрим жиҳатлари бўйича идоралараро комиссияларни ташкил этиш, ҳамда бундай идораларни тартибга солиш муҳим аҳамият касб этади. Улар орасида мудофаа хавфсизлиги, ҳарбий-саноат комплекси, ахборот хавфсизлиги, конституциявий хавфсизлик, чегара сиёсати, иқтисодий хавфсизлик, экологик хавфсизлик, жамоат хавфсизлиги, жиноятчилик ва коррупцияга қарши кураш бўйича идоралараро комиссиялари ҳам мавжуд.

Мазкур номлари қайд этилган комиссияларга хавфсизлик Кенгашига тегишли масалалар бўйича таклиф ва тавсиялар тайёрлаш, вазиятни баҳолаш ва ушбу соҳадаги вазиятнинг ривожланишини миллий хавфсизлик нуқтаи назаридан истиқболни белгилаш, хавф манбаларини аниқлаш, таҳлилий материаллар ҳамда Ўзбекистон Республикаси Президентига ҳисоботларни тайёрлаш муҳим вазифа сифатида қайд этилган [2].

Кўпчиликка маълумки, иқтисодий хавфсизлик тизими - бу иқтисодий манфаатлар ва худуд хавфсизлигига оид таҳдидлар ҳамда улар ўртасидаги яқин боғлиқлик бўлиб, иқтисодий хавфсизликни таъминлаш учун ўта муҳим бўлган қоидалар ва тавсиялар Ўзбекистон Республикасининг миллий манфаатларига оид бир нечта қонунларда, норматив ҳужжатларда қайд этилган. Энг асосийси барча қонунлар, қарорлар биринчи навбатда, Ўзбекистон Республикасининг миллий манфаатлари, шахс, жамият ва давлатнинг иқтисодий, ички, ижтимоий, халқаро, ахборот, ҳарбий, чегара, экологик ва бошқа соҳалардаги мувозанатли манфаатлари мажмуи сифатида намоён бўлган. Ундан ташқари Ўзбекистон Республикасининг миллий манфаатларига, тизимдаги иқтисодий соҳа манфаатларига қаратилган бўлиб, Ўзбекистон Республикасининг миллий манфаатларини амалга ошириш фақат барқарор иқтисодий ва ижтимоий ривожланиш асосида амалга оширилади [3].

Миллий хавфсизликни таъминлашнинг ташкилий-ҳуқуқий асослари қонунлар ва бошқа меъёрий ҳужжатлар, шунингдек Ўзбекистон Республикаси хавфсизлик Кенгашининг ҳужжатлари билан белгиланади, ҳамда мазкур қонунлар ва ҳужжатларда белгиланган асосий масалалар иқтисодий хавфсизлик муаммолари ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикасида ҳудудий ҳокимият органлари иқтисодий хавфсизлик соҳасидаги қарорларни таҳлил қилиш ва қабул қилишда кўпгина вазиятларда иқтисодий ривожланишнинг номутаносиблигини жиддий ўрганмасдан ҳал этишга ҳаракат қилишади. Кўпинча, миллий хавфсизликка жиддий таҳдид соладиган тенденциялар шунчаки кичик номутаносибликлар сифатида тақдим этилади, уларнинг моҳияти таркибий ва ишлаб чиқаришни ўзгартириш жараёнларининг нотекислиги ва қўшимча қийматни ишлаб чиқариш, тақсимлаш ва қайта тақсимлашни таъминлайдиган ресурсларнинг етарли даражада ҳаракатчанлигига эътибор қаратишмайди. Аммо ҳозирги кунда, биз миллий иқтисодиётнинг ривожланишига жиддий таҳдид соладиган муҳим тенденциялар ҳақида эмас, балки баъзи камчиликлар ва ресурслар ҳаракатининг заиф ҳаракатчанлигига кўпроқ аҳамият қаратяпмиз. Иқтисодий хавфсизликни таъминлаш бўйича ишларни ташкил этишни ўрганаётганда, ҳозирги вақтда давлат ҳокимияти органлари ўртасида ваколатларнинг аниқ ҳуқуқий бўлиниши мавжуд эмас.

Жиддат билан ривожланаётган бу даврда иқтисодий хавфсизликнинг ҳудудий жиҳати давлат ҳудудий иқтисодий сиёсатининг мақсад ва вазифаларини амалга оширилишини талқин қилиш, ҳамда миллий манфаатларни таъминлашда алоҳида ҳудудларнинг роли ва ўрнини акс эттириши мақсадга мувофиқ бўлар эди.

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, ҳудудий иқтисодиётнинг хавфсизлигини таъминлашда, барқарорлигини оширишда давлат таъсирини динамик равишда минималлаштириш ва ўз-ўзини ривожлантириш ва ижтимоий-иқтисодий ўсиш учун ҳудудий иқтисодий кўникмаларни ривожлантириш билан таъминланади. Мазкур қонунчилик ва бошқарув ташаббуслари доимо Ўзбекистон Республикаси ҳудудлари ва субъектларининг иқтисодий хавфсизлиги параметрларининг динамик ўзгаришига олиб келади. Бироқ, мавжуд муаммолар фақат вазифаларни ҳал қилишнинг ушбу нуқтаи назари билан чекланмайди. Муаммоларнинг пайдо бўлиш элементларини ва яхлит ҳолатни таъкидлаш доирасида ҳам, индикатив таъриф ва ечимнинг ўз вақтида бажарилиши доирасида вазиятни ҳисобга олиш, назорат қилиш ҳамда мониторинг қилиш муаммоси ҳам ҳозирги кунда жуда долзарб муаммолардан бири ҳисобланмоқда.

Тадқиқот йўналиши доирасидаги асосий муаммолардан бири бу аҳолининг ҳаёт сифатини баҳолашдир. Ушбу муаммоларни доимий равишда ўрганиш ҳамда давлат томонидан тартибга солиш, ечимларни излаш ҳозирги кунга қадар мушкул ҳисобланади

Тадқиқотимиз жараёнида бир нечта адабиётлар, турлича ёндашувларни ўрганиб, илмий ишларни таҳлил қилган ҳолда кўрсаткичларни таснифлашда қуйидаги турларга ажратдик. Булар:

- 1) объектив ва субъектив;
- 2) микдорий ва сифат;
- 3) ташқи ва ички.

Кўрсаткичлар эса, биринчи навбатда, қуйидаги соҳаларни ўз ичига қамраб олади:

- 1) Демографик;
- 2) ижтимоий-иқтисодий;
- 3) ҳуқуқий;
- 4) маданият;
- 5) соғлиқни сақлаш;
- 6) таълим;
- 7) жамиятнинг бошқа соҳалари.

Биз энг аввало тадқиқот ишимиз учун биз ҳудудларнинг инсон тараққиёти индексини баҳолаш методологиясини, иқтисодий хавфсизлик даражасини қиёсий баҳолашнинг интеграл индексини ҳисоблашнинг асл методологиясини қўллаймиз. Ушбу методология расмий статистиканинг бир нечта асосий кўрсаткичларини қўллашга асосланган бўлиб, энг муҳим афзалликларидан бири бу-субъектив омилни истисно қилиш. Тадқиқот ишимизда маълумотларни таҳлил қилиш ва умумлаштириш босқичига ўтишдан олдин биз тадқиқот блокларини аниқладик. Булар қуйидагилар:

- а) ижтимоий-иқтисодий ривожланиш;
- б) моддий фаровонлик ва истеъмол даражаси;
- в) демографик вазият;
- г) ижтимоий инфратузилма объектларини таъминлаш;
- д) ижтимоий вазиятнинг барқарорлиги;
- е) соғлиқни сақлаш.

Мазкур юқорида келтирилган маълумотлардан келиб чиқиб хулоса қиладиган бўлсак, иқтисодий хавфсизлик соҳасидаги вазиятни конструктив ҳолатга айлантириш учун ташқи ва ички таҳдидлар таъсиридан марказ ва ҳудудларнинг иқтисодий хавфсизлик соҳасидаги тўғри тузилган давлат стратегиясини такомиллаштириш зарур бўлади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Валиджонов Р., Кабилов О., Эргашев А. Основы менеджмента. Ташкент: 2008. – 159 с.
2. Гуломов С.С. Основы менеджмента. Ташкент: 2002. – 35 с.
3. Тожиев Т. Основы менеджмента. Наманган: 2006. – 138 с.

УЎТ: 330.338.467.5

ТИББИЙ ХИЗМАТЛАР ХАЛҚАРО БОЗОРИ РИВОЖЛАНИШИНИНГ АСОСИЙ ЙЎНАЛИШЛАРИ, ОМИЛЛАРИ ВА ТЕНДЕНЦИЯЛАРИ

В.А.Жуманова, тадқиқотчи, Қорақалпоқ давлат университети, Нукус

Аннотация. Ушбу мақолада тиббий хизматлар халқаро бозори (ТХХБ) ривожланишининг шарт-шароитлари, омиллари ва тенденциялари қараб чиқилади. Бундан ташқари, иқтисодий ривожланиш даражаси кўрсаткичи бўйича миллий тиббий хизматлар бозорларининг асосий хусусиятлари ва таснифи таҳлил қилинади.

Калит сўзлар: соғлиқни сақлаш тизими, тиббий хизматларнинг халқаро бозори, рақобатбардошлик, тиббий хизматлардан фойдаланиш имконияти, соғлиқни сақлашни молиявий қўллаб-қувватлаш, соғлиқни сақлаш тизимини бошқаришни марказсизлаштириш.

Аннотация. В данной статье рассматриваются условия, факторы и тенденции развития международного рынка медицинских услуг. Кроме того, анализируются основные особенности и классификация национального рынка медицинских услуг по показателям уровня экономического развития.

Ключевые слова: система здравоохранения, международный рынок медицинских услуг, конкурентоспособность, доступность медицинских услуг, финансовая поддержка здравоохранения, децентрализация управления системой здравоохранения

Abstract. This article examines the conditions, factors and trends in the development of the international medical services market. In addition, the main features and classification of the national medical services market according to indicators of the level of economic development will be analyzed

Key words: healthcare system, international market for medical services, competitiveness, accessibility of medical services, financial support for healthcare, decentralization of management of the healthcare system.

Маълумки, тиббий хизматлар бозори (ТХБ) хизматлар бозорининг муҳим сегменти сифатида иқтисодиёт ривожланишида ва жамият фаровонлигини таъминлашда алоҳида аҳамия касб этади. Чунки. жамият саломатлиги – фаровонлиқнинг кафолати ҳисобланади.

Жаҳон бозорида хизматлар истеъмол қийматига эга бўлсада, номоддий кўринишда бўлади. Жаҳон хизматлар бозори алоҳида олинган йўналишларни ўз ичига олади: лицензиялар ва ноу-хау, транспорт хизматлари, муҳандислик-маслаҳат, тиббий, ахборот хизматлари ва ҳ.к. Тиббий хизматлар маслаҳат ва ташхис хизматлари, беморларни парваришлаш, уларни касалликларини, жароҳатлари ёки бошқа жисмоний, руҳий бузилишларини олдини олиш ёки даволаш учун дори таъминоти кабилар шаклида намоён бўлади [5].

Бошқа касбий хизмат турларидан фарқли ўлароқ (*маиший, транспорт, туристик, ҳуқуқий*) тиббий хизматлар нисбатан мураккаб тушунча бўлиб, нафақат иқтисодиётга, балки

жамиятнинг турмуш даражаси ва фарвонлигига таъсир кўрсатади. Тиббий хизматларнинг ўзига хос муҳим жиҳати ва қирраси ижтимоий ва иқтисодий самарадорлик ўртасидаги зиддият билан боғлиқ. Мисол учун, агар бемор ўзи даволаниши учун пул тўлай олмаса, у ҳолда бедаво касал билан оғриган беморга хизматларни тақдим этиш харажатлари иқтисодий нуқтаи назардан самарасиз ҳисобланади. Тиббиёт нуқтаи назаридан эса, бу хизматлар паст самарали, чунки касалликни даволаш мумкин эмас. Бироқ, ижтимоий самарадорлик нуқтаи назаридан бундай “истиқболсиз” харажатлар алоҳида аҳамият касб этгани ҳолда жамиятдаги ижтимоий масъулият ва кадриятларни ошиши каби натижаларга олиб келади.

Демак, тиббий хизмат - бу шифокор ва бемор ўртасидаги ўзаро муносабатлар жараёни бўлиб, жамият саломатлигини сақлаш фаолияти натижасидир [6]. Тиббий хизматлар сифатига тиббиёт муассасаларини жиҳозлаш, дори воситалари билан таъминлаш, беморларни қабул қилишни ташкил этиш, беморлар билан муомала маданияти (*деонтология*) ва бошқа бир қатор омиллар таъсир кўрсатади. Шунга қўра, тиббий хизматларнинг хизмат кўрсатиш турига талаб ортиб бориш тенденцияси мавжуд. Тиббий хизматларнинг ижтимоий аҳамияти аҳолининг барча қатламлари учун фойдаланиш имкониятини таъминлаш ва тиббий хизмат сифатининг зарур даражасини сақлаб қолиш учун уларни кўрсатиш жараёнини дунёнинг барча мамлакатларида давлат назорати ва тартибга солишнинг мажбурий объектига айлантиради. Шунинг учун тиббий хизматлар кўрсатиш стандартлари халқаро ихтисослашган ташкилотлар, шунингдек, давлатлар (*ҳодимлар, тиббий буюмлар ва дори воситаларига қўйиладиган талаблар, тиббий суғуртани тартибга солиш ва бошқалар*) фаолиятининг предмети ҳисобланади. Ўз навбатида, стандартлаштириш тиббий хизматлар бозори (ТХБ) га киришда сезиларли тўсиқларни келтириб чиқаради. Тиббий хизматлар кўрсатишнинг халқаро ва миллий стандартларини жорий этиш ва уларни яқинлаштириш зарурати соғлиқни сақлаш соҳасининг ўзига хос хусусиятлари билан белгиланади. Тиббий хизматларнинг халқаро савдоси, телемедицина технологиялари ва инновацион даволаш усуллари жорий этиш, тиббий хизматлар кўрсатиш ва истеъмол қилишни стандартлаштириш тиббий хизматларнинг халқаро бозорини шакллантиришга олиб келадиган замонавий тенденциялардир.

Бугунги кунда дунёда 50 дан ортиқ мамлакатлар бошқа мамлакатлардан келган беморларга тиббий хизмат кўрсатиш орқали хизматлар экспортини. ЯИМни оширишни миллий ривожланишнинг асосий йўналишларидан бири сифатида белгилайди. Баҳолаш рақобатбардошликнинг ҳал қилувчи омилига айланганлиги сабабли, соғлиқни сақлаш тизими юқори даражада ривожланган мамлакатлардан беморлар арзон баҳоларда сифатли тиббий ёрдам оладиган ривожланаётган мамлакатларга боришади ва аксинча ривожланаётган давлатлардан ўзига тўқ, бой бадавлат, давромади юқори инсонлар қиммат бўлсада малакали тиббий хизмат олиш учун ривожланган давлатлар тиббиётига мурожаат қилишади.

Юқоридагиларга қўра, ТХБнинг ривожланиш босқичлари иқтисодий ривожланиш даражасига, рақобатбардош устунликларни шакллантириш учун зарур шарт-шароитларга ва халқаро ТХБнинг ривожланиш тенденцияларини шакллантирувчи глобал омилларга қараб ўзаро фарқли ҳолда кўриб чиқилади.

Халқаро ТХБ қуйидаги йўналишлардан иборат: *тиббий, муҳандислик ва консалтинг, ахборот, транспорт ва логистика хизматлари, ноу-хау, лицензиялар ва бошқалар*. Унинг ривожланиши асосан тиббиёт, ахборот-коммуникация ва биотехнологиялардаги глобал технологик ютуқларнинг таъсири билан белгиланади [1,2].

Инновацион тиббий технологиялардан фойдаланиш уларга кириш каналларини ривожлантириш билан бир қаторда ТХБ сегментларининг ихтисослашувини чуқурлаштириш ва тиббий хизматлар кўрсатишни стандартлаштириш учун шарт-шароитларни яратади. Тиббий хизматлар халқаро бозорини (ТХХБ) шакллантиришда аҳоли даромадларининг ўсиши ҳисобига миллий бозорлардаги барқарор иқтисодий вазият ва шунга мос равишда тиббий хизматлардан фойдаланиш учун қўшимча имкониятлар муҳим рол ўйнайди. Мамлакат иқтисодиётининг ривожланиш даражасига қараб ТХБнинг асосий хусусиятлари ва фарқлари 1-жадвалда келтирилган.

1-жадвалдан кўринадики, ТХХБ ривожланмаган, ривожланаётган, саноатлашган ва ривожланган давлатлар мисолида 5 та кўрсаткичи бўйича таснифини кўришимиз мумкин бўлади. ТХХБнинг ривожланишига *демографик тенденцияларнинг ўзгариши, ўртача умр кўриш давомийлиги-нинг ошиши ва туғилишнинг пасайиши натижасида кекса аҳоли улушининг кўпайиши* таъсир кўрсатади. Шунингдек, миграция жараёнлари, беморлар, тиббиёт ходимлари ҳам - юқори даражадаги хизматлар ва замонавий тиббиёт технологияларидан фойдаланиш кабилар ҳам ушбу бозор ҳажмига таъсир қилувчи омиллардан саналади. Бундан ташқари, тиббиёт ходимларининг мамлакатдан ташқарида хизмат кўрсатиши ҳам бизнеснинг янги модели бўлиб хизмат қилади. Тиббий хизматларнинг халқаро миқёсда савдоси рақобатнинг кучайишига, тиббий хизматлар сифатининг ошишига ёрдам беради. Шу билан бирга, малакали кадрларнинг "оқиб кетиши" муаммоси пайдо бўлади. Ўз навбатида, малакали кадрларни сақлаш, давлат ва соғлиқни сақлашнинг хусусий сектори ўртасидаги мувозанатни таъминлаш миллий соғлиқни сақлаш тизимининг мавжудлиги учун зарур шартлардан биридир.

Тиббий хизмат кўрсатувчи корхоналарнинг халқаро бозордаги рақобат-бардошлиги тиббий хизматлар миллий бозорларининг ривожланиш даражаси, молиялаштириш тузилмаси, соғлиқни сақлаш соҳасини молиялаштиришда тадбиркорлик маблағларининг улушига боғлиқ. Миллий соғлиқни сақлаш тизимлари тиббий хизматларга ҳақ тўлаш учун ресурсларни тўплаш ва тақсимлаш, аҳолига тиббий хизматлар кўрсатиш ҳажми ва усуллари режалаштириш бўйича барча ёндашувлардан фойдаланиши билан тавсифланади [3].

1-жадвал

"Иқтисодий ривожланиш даражаси" кўрсаткичи бўйича миллий ТХБларининг асосий хусусиятлари

Иқтисодий ривожланиш даражаси	Ривожланмаган (Ангола, Бангладеш, Лаос)	Ривожланаётган (Ҳиндистон, Хитой, Россия, Ўзбекистон)	Саноатлашган (Гонконг, Сингапур, Жанубий Корея)	Ривожланган (АҚШ, Япония, Германия)
Тавсифи				
Ҳукумат томонидан тартибга солиш	Тиббий хизматларнинг асосий қисмини давлат соғлиқни сақлаш соҳасини тартибга солувчи кичик клиникаларорқали асосан санитария-гигиена меъёрларини сақлаш учун амалга оширади.	Ташхис ва даволаш фаолияти учун стандартлар талабларини кучайтириш, тиббий хизматлар га талаб тақлифдан ошиб кетади ва бу эса хусусий тиббий хизматлар сегментининг шаклланишига, уни тартибга солиш даражасининг ривожланишига олиб келади.	Тиббий фаолиятнинг белгиланган стандартларга мувофиқлиги юқорилиги кўйиладиган талабларни кучайтириш орқали тартиб га солинади, шу жумладан хусусий сектор ривожланган.	Ушбу давлатларда жаҳон андозалари даражасида, жуда юқори тиббий хизматлар кўрсатилиб соғлиқни сақлаш соҳаси қатъий тартибга солинади
Технологиялар	Давлат клиникалари, асосан, оддий ташхис, даволаш ва жарроҳлик асбоб-ускуна лари билан таъминланади ва чекланган миқдордаги паст сифатли хизматларни тақдим этади.	Оддий ташхис, тиббий ва жарроҳлик ускуналари мавжуд соғлиқни сақлаш фаолиятига АКТлар жорий этиш бошланган. Бирок, Ўзбекистонда давлат ДПМларида янада юқори технологик операциялар амалга оширилмоқда.	Замонавий ускуналар асосан хусусий клиникаларда тақдим этилади; АКТни жорий қилиниши нисбатан юқори	Замонавий ускуналар ва юқори робот техника ва технологиялари давлат ва хусусий клиникаларда қўлла нилади; АКТдан фойдаланиш даражаси жуда юқори
Инфратузилма	Давлат клиникалари жуда кам, хусусий амалиёт даражаси паст, бирламчи хизматлар асосан оилавий	Давлат клиникаларининг асосий қисми марказий шаҳарларда жамланган; бирламчи тиббий-санитария хизматларини	Соғлиқни сақлашнинг давлат сектори хусусийлаш тириш эвазига хусусий клиникалар улуши ўсиши ва уларнинг	Давлат поликлиникалари салоҳиятини ошириш; хусусий секторда тиббий хизматларни кўрсатувчиларни

	шифокорлар томонидан кўрсатилади	кўрсатувчи хусусий клиникалар сонининг кўпайиши, даромади юқори аҳоли қатламига йўналтирилган хусусий клиникаларнинг пайдо бўлиши	консолидацияси, натижада ички ва ташқи талабни кондираладиган хусусий тиббиёт сектори шакллланган.	бирлаштириш; тиббиёт компанияларининг хорижий ваколатхоналари ва клиникаларини ташкил этиш учун соҳанинг жозибadorлигини ошириш
Тиббиёт ходимлари	Асосан УАШлар томонидан тиббий хизмат кўрсатилади ва юқори малакали шифокор ходимлар жуда кам, тиббиёт нотижорат, хайрия ташкилотларининг фаол иши	Мутахассислар ва УАШлари, шу жумладан, халқаро даражада тиббий таълим олганларни, клиникаларда ёки касб-хунар таълими муассасаларида ихтирослашган таълим олган кичик тиббиёт ходимлари улушини ошириш	Маҳаллий ва хорижий юқори малакали шифокор ходимлар мавжудлиги, шу жумладан малакали шифокорларнинг давлат сектори дан хусусий секторга ўтиши, бу Ўзбекистон учун ҳам хос.	Тор соҳалар бўйича юқори малакали шифокорларнинг кўплиги, хорижий шифокорлар ва тиббиёт ходимларининг ички миграцияси
Молиялаштириш	Молиявий ёрдам таркибида: жуда паст чекланган бюджет ресурслари ва тиббий суғурта фондлари; фуқаролардан нақд пул тўловларининг салмоқли улуши; Жаҳон соғлиқни сақлаш ташкилоти (ЖССТ), нотижорат ва нодавлат ташкилотларнинг, хайрия фондларининг катта улуши	Молиявий қўллаб-қувватлаш асосан бюджет ва тиббий суғурта маблағларидан ташкил топади, шахсий харажатлар нисбатан улуши паст; ЖССТ, нотижорат ва нодавлат ташкилотлар, хайрия фондларининг улуши жуда кам. Соҳани молиялаштириш ва ижтимоий ночор қатламлар учун махсус дастурлар асосида амалга оширилади.	Молиялаштириш таркибида ижтимоий, тиббий суғурта механизмлари улуши жуда юқори, шунингдек, аҳолининг тиббий хизматларнинг хусусий секторига харажатлари юқори. Давлат сеткори улуши камайиш тенденциясига эга.	Молиявий ресурсларнинг таркиби асосан мажбурий суурта бадалларидан ташкил топади, уй хўжалик лари харажатларининг нисбатан паст даражаси билан тавсифланади.

Манба: Муаллиф ишланмаси

Соғлиқни сақлашнинг индивидуал тизимларида маблағларни йиғиш ва жамлаш, тўлаш ва тиббий хизматлар кўрсатиш вазифалари ягона ташкилий тузилма доирасида амалга оширилади. Бошқа тизимларда маблағларни жалб қилиш, бирлаштириш ва тиббий хизматларни сотиб олиш вазифалари ягона ташкилий тузилма доирасида, тиббий хизматлар кўрсатиш эса учинчи томон ташкилотлари томонидан амалга оширилади (*масалан, Франциядаги суғурта фондлари аҳолидан суғурта бадалларини жалб қилган ҳолда соғлиқни сақлаш соҳаси учун бюджетни шакллантиради ва хусусий соғлиқни сақлаш муассасалари ёки мутахассис шифокорлардан тиббий хизматларни сотиб олади*). Ҳатто бир мамлакатнинг соғлиқни сақлаш тизимида ҳам ушбу вазифаларнинг уйғун ҳолда учратиш мумкин. Шундай қилиб, ҳар бир соғлиқни сақлаш тизимининг ўзига хослиги билан бир қаторда, ушбу вазифаларни амалга оширишда турли хил ёндашувлар мавжуд [3,4].

Тиббий хизматларнинг мавжудлиги фуқароларнинг соғлиқни сақлаш тизимидан қониқшининг муҳим кўрсаткичи ҳисобланади. Тиббий хизматлар кўрсатишда таҳлил қилинган амалий ёндашувлар сезиларли даражада фарқ қилади. Молиялаштиришнинг асосий маналари бўйича дунё мамлакатларида мавжуд моделларни қуйидаги 2-жадвалдан кўришимиз мумкин.

Шундай қилиб, баъзи давлатларда тиббий хизматларни олишда кутиш вақти сезиларли даражада ошса ҳам, тиббий хизматларнинг тўлиқ миқёси билан эҳтиёжларни қондиришнинг универсаллиги устувор ҳисобланади. Яъни мавжуд ресурслар даражасида барча фуқароларни тиббий хизматларга бўлган эҳтиёжларини қондириш асосий масала ҳисобланади. Бошқа бир давлатларда эса меҳнатга лаёқатли аҳоли учун тиббий хизматлар баҳосининг қўшимча тўловлари ёки тўлиқ бўлмаган компенсациясидан фойдаланадилар ва бунинг натижасида режалаштирилган тиббий хизматлардан фойдаланиш фақат фуқароларнинг алоҳида тоифалари учун кафолатланади.

Ривожланаётган бозорлари бўлган мамлакатларнинг ТХХБни шакллантиришдаги иштироки ўз ватанларида йўқлиги ёки сифатсизлиги сабабли тиббий хизматларни олиш имкониятига эга бўлмаган уларнинг аҳолисининг бой гуруҳлари оқими орқали намоён бўлади.

Шундай қилиб, миллий соғлиқни сақлаш тизимларида тўловчи ташкилотлар тиббий хизматларни етказиб берувчилар ва тўловчилар ўртасидаги молиявий ўзаро муносабатларнинг турли хил воситаларидан, хизматлар кўрсатиш сифати, тезлиги ва ҳажми бўйича етказиб берувчилар фаолиятига ҳақ тўлаш усулларида фойдаланадилар [5].

2-жадвал

Дунё мамлакатларида молиялаштиришнинг асосий манбалари бўйича соғлиқни сақлашни ташкил этиш моделлари

Модел	Давлат модели		Бюджет суғуртаси модели		Хусусий модел
Тавсифи	Буюк Британия	Канада	Германия	Франция	АҚШ
Соғлиқни сақлашни молиялаштиришнинг хусусиятлари	Худуддаги харажатларнинг 90 фоизини давлат бюджети мақсадли жамғармалар ҳисобидан қоплайди. Клиникаларнинг асосий улуши давлатга тегишли бўлиб, марказий ва минтақавий ҳокимият томонидан бошқарилади	Давлат бюджети соғлиқни сақлаш харажатларининг 76 фоизини қоплайди. Ҳар бир вилоят ўз соғлиқни сақлаш қонунчилигига эга. Аҳолига тиббий ёрдам харажатларини давлат томонидан қоплаш тизими ҳамма жойда амал қилади.	Мажбурий тиббий суғурта маблағлари ҳисобидан - 60%, ихтиёрий тиббий суғурта ҳисобидан - 10%, давлат бюджетидан - 15%, қолганлари - шахсий маблағлар. Тўловлар миқдори суғурталанган шахснинг молиявий имкониятлари ва боғлиқ (даромаднинг 3-8%). Агар даромад белгиланган даражадан паст бўлса ёки даромад бўлмаса, оила аъзолари бепул суғурта қилинади	Соғлиқни сақлаш харажатлари барча ишчилар учун мажбурий бўлган давлат ижтимоий суғурта тизими орқали қопланади. Суғурта фондлари ўртасида маблағларни қайта тақсимлаш тизими мавжуд	Соғлиқни сақлаш харажатларини қоплаш учун «Медикейд» ва «Медикэр» дастурлари амалга оширилади, улар ҳукуматнинг барча даражадаги бюджетларидан молиялаштирилади. Тадбиркорлар ва уларнинг ходимлари ягона суғурта полисини сотиб оладилар
Аҳолининг давлат томонидан тиббий ёрдам кўрсатиш тизими билан қамраб олиш	Барча фуқаролар	Фуқароларнинг катта қисми	Мажбурий тиббий суғурта - аҳолининг 90%, ИТС -	Мажбурий тиббий суғурта - аҳолининг 80% дан	Гуруҳ суғуртаси хусусий сектордаги ишчи ва

даражаси			10%	ортиғи	хизматчиларнинг 74 фоизини ва иктисодиётнинг давлат сегментининг 80 фоизини камраб олади.
Соғлиқни сақлаш тизимини ташкил этишга ёндашувлар	Молиявий бошқарув Соғлиқни сақлаш вазирлиги ва вилоят ҳокимиятлари томонидан амалга оширилади (улар туманлар ўртасида ресурсларни тақсимлайдилар ва улар ўз навбатида ДПМларни молиялаштирадилар)	Соғлиқни сақлаш тизими мавжудлик тамойилларига асосланади; тиббий ёрдам олишда барча фуқаролар учун тенг шароитлар; тиббий ёрдамнинг тўлиқлиги; тиббий хизматлар кўрсатишдан рентабелликнинг йўқлиги	Касалхона суғуртаси давлат назорати остида ишлайдиган ўз-ўзини тартибга солишчи корпорациялар тамойиллари асосида ишлайди	Маблағларни қайта тақсимлаш миқдорларини сони, ёши ва жинси таркибига мувофиқ клиникалар ўртасида махсус агентлик томонидан амалга оширилади.	Кўпгина соғлиқни сақлаш муассасалари фаолияти учун тижорат тамойиллари асос бўлади. Аҳоли баҳоси муттасил ошиб, тақдим қилиниши пасайиб бораётган тиббий хизматларни харид қилмоқда
Соғлиқни сақлаш тизимининг афзалликлари	Соғлиқни сақлаш тизимини бошқариш харажатларининг паст улуши	Вилоят ҳокимликлари томонидан тиббиёт муассасалари харажатларининг асослилигини назорат қилиш	Касалхона суғуртаси бўйича тўловлар суғурталанган шахснинг ёши, жинси ёки касаллик хавфи даражасидан қатъи назар, тиббий заруратга қараб белгиланади.	Хизматлар учун тарифларни белгилашда ягона ёндашув. Тиббий ёрдам ҳажми бўйича клиникалар ўртасида молиявий ресурсларни шаффоф тақсимлаш	«Медикэр» дастури 2-ва ундан ортиқ йил давомида ногиронлик нафақа сини тўлашни, 65 ёшдан ошган фуқароларни мажбурий суғурталашни, «Медикейд» дастури эса болали ва ногирон оилаларга бепул тиббий ёрдам кўрсатишни назарда тутди.

Манба: Муаллиф ишланмаси

ТХХБда тиббий хизматларни етказиб берувчиларнинг рақобатдош устунликларини шакллантириш учун зарур шарт-шароитлар асосан уларнинг миллий бозорларида фаолият кўрсатиш шартлари ҳисобланади (3-жадвал).

Шу билан бирга, бир қатор мамлакатлар соғлиқни сақлаш тизимидаги жиддий муаммолар ТХХБга фаол интеграциялашувга тўсқинлик қилмоқда (4-жадвалга қarang).

Соғлиқни сақлаш ва жамоат саломатлиги шароитлари ва муаммоларининг ўзгаришига жавобан, мамлакатлар соғлиқни сақлаш тизимининг барча даражаларига таъсир қилувчи бир қатор асосий йўналишларни аниқлаш учун таҳлил қилиниши мумкин бўлган тизимни ислоҳ қилиш стратегияларини ишлаб чиқди. Ўзаро таҳлил қилиш учун ушбу ислохот стратегияларини номарказлаштиришнинг 4 та ўзаро боғлиқ йўналишига бўлиш мумкин, улар

соғлиқни сақлаш хизматларини кўрсатишда давлат ва бозор ролини ўзгартиришга имкон беради [6].

3-жадвал

Тиббий хизматларни етказиб берувчиларнинг миллий бозорларда фаолият кўрсатиш шартлари

Фаолият кўрсатиш шартлари	Мамлакат
Бирламчи тиббий ёрдам кўрсатувчи провайдерларни истеъмолчилар провайдерни танлайдиган гуруҳларга танлаш	Буюк Британия, АҚШ
Харажатлар даражасини ушлаб туриш ёки тиббий хизматлар сифатининг белгиланган даражасини таъминлаш, даволаниш самарадорлиги учун қисман моддий жавобгарликни белгилаш орқали тиббий хизматларни етказиб берувчини моддий рағбатлантириш.	Буюк Британия, Германия
Беморни бирламчи тиббий ёрдам шифокорига юборишда ихтисослаштирилган тиббий ёрдамни кафолатланган тиббий хизматлар пакетида киритиш	Буюк Британия, Франция
Сифатни назорат қилишнинг турли шакллари орқали натижаларни сифат жиҳатидан яхшилаш ва кераксиз тиббий хизматлар сонини камайтириш учун тўловчиларнинг клиник жараёнларга аралашуви ҳукуқи	Германия, Франция
Тиббий ёрдам кўрсатувчи провайдер жараёнини даволаш стандартлари ва клиник кўрсатмалар билан таққослаш	АҚШ, Швейцария

Манба: Муаллиф ишланмаси

Номарказлаштиришнинг қуйидаги турлари ажратилади: ваколатларни топшириш, концентрацияни йўқотиш, хусусийлаштириш ва вазифаларни ўтказиш (5-жадвалга қаранг).

4-жадвал

ЕИ ва МДХ мамлакатларида ТХХБга интеграциянинг таркибий ва ташкилий муаммолари

Соғлиқни сақлаш тизимидаги муаммолар	Тавсифи
Белгиланган вазифаларни бажариш учун тизимнинг молиявий таъминотининг етарлилиги	Фуқароларнинг соғлиғини яхшилаш учун маблағларнинг етарли эмаслиги асосий эътиборни терапевтик тадбирлардан профилактика тадбирларига ўтказишни талаб қилади. Поликлиникалар ва бирламчи тиббий-санитария ёрдами муассасалари, шунингдек, соғлиқни сақлаш ва ижтимоий ёрдам кўрсатувчи провайдерлар ўртасида, бу мамлакатларда ажратилган молиявий ресурсларнинг катта қисмини истеъмол қиладиган ноқулай касалхонада даволаш тизимларининг ривожланиши туфайли тўғри ҳамкорлик таъминланмаган.
Ўсиб бораётган соғлиқдаги тенгсизлик	Тиббий хизматлардан фойдаланишдаги тенгсизлик муаммоси харажатларни чеклаш муаммосига айланди, бу қисман бозорга йўналтирилган рақобат ислохотларини амалга ошириш билан боғлиқ. Давлат соғлиқни сақлаш бюджет харажатларининг кескин қисқариши, кексалар ва кам таъминланганлар учун хусусий сўғурта харажатларининг кўтарилиши, тиббиёт муассасаларида тўлов эвазига тўловларнинг пайдо бўлиши, бу эса тиббий хизматдан фойдаланиш имкониятининг пасайишига олиб келади. Ижтимоий сўғурта механизмлари кам таъминланган қатламларнинг тиббий хизматлардан фойдаланишини таъминлай олмайди.
Ресурсларни тақсимлашнинг паст самарадорлиги	Клиник хизматларнинг самарадорлигини баҳолаш муаммоси соғлиқни сақлаш харажатларини оширишнинг мақсадга мувофиқлиги, муқобил инвестициялар самарадорлигини ва харажатларнинг ижтимоий фойдалилигини баҳолашни талаб қилади.
Соғлиқни сақлаш тизимларининг сақлаш техник самарадорлиги	Олдин ушбу мамлакатларда харажатларни оптималлаштириш муаммоси сабаб алоҳида соғлиқни сақлаш муассасалари ва соғлиқни сақлаш секторлари тиббий хизматларнинг баҳоси ва сифати бўйича тегишли маълумотларнинг йўқлиги, капитал қўйилмалар ва микродаражада фаолият юритувчи ташкилотларга кам эътибор ва маблағларининг самарасиз бошқарилиши, сабъ-ҳаракатларини заиф мувофиқлаштириш шаклида тизим микросида йўналтирилган эди.
Хизмат сифати	Сифат, масалан, қайта касалхонага ётқизиш сонини камайтиришда ифодаланган молиявий ресурслардан фойдаланиш самарадорлиги мезони, шунингдек, клиникаларнинг рақобатбардошлик даражасини ошириш воситаси сифатида тобора муҳим рол ўйнамоқда, Беморларнинг қониқшини аниқлаш бўйича ўтказилган сўровларда хизмат сифати масалаларига эътибор тобора ортиб бормоқда.
Беморлар ҳуқуқларини кенгайтириш	Беморларнинг тиббий хизматга бўлган талаблари тобора кўпроқ ошиб бормоқда, чунки улар тиббий ёрдам тизимининг қуйи тизими сифати пастлигига чидашни хоҳламайдилар, улар ҳуқуқ ва имкониятларини кенгайтиришни талаб қиладилар.

Манба: Муаллиф ишланмаси

Бу турлар орасидаги фарқлар асосан уларнинг ҳуқуқий мақомидадир. Номарказлаштиришнинг турларини таснифлашда бошқа омиллар (молиявий назорат,

маҳаллий ҳамжамият манфаатларини ифодалаш усуллари ва географик шароитлар) ҳам муҳим рол ўйнайди.

Номарказлаштиришга қаратилган ушбу ёндашувларнинг барчаси турли хил комбинацияларда амалга оширилади. Марказлаштирилмаган муассасалар бир қатор афзалликларга эга: мослашувчанлик, талаб ва таклифнинг ўзгарувчан омилларига тез мослашиш қобилияти; инновационлик; юқори маҳсулдорлик. Номарказлаштириш ҳам салбий оқибатларга олиб келиши мумкин: соғлиқни сақлаш тизимини бошқаришнинг заифлашишига олиб келадиган хизматлар-нинг парчаланиши; тиббий ёрдам олишда тенгсизлик; манфаатдор томонлар-нинг айрим гуруҳлари фойдасига сиёсий манипуляция; фаолиятни мувофиқлаштириш учун қўшимча харажатлар; қўлам самарасига эриша олмаслик; мутахассислар ёки жиҳозлардан етарли даражада фойдаланмаслик [7,8].

Турли мамлакатлар тажрибаси шуни кўрсатадики, қарорлар қабул қилиш вазифаларини номарказлаштириш бўйича мақсадга мувофиқ бўлмаган соҳалар мавжуд: соғлиқни сақлаш ресурсларини тақсимлаш бўйича стратегик қарорлар; аҳоли саломатлиги ва соғлиқни сақлаш хизматларининг ишини назорат қилиш; соғлиқни сақлаш сиёсати тамойиллари.

ТХХБнинг ҳозирги ҳолати ва тузилмасини таҳлил қилишдан кўриниб турибдики, ушбу соҳадаги халқаро рақобатнинг ўсиши сифатли тиббий хизматлар кўрсатиш географиясининг кенгайиши ва бозорнинг янги иштирокчиларининг пайдо бўлиши билан бевосита боғлиқ. Тиббий хизматлар-нинг халқаро савдоси, тиббиёт ходимларининг миграцияси, янги даволаш усуллариининг пайдо бўлиши тиббий хизматларни тақдим қилиш ва истеъмол қилишни стандартлаштириш билан бир қаторда ТХХБни инновацион асосда шакллантирувчи тенденцияларни белгилайди [9,10].

Тадқиқот жараёнида биз ТХХБнинг ривожланиш тенденцияларини шакллантирувчи омилларни аниқладик (6-жадвалга қаранг).

Юқоридаги ТХХБни тенденцияларини шакллантирувчи омиллар таъсирида тиббий хизматлар қуйидаги бир қатор усуллар ёрдамида айирбошланади (7-жадвалга қаранг).

Жаҳон иқтисодиётининг глобаллашуви ва чуқур демографик ўзгаришлар шароитида фуқароларнинг турмуш даражасини ва сифатини яхшилаш, умрини узайтириш билан боғлиқ барча жиҳатлар бизнинг Ўзбекистон Республикаси учун ҳам муҳим аҳамиятга эга. Шу муносабат билан маҳаллий тиббий хизматлар бозори сезиларли ўсиш салоҳиятига эга. ТХХБнинг жадал ривожланиши республикамизда соғлиқни сақлаш тизимини ушбу жараёнга фаол интеграциялашувини талаб қилади.

Хулоса қилиб айтганда, ТХХБда ҳар қандай мамлакатнинг иштироки даражаси унинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиш даражасини белгилайди. ТХХБда етказиб берувчиларнинг рақобатбардошлигининг асосий омиллари халқаро аккредитация сертификатига эга бўлган рақобатбардош баҳолар, тиббий хизматлар экспортини давлат томонидан қўллаб-қувватланиши, инновацион ва ноёб тиббий хизматлар кўрсатиш, малакали тиббиёт ходимлари, ва инвестициялардан фойдаланиш имконияти, ТХХБривожланишининг белгиловчи тенденциялари телемедицина технологияларидан фаол фойдаланиш, мамлакатларнинг халқаро тиббий ихтисослашувини шакллантириш, соғлиқни сақлаш тизимини молиявий қўллаб-қувватлаш даражасини ошириш ҳисобланади.

5-жадвал

Соғлиқни сақлаш тизимини номарказлаштиришнинг турлари

Номарказлаш тириш тури	Тавсифи	Масалан
Деконцентрация	Бир ёки бир нечта қуйи бўғинларга фақат маъмурий ваколатларни ўтказиш йўли билан марказий ҳокимиятнинг амалдаги тузилмаси доирасида маъмурий жавобгарлик ларни қайта тақсимлашни таъминлайди. Деконцентрация 2 хил маҳаллий бошқарув турларидан бирига олиб келиши мумкин: <i>вертикал модел</i> - унинг ходимлари фақат ўз вазирлиги	ХХ-асрнинг охирида Польшада давлат бошқарувини ислоҳ қилиш натижасида воеводалик ҳокимияти режалаштириш, соғлиқни сақлаш муассасаларининг тузилиши ва бюджет ресурсларини тақсимлаш бўйича қарорлар қабул қилишда иштирок этиш учун муҳим ҳуқуқларга эга бўлди. Вилятлардаги соғлиқни сақлаш муаммоларини ҳал қилувчи топ-менежер маҳаллий ҳокимият

	олдида жавобгардир; <i>бирлаштирилган</i> - марказий ҳокимиятнинг маҳаллий вакили, битта вазирлик олдида масъул, ҳудуддаги барча давлат вазифаларини амалга ошириш учун жавобгардир.	томонидан тайинланди. Амалда, мамлакат Соғлиқни сақлаш вазирлиги тиббий хизматлар кўрсатишга таъсир қилиш қобилятини йўқотди.
Вазифаларни тақсимлаш	Марказий ҳокимиятнинг айрим вазифаларини бевосита назорати остида бўлмаган ташкилотларга ёки минтақавий ёки маҳаллий ҳокимиятларга ўтказишни таъминлайди. Бу конентрацияни йўқотиш билан солиштирганда соғлиқни сақлашни бошқаришнинг тубдан ислоҳотини ифодалайди. Шу билан бирга, соғлиқни сақлаш соҳаси даромадларни ошириш имконияти чекланган маҳаллий ҳокимиятларга юклайди. Агар харажатлар марказий ҳукуматнинг субси-диялари ҳисобидан қопланса, бу маҳаллий субъектнинг қарамлиги ва заифлигини кўрсатади. Харажатларни қоплашнинг ушбу қондаси соғлиқни сақлаш хизматларини ортиқча сарфлашга ва самарасиз бўлишга ундайди. Шунингдек, бирламчи, иккиламчи ва учинчи даражали тиббий ёрдамни интеграциялаш ва минтақавий тузилма-ларни ривожлантиришга катта даражада тўсқинлик қилади.	Швецияда ташкилий ва молиявий вазифалар минтақавий даражага юкланган соғлиқни сақлаш тизими мавжуд бўлиб, маҳаллий кенгашлар ўз даромадларининг бир қисmini субсидиялар ва ижтимоий суғурта тизими орқали оладилар. Аксарият соғлиқни сақлаш муассасалари маҳаллий кенгашлар тасарруфида ва шулар томонидан бошқарилади. Финляндияда соғлиқни сақлаш тизими асосан солиққа тортиш ҳисобига молиялаштирилади ва аксарият тиббий хизматлар давлат клиникалари томонидан тақдим этилади. Муниципалитетлар тиббий хизматлар кўрсатишни ташкил этади. Ҳукумат соғлиқни сақлаш хизматларини режалашти-риш, назорат қилиш ва молиялаштириш билан шугулланади. Молиявий ва демографик кўрсаткичларга асосланган блокли субсидиялардан фойдаланиш маҳаллий ҳокимият органларига субсидияларни минтақавий эҳтиёжлардан келиб чиққан ҳолда қайта тақсимлаш ҳуқуқини беради.
Ваколатларни йўналтириш	Асосий эътибор бошқарувнинг юқори бўғинидан назоратни истисно қилган ҳолда режалаштириш жараёнларини амалга ошириш ва қарорлар ижросини амалга ошириш ҳуқуқини маълум бир бошқарув даражасига ўтказишга қаратилган. Ваколатларни топширишнинг афзаллиги шундаки, у давлат назорат органлари томонидан назоратдан қочади ва мослашувчан бошқарувни таъминлайди.	Италияда минтақавий тиббиёт ташкилотларига асосланган ягона тузилма мавжуд бўлиб, бу ҳаддан ташқари сиёсийлаш-тириш ва моддий рағбатлантиришнинг пасайишига олиб келди. Маҳаллий клиникалар "давлат корхоналари" га айлан-тирилди ва ташкилий автономия ва тегишли ваколатларга эга. Уларни ҳудудлар томонидан 5 йилга тайинланадиган бош менежер бошқаради. Йирик ташкилотлар мустақил “жамият соғлиқни сақлаш муассасалари” сифатида фаолият юритади ва ўз фаолиятини ташкил этиш ва бошқаришда автономияга эга. Улар мутаносиб бюджетлар асосида фаолият юритади ва уларнинг фойдаси капитал қўйилмалар ва тиббиёт ходимларини рағбатлантиришга йўналтирилиши мумкин. Буюк Британияда Соғлиқни сақлаш бўйича Давлат котиби томонидан тайинланадиган ёрдамчи ҳукумат тузилмаси мавжуд. Номарказлаштириш ички бозорни яратди, унда тиббий хизматларни харидорлари ва уларнинг етказиб берувчилари алоҳида ишлайди, иккинчиси эса траст сифатида ишлайди. Васийлик кенгашлари соғлиқни сақлаш бўйича Давлат котибига ҳисобот беради.
Ҳусусийлаштириш	Фақат ёрдамчи вазифалар (<i>техник</i> ,	Чехия Республикасида дорихоналарни

тозалаш, транспорт ва логистика) билан боғлиқ ҳолда амалга оширилади. Тиббиёт муассасаларини бошқариш самарадорлиги ва сифатини ошириш учун бозор имтиёзларидан фойдаланиш, соҳага хусусий капитални жалб қилиш имкониятлари унинг афзалликлари ҳисобланади. Асосий камчилик - тиббий муассасаларнинг ижтимоий эҳтиёжларни қонди-ришдан бош тортиши ва максимал молиявий даромад олиш истаги туфайли аҳолининг заиф қатламларига нисбатан камситиш ёки очиқчасига хизмат кўрсатмаслик. Аммо, Ўзбекистон шароитида бу турли ижтимоий дафтарлар (<i>Темир, Аёллар, Ёшлар, меҳр ва ҳ.к.</i>), ҳомийлар, давлат махсус жамғармалари орқали юмшатиш ҳолда амалга оширилмоқда.	хусусийлаштириш натижасида фуқаролар дорихоналар очиш ҳуқуқини олдилар ва “Фармацевтлар палатаси” фармацевтика фаолияти учун лицензияларни юқори баҳода сотди. Бу дори воситаларидан фойдаланиш имкониятини яхшилади ва рақобатни таъминлади. Рецепт бўйича дори воситалари харажатларини қоплаш учун ҳар бир рецепт бўйича индивидуал молиявий жавобгарлик ва белгиланган баҳоларга риоя қилиш сиёсати билан мажбурий тиббий суғурта тизими яратилди, унинг ошиши субсидиялар ажратилишини тўхтатади. Натижада дорихоналар кўпайиб, барча доридармонлар мавжуд бўлди.
--	--

Манба: Муаллиф ишланмаси

6-жадвал

Халқаро ТХБнинг ривожланиш тенденцияларини шакллантирувчи омиллар

Омиллар	Тренд
Кекса аҳоли улушининг ортиши	Тиббий хизматлар характерининг сотилмайдигандан сотиладиганга ўтиши
Аҳолига тиббий ёрдамнинг нотекис таъминланиши	Мамлакатларнинг халқаро тиббий ихтисослашувининг шаклланиши
Кенг тарқалган юқумли касалликлар	Телемедицина технологияларини жорий этиш – масофавий мониторинг ва контакtsiz маслаҳат
Ислохотларнинг ижтимоий йўналиши	Соғлиқни сақлашни молиявий қўллаб-қувватлашни ошириш

Манба: Муаллиф ишланмаси

7-жадвал

Халқаро даражада тиббий хизматлар савдоси усуллари

Усул	Қисқача тавсиф
Трансчегаравий таъминот	Тиббий хизматларнинг истеъмолчиси ва провайдери турли мамлакатларда жойлашган бўлиб, хизмат телемедицина технологияларидан фойдаланиш орқали тақдим этилади
Мамлакат ташқарисида тиббий хизматларни олиш	Тиббий туризм шаклида амалга оширилади: истеъмолчилар чет элга тиббий ёрдам кўрсатиш ёки олиш учун саёҳат қилишда клиникалар, меҳмонхоналар, суғурта, транспорт ва юридик фирмалар хизматларидан фойдаланадилар. Туризмнинг бу тури Сингапур, Малайзия, Исроил, Туркия ва бошқа мамлакатларда энг ривожланган. Ўзбекистонда ҳам тиббий туризм жадал ривожланмоқда.
Хизмат кўрсатувчи провайдерни бошқа давлатга ваколатхона ташкил етган ҳолда ёки ташкил етмасдан тижорат мақсадида қўчириш	Тижорат вакилатхонаси деганда юридик шахсни, унинг филиалини ташкил этиш ёки тижорат ваколатхонаси шартномасини тузиш тушунилади. Шу билан бирга, қабул қилувчи давлатлар ушбу тоифадаги тиббиёт ходимларининг ҳаракатини назорат қилиш учун виза, лицензиялаш ва бошқа воситалардан фойдаланадилар.

Манба: Муаллиф ишланмаси

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Акишкин В. Г., Арыкбаев Р. К.и др. Организация финансовой системы здравоохранения. Теория и практика: моногр. / под ред. О. В. Никоновой. Волгоград: Волгогр. науч. изд-во, 2010. 405 с.
2. Алешковский И.А., Ионцев В.А. Демографический фактор в развитии России в условиях глобализации // Демография, 2012, № 9.
3. Григорьева Н. С., Чубарова Т. В.Современное здравоохранение: политика, экономика, управление М.: Авторская академия, 2013. 344 с.
4. Зверев В. В., Арыкбаев Р. К., Набиев Р. А.Региональная финансовая политика в сфере здравоохранения в условиях институциональных преобразований // Экономика и предпринимательство. 2014. No 11–3 (52–3). С. 242–248.

5. Жуманова В.А. Худудларда тиббий хизматлар бозори рақобатбар-дошлигини оширишнинг объектив зарурияти ва ижтимоий-иқтисодий аҳамияти// Бердақ номидаги Қорақалпоқ давлат университети Аxborotnomasi илмий журнали// 2023 йил, № 4 (62). Б.77-80.

6. Жуманова В.А. Дунё мамлакатларида тиббий хизматлар бозорини ривожлантиришнинг илғор тажрибалари ва хусусиятлари// Хоразм Маъмун Академияси аxborotnomasi илмий журнали// 2023 йил, № 12/1 сон, Б.84-92.

7. Леванов В. М. От телемедицины до электронного здравоохранения: эволюция терминов // Медицинский альманах. 2012. № 4. С. 16–19.

8. Шаяхметова А.Р. Специфика медицинской услуги как объекта гражданского права // Бизнес, менеджмент и право, 2010.

9. Соловьева Е.С. Регулирование рождаемости как проблема мировой политики // Известия, 2011, № 4.

10. Panamedical Consulting. Языковой барьер между врачами и пациентами в США [Электронный ресурс] // <http://www.intmedtourism.com/ru/news/167.html>.

УДК 336

РАЗРАБОТКА ЦИФРОВОЙ ПЛАТФОРМЫ ДЛЯ ЭФФЕКТИВНОЙ РАБОТЫ БАНКОВ

*Н.А.Зухурова, преподаватель, Ташкентский университет информационных технологий,
Ташкент*

Annatotsiya. Raqamlashtirish orqali bank tizimi samaradorligini oshirish tadbirkorlik subyektlari va aholining qulay va sifatli moliyaviy xizmatlarga bo'lgan ortib borayotgan ehtiyojlarini qondirish imkonini beradi. O'rganilayotgan Strategiyaga muvofiq, bank sektorining moliyaviy barqarorligini ta'minlash, bank sohasida davlat ulushini kamaytirish, moliyaviy xizmatlarning qulayligi va sifatini oshirish O'zbekiston bank tizimini isloh qilishning ustuvor yo'nalishlari hisoblanadi.

Kalit so'zlar: Moliyaviy barqarorlik, bank sektori barqarorligi, sur'at, o'sish, kreditlash, tavakkalchilik, moliya tizimi, portfolia.

Аннотация. Повышение эффективности банковской системы путем цифровизации обеспечит растущие потребности субъектов предпринимательства и населения в доступных и качественных финансовых услугах. В соответствии с изученной Стратегией, обеспечение финансовой стабильности банковской сферы, снижение государственной доли в банковском секторе, повышение доступности и качества финансовых услуг являются приоритетными направлениями реформирования банковской системы Узбекистана

Ключевые слова: Финансовая стабильность, устойчивость банковского сектора, темп, рост, кредитования, риск, финансовая система, портфель.

Abstract. Increasing the efficiency of the banking system through digitalization will meet the growing needs of business entities and the population for accessible and high-quality financial services. In accordance with the studied Strategy, ensuring the financial stability of the banking sector, reducing the state share in the banking sector, increasing the accessibility and quality of financial services are priority areas for reforming the banking system of Uzbekistan.

Keywords: Financial stability, stability of the banking sector, pace, growth, lending, risk, financial system, portfolio.

Введение. Финансовая стабильность и устойчивость банковского сектора является основополагающим условием успешной реализации намеченных реформ и укрепления доверия бизнеса и населения к национальной банковской системе. В рамках указанных мероприятий укреплению финансовой стабильности банков будет способствовать:

- реализация комплекса мер по повышению эффективности управления предприятиями с государственной долей, в рамках которых будут разработаны наиболее целесообразные методы управления, повышения финансовой устойчивости и приватизации указанных предприятий;

- проведение независимой оценки качества активов банков с государственной долей и принятие мер по улучшению качества их кредитных портфелей, в том числе путем

практического содействия в отношении необслуживаемых кредитов;

- развитие работы кредитных бюро, в том числе путем интеграции базы данных с информационными системами жилищно-коммунального комплекса, налоговой и пенсионной систем.

Литературный анализ и методология. За годы своего развития Банк успешно использовал свой экономический и управленческий потенциал для обеспечения стабильного роста финансовых показателей, создания устойчивой деловой репутации у клиентов и деловых партнеров и укрепления конкурентоспособности на рынке банковских услуг.

Стратегия развития Банка на период 2015-2021 годы отражает стремление занять более высокие конкурентные позиции на рынке банковских услуг путем реализации потенциала и конкурентных преимуществ в соответствии с разработанной стратегией развития Банка.

С учетом тенденций развития рынка банковских услуг и для обеспечения основных направлений дальнейшего реформирования и повышения устойчивости финансово-банковской системы Банком были сформированы следующие стратегические цели до 2021 г.:

1. Дальнейшее повышение уровня капитализации банка путем увеличения уставного капитала, а также планомерного повышения доли чистой прибыли в ежегодном приросте капитала. Поэтапное повышение достаточности капитала с требованиями международным Базельским комитетом по банковскому надзору (Базель-3). Для осуществление этой стратегической цели банк намерен:

- за счет дополнительного выпуска акций, а также капитализации чистой прибыли увеличить собственный капитал банка в среднем 2,8 раза к концу 2021 года;

- с учетом умеренного роста активов сохранять коэффициент достаточности капитала выше нормативных значений;

- повышая уровень капитализации сохранять рентабельность капитала на высоком уровне и увеличить коэффициент 1,3 раза.

2. Развитие розничного бизнеса, а также расширение ресурсной базы в соответствии с поставленными задачами. Для осуществление этой стратегической цели банк намерен:

- увеличить объемы депозитов населения и хозяйствующих субъектов к концу 2021 года в среднем 2,8 раза;

- регулярно внедрять новые виды вкладов и депозитов с учетом потребностей населения и хозяйствующих субъектов;

3. Финансово-кредитная поддержка субъектов малого бизнеса и частного предпринимательства (МБЧП). Для осуществление этой стратегической цели банк намерен:

- расширить объемы кредитования предприятий-производителей потребительских товаров путём активного использования различных финансовых инструментов, привлекательных для предприятий-производителей потребительских товаров;

- ориентация на поддержку осуществления субъектами МБЧП инвестиций в модернизацию основных средств, производство промышленной и инновационной продукции;

4. Расширение инвестиционной активности банка и объемов кредитования проектов модернизации, техническому и технологическому перевооружению производств, обеспечение дальнейшего роста и улучшения качества активов банка. Для осуществление этой стратегической цели банк намерен:

- увеличение объема кредитования инвестиционных проектов при соблюдении необходимого качества кредитного портфеля и нормативов достаточности капитала;

- совершенствовать деятельность структурных подразделений, ответственных за вопросы инвестиционной деятельности, включая улучшение системы организации и эффективности их работ, повышение их кадрового потенциала.

5. Поддержания ликвидности и обеспечения Банка ликвидными активами для соблюдения новых нормативов по ликвидности, внедряемые с требованиями Базель-3. Поддержание ликвидности будет обеспечиваться за счет:

- проведения конверсионных операций и операций с производными финансовыми

инструментами;

6. Дальнейшее совершенствование систем внутреннего контроля и обеспечения безопасности, внедрение международных стандартов по противодействию легализации доходов, полученных от преступной деятельности и финансированию терроризма. Для осуществления этой стратегической цели банк намерен:

- совершенствовать правила и процедуры по организации и функционированию систем внутреннего контроля;

- внедрить и расширить использования новейших технологий и программного обеспечения в системе внутреннего контроля для совершенствования процедур выявления подозрительных и сомнительных операций, а также обеспечения информационной безопасности и конфиденциальности сведений о клиентах банков;

- совершенствовать систему обеспечения безопасности всех подразделений банка.

7. Построение современной системы управления рисками, соответствующей объему и многообразию операций Банка. В рамках совершенствования системы управления рисками Банка планируется:

- разработка и внедрение методологии количественной оценки принимаемых рисков для определения экономического капитала, необходимого для покрытия возможных потерь;

- повышение осведомленности подразделений Банка о принимаемых рисках;

- разработка системы ключевых индикаторов для существенных рисков;

- разработка и внедрение процесса установления «риск-аппетита» и контроля его соблюдения;

- развитие информационных систем, обеспечивающих управление рисками;

Обсуждение и результаты.

3. Снижение государственной доли в банковском секторе

Реформирование банковской системы в Узбекистане осуществляется по следующим четырем направлениям.

1. Повышение эффективности банковской системы. Этот ключевой фактор обеспечит растущие потребности клиентов в доступных и качественных финансовых услугах.

2. Обеспечение финансовой стабильности банковской системы. Данное направление является базовым условием успешной реализации трансформации и укрепляет доверие клиентов.

3. Снижение государственной доли в банковском секторе. В этом процессе реализуется комплексная трансформация коммерческих банков с внедрением новых цифровых технологий.

4. Доступность и качество финансовых услуг для уязвимых слоев населения и для субъектов малого бизнеса. Непрерывность дистанционных услуг и активизация деятельности небанковской кредитной системы.

Занимая одно из ключевых мест в экономической деятельности, показатели уровня развития и эффективности банковской системы, как правило, включаются в различные международные рейтинги, основным из которых является рейтинг Всемирного банка «Ведение бизнеса».

Для повышения уровня показателей эффективности банковской системы, включающихся в различные международные рейтинги, в частности, в рейтинг Всемирного банка «Ведение бизнеса», в Узбекистане определен ряд мер, касающийся кредитования.

Исследование и анализ показывают, что Узбекистану для развития банковской сферы необходимо:

- 1) обеспечить прозрачность и достоверность банковской сферы для клиентов путем трансформации к цифровым технологиям;

- 2) расширить перечень и повысить качество банковских онлайн-услуг, активно включая небанковские коммерческие организации в этот процесс наряду с коммерческими банками;

- поднять уровень ликвидности и достаточности собственного капитала банковского

сектора за счет эмиссии ценных бумаг.

В целях оценки успешности прилагаемых усилий и своевременности достижения поставленных целей по реформированию банковского сектора, принятая Стратегия включает в себя следующие целевые показатели:

- 1) повышение доли активов банков без государственной доли в общем объеме активов банковской системы с текущих 15% до 60% к 2025 г.;
- 2) повышение доли обязательств банков перед частным сектором в общем объеме обязательств с текущих 28% до 70% к концу 2025 г.;
- 3) привлечение к 2025 г. не менее трех стратегических иностранных инвесторов, обладающих надлежащим опытом, знаниями и репутацией, в капиталы не менее трех банков с долей государства;
- 4) повышение доли небанковских кредитных организаций в общем объеме кредитования с текущих 0,35% до 4% к 2025 г.

Итак, повышение эффективности банковской системы путем цифровизации обеспечит растущие потребности субъектов предпринимательства и населения в доступных и качественных финансовых услугах. В соответствии с изученной Стратегией, обеспечение финансовой стабильности банковской сферы, снижение государственной доли в банковском секторе, повышение доступности и качества финансовых услуг являются приоритетными направлениями реформирования банковской системы Узбекистана.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Закон Республики Узбекистан [«О банках и банковской деятельности»](#) от 25 апреля 1996 г. № 216-I
2. Закон Республики Узбекистан [«Об акционерных обществах и защите прав акционеров»](#) от 6 мая 2014 г. № ЗРУ-370
3. Закон Республики Узбекистан [«О банковской тайне»](#) от 30 августа 2003 г. № 530-II
4. Указ Президента Республики Узбекистан от 7 февраля 2017 года № УП-4947 «О стратегии действий по дальнейшему развитию Республики Узбекистан»
5. Постановление Президента Республики Узбекистан от 12.09.2017 г. № ПП-3270 «О мерах по дальнейшему развитию и повышению устойчивости банковской системы Республики»
6. Постановление Президента Республики Узбекистан от 23.03.2018 г. № ПП-3620 «О дополнительных мерах по повышению доступности банковских услуг»
7. Айдарханов М. Основы экономической теории. Учебник. М.: Фолиант. 2017. 432 с.
8. Бойко Мария Азы экономики. Учебник. М.: Книга по Требованию. 2015. 472 с.
9. Борисов Е. Ф., Петров А. А., Березкина Т. Е. Экономика. Учебник для бакалавров. М.: Проспект. 2020. 272 с.
10. Васильев В. П., Холоденко Ю. А. Экономика. Учебник и практикум. М.: Юрайт. 2020. 298 с.
11. Глухов В., Балашова Е. Экономика и менеджмент в инфокоммуникациях. СПб.: Питер. 2012. 272 с.
12. Горелов Н. А., Кораблева О. Н. Развитие информационного общества: цифровая экономика. Учебное пособие для вузов. М.: Юрайт. 2019. 242 с.
13. Гринберг Р. С., Рубинштейн А. Я., Нуреев Р. М. Экономика общественного сектора (новая теория). Учебник. М.: Инфра-М, РИОР. 2016. 440 с.
14. Дерен В. И., Дерен А. В. Экономика и международный бизнес. Учебник и практикум для магистратуры. М.: Юрайт. 2019. 298 с.
15. <http://lex.uz/> - Национальная база данных законодательства Республики Узбекистан
16. <https://aloqabank.uz/> - АК «Алокабанк»
17. <http://cbu.uz/> - Центральный Банк Республики Узбекистан
18. <http://infocom.uz/> - Информационно-коммуникационные технологии Узбекистана

УДК 339.138

РОЛЬ МАРКЕТИНГА В РАЗВИТИИ ЦИФРОВОЙ ЭКОНОМИКИ

Ф.А.Ибрагимов, преподаватель, University of science and technologies, Ташкент

Annotatsiya. Raqamli iqtisodiyot korxonalar faoliyati va mijozlar bilan o'zaro munosabatlarini o'zgartirib, misli ko'rilmagan ulanish va ma'lumotlarga asoslangan qarorlar qabul qilish davrini boshlab berdi. Ushbu maqolada marketing raqamli iqtisodiyotning rivojlanishi va o'sishida muhim rol o'ynaydi. Raqamli texnologiyalar marketing strategiyalarida qanday inqilob qilgani, biznesning raqamli asrda rivojlanishiga imkon berganini muhokama qilamiz. Bundan tashqari, biz raqamli iqtisodiyot tomonidan taqdim etilgan qiyinchiliklar va imkoniyatlarni tahlil

qilamiz va ushbu dinamik landshaftda muvaffaqiyatga erishish uchun samarali marketing strategiyalari haqida tushuncha beramiz.

Kalit so'zlar: raqamli iqtisodiyot, marketing, raqamli transformatsiya, ma'lumotlar tahlili, ijtimoiy media, elektron tijorat, kontent marketingi, ma'lumotlar maxfiyligi, raqobat.

Аннотация. Цифровая экономика изменила способы работы предприятий и взаимодействия с клиентами, открыв эпоху беспрецедентных возможностей подключения и принятия решений на основе данных. В этой статье исследуется ключевая роль, которую маркетинг играет в развитии и росте цифровой экономики. Мы обсуждаем, как цифровые технологии произвели революцию в маркетинговых стратегиях, позволив предприятиям процветать в эпоху цифровых технологий. Кроме того, мы анализируем проблемы и возможности, предоставляемые цифровой экономикой, и предоставляем представление об эффективных маркетинговых стратегиях для достижения успеха в этой динамичной среде.

Ключевые слова: цифровая экономика, маркетинг, цифровая трансформация, анализ данных, социальные сети, электронная коммерция, контент-маркетинг, конфиденциальность данных, конкуренция.

Abstract. The digital economy has transformed the way businesses operate and interact with customers, ushering in an era of unprecedented connectivity and data-driven decision-making. This article explores the pivotal role that marketing plays in the development and growth of the digital economy. We discuss how digital technologies have revolutionized marketing strategies, enabling businesses to thrive in the digital age. Additionally, we analyze the challenges and opportunities presented by the digital economy and provide insights into effective marketing strategies for success in this dynamic landscape.

Key Words: Digital economy, Marketing, Digital transformation, Data analytics, Social media, E-commerce, Content marketing, Data privacy, Competition.

Введение. Цифровая экономика открыла эпоху беспрецедентных преобразований, переопределяя методы работы бизнеса и создавая новые возможности для роста и инноваций. В основе этой цифровой революции лежит динамичная и многогранная сфера маркетинга. Маркетинг превратился из традиционных подходов в краеугольный камень успеха в цифровой экономике, где технологии, данные и связь являются движущими силами бизнес-стратегий.

В этой статье рассматривается ключевая роль, которую маркетинг играет в формировании и развитии цифровой экономики. Мы изучим глубокие изменения, вызванные цифровыми технологиями в маркетинговой сфере, и их влияние на бизнес во всем мире. Кроме того, мы проанализируем проблемы и возможности, возникающие в этой цифровой экосистеме, предложив понимание эффективных маркетинговых стратегий, которые могут помочь организациям процветать в этой постоянно развивающейся среде.

Когда мы приступаем к исследованию взаимосвязи между маркетингом и цифровой экономикой, становится очевидным, что синергия между этими двумя сферами не только преобразует, но и необходима для бизнеса, стремящегося оставаться конкурентоспособным и актуальным в XXI веке.

Литературный обзор. Цифровая экономика, характеризующаяся повсеместным использованием цифровых технологий и Интернета, за последние несколько десятилетий пережила значительный рост и трансформацию. По мере того, как предприятия и экономика адаптируются к этой цифровой революции, маркетинг стал фундаментальной движущей силой изменений и развития. В этом разделе представлен обзор литературы, в котором рассматриваются ключевые темы и выводы, связанные с ролью маркетинга в развитии цифровой экономики.

Цифровая трансформация и маркетинг: Цифровая трансформация фундаментально изменила ландшафт маркетинга. Традиционные методы маркетинга уступили место стратегиям, основанным на данных и технологиям, которые используют возможности цифровых платформ и инструментов (Smith & Zook, 2011). Эта трансформация привела к появлению нескольких ключевых компонентов:

а. Аналитика данных: доступность огромных объемов данных позволила точно сегментировать аудиторию, проводить персонализированные маркетинговые кампании и отслеживать эффективность в режиме реального времени (Chaffey & Ellis-Chadwick, 2019). Аналитика данных позволяет маркетологам принимать обоснованные решения и оптимизировать кампании для улучшения результатов.

б. Социальные сети. Платформы социальных сетей стали играть важную роль в маркетинговых усилиях, предлагая прямой доступ к миллионам потенциальных клиентов (Kaplan & Haenlein, 2010). Компании используют социальные сети для продвижения бренда, привлечения клиентов и построения отношений в цифровом пространстве.

в. Электронная коммерция. Рост платформ электронной коммерции позволил предприятиям расширить свое присутствие на мировых рынках, преодолевая географические барьеры (Wirtz et al., 2018). Маркетинг играет ключевую роль в оптимизации интернет-витрин, улучшении пользовательского опыта и стимулировании продаж.

д. Контент-маркетинг: Контент-маркетинг приобрел известность в цифровую эпоху (Pulizzi & Barrett, 2015). Качественный актуальный контент не только привлекает и удерживает клиентов, но и повышает авторитет и репутацию компании в онлайн-сфере.

Проблемы и возможности: Цифровая экономика представляет собой сложный ландшафт проблем и возможностей для бизнеса и маркетологов:

а. Конфиденциальность данных. Распространение сбора данных вызвало обеспокоенность по поводу конфиденциальности и безопасности (Von Briel et al., 2018). Маркетологам необходимо ориентироваться в нормативно-правовой базе, такой как GDPR и CCPA, сохраняя при этом доверие потребителей.

б. Конкуренция. Цифровая экономика снизила входные барьеры, усилив конкуренцию (Chaffey & Smith, 2017). Чтобы выделиться, предприятия должны постоянно внедрять инновации в маркетинговые стратегии, продукты и услуги.

в. Глобальный охват. Цифровая экономика предлагает беспрецедентный доступ к глобальным рынкам, но она также требует адаптации маркетинговых стратегий к разнообразным культурным и языковым контекстам (Киган, 2018).

д. Быстрый технологический прогресс. Технологии быстро развиваются, требуя от маркетологов быть в курсе новейших инструментов и тенденций, чтобы оставаться конкурентоспособными (Kietzmann et al., 2011).

е. Ожидания клиентов. Благодаря мгновенному доступу к информации и продуктам клиенты имеют более высокие ожидания (Смит, 2017). Чтобы удовлетворить эти требования, маркетологи должны предоставлять безупречный, персонализированный опыт.

Эффективные маркетинговые стратегии:

Чтобы процветать в цифровой экономике, предприятия должны использовать эффективные маркетинговые стратегии:

а. Принятие решений на основе данных. Использование анализа данных для понимания поведения клиентов, оптимизации маркетинговых усилий и выявления новых тенденций имеет решающее значение (Tuten & Solomon, 2018).

б. Контент-маркетинг: создание высококачественного ценного контента, который находит отклик у целевой аудитории и позиционирует бренд как авторитет в отрасли, имеет важное значение (Pulizzi & Barrett, 2015).

в. Взаимодействие в социальных сетях. Активное взаимодействие с клиентами на платформах социальных сетей, воспитание чувства общности и доверия может повысить лояльность к бренду (Kaplan & Haenlein, 2010).

д. Мобильная оптимизация. Обеспечение того, чтобы маркетинговые стратегии были адаптированы для мобильных устройств, имеет решающее значение, поскольку все большее число потребителей получают доступ к контенту через смартфоны и планшеты (Chaffey & Ellis-Chadwick, 2019).

е. Использование инноваций. Открытость к внедрению новых технологий, таких как искусственный интеллект, дополненная реальность и виртуальная реальность, может улучшить маркетинговые кампании и качество обслуживания клиентов (Smith & Zook, 2011).

Заключение: В рассмотренной литературе подчеркивается важнейшая роль маркетинга в развитии цифровой экономики. Маркетинг эволюционировал в ответ на цифровую трансформацию, становясь все более ориентированным на данные, клиентоориентированным и технологически зависимым. Несмотря на множество проблем, предприятия, которые эффективно используют маркетинговые стратегии, адаптированные к цифровой экономике, могут процветать в этой динамичной и постоянно развивающейся среде. Маркетинг остается в авангарде этих усилий, выступая катализатором роста, инноваций и клиентоориентированности в эпоху цифровых технологий.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Chaffey, D., & Ellis-Chadwick, F. (2019). Digital marketing: Strategy, implementation and practice. Pearson UK.
2. Kaplan, A. M., & Haenlein, M. (2010). Users of the world, unite! The challenges and opportunities of Social Media. Business Horizons, 53(1), 59-68.
3. Wirtz, J., Tuzovic, S., & Göttel, V. (2018). Digital transformation: Changes and chances – Insights based on an empirical study. European Management Journal, 36(1), 1-16.
4. Pulizzi, J., & Barrett, N. (2015). Content Inc.: How entrepreneurs use content to build massive audiences and create radically successful businesses. McGraw-Hill Education.
5. Von Briel, F., Dolata, M., & Fahrni, M. A. (2018). The globalisation of the privacy and data protection laws: Implications for international business operations. Journal of International Business Studies, 49(9), 1164-1186.
6. Keegan, W. J. (2018). Global marketing. Pearson.

УЎК 336.14:352(470.54)

МАҲАЛЛИЙ БЮДЖЕТ ДАРОМАДЛАРИНИ ШАКЛЛАНТИРИШНИНГ ТАШКИЛИЙ-ҲУҚУҚИЙ АСОСЛАРИ ВА ТАКОМИЛЛАШТИРИШ ИСТИҚБОЛЛАРИ

3.3.Исоқов, мустақил тадқиқотчи, Наманган давлат университети, Наманган

Аннотация. Илмий мақолада маҳаллий бюджетлар даромад базасини шаклланишининг ташкилий-ҳуқуқий асослари ва бюджет салоҳиятини мустаҳкамлаш муаммолари масалалари кўриб чиқилган. Маҳаллий бюджет даромадларининг асосларини чуқур ўрганиш ва уларнинг барқарорлигини таъминлаш бўйича амалий тавсиялар ишлаб чиқиш зарурлиги асосланди. Солиқларнинг маҳаллий бюджетлар даромадларини шакллантиришидаги аҳамияти ва маҳаллий бюджет даромадларини ошириш ҳамда маҳаллий солиқлар рўйхатини кенгайтириш юзасидан амалий таклиф ва тавсиялар таклиф этилди.

Калит сўзлар: бюджет салоҳияти, маҳаллий бюджет, маҳаллий бюджетлар даромадлари, маҳаллий бюджетлар ҳаражатлари, маҳаллий солиқлар ва йиғимлар, маҳаллий солиқлар ҳуқуқий асослари, маҳаллабай тизими.

Аннотация. В научной статье рассматриваются организационно-правовые основы формирования доходной базы местных бюджетов и вопросы укрепления бюджетного потенциала. Обоснована необходимость углубленного изучения основ доходов местных бюджетов и разработки практических рекомендаций по обеспечению их устойчивости. Были предложены практические предложения и рекомендации относительно значения налогов в формировании доходов местных бюджетов, увеличении доходов местных бюджетов и расширении перечня местных налогов.

Ключевые слова: бюджетная емкость, местный бюджет, доходы местных бюджетов, расходы местных бюджетов, местные налоги и сборы, правовая основа местных налогов, махаллабая система.

Abstract. The scientific article examines the organizational and legal basis for the formation of the revenue base of local budgets and issues of strengthening budgetary capacity. The need for an in-depth study of the basics of local budget revenues and the development of practical recommendations to ensure their sustainability are substantiated. Practical proposals and

recommendations were offered regarding the importance of taxes in generating local budget revenues, increasing local budget revenues and expanding the list of local taxes.

Key words: *budget capacity, local budget, local budget revenues, local budget expenditures, local taxes and fees, legal basis of local taxes, mahallabay system.*

Солиқ маъмурчилигини такомиллаштириш маҳаллий бюджетлар молиявий баркарорлигини таъминлашда, биринчи навбатда, маҳаллий бюджет даромадларининг шаклланиш механизми, маҳаллий бюджет даромадлари таркиби ва улушини таҳлил қилиш, ҳудудлар иқтисодий салоҳиятини юксалтириш ва ундан оқилона фойдаланиш бўйича комплекс чора-тадбирларни ишлаб чиқиш муҳим ҳисобланади.

Бюджет интизомини янада мустаҳкамлаш, солиқ-бюджет тизимининг шаффофлигини ошириш, маҳаллий давлат ҳокимияти органларининг бюджет даромадлари прогноз кўрсаткичлари бажарилиши манфаатдорлигини кучайтириш мақсадида қуйидагилар белгиланган:

–солиқ-бюджет сиёсатига стратегик ёндашувни татбиқ этиш мақсадида ўрта муддатли бюджет асосларини ишлаб чиқиш ҳамда йиллик бюджетни шакллантиришнинг янги «натижага йўналтирилган бюджет» тизимини жорий этиш;

–макрофискал прогнозлар ишончилигини таъминлаш бўйича институционал салоҳиятни ва бюджет жараёни иштирокчиларининг масъулиятини ошириш;

–бюджет маблағларини тақсимловчилар ва маҳаллий давлат ҳокимияти органларининг бюджет соҳасидаги ваколатларини ва ҳисобдорлигини ошириш ҳамда уларнинг масъулиятини кучайтириш;

–фискал таваккалчиликларни баҳолаш, молиявий активлар ва мажбуриятлар ҳисобини юритиш ҳамда уларни самарали бошқариш тизимини жорий этиш;

–бюджет маълумотларининг очиқлиги, тўлиқлиги ва ҳалқаро стандартларга мослигини таъминлаш;

– бюджет жараёни устидан парламент ва жамоатчилик назоратини кучайтириш.

Қайд этилган вазифалардан келиб чиққан ҳолда маҳаллий ҳокимият органларининг солиқлар бўйича ваколатларини кенгайтиришга қаратилган ислохотлар олиб бориш республикамиз солиқ тизимини такомиллаштиришнинг муҳим йўналиши қилиб белгиланиши лозим. Бу бир томондан маҳаллий ҳокимият органларининг даромад базасини мустаҳкамлашга хизмат қилса, иккинчи томондан солиқларнинг рағбатлантирувчи функциясини янада кенгайтириш имконини беради.

Маълумки, Ўзбекистон Республикаси солиқ ҳуқуқи манбалари икки гуруҳга: қонунлар ва қонун остидаги меъёрий ҳужжатларга бўлинади. Солиқ муносабатларини тартибга солишда қонун меъёрлари етакчи ва белгиловчи аҳамиятга эга, чунки солиқларни жорий этиш ва тўлашга оид масалалар қонунлар билан белгиланади. Қонун остидаги ҳужжатлар эса қонунларни тўғри ва тўлиқ ижро этилишини таъминлаш воситаси сифатида аҳамиятга эгадир.

Солиқ ҳуқуқи манбалари саналувчи асосий ҳуқуқий ҳужжатлар юридик кучга кўра қуйидагиларни ўз ичига олади:

– Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси барча ҳуқуқ соҳалари учун, шу жумладан солиқ ҳуқуқи фани учун ҳам бош юридик манба бўлиб ҳисобланади. Жумладан, Конституциянинг 51-моддасида «Фуқаролар қонун билан белгиланган солиқлар ва маҳаллий йиғимларни тўлашга мажбурдирлар» дейилади ва шу билан солиқ муносабатлари жамиятдаги етакчи муносабатлардан эканлиги эълон қилинади[1]. Шу билан бирга Конституциянинг 53-моддасида «Мулкдор фақат қонунда назарда тутилган ҳолларда ва тартибдагина мулкдан маҳрум этилиши мумкин» дейилади. Улар солиққа оид бошқа кундалик қонунчиликни ривожланиши учун база бўлиб хизмат қилади.

– Солиқ ҳуқуқининг иккинчи энг муҳим манбаи Ўзбекистон Республикасининг Солиқ кодекси. Солиқ кодексининг қабул қилиниши мамлакатимизда амалга оширилаётган иқтисодий ва ҳуқуқий ислохотлар тараққиётининг муайян босқичи яқунининг ифодаси бўлиб,

эришилган ютуқлар ва юзага келган айрим муаммоларни ўзида акс эттиради. Солиқ кодекси шу пайтгача тарқоқ ҳолда бўлган қонунларни бирлаштириши, уларда баъзан учраб турадиган қарама-қаршиликларни бартараф этиш, турли тушунчаларни талқин этишдаги ҳар хилликларга барҳам бериш имконини берди. Солиқ кодекси бу соҳада жаҳоннинг ривожланган мамлакатлар тажрибаси ва қўлга киритган ютуқларини ўзида мужассамлаштирган бўлиб, солиқ муносабатларини ҳуқуқий тартибга солиш фаолиятини янада ривожлантириш ва такомиллаштириш учун ҳуқуқий таянчни кучайтиради.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармонлари ҳам, маҳаллий солиқ ва йиғимлар солиқ ҳуқуқи манбалари орасида муҳим ўрин тутади. Республика Президенти фармонлари воситасида солиққа оид муҳим қоидалар, имтиёзлар, чеклашлар муайян ҳуқуқий режим жорий этилади. Фармонлар Республика Олий Мажлиси сессиясида муҳокама этилиб, тасдиқлангач қонун кучига эга бўлади. Кейинги йилларда Республикамизда солиқ режимини ўзгартириш, янги режим жорий этишга қаратилган кўплаб фармонлар қабул қилинганлигини кайд этиш лозим.

Президентимиз Ш.М.Мирзиёев таъкидлаганларидек: “Барча бизнес тоифалари учун солиқ юкини камайтириш ва қулайлаштириш, шу асосда ишлаб чиқаришни ва солиққа тортиладиган базани кенгайтириш зарур” [2]. Маҳаллий бюджетлар даромадлари асосан маҳаллий солиқлар ва умумдавлат солиқларидан ажратмалар ҳисобига шаклланади.

Республикамизда ўтган йиллар давомида солиқ юкини камайтириш сиёсати давом эттирилди. 2023 йил солиқ сиёсатида кичик корхона ва микрофирмалар учун айланмадан олинадиган солиқ тўлови ставкалари солиқ тўловчиларнинг барча тоифалари учун 4 фоиз миқдоридаги ягона ставкани белгиллаган ҳолда бирхиллаштирилди [3]. 2023 йилдан бошлаб айланмадан олинадиган солиқ тўловчилар ихтиёрий асосда қатъий белгиланган миқдорда солиқ тўлашни танлашга ҳақлилиги кўрсатиб ўтилган. Бунда жами даромад сўммаси 500 миллион сўмдан ошмаганда йилига 20 миллион сўм қатъий белгиланган миқдордаги солиқни, жами даромад сўммаси 500 миллион сўмдан ошганда эса йилига 30 миллион сўм тўлашни танлаш ҳуқуқи берилди. Бундан ташқари, яқка тартибдаги тадбиркорлар учун белгиланган солиқ ставкаси эса сезиларли тарзда, яъни ўртача икки баробар камайтирилгани буни яққол тасдиқлайди.

Мамлакатимиз босқичма-босқич ривожланиш сари илдамлаб борар экан давлат Раҳбари томонидан Янги Ўзбекистон тараққиёт стратегияси эълон қилинди ва кенг қўламли ислохотлар давом этмоқда. Ўз навбатида, ушбу жараёнлар моҳиятини тушуниш ва англаш, мамлакатнинг истиқболдаги ривожланиш йўллари илмий баҳолаш, олдимизда турган имконият ва таҳдидлар, сиёсий ва бошқа таҳликаларни, шунингдек, олдимизга қўйилган марраларга эришиш учун давлат ва жамоат ташкилотлари, ҳукумат, сиёсий партиялар ва маҳаллий ҳокимият органлари қандай ишлаётганлигини таҳлил қилиб бориш ҳамда сиёсий қарор қабул қилиш тизимини янада такомиллаштириш муҳим аҳамият касб этади [4].

Ўзбекистон Республикасининг «Маҳаллий давлат ҳокимият органлари тўғрисида»ги қонунига кўра (6-модда) маҳаллий давлат ҳокимияти идоралари халқ депутатлари, вилоят, шаҳар, туман кенгашлари, вилоят, туман, шаҳар ҳокимлари) ўз ваколатлари доирасида қарор ва фармойишлар чиқаришлари мумкин ва ушбу ҳужжатлар ҳам солиқ ҳуқуқи манбаи саналиши мумкин [5].

Маҳаллий давлат ҳокимияти органларининг солиқ ва солиққа тортишга доир қарор ва фармойишлар Ўзбекистон Республикаси Олий суди ва Олий ҳўжалик суди томонидан солиққа оид ишларни кўриш юзасидан суд амалиётини умумлаштириш асосида солиқ қонунларини қўллаш бўйича қабул қилиниши мумкин. Қонунларни тўғри ва бир хил татбиқ этиш, қонунчилиқни мустаҳкамлашда улар муҳим аҳамиятга эга бўлсада, аммо маҳаллий солиқ ва йиғимларни солиқ ҳуқуқи манбаи бўлолмайди, чунки улар меъёрий хусусиятга эга бўлмайди.

Бугунги кунда давлат бюджетининг салмоқли қисмини солиқлар ташкил қилиши бизга маълум. Шу билан бирга солиқларни бюджетга тушишига кўра гуруҳланиши умумдавлат ва маҳаллий солиқ ва йиғимларга тақсимлангани маҳаллий бюджетларнинг даромадларини шаклланишида маҳаллий солиқларнинг салмоғи камлиги уларга бириктирилган даромадлар

билан баланслаштирилади. Бугунги кунда солиқ кодексига мувофиқ маҳаллий солиқ ва йиғимлар қуйидагилар:

- мол-мулк солиғи;
- ер солиғи;
- деклорация солиғи;
- ЯТТлар томонидан тўланадиган даромад солиғи;
- сув ресурсларидан фойдаланганлик учун солиқ;
- ер қаъридан фойдаланувчилар учун солиқ;
- айланмадан олинадиган солиқ;
- айрим турдаги товарлар билан чакана савдога доир ҳуқуқ учун йиғим;
- кишлоқ хужалигига мўлжалланган ер солиғи;

Иқтисодиётни модернизациялаш шароитида солиққа тортиш тизими ҳамда солиқ сиёсатининг самарали ишлаши иқтисодий сиёсатнинг нечоғлик мукамал юритилишига бевосита боғлиқ бўлиб, иқтисодиётнинг реал секторларини ривожлантиришга тўртки бўлиб хизмат қилиши мумкин. Айтиш жоизки, бугунги кунда бу борада қатор чора-тадбирлар амалга оширилди. Амалга оширилган тадбирларнинг туб негизини эса қуйидагилар ташкил этди:

- солиққа тортишни ташкил этишда солиқларнинг фискаллик функциясига асосий эътибор қаратиш;
- солиққа тортиш тизимини имкон даражасида соддалаштириш;
- ресурс солиқларини бюджетдаги аҳамиятини ошириб бориш;
- ишлаб чиқаришни айнан солиқлар воситаси орқали рағбатлантириш;
- давлат бюджетида эгри солиқлар улушини кўтариш ҳамда улар воситасида мамлакатда истеъмол даражасини бошқариш сиёсатини амалга ошириш;
- бюджетдан ташқари фондларга ажратмалар миқдорини имкон қадар ошириш;
- иқтисодиётда протекционизм сиёсатини амалга оширишда солиқлар дастагидан унумли фойдаланишдир. Солиққа тортиш тизимини яратиш борасидаги дастлабки қадам солиқларнинг умумдавлат ҳамда маҳаллий солиқлар ва йиғимларга бўлиниши билан боғлиқдир.

Бизнинг фикримизча, маҳаллий бюджет даромадлари барқарорлигини таъминлаш маҳаллий ҳокимият органларининг тадбиркорликни ривожлантиришга, хусусан, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик соҳасида манфаатдорлигини оширишдан далолат беради, бунда давлатнинг маъмурий-худудий бирликлари молиявий ҳолатини яхшилаш ва маҳаллий ўзини ўзи бошқариш органларининг ўз даромад базасини ривожлантириш имконияти юзага келади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. –Тошкент: 30.04.2023 йил
2. Ш.М.Мирзиёев. “Халқимизнинг розилиги бизнинг фаолиятимизга берилган энг олий баҳодир”. – Тошкент: 2018.
3. Ўзбекистон Республикасининг 2022 йил 30 декабрдаги "2023 йил учун Ўзбекистон Республикасининг Давлат бюджети тўғрисида"ги ЎРҚ-813-сон Қонуни, – Тошкент: 2022.
4. Ўзбекистон Республикаси солиқ кодекси 30.12.2019 йил ЎРҚ-599. Тошкент: 2019.
5. Ўзбекистон Республикасининг «Маҳаллий давлат ҳокимият органлари тўғрисида»ги Қонуни. –Тошкент, Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси, 02.09.1993 йил 913-ХП-сони.
6. Ўзбекистон Республикаси бюджет кодекси 2021 йил 21 апрелдаги ЎРҚ-683-сонли [Қонуни](#). –Тошкент: 2021.
7. У.Худайназаров. Сиёсий таҳлил ва прогнозлаш фанини Ўзбекистонда ўқитишнинг зарурияти. Ўзбекистонда политологиянинг янги босқичи. Республика илмий-амалий конференция материаллари тўплами. “Complex Print”, –Тошкент: 2022.

ЖАҲОН МАМЛАКАТЛАРИ ЭНЕРГЕТИКА САНОАТИ КОРХОНАЛАРИНИНГ ТАШКИЛИЙ-ИҚТИСОДИЙ ФАОЛИЯТИНИНГ АХБОРОТ ХАВФСИЗЛИГИ МЕХАНИЗМЛАРИ

*Э.А.Корабоев, бўлим бошлиғи, Тошкент ахборот технологиялари университети,
Тошкент*

Аннотация. Мазкур мақолада жаҳон мамлакатлари энергетика саноати корхоналарининг ташкилий-иқтисодий фаолиятининг ахборот хавфсизлиги механизмлари баҳоланган.

Калим сўз: энергетика корхоналари ахборот хавфсизлиги, кибергигиенавий иқтисодиётни бошқариш.

Аннотация. В данной статье дана оценка механизмам информационной безопасности организационно-хозяйственной деятельности предприятий ТЭК стран мира.

Ключевые слова: информационная безопасность предприятий энергетики, управление кибергигиенической экономикой.

Abstract. this article evaluates the information security mechanisms of the organizational and economic activities of energy industry enterprises of the world countries.

Keyword: information security of energy enterprises, management of cyber hygienic economy.

Кириш. Жаҳон мамлакатларининг саноат даврида “ақлли технология”лардан фойдаланишга бўлган интилиши ахборот хавфсизлигига нисбатан рискларнинг юқорилигини инобатга олган ҳолда ҳадикни ўрнига, қутилажак даромадга бўлган ишонч билан қараш даражаси юқориқдир. Ахборот технологиялари инсониятнинг асосий яшаш шароитининг воситалари сифатидаги иштироки “иқтисодий неъмат” даражасига қадар ўсгани боис, унга ноқонуний эғалик қилиш яъни киберфаолият орқали бошқариш кўрсаткичи йил сайиш ошиб бормоқда. Ривожланган корхоналар барқарорликни таъминлаш қадриятларининг устувор вазибаларининг барчаси инновацион, инвестицион, интеллектуал технологик фаолиятни қўллашни устун кўришлари уларнинг ҳимоясини заиф бўлишига имконият яратиб беради. Бу ҳолат ахборот хавфсизлигининг янада такомиллаштирилиши ҳамда унинг ҳар бир корхонанинг ташкилий-иқтисодий механизмидаги иштирокида бўлиш заруратини оширади.

Адабиётлар таҳлили ва методологияси. Бизнес-моделлари ҳамда рақамли технологияларнинг ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш фаолиятига тадбиқ этилиши энергия истеъмолига бўлган талабни янада оширади. Аммо энергия ва турли компонентлардан ташкил топган энерготизимларнинг интеграционал “ақлли технология”лар уйғунлигида фаолият олиб борилиши йирик қўламдаги ахборот алмашинувини амалга оширади, юу ўз навбатида ахборот хавфсизлиги риск даражасини ошишига туртки бўлади.

Юқорида келтирилган ҳолатда 2023 йилда “Ақлли энергетик тизимларда интеграциялашган кибербардошлиликни таъминлаш” мақсадида БМТнинг Европа ижтимоий-иқтисодий қўмитаси томонидан стратегия ва дастур лойиҳа ишлаб чиқилган бўлиб, мазкур ҳужжатлар энергетика саноатини рақамлаштиришга мақсадли йўналтирилган. Интеллектуал технологиялар энергетика корхоналарини рақамли технологиялари ёрдамида турли компонентлар асосида энергия маҳсулотларини ишлаб чиқишни ва уни барқарорлигини таъминлаш режасини автоматик тарзда амалга оширади. Бу каби фаолиятни олиб боришдаги йўл хариталари, иқтисодий манбалари, инновацион ёндошувлар ҳамда таклифларнинг барчаси бош интеллектуал бошқарув тизимида бўлгани боис ундаши мавжуд маълумотлар қора бозорида мўмай маблағ туради. Ақлли технологиялар электрэнергия бозори иштирокчиларининг, истеъмолчиларнинг, энерготизим операторларининг ҳамда барча генерациялашувчи корхоналарнинг рақамли тизимида координациялашган бўлиши кузатилади.

Энергетика саноати корхоналарига уюштирилаётган ахборот хавфсизлиги ҳуружи физик дастгоҳ ва усқунларга шикаст етказган ҳолда тизим ёки маълумотларга эғалик

назоратини қўл остига олиш билан асосланади. Шунингдек, корхонанинг истеъмол бозоридаги обрў-этиборига путур етказиш орқали хизмат кўрсатиш нархларини сунъий пасайтириш киберхужумнинг асосий сабабларидан бири бўла олади. Корхонадаги ҳар бир қўшимча рақамли технологик дастгоҳ, асбоб-ускуна киберхужум воситаси сифатида рискларни оширишга хизмат қилади. Аммо ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш, қўшимча қиймат яратишни инновацион технологяларсиз амалга ошириш бесамара фаолият саналади. Бу нисбий тафовут ҳолатларини асосий рискларини энерготизимнинг компонентлари яъни, уни генерациялаштирувчи жараёнарда иштирок этувчи транспорт орқали ташиш, энергияни тақсимлаш ва узатиш тармоқлари, энергия жамлов марказлари, энергия истеъмол оқимлари каби рақамли ва интеллектуал технологялар саналади. Энергетика саноати корхоналарига молиявий маблағларни ўмариш мақсадида қилинган хужумлар сони дунё миқёсида қайд этилган ҳолатларда 35 фоизга ўсган бўлса, талофат етказувчи дастурлар ва дастур вайперлари 53 фоизга қадар ошди [1].

Сўнгги йилларда киберхавфсизликка иқтисодий мазмунда риск категориясида сифатида ва даражасида кўриломоқда. Унинг иқтисодий мазмунини акс эттиришда рискларни бошқариш йўллари билан тавсифлаш ва таърифлаш кибериктисодий аудит тизимида кенг қўлланилади. Хусусан, киберхужумларни юмшатиш-рискларни юмшатиш, киберхужумларни рад этиш-рискларни рад этиш, киберхужумларни қабул қилиш - рискларин қабул қилиш шунингдек, киберхужумни сўндириш ва рискларни сўндириш ва ҳ.к. Энергетика саноати корхоналарига қилинган киберхужумни юмшатиш ҳолатида лойиҳалаштириш жараёнининг ўта махфийлигини таъминлаш вазифасига амал қилиш тажрибаси самарали эканлиги АҚШ олими Марко Янсита томонидан асослаб берилгандан сўнг, 2020 йилда АҚШнинг Миллий технологя ва стандартлар институти (NIST) томонидан рақамли ва интеллектуал технологяларнинг ишлаб чиқариш жараёнларини генерациялашда интеллектуал технологик компонентлардан фойдаланишнинг молиявий йўқотиш хавфларини аниқлашга муваффақ бўлди. Бунда молиявий йўқотишларни келтириб чиқарувчи интеллектуал технологя воситалари ва уларнинг киберхужумга осон энгилиши сабабларининг 2 босқичли таҳлили қилинди.

Технологик бошқарув тизимлари молиявий талофат олганлар орасида кейинги ўринни эгаллаган бўлиб, унда асосан тегишли технологялардан фойдаланувчиларнинг маҳсул муҳандисга бўлган эҳтиёжни сўндириши мумкин бўлган даражадаги алгритмга эга бўлгани туфайли саналади. Дастгоҳнинг назорат ускунаси асосий бошқарув тизим бўлгани туфайли барча хакерлар учун мўлжал айнан мазкур ускуна саналади. Унинг киберхужумга учраши табиий қутилган жараён бўлсада, йирик молиявий ўмаришга ҳеч қайси корхона бефарқ бўла олмайди. Шунга кўра, энергетика саноати корхоналарининг кибериктисодий ҳимояси учун ташкилий-иқтисодий механизмини қайта кўриб чиқиш ва унда механизм элементларини инобатга олиш АҚШнинг Миллий технологя ва стандартлаштириш институти томонидан таклиф этилган.

Муҳокама ва натижалар. Энергетика саноати корхоналарининг муҳандислик таҳлилидан фойдаланиш механизми асосан бухгалтерия ҳисоби ҳамда иқтисодий муносабатларни электрон тизими орқали кириб бориши хавфи юқори саналади, негаки, унинг бошқаруви инсон омили ва инсон омилининг қўл остида фойдаланадиган технологя (телефон, компьютер, планшет)ларининг интернет тармоғига уланганлиги билан боғлиқдир. Индивидуал технологик воситаларни кибербардошлилиги юқори бўлмайди, негаки ижтимоий тармоқларнинг маълумотларининг оқими жуда юқори ва унинг базаси кўп бора қайта нусхаланади. Бу эса инсон омилининг эркин ўз фаолиятини олиб боришини бўғиб, ижтимоий ва техник муаммо сифатида иқтисодий талофатлар келтиради.

Асосий блокларни шакллантириш услусбиёти иқтисодий хавфсизлик билан боғлиқ омилларни ажратиб кўрсатиб, уни ҳимоя қилиш мақсадида дастурий тузоқлар, алдоқчи ҳисоб рақамлари ва ҳисоб кўрсатмалари ҳамда шу каби маълумотлар билан тўлдирилган бўлади. Бунинг учун, тизимнинг умумий ҳолатини нусхалаш, маҳсулот ва хизматларни категорияларга ажратган ҳолда тижорат тизимида энг харидоргир маҳсулот ёки хизматлар

алгоритмини мунтазам циклини ташкил этиш, риск матрицаси ва унинг оқибатларини тузиш, мақсадли ҳимоя тизимини даражаларга ажратган ҳолда механизациялашни ўз ичига қамраб олади.

Мамлакатнинг рақамли технологиялар билан мутаносиб Саноат 4.0 тараққиётини олиб бориш давомида ижтимоий-иқтисодий жиҳатдан ривожланиши, унинг иқтисодий хавфсизлигига бўлган эътиборнинг тобора марказий диққат нуқтасига айланиб бораётганлиги асосан замонавий ва илғор ахборот технологияларнинг имкониятлари ва улардан мажмуавий фойдаланиш кўламининг кенглиги билан белгиланади. Шунга кўра, кибериқтисодий таҳдидларни ажрата олиш, кутиш, уларнинг хусусиятларига кўра қарши курашиш чоратадбирларини пухта шакллантиришни ташкиллаштириш қобилияти иқтисодий инфратузилманинг лаҳлсизлигини бош ва асосий элементи саналади. Юқорида таклиф этилган чора-тадбирлар мамлакатнинг кибериқтисодий ҳимоясини такомиллаштиришга, давлат органлари, тадбиркор ва унинг аҳолисининг ахборот жаъҳасида ўзаро ҳамкорлиги ва мобиллигини оширишга қаратилган бўлиб, ахборотнинг оқимини олдини олишга юқори даражада хизмат қилади. Иқтисодий аҳамиятга эга стратегик чора-тадбирларни фаоллаштиришнинг ташкилий-иқтисодий механизмлари муҳитнинг ички ва ташқи ҳарактердаги ахборот ҳуружини ҳолисона баҳолаш, уларга қарши курашишни кўп поғонали бўлишини олдини олиш ва бевосита таъсир доирасини кенгаштиришларни қамраб олиши талаб этилади. Рақамли технологияларнинг камчиликларидан фойдаланган ҳолда кибериқтисодий ҳужумларнинг хаотик хусусиятини бартараф этиш ва ахборотнинг таъсири оқибатларини пасайтириш ва юмшатишга хизмат қилувчи ташкилий-иқтисодий механизмни ишлаб чиқиш миллий энергетика инфратузилмаси учун жуда муҳим саналади. Зеро, истемолчиларнинг барчаси зарурий ахборотларининг жамланмасига йўлни биргина тўлов қоғози орқали ҳам топиш кибертараққиёт муҳитида мураккаб иш саналмайди. Демак, хориж тажрибасига кўра, энергетика тизими корхоналарининг кибериқтисодий тизимини ҳимоялашда бошқарув рақамли тизим тизимларини сўнгги жаҳон стандартидаги технологияларга трансформациялаш талаб этилади, сўнгра эса ташкилий тузилманинг мазкур ҳолатга мослаштириш ва унинг мутаносиблигини таъминлаган ҳолда ишлаб чиқаришда иштирокини узлуксизлигини юритиш зарурати ошади.

Мамлакатнинг рақамли технологиялар билан мутаносиб Саноат 4.0 тараққиётини олиб бориш давомида ижтимоий-иқтисодий жиҳатдан ривожланиши, унинг иқтисодий хавфсизлигига бўлган эътиборнинг тобора марказий диққат нуқтасига айланиб бораётганлиги асосан замонавий ва илғор ахборот технологияларнинг имкониятлари ва улардан мажмуавий фойдаланиш кўламининг кенглиги билан белгиланади. Шунга кўра, кибериқтисодий таҳдидларни ажрата олиш, кутиш, уларнинг хусусиятларига кўра қарши курашиш чоратадбирларини пухта шакллантиришни ташкиллаштириш қобилияти иқтисодий инфратузилманинг лаҳлсизлигини бош ва асосий элементи саналади. Юқорида таклиф этилган чора-тадбирлар мамлакатнинг кибериқтисодий ҳимоясини такомиллаштиришга, давлат органлари, тадбиркор ва унинг аҳолисининг ахборот жаъҳасида ўзаро ҳамкорлиги ва мобиллигини оширишга қаратилган бўлиб, ахборотнинг оқимини олдини олишга юқори даражада хизмат қилади. Иқтисодий аҳамиятга эга стратегик чора-тадбирларни фаоллаштиришнинг ташкилий-иқтисодий механизмлари муҳитнинг ички ва ташқи ҳарактердаги ахборот ҳуружини ҳолисона баҳолаш, уларга қарши курашишни кўп поғонали бўлишини олдини олиш ва бевосита таъсир доирасини кенгаштиришларни қамраб олиши талаб этилади. Рақамли технологияларнинг камчиликларидан фойдаланган ҳолда кибериқтисодий ҳужумларнинг хаотик хусусиятини бартараф этиш ва ахборотнинг таъсири оқибатларини пасайтириш ва юмшатишга хизмат қилувчи ташкилий-иқтисодий механизмни ишлаб чиқиш миллий энергетика инфратузилмаси учун жуда муҳим саналади. Зеро, истемолчиларнинг барчаси зарурий ахборотларининг жамланмасига йўлни биргина тўлов қоғози орқали ҳам топиш кибертараққиёт муҳитида мураккаб иш саналмайди. Демак, хориж тажрибасига кўра, энергетика тизими корхоналарининг кибериқтисодий тизимини ҳимоялашда бошқарув рақамли тизим тизимларини сўнгги жаҳон стандартидаги

технологияларга трансформациялаш талаб этилади, сўнгра эса ташкилий тузилманинг мазкур ҳолатга мослаштириш ва унинг мутаносиблигини таъминлаган ҳолда ишлаб чиқаришда иштирокини узлуксизлигини юритиш зарурати ошади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Recommendations to the European Commission for the Implementation of Sector-Specific Rules for Cybersecurity Aspects of Cross-Border Electricity Flows, on Common Minimum Requirements, Planning, Monitoring, Reporting and Crisis Management., Smart Grid Task Force Expert Group 2. Final Report, 2019- 107
2. Fortinet, Global Threat Landscape Report. A Semiannual Report by FortiGuard Labs (February 2023).
3. Иминова Н. А. Особенности формирования электронного университета в условиях интеграции в мировое информационное общество //Актуальные вопросы современной науки и образования. – 2017. – С. 122-124.
4. Saitkamolov M. S. Principles and trends of sustainable development in the digital economy of uzbekistan //British View. – 2022. – Т. 7. – №. 1.
5. Бободжоновна З. Economic regulation of development methods for water injection at explored fields //Общество и инновации. – 2021. – Т. 2. – №. 11/S. – С. 37-41.

УЎК 332.14

**ХУДУДЛАРНИНГ ИЖТИМОЙ-ИҚТИСОДИЙ РИВОЖЛАНИШИДАГИ
НОМУТАНОСИБЛИКЛАРНИ СТРАТЕГИК ТАРТИБГА СОЛИШНИНГ
КОНЦЕПТУАЛ-КАТЕГОРИК АППАРАТИ**

Б.Б.Муллабаев, доц., Наманган муҳандислик-қурилиш институти, Наманган

Аннотация. Ушбу мақолада ҳудудларнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланишидаги номутаносибликларни стратегик тартибга солишнинг концептуал-категорик аппарати ҳақида фикр ва мулоҳазалар келтирилган.

Калим сўзлар: иқтисодий номутаносибликлар, иқтисодий ривожланиш, ишлаб чиқариш омиллари, самарадорлик

Аннотация. В статье представлены мысли и комментарии по поводу понятийно-категориального аппарата стратегического регулирования диспропорций в социально-экономическом развитии регионов.

Ключевые слова: экономические дисбалансы, экономическое развитие, факторы производства, производительность.

Abstract. This article presents thoughts and comments about the conceptual-categorical apparatus of strategic regulation of disparities in socio-economic development of regions.

Key words: economic imbalances, economic development, factors of production, productivity.

Кириш. Номутаносибликни ўрганиш, номутаносибликларни стратегик тартибга солишга ёндашувлар ва уларни воситаларини ишлаб чиқиш ҳудудлар ривожланишининг ушбу хусусиятларини, унинг келиб чиқиши ва сабабларини ўрганишга асосланган бўлиши керак, чунки номутаносибликнинг чуқур моҳияти ва унинг ривожланиш сабаблари бизга тушунишга имкон беради. Таҳлиллар шундан далолат берадики, Ўзбекистон Республикаси ҳудудларининг иқтисодий ва ижтимоий ривожланишидаги носимметрикликлар XX асрнинг 90-йиллари ўрталарида жуда кескинлашди. Номутаносибликларнинг чуқурлашишининг асосий сабаби турли хил иқтисодий тузилмаларга эга бўлган ҳудудларни бозор шароитларига мослаштириш имкониятларининг фарқи ва бозор рақобати механизмини киритиш ҳамда давлатнинг тартибга солиш ролининг заифлашиши эди.

Минтақавий такрор ишлаб чиқариш нуктаи назаридан, турли даражадаги ҳудудлар ўртасидаги асосий фарқ шундаки, ҳар бир минтақа ҳудудий нисбатларнинг ўзига хос агрегатлари билан тавсифланади. Натижада ҳудудлар жон бошига ялпи ички маҳсулот ишлаб чиқариш ва аҳоли жон бошига тўғри келадиган даромадлар бўйича сезиларли даражада фарқланади. Ҳар бир ҳудуд бутун мамлакатнинг стратегик манфаатларини ҳисобга олган ҳолда ягона иқтисодий комплекснинг бир қисми сифатида ривожланади. Минтақавий сиёсатнинг самарасизлиги фонида иқтисодиётнинг номутаносиблиги, ишлаб чиқаришнинг хомашёга йўналтирилганлиги кучайиши, ялпи ички маҳсулотдаги тайёр маҳсулотнинг

солиштирма салмоғининг пастлиги, саноат инфратузилмаси етарли даражада ривожланмаганлиги кузатилди.

Кўпгина корхоналарда маҳсулот ишлаб чиқариш эскирган технологиялардан фойдаланган ҳолда амалга оширилди, бу эса маҳсулотнинг юқори таннархига ва рақобатбардошлигига, тўловларнинг тўланмаслигига, ишлаб чиқаришнинг қисқаришига, ишсизликни ошишига олиб келди. Ушбу ҳодиса саноат ишлаб чиқариши ва ноишлаб чиқариш соҳасининг ҳудудий носимметриклигининг кучайиши фонида кўплаб депрессияга учраган минтақалар ва маъмурий-ҳудудий тузилмаларда алоҳида тарқалди [1].

Номутаносиб ривожланишнинг бундай тавсифи номутаносибликнинг бирламчи сабаблари табиий ресурс салоҳиятининг нотекислиги билан бир қаторда иқтисодиётнинг мураккаб тузилмасининг бугунги кун эҳтиёжларига мос келмаслиги ва ҳудудий ривожланиш муаммоларини ҳал этишда минтақавий сиёсатнинг самарасизлиги деган хулосага келиш имконини беради. Умуман олганда, ҳудудларнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланишидаги номутаносибликлар турли сабабларга кўра юзага келади. Ушбу содир бўлишни объектив (табиий келиб чиқиши) ва субъектив (сунъий келиб чиқиши) сабабларга ажратиш мумкин.

Тадқиқот методологияси. Мазкур мақолада манбаларни таҳлил қилишда аналитик ва синтетик усуллардан фойдаланилган. Турли тадқиқотчиларнинг қарашлари тизимли ва умумлаштириш услублари воситасида ўрганилиб соҳага оид муаммолар аниқланган. Шунингдек, шахсий кузатиш ва мантикий фикрлаш усуллари ёрдамида бир нечта илмий таклиф ва амалий тавсиялар ишлаб чиқилган.

Таҳлил ва натижалар. Бунда табиий-иқлим шароити, табиий ресурсларнинг таркиби ва миқёси, ҳудуд жойлашуви, ҳудудий иқтисодиётнинг репродуктив таркиби, аҳоли даражаси ва таркиби, динамикаси, макродаражадаги ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий жараёнлар, ишлаб чиқариш ва ижтимоий инфратузилма ҳолати, урбанизация даражаси ва бошқалар объектив ҳисобланади. Ижтимоий мақсадларга зид бўлган нотўғри сиёсий ва иқтисодий қарорлар натижасида пайдо бўлган сунъий қарорлар қаторига айрим ҳудудларга нисбатан устунлик яратувчи ёки камситувчи давлат сиёсати, минтақавий иқтисодий ислохотларни амалга оширишдаги бўшлиқ (вақт, макон). даражаси, тартибга солинмаган ҳукукий асослар, амалдаги қонунчилиқни амалга ошириш механизмининг самарасизлиги, марказ томонидан алоҳида ҳудудларга берилган асоссиз имтиёз ва имтиёзлар киради.

Шунингдек, иқтисодий номутаносибликлар жамиятда амалга оширилаётган ижтимоий-иқтисодий сиёсатнинг натижаси, табиий офатлар, ҳосилнинг нобуд бўлиши, маълум ресурсларнинг етишмаслиги туфайли пайдо бўлиши ва бошқалар бўлиши мумкин. Бундан объектларни таққослаш ва ўлчаш зарурати ҳамда номутаносибликни вақт омили нуктаи назаридан тадқиқ қилиш имконияти тўғрисида хулоса қилишга имконият қилади. Бошқача қилиб айтганда, таққосланадиган объектларнинг тегишли параметрларининг маълум бир вақтнинг ўзида номувофиқлигини ҳисобга олиш керак.

Бу борада, Л.В.Эйхлер ва Н.Г.Гавриленколар ҳудудий номутаносибликларнинг пайдо бўлишига сабаб бўлган табиий, саноат, институционал, халқаро, ижтимоий омиллар гуруҳларини таклиф қиладилар [2]. Бошқа тадқиқотчилар эса ҳудудий ривожланиш номутаносиблиги сабабларининг юқоридаги таснифларини тўлдирадилар. Худди шу каби биз ҳам кенгайтирилган шаклда ҳудудлар ривожланишидаги номутаносиблик сабабларини тавсифлаймиз:

1. Турли ҳудудларнинг табиий ресурс салоҳиятининг фарқи, ҳудуднинг ресурслар билан таъминланиши. Муҳим табиий ресурсларга эга бўлган ҳудудлар бошқа ҳудудларга нисбатан олдиндан устунликка эга, чунки бу ресурслардан тўғри бошқарилса, самарали фойдаланиш мумкин. Ҳудудий табақаланишнинг асосий сабабларидан бири стратегик табиий хом ашё конларининг нотекис тақсимланиши бўлиб, унга тоғ-кон ва қайта ишлаш саноати корхоналари боғланган. Шунингдек, бу эрда турли хил моддий-техник база, турли хил меҳнат ресурслари, ер ресурсларининг мавжудлиги, молиявий ресурсларнинг ҳажми ва таркиби, турли хил ахборот ресурслари қўшилиши керак.

2. Илгари ишлаб чиқарувчи кучларни жойлаштириш сиёсатининг номукамаллиги, мавжуд ресурслардан тўлиқ фойдаланилмай, аксинча, маълум бир ҳудудда кам бўлган ресурслар асосида ҳўжалик фаолиятини олиб боришга уринишлар бўлди. Бундай сиёсат бугунги кун эҳтиёжларини қондиришдан тўхтади. Хусусан, ҳудудларнинг инсон тараққиёти даражаси бўйича ҳаддан ташқари юқори табақаланиши иқтисодий ривожланиш ва иқтисодиётнинг ихтисослашувидаги объектив мавжуд фарқлар, ҳудудий бошқарувнинг турли сифати ва бозор шароитларига мослашишнинг турли даражалари, узоқ вақт давомида қаттиқ молиявий марказлаштиришни сақлаб қолиш сабаблари таъсирининг натижасидир.

3. Ўзбекистон Республикасининг аксарият ҳудудлари таркибий деформациялар билан ажралиб туради, бунинг натижасида Республика иқтисодиётининг хом-ашё, ресурс ва энергия талаб қилувчи табиати кучайди, бу табиий ресурс салоҳиятининг йўқ қилинишига ҳамда мамлакатдаги экологик вазиятнинг ёмонлашишига олиб келади. Минерал ресурсларнинг ўзлаштирилиши саноат иқтисодиётининг эҳтиёжларини қондирди, аммо бундай ривожланишнинг салбий томони атроф-муҳитнинг ҳаддан ташқари ифлосланиши, бир қатор экологик муаммолар ва биринчи навбатда саноати ривожланган ҳудудларда табиий ва рекреацион салоҳиятнинг йўқ қилиниши билан амалга оширилган.

Ҳудудий номутаносибликлар асосан Ўзбекистон Республикаси иқтисодиётидаги таркибий номутаносибликларнинг натижаси бўлиб, улар иқтисодий салоҳиятдан фойдаланиш ва минтақаларнинг ривожланишида намоён бўлади. Номутаносибликлар иқтисодиёт тармоқларини ривожлантиришда мутаносиблик бузилганидан далолат беради. Шу билан бирга, айрим иқтисодий жараёнларнинг ривожланиши маълум бир ҳудуддаги мутаносибликнинг бузилиши натижасида бошқасининг жадал ривожланиши ҳисобига содир бўлди.

4. Ҳудудда тадбиркорликнинг ривожланиш даражаси (тадбиркорлик қобилиятларининг кескин массаси, тадбиркорлик эҳтиёжлари учун бозор инфратузилмасининг ривожланиши) экологик муносабатлар ва хом ашё билан таъминланганликка асосланган бўлиб, бунда улар ўртасидаги талаб ва таклиф муносабатлари мувозанатини йўлга қўйиш лозим.

5. Ҳудудлар номутаносибликларининг пайдо бўлиши ва ўсиши билан боғлиқ муаммолар ҳудудий иқтисодиётнинг таркибий ўзгаришлар суръатларига ҳудудларни бир-биридан фарқ қиладиган тарихий, табиий, маданий, демографик омиллар билан белгиланадиган минтақавий ривожланишнинг ўзига хос хусусиятлари, ҳудудларнинг тармоққа мансублиги билан боғлиқ бўлган, уларнинг ривожланиши, ўзига хослиги ва молиявий имкониятларига таъсир этувчи ижтимоий-иқтисодий ривожланиш хусусиятлари таъсир қилади. Берилган ушбу фикр-мулоҳазалар ҳудудларни бир-биридан фарқ қиладиган омилларнинг табиий шароитини кўрсатади, бу номутаносибликларнинг объективлиги фактини тасдиқлаш учун муҳимдир.

Олиб борилган тадқиқотлар ривожланган ва ривожланмаган ҳудудлар ўртасидаги ўзаро таъсир жараёнида тақсимловчи қайта тақсимлаш муносабатлари тизими сифатида ҳудуднинг фазовий иқтисодий ривожланишининг нотекислигини ўз-ўзидан такрорлаш механизмини очиб берди. Ушбу механизмнинг ишлаш тамойиллари иккита жараённинг параллеллиги билан боғлиқлиги аниқланди. Жумладан:

1) иқтисодий натижаларни қайта тақсимлашни тегишли ҳудудларнинг иқтисодий ривожланиш даражаларига мутаносиб равишда тақсимлаш;

2) ҳар хил турдаги ва сифатдаги ишлаб чиқариш омилларини янада ривожланган ҳудудлар фойдасига тақсимлаш-қайта тақсимлаш, шу жумладан мулкдорларни унчалик самарали бўлмаганидан самаралироқларига ўзгартириш. Минтақанинг фазовий иқтисодий ривожланишининг номутаносиблиги муаммосининг моҳияти, бир томондан, ривожланган ва ривожланмаган ҳудудларнинг ўзаро таъсирини, бошқа томондан, иқтисодий нуқталарнинг қарама-қарши (икки томонлама) таъсирини акс эттиради. Содир бўлаётган жараёнлар бўйича ўсиш, доимий ўз-ўзини кўпайтириш механизмнинг мавжудлиги эса номутаносиблик ҳодиса сифатида қайд этилади. Ушбу позициянинг назарий кучи шундаки, номутаносибликнинг минтақавий жиҳати тармоқлар ва ҳудудларнинг нотекис иқтисодий ривожланишининг

умумий қонунига асосланади. Натижада ижтимоий-иқтисодий ривожланишнинг ички қарама-қаршиликлари ҳам, ижтимоий-иқтисодий оқибатларнинг хилма-хиллиги ҳам аниқланади.

6. Худудларни ривожлантиришнинг долзарб муаммоларини ҳал қилишда давлат ҳудудий сиёсатининг паст самарадорлиги, бу эса минтақавий номутаносибликка олиб келади. Худудларнинг иқтисодий ўсишини барқарорлаштириш ва таъминлашнинг умумий масалаларига давлатнинг ҳудудий сиёсатини жамлаш ва ўтқир муаммоларни ҳал қилиш номутаносибликка таъсир қилишнинг яхлит механизмини шакллантиришга ёрдам бермайди. Айрим худудларнинг ҳудудий сиёсати ҳам минтақанинг рақобатбардошлигини ошириш ва ресурслардан фойдаланишни оптималлаштиришнинг умумий масалаларини ҳал қилишга қаратилган бўлиши лозим.

Ҳозирги вақтда ҳокимиятни марказсизлаштириш даврида мулк, ресурс ва бошқарув ваколатларининг муҳим қисми жамоаларга ўтди. Маҳаллий ривожланишни бошқариш ва худуднинг ресурс таркибий қисми маркетингининг муваффақияти кўп жиҳатдан алоҳида жамоаларнинг ривожланиш кўрсаткичларини барқарорлаштиришга, жамоа иқтисодиётининг ўсишига ва аҳоли фаровонлигини оширишга, инвестицияларни кучайтиришга боғлиқ.

7. Жаҳон иқтисодиёти ривожланишининг замонавий тенденциялари таъсирида худудларнинг ижтимоий-иқтисодий соҳалари таркибидаги ўзгаришлар, ялпи ҳудудий маҳсулотда хизмат кўрсатиш соҳаси улушининг ортиши, ахборот жамиятининг яратилиши, хизмат кўрсатиш иқтисодиётининг ривожланиши худудларда ресурс базасини анъанавий тарзда тақсимланишига таъсир кўрсатмоқда. Иқтисодиётнинг ушбу соҳаларининг ривожланиши туфайли худудларда ЯХМ кўрсаткичларини ошириш имкониятлари кўпроқ бўлиб, бу алоҳида кўрсаткичлар бўйича худуд ривожланишининг номутаносиблигига таъсир қилади. Номутаносибликни тартибга солиш воситаларини ишлаб чиқиш учун иқтисодиётнинг бундай соҳаларини ажратиб кўрсатиш керак. Бу борада фикримизча, ҳудудий ривожланишнинг номутаносиблигининг кучайиш сабабларини ажратиб кўрсатишимиз мумкин:

1) минтақавий иқтисодиётнинг таркибий номутаносиблиги, шу жумладан турли хил иқтисодий тузилмаларга эга бўлган худудларнинг бозор рақобати шароитида ишлашга мослашувининг турли даражалари, худудлар иқтисодиётида учинчи ва тўртинчи технологик тизимларнинг ишлаб чиқариш етакчилари ҳукмронлиги асосида товарларнинг хом ашё гуруҳлари учун ташқи муҳитнинг тебранишига, ички бозорда мамлакатимизда ишлаб чиқарилган маҳсулотларга талаб структурасининг деформацияланганлигига, ишлаб чиқариш, йўл-транспорт, алоқа ва ижтимоий инфратузилма ривожланишининг заиф даражасига боғлиқ бўлиб, бу жараёни мураккаблаштиради.

2) ишлаб чиқариш фаоллигининг пасайиши ва ҳудудий ишлаб чиқаришнинг ташқи бозорларга устунлик қилиши натижасида худудлар ўртасидаги кооперация муносабатларининг бузилиши ва ягона иқтисодий маконнинг беқарорлашишига олиб келади. Ўзбекистон Республикаси вилоятлари иқтисодиёти қуйидаги тенденциялар билан тавсифланади:

- етакчи минтақалар иқтисодиётининг экспортга йўналтирилганлигини кучайтириш;
- ички бозордаги иқтисодий алоқаларнинг интенсивлиги анъанавий равишда пастлигича қолмоқда;
- аҳолининг тўлов қобилияти даражасининг пасайиши ва инновацион маҳсулотларга (биринчи навбатда, ишлаб чиқариш воситалари бозорида) инвестицион талабнинг етарли эмаслиги натижасида ички ялпи талаб камаяди;
- саноат ривожланган шаҳарларда, молия ва савдо марказларида, транспорт ва транзит узелларида, монофункционал аҳоли пунктларида иқтисодий ўсиш марказлари шаклланишда давом этмоқда (гарчи кичик шаҳарларда иқтисодий фаолият бир ёки иккита шаҳар ташкил этувчи корхоналар иши билан боғлиқ бўлса ҳам);

3) ҳудудий иқтисодий ривожланишни тартибга солиш ва рағбатлантиришда давлатнинг ролини заифлаштириш, шу жумладан: иқтисодиётни бошқаришнинг тармоқ тамойилини сақлаш, асосан ҳудудий маҳаллийлаштириш даражаси юқори бўлган базавий тармоқларни

давлат томонидан қўллаб-қувватлаш, бюджет механизмининг номукамаллиги; тартибга солиш, ҳудудларнинг иқтисодий ривожланишига давлат таъсири механизмларини тизимли қўллагаслик ҳудуддаги ижтимоий-иқтисодий жараёнларни мониторинг қилиш, таҳлил қилиш, прогнозлаш учун ҳолис ва ишончли статистик базанинг етишмаслигини келтириб чиқаради.

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, номутаносибликнинг ишлаб чиқарувчи кучлар тақсимотининг ўзгаришига ижобий таъсирини кўрсатиб иқтисодий макон эволюциясининг замонавий босқичи учун бир хил бўлмасдан, балки унга қутбланган ривожланиш характерлидир. Гетерогенлик, биринчи навбатда, умумий иқтисодий ривожланиш даражаси (иқтисодий фаоллик) ва ҳаёт даражаси (сифати) бўлган минтақалар ўртасидаги фарқлар ўлчови сифатида тушунилади. Ҳудудларнинг рақобатдош устунликларининг ўзгариши табақаланишни кучайтириши мумкин, лекин шу билан бирга, ҳудудларнинг ижтимоий-иқтисодий ҳолатини яқинлаштириш бўйича фаол давлат сиёсатини олиб бориш учун молиявий имкониятлар ҳам ортади [3].

Хулоса ва таклифлар. Шу нуқтаи назардан олганда, Европа Иттифоқи тажрибаси тадқиқот учун фойдалидир, бу ерда турли кўрсаткичлар ва иқтисодий потенциал кўрсаткичлари номутаносиблик билан бошқа муносабатларни кўрсатади, бу эса номутаносиблик кўрсаткичларини тартибга солиш чораларидаги фарқларга олиб келади. “Европа Иттифоқининг турли мамлакатларида ҳудудий ривожланиш муаммоси турлича қабул қилинишини ҳисобга олсак, бир хил кўрсаткичларни Европа Иттифоқининг айрим давлатлари мисолида ижобий кўрсаткичлар, бошқаларида эса салбий кўрсаткичлар сифатида кўриш мумкин [4]. Хусусан, Скандинавия мамлакатларида туманларнинг чеккалиги ва аҳоли зичлиги пастлиги ноқулай омил сифатида қаралса, бошқа мамлакатларда бу хусусиятлар маълум бир ҳудуднинг афзаллиги сифатида қаралади, учинчи мамлакатларда бу кўрсаткич. фақат ҳудуднинг ўзига хос хусусияти сифатида кўриб чиқилади. Буюк Британияда кўпчилик мамлакатларда ҳудуднинг ривожланишига мос келадиган омил сифатида қараладиган аҳолининг юқори зичлиги кўрсаткичи ҳудуднинг урбанизация даражасини тавсифловчи салбий омил ҳисобланади [5].

Шу сабабли, номутаносибликнинг салбий ва таҳдидли хусусиятларининг комбинацияси ва улар ўз ичига олган ўзгаришлар потенциали номутаносибликни тартибга солиш зарурлигини яна бир бор тасдиқлайди. Давлат ҳудудий ривожланишнинг номутаносиблигини тартибга солувчи етакчи институт ҳисобланади. “Давлат ривожланишининг ҳар бир босқичида унинг сиёсати энг истикболли йўналишларни рағбатлантириш ва иқтисодий ва ижтимоий тенгсизликни тартибга солишнинг самарали механизмини жорий этиш ўртасидаги мутаносибликни таъминлаши керак [6]”. Бундай сиёсат жамиятнинг интеграциялашувига ёрдам беради, минтақавий тафовутлар чегарасини кесиб ўтишнинг олдини олишга имкон беради.

Тадқиқотлар шундан далолат берадики, сўнгги йилларда Ўзбекистон Республикаси ҳудудларида номутаносиблик кучаймоқда. Шунинг учун биз ушбу жараёндан келиб чиқадиган хавфларни ошириш ҳақида гапиришимиз мумкин. Ўзбекистон Республикаси ҳудудларининг ижтимоий-иқтисодий ривожланишининг тартибга солишнинг мураккаблиги ва назоратсиз номутаносиблиги мамлакатнинг иқтисодий бирлигига қуйидаги таҳдидларнинг кучайишига олиб келади:

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Регион в условиях роста открытости национальной экономики: монография / Н. Г. Чумаченко, Л. Г. Червова, Л. М. Кузьменко и др. Донецк: Ин-т экономики промышленности, 2010. 349 с.
2. Эйхлер Л. В., Гавриленко Н. Г. Диагностика экономического состояния предприятий...: монография. Омск : изд-во СибАДИ, 2007. 108 с.
3. Регион в условиях роста открытости национальной экономики: монография / Н. Г. Чумаченко, Л. Г. Червова, Л. М. Кузьменко и др. Донецк: Ин-т экономики промышленности, 2010. 349 с.
4. Tsinallevska I.A., Naumenko Zh. G. Implementation of European experience of assessment and reduction of regional development disproportionality. Economic innovations. 2018. Volume 20, Issue 3 (68). С. 206–216.
5. Banerjee, B., and Jesenko, M. (2015). Economic Growth and Regional Disparities in Slovenia. Regional Studies, Vol. 49, No 10, 1722–1745.

6. Camagni, R., and Capello, R. (2013). Regional Competitiveness and Territorial Capital: A Conceptual Approach and Empirical Evidence from the European Union, Regional Studies, vol. 47 (9), October, 1383–1402.

УЎК: 385:656.13

ЙЎЛ-ТРАНСПОРТ МАЖМУАСИ РИВОЖЛАНИШ ҲОЛАТИ ТАҲЛИЛИ ВА УНИНГ ИҚТИСОДИЙ ЎСИШДАГИ ЎРНИНИ БАҲОЛАШ

М.Н.Равшанов, доц., Ташкент давлат транспорт университети, Ташкент

З.Ю.Юсуфхонов, катта ўқитувчи, Ташкент давлат транспорт университети, Ташкент

Д.Е.Тажиббаев, ўқитувчи, Ташкент давлат транспорт университети, Ташкент

З.Б.Камолиддинов, ўқитувчи, Ташкент давлат транспорт университети, Ташкент

Аннотация. *Ushbu maqolada yo'l-transport majmuasining transport qo'shilgan qiymatiga (ТҚҚ) ta'sirini statistik usullardan foydalanib baholangan. ТҚҚ миқдорида асосий таъсир этувчи - транспорт ривожланишига киритилган инвестициялар, умумий транспорт йўллари майдони, транспортда асосий фондлар ва иш хақи жамғармаси кўрсаткичларнинг боғланиш трендлари таҳлил қилинган. Iqtisodiyotning transport salohiyatidan samarali foydalanish bo'yicha ham ilmiy tavsiyalar ishlab chiqildi.*

Калитли сўзлар: *йўл-транспорт мажмуаси, транспорт қўшилган қиймати, транспорт тизими, инвестициялар, корреляцион-регрессион таҳлил.*

Аннотация. *В данной статье влияние автотранспортного комплекса на добавленную стоимость транспорта (ДСТ) оценивается с помощью статистических методов. Основное влияние на величину ДСТ - инвестиции в развитие транспорта, площадь общих транспортных дорог, основные средства на транспорте и фонд заработной платы - показатели тенденций связи. Также разработаны научные рекомендации по эффективному использованию транспортного потенциала экономики.*

Ключевые слова: *автомобильно-транспортный комплекс, добавленная стоимость транспорта, транспортная система, инвестиции, корреляционно-регрессионный анализ.*

Abstract. *In this article, the impact of the road transport complex on the added value of transport (AVT) is evaluated using statistical methods. The main influence on the amount of AVT - the investment in transport development, the area of total transport roads, the main funds in transport and the wage fund indicators of connection trends were analyzed. Scientific recommendations on the effective use of the transport potential of the economy were also developed.*

Key word: *road transport complex, added value of transport, transport system, investments, correlation-regression analysis.*

Йўл транспорт мажмуаси муҳим инфратузилмавий тармоқ ҳисобланиб, унинг ривожланиши жамият тараққиётини юксалтириш, аҳоли турмуш даражасини ошириш билан бирга мамлакат иқтисодиёти барқарорлигини таъминлашда муҳим омил бўлиб хизмат қилади.

Миллий иқтисодиёт ўсишининг замонавий тенденцияларига кўра: биринчидан ялпи ички маҳсулот (ЯИМ) таркибида хизматлар барқарор ўсиб бормоқда ва бу ўсиш кейинги ўн йилликда умумжаҳон миқёси даражасига етиши мумкин; иккинчидан хизматлар кўрсатишнинг умумий ҳажмида транспорт хизматларининг юқори улуши сақланиб қолмоқда; учинчидан транспорт хизматлари ҳажмининг ошиши бошқа ижтимоий хизматлар кўрсатиш соҳаларининг ҳам жадал ўсиб боришини таъминлайди.

Транспортда қўшилган қиймат (ТҚҚ) мантикий шаклланиш босқичларига кўра, транспорт ривожланишига киритилган инвестициялар, умумий транспорт йўллари майдони, транспортда асосий фондлар ва иш хақи жамғармаси транспорт хизматлари кўрсатишда яратиладиган ТҚҚ миқдорида асосий таъсир этувчи кўрсаткичлар ҳисобланади, демак уларни ТҚҚ билан боғлиқликлари ҳам аҳамиятли бўлади.

Транспорт қўшилган қиймат тизими иш фаолияти натижаларининг ўзгариши

Йиллар	Транспорт қўшилган қиймати млрд. сўм	Транспорт ривожланишига киритилган инвестициялар (млрд сўм)	Умумий транспорт йўллари минг га.	Асосий фондлар (млрд сўм)	Иш хақи жамғармаси (минг киши)
	Y	x1	x2	x3	x4
2002	444,56	120,01	128552,06	644,1	38,60
2003	715,92	315,4	153983,18	1039,7	54,97
2004	968,6	449,5	174550,34	1170,6	65,49
2005	1311,17	524,5	212835,48	1427,6	92,06
2006	1750	636,2	267855,24	1589,7	115,85
2007	2277,08	920,1	355821,51	1943,7	130,02
2008	3364,5	1758,1	459088,84	2129,1	233,29
2009	4091,4	3470,1	536875,44	2288,7	274,24
2010	5210,5	3529,6	951093,77	3714,6	309,64
2011	6708,7	2851	1252425,31	5244,5	824,8
2012	8578,7	3385,1	1976670,29	6545,9	1113,3
2013	11105,2	4351,8	2261594,04	7774	1032
2014	12808,7	4196,4	2824116,34	8430,1	1220,6
2015	14385,4	3736,5	3389456,42	10737,44	1306,9
2016	15533,6	5 785,0	3913652,89	12304,36	1365,2
2017	18136,9	6 369,0	5136357,35	13871,28	1738,1
2018	21967,4	8 487,5	6546535,02	15438,2	2321,9
2019	27528	14 047,7	7690211,34	17005,12	3183,5
2020	28822,8	14 132,7	8760183,23	18572,04	2889,1
2021	36969,6	16013,1	9057368,21	20138,96	4124,5

Манба: Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида муаллифлар томонидан тузилган

Мамлакат иқтисодиётида транспортнинг ўрнини баҳолаш имконини берувчи кўрсаткичлардан яна бири транспорт ялпи қўшилган қиймат кўрсаткичидир. Бу кўрсаткич дунё амалиётида юк айланмасининг ЯИМга нисбати кўринишида аниқланиб, унинг камайиб бориш аъъанасига эга бўлиши иқтисодиёт учун ижобий ҳолат саналади. Алоҳида таъкидлаш керакки, Ўзбекистон миллий иқтисодиётининг транспорт ялпи қўшилган қиймат сўнгги йигирма йилликда ижобий ўсиш тенденциясига эга (1-жадвал).

2021 йилга келиб, Республикамиз бўйича транспорт ялпи қўшилган қиймати 36969,6 млрд сўмни ташкил этиб, 2002 йилга нисбатан 83,2 фоизга ўсган.

Мазкур тадқиқот вазифаларидан келиб чиққан ҳолда, транспорт тизими иши кўрсаткичларининг ялпи қўшилган қийматга таъсири даражаси кўриб чиқилди. Мантиқий-назарий жиҳатдан ушбу кўрсаткичларнинг ўзаро алоқадорлигига ҳеч қандай шубҳа йўқ.

Статистика назариясидан маълумки, тасодифий миқдорлар орасидаги боғланишни ўрганиш учун корреляцион-регрессион таҳлил усулидан фойдаланилади. Мазкур тадқиқотда ТҚҚ ва транспорт тизими иши кўрсаткичларининг боғлиқлик даражасини аниқлаш учун ушбу усул қўлланилди.

ТҚҚ (Y) - натижавий белги, транспорт ривожланишига киритилган инвестициялар (x1), умумий транспорт йўллари майдони (x2), транспортда асосий фондлар (x3) ва иш хақи жамғармаси (x4) - омил белгилари деб оlinиб, улар ўртасидаги боғланишни ифодаловчи регрессиянинг чизиқли тенгламаси қуйидагича аниқланади:

$$Y = m_1x_1 + m_2x_2 + m_3x_3 + \dots + m_nx_n + b$$

бу ерда: b-озод ҳад; m1,m2,...,mn-регрессия тенгламасининг коэффициентлари.

1- жадвал маълумотларидан фойдаланиб корреляцион таҳлилни 2002-2022-йиллар оралиғида таққослама баҳолардаги ТҚҚ ва транспорт тизими иши кўрсаткичлари устида олиб борилди. Microsoft Office Excel стандарт дастуридан фойдаланган ҳолда қуйидаги регрессия тенгламаси оlinди:

Коррелляцион таҳлил натижалари

	Y	x ₁	x ₂	x ₃	x ₄
Y	1				
x ₁	0,973	1			
x ₂	0,989	0,969	1		
x ₃	0,985	0,938	0,985	1	
x ₄	0,992	0,973	0,980	0,968	1

2-жадвалда умумий транспорт ТҚҚ ва транспорт ривожланишига киритилган инвестициялар, транспортда асосий фондлар ва иш хақи жамғармаларига жуда кучли даражада боғланганлиги маълум бўлди.

$$Y = -207,22 + 0,398x_1 - 0,0002x_2 + 0,71x_3 + 4,075x_4$$

$$r^2 = 0,995$$

Регрессия тенгламаси натижалари

Кўрсаткичлар	Y	x ₁	x ₂	x ₃	x ₄	b
Регрессия тенгламаси коэффиценти, m		0,3980	-0,0002	0,710	4,075	-207,22
Коэффициентларнинг стандарт хатоликлари	791,393	0,1966	0,0005	0,1869	0,9124	423,102
Детерминация коэффиценти, r ²	0,995					
Фишер мезони, F	877,84					
Озод кўрсаткич, df	19					

3-жадвал маълумотларига асосан регрессия тенгламасининг аҳамиятлилиги текширилди:

1. Детерминация коэффиценти $r^2 = 0,995$ – ТҚҚ мутлақ қиймати ўзгаришининг транспорт ривожланишига киритилган инвестициялар, умумий транспорт йўллари майдони, транспортда асосий фондлар ва иш хақи жамғармаси вариациясига боғлиқлиги 99,0 фоизни ташкил этар экан.

2. $F_{\text{хис}} = 877,84$ учун F – Фишер мезонини ҳисоблаш. F – Фишер тақсимоли икки озод кўрсаткич: $k_1 = 20 - 4 - 1 = 15$ ва $k_2 = 4$ лардан иборат бўлиб, $P = 0,05$ даражали қийматда $F_{\text{жадв}} = 5,84$, яъни $F_{\text{хис}}(877,84) > F_{\text{жадв}}(5,84)$. $r = 0,997$ боғланиш аҳамиятли экан.

3. Стьюдент мезонига асосан текшириш. Регрессия чизиқли тенгламасининг ишончли эканлигини текшириш учун ҳар бир параметрга мос келувчи t мезонлари ҳисобланди. $tx_1 = 0,3980/0,1966 = 2,0246$; $tx_2 = -0,0002/0,0005 = -0,3431$; $tx_3 = 0,710/0,1869 = 3,7984$; $tx_4 = 4,075/0,9124 = 4,4665$; $tb = -207,22/423,102 = -0,4898$. Стьюдент тақсимотининг жадвалига кўра озод кўрсаткичнинг сони $df = 19$ ва $P = 0,05$ даражали қийматда бўлганда $t_{\text{жадв}} = 2,2281$, яъни $t(x_1, x_2, x_3, x_4, b) > t_{\text{жадв}}$. t мезоннинг барча қийматлари жадвалдаги қийматдан катта бўлганлиги регрессия тенгламасининг параметрлари 0,995 эҳтимол билан ишончлидир.

Демак, детерминация коэффицентининг 0,995 га тенглигини инобатга олиб, кўп омилли регрессион таҳлил натижаларига кўра, ЯҚҚ билан учта кўрсаткичлар – x_1 , x_3 ва x_4 ларнинг боғлиқлик даражаси жуда кучли эканлигидан далолат беради. Хусусан, бу омиллар омиллар 1 фоизга ошганда натижавий омил Y мос равишда **0,398**, **0,71** ва **4,075** фоизга ошиши, x_2 (умумий транспорт йўллари майдони) 1 фоизга ошганда эса Y 0,0002 фоизга камайишини кўрсатди.

Фикримизча, йўл – транспорт мажмуасининг хизматлар кўрсатиш ҳажмининг ижобий суръатларда ўсиб боришига қарамай, унинг миллий иқтисодиёт ўсишига мос равишда ривожланишига қуйидагилар тўсқинлик қилмоқда:

- йўл тармоқлари ва бошқа инфратузилма иншоотлари билан таъминланганлик даражасининг нисбатан пастлиги;

- ташиш сифати, тезлиги, ишончлилиги ва хавфсизлигининг талаб даражасида эмаслиги;

- транспорт хизматлари кўрсатиш баҳосининг юқорилиги;

- атроф-муҳитга зарарли таъсирни камайтиришнинг мушкуллиги;

- мавжуд транспорт паркини замонавий транспорт воситалари билан тўлдириш даражаси суствлиги;

- юк ва йўловчи ташиш ҳажмларининг ҳудудлар кесимида аҳоли ва ишлаб чиқариш объектлари зичлигига нисбатан тақсимланишидаги номуносивлик;

- хуудлар миқёсида транспорт хизматлари сифати даражаси ва баҳоси ўртасидаги тафовутларнинг талаб даражасида эмаслиги.

Олиб борилган изланишлар натижасида мамлакатимиз автомобиль транспорти тизими ҳаракатдаги воситаларининг эскириш даражаси юқорилиги ва номутаносиб парк тузилмаси оқибатида иқтисодиёт тармоқлари маҳсулотлари таннархидаги транспорт улушининг йилдан-йилга ошиб бораётганлиги аниқланди. Бу муаммоларни ҳал этиш учун тармоқнинг инвестиция жозибдорлигини ошириш, уни давлат томонидан солиқ ва бошқа тўловлар бўйича имтиёзлар, ҳаракатдаги воситаларни импорт қилишдаги енгилликларни бериш, малакали кадрлар билан таъминлашни қўллаб-қувватлаш чораларини кўриш лозим.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Каримов И.А. Бош мақсадимиз – кенг қўламли ислохотлар ва модернизация йўлини қатъият билан давом эттириш. – Т.: // Халқ сўзи, 2013 йил 22 январь.
2. Ефимов В.Б. От экстенсивного к интеллектуальному //РЖД-Партнер. №13-14 (185-186). 2010г. С.35-38.
3. Оптимизация транспортных расходов – важный фактор устойчивого развития экономики: проблемы и решения. Аналитический доклад Центра экономических исследований. –Т., № 09/2013, 49 с.

УДК 338.246

СОСТОЯНИЕ И ОСОБЕННОСТИ ВЕРТИКАЛЬНОГО РОСТА РЕГИОНОВ КАШКАДАРЬСКОЙ ОБЛАСТИ

М.Рахимова, докторант, Қаршинский инженерно-экономический институт, Қарши

Annotatsiya. Maqolada shaharlar rivojlanishining asosiy ko'rsatkichlaridan hisoblangan uy-joylar qurilishi holati Qashqadaryo viloyati misolida tahlil qilingan. Tahlilda uy-joylar yakka tartibdagi va ko'p qavatliga ajratilib, hududlarning bo'yiga o'sish jarayonlari vertikal o'sish indeksi asosida baholangan. Natijalarga ko'ra, viloyatning o'nta hududida vertikal o'sish indeksi viloyat bo'yicha o'rtacha qiymatdan past bo'lib, bu holat ko'p kvartirali uy-joylar qurish bo'yicha hududlararo tengsizlikning yuqori ekanini ko'rsatdi.

Kalit so'zlar: shaharlar kengayishi, aholi zichligi, uy-joy fondi, qurilish, ko'p qavatli uy, vertikal o'sish, infratuzilma xarajatlari.

Аннотация. В статье на примере Кашкадарьинской области анализируется состояние жилищного строительства, которое считается одним из основных показателей развития города. В анализе дома делятся на многоквартирные и многоэтажные, а процессы роста регионов оцениваются на основе индекса вертикального роста. По итогам индекс вертикального роста в десяти регионах области оказался ниже среднего значения по региону, что свидетельствовало о высоком межрегиональном неравенстве в строительстве многоквартирного жилья.

Ключевые слова: расширение городов, плотность населения, жилищный фонд, строительство, высотное строительство, вертикальный рост, затраты на инфраструктуру.

Abstract. In the article, the state of housing construction, which is considered one of the main indicators of urban development, is analyzed on the example of Kashkadarya region. In the analysis, houses are divided into single-family and multi-story houses, and growth processes of regions are evaluated based on the vertical growth index. According to the results, the vertical growth index in ten regions of the region was lower than the average value for the region, which indicated a high interregional inequality in the construction of multi-apartment housing.

Keywords: urban expansion, population density, housing stock, construction, high-rise building, vertical growth, infrastructure costs.

Введение. В плане Узбекистана на период до 2030 года особое внимание уделяется урбанизации как ключевой стратегии. Цель состоит в том, чтобы увеличить уровень урбанизации с 51 процента до 60 процентов. Это предполагает создание генеральных планов для всех населенных пунктов, поощрение вклада жителей и предпринимателей в разработку

планов районов и городов, а также придание приоритета строительству более высоких зданий, особенно в густонаселенных районах.

Расширение городов происходит тремя способами, каждый из которых связан с ростом населения. Первый сценарий предполагает рассредоточение населения и снижение плотности населения. Второй расширяет территорию города без изменения плотности. Третий, уникальный сценарий предусматривает рост городов вверх, а не вширь, что приводит к увеличению плотности населения при минимальных затратах на инфраструктуру.

Обзор литературы. Многие исследователи считают, что процесс урбанизации происходит как результат структурных изменений. В частности, анализируя взаимосвязь между развитием, структурными изменениями и урбанизацией, Х. Янг объясняет эволюцию распределения через повышение эффективности транзакций вследствие изменений в уровне урбанизации, политике или институциональных структурах, тем самым объясняя структурные изменения. Г. Майклс, Ф. Раух, С. Реддинг анализируют эволюцию населения в сельских и городских районах Соединенных Штатов Америки с 1880 по 2000 год. Они находят положительную корреляцию между начальной плотностью населения и последующим ростом плотности населения в этот период. Используя теорию и эмпирические данные, они приходят к выводу, что основной причиной роста городского населения является результат различий в начальной доле занятости в сельском хозяйстве относительно плотности населения и структурных изменений, смещающих занятость из сельского хозяйства.

Некоторые исследования предполагают, что урбанизация может происходить без структурных изменений. В частности, согласно Р. Джедвабу, быстрый рост урбанизации в Африке нельзя объяснить стандартными теориями структурных изменений. Эта ситуация связана с экспортом природных ресурсов, а не "зеленым" или "промышленным" революциями. Он объясняет с помощью кривой Энгеля, что ветры удачи в области ресурсов неравномерно расходуются на городские товары и услуги, что приводит к появлению "городов потребителей". Джедваб иллюстрирует эту теорию, используя новые данные за век и две стратегии идентификации (стратегию инструментальных переменных и подход с фиксированными эффектами) с использованием данных как по странам, так и внутри стран для Кот-д'Ивуара и Ганы. Исследование выявляет, что производство какао, природного ресурса в сельских районах, имеет сильное воздействие на городской рост и анализирует последствия урбанизации без структурных изменений для долгосрочного роста.

Методология. Используя индекс вертикального роста, исследование сравнивает интенсивность расширения городов с течением времени и определяет тенденции с течением времени в доминирующем компоненте роста [1]. Он определяется по следующей формуле:

$$VHG = \frac{(B^{k+})_{t+1}}{(B^{k-1-})_{t+1}} - \frac{(B^{k+})_t}{(B^{k-1-})_t} \quad (1)$$

где k и представляют собой количество домов с количеством этажей более и менее k , построенных за интервал времени x . $(B^{k+})_x (B^{k-1-})_x$

Анализ и результаты. В последние годы большое внимание уделяется обеспечению жильем населения Республики Узбекистан. В частности, за 2018-2022 годы общая площадь жилищного фонда по регионам увеличилась на 29,7 процента. Следует отметить, что данное значение роста оказалось в 2,2 раза больше, чем в предыдущие пять лет (2013-2017 гг.).

Общая площадь жилищного фонда Кашкадарьинской области в 2022 году составит 57 336,1 тыс. квадратных метров, что по сравнению с показателем 2017 года увеличилось на 13,8%. Высокие темпы роста наблюдались в Нишонском (27,3 процента), Яккабогском (21,5 процента), Гузорском (19,5 процента) и Китабском (16,9 процента) районах.

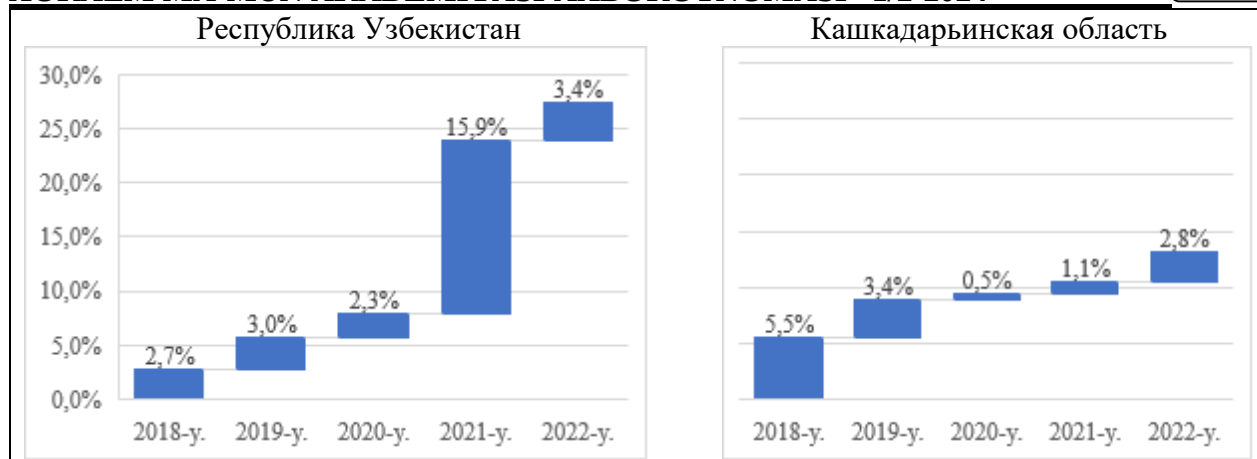

Рис. 1. Динамика изменения площади жилого фонда

Источник: Авторская разработка на основе данных Агентства по статистике

Таблица 1

Динамика изменения площади жилищного фонда в регионах Кашкадарьинской области, в процентах

Области	2018 год	2019 год	2020 год	2021 год	2022 год
Кашкадарьинская область	5,5%	3,4%	0,5%	1,1%	2,8%
Каршт г.	3,7%	6,5%	0,8%	1,7%	0,6%
Шахрисабз г.	-	1,6%	7,1%	0,8%	2,2%
Гузар	12,0%	3,9%	0,2%	1,0%	1,5%
Дехканабад	0,0%	0,3%	1,4%	2,0%	2,2%
Камаш	3,6%	0,8%	-1,0%	0,6%	1,3%
Карши р	3,6%	0,7%	-1,4%	0,1%	3,7%
Косон	10,5%	0,4%	0,3%	0,5%	0,8%
Китаб	9,4%	0,6%	3,6%	1,4%	1,1%
Миришкор	3,2%	0,0%	-1,4%	2,9%	0,3%
Муборак	6,8%	0,5%	-5,8%	1,8%	0,4%
Нишон	2,0%	24,9%	-0,5%	0,2%	0,2%
Касби	1,5%	0,3%	1,5%	1,9%	0,3%
Кокдала	-	-	-	-	-
Чирокчи	2,2%	4,1%	0,4%	1,0%	-41,3%
Шахрисабз	-35,8%	1,1%	0,3%	1,2%	1,0%
Яккабог	13,1%	6,7%	-0,4%	0,5%	0,6%

Источник: Авторская разработка на основе данных Агентства по статистике

Основная доля территории жилищного фонда приходится на Каршинский (9,4 процента), Китабский (8,2 процента), Яккабогский (8,1 процента), Гузорский районы (7,9 процента) и город Карши (8,3 процента) соответственно, этим районам принадлежит 41,9% жилищного фонда региона. Замыкают в этом рейтинге Мубаракский (2,7 процента) и Миришкорский (2,9 процента) районы.

Анализ показывает, что строительство и ввод жилья в регионах области в 2018-2019 годах проходили быстрыми темпами. Площадь жилищного фонда региона увеличилась на 5,5% в 2018 году и на 3,4% в 2019 году по сравнению с предыдущим годом. В частности, в 2018 году в Яккабогском районе этот показатель увеличился на 13,1%, в Гузорском районе на 12,0%, в Косонском районе на 10,5%, в Китабском районе на 9,4%, а в 2019 году в Нишанском районе он увеличился на 24%. , увеличилась на 6,7 процента в Яккабогском районе и на 6,5 процента в городе Карши.

В заключение отметим, что вертикальный рост регионов, особенно городов, имеет ряд преимуществ и может стать важным инструментом, помогающим создать благоприятные условия для жителей и оптимизировать землепользование. Однако существуют специфические аспекты и негативные последствия вертикального роста, такие как сокращение городских зеленых насаждений из-за увеличения объемов жилищного строительства, увеличение нагрузки на существующую инфраструктуру.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Замбон И., Колантони А., Сальвати Л. Горизонтальный и вертикальный рост: понимание скрытых закономерностей расширения городов в крупных мегаполисах //Наука об общей окружающей среде. - 2019. - Т.

654. - C. 778-785.

2. Shukhratovich M. S. Managing changes in the structure of employment in the regions of Uzbekistan //South Asian Journal of Marketing & Management Research. – 2021. –11(2). – P. 52-62.

3. Sivaev D. et al. The Time is Now. – 2022. P.26.

4. Jedwab R. Urbanization without structural transformation: Evidence from consumption cities in Africa // George Washington University.

5. Rahimova M.Sh. Tarkibiy o'zgarishlarni chuqurlashtirish orqali urbanizatsiya darajasini oshirish //Iqtisodiy tahlillar va prognozlar jurnal. – 2023. P.22(2).

УЎК 658.8:368

СУҒУРТА ХИЗМАТЛАР СОҲАСИДА МАРКЕТИНГ ИНСТРУМЕНТЛАРИНИ ҚЎЛЛАШ ИМКОНияТЛАРИ

О.Б.Рахимов, мустақил изланувчи, Урганч давлат университети, Урганч

Аннотация. Мақолада миллий суғурта хизматлари соҳасида маркетинг инструментларини қўллаш имкониятлари очиб берилган. Шунингдек, суғурта бозорида маркетингнинг тутган ўрни ва қўлланилиши атрофлича ёритиб берилган.

Калим сўзлар: Суғурта, молия, маркетинг, иқтисодиёт, иқтисодиётни ривожланиш, талаб, таклиф, химоя.

Аннотация. В статье раскрываются возможности использования инструментов маркетинга в сфере услуг национального страхования. Также подробно освещена роль и применение маркетинга на страховом рынке.

Ключевые слова: Страхование, финансы, маркетинг, экономика, экономическое развитие, спрос, предложение, защита.

Abstract. The article reveals the possibilities of using marketing instruments in the field of national insurance services. Also, the role and application of marketing in the insurance market is covered in detail.

Key words: Insurance, finance, marketing, economy, economic development, demand, supply, protection.

Кириш. Суғурта бозорини бугунги кунда махсус ижтимоий-иқтисодий тузилма ва албатта пул-кредит муносабатларининг маълум бир соҳаси деб аташ мумкин, бунда шартнома объекти суғурта химояси ҳисобланади. Ўзбекистон суғурта бозорида мижозларнинг эҳтиёжларини қондиришга қаратилган махсус дастурлар тобора кўпроқ амалга оширилмоқда. Ушбу жараёнлар суғурта компанияларининг мижозлар билан муносабатларини суғурта маркетингидан оқилона фойдаланиш орқали янада мустаҳкамлашга шунингдек, суғурта соҳасига бўлган ишончи ва эътиборини ортиб бораётганлигини кўришимиз мумкин бўлади.

Иқтисодий ривожланган мамлакатларда суғурта маркетингининг эволюцияси суғурта компанияларининг кундалик ҳаётида тўлиқ тадбиқ этилиши, суғурта маҳсулотларининг истеъмолчилар эҳтиёжларига мослаштирилиши, арзонлашуви, уларнинг самарадорлигини ошириш ва оптималлаштиришга, шунингдек, суғурта товонларини тез ва осон тўлаб бериш сари интилмоқда. Глобаллашувнинг умумий тенденциялари ва Ўзбекистонга халқаро тажрибанинг кириб келишидан келиб чиққан ҳолда, суғурта маркетингининг мижоз учун ҳам суғурта компанияси учун ҳам суғурта фаолиятининг самарадорлигини оширишга мўлжалланган маҳсулотлар ва дастурлар тўпламининг жорий этилиши билан ривожланиб боради.

Суғурта бозорини ислоҳ қилиш ва жадал ривожланишини таъминлаш мақсадида жамиятда суғурта маданиятини ва аҳолининг суғурта бозорига бўлган ишончини ошириш, шунингдек, суғурта соҳасини оммалаштириш ҳамда республика ҳудудларида унинг салоҳиятини кенгайтиришга йўналтирилган реклама ва маърифий ишларни ташкил қилиш, янги ва замонавий сотиш инструментларини жорий этиш йўли орқали суғурта маҳсулотларини сотиш ва каналларини кенгайтиришга алоҳида аҳамият берилмоқда.

Суғурта компанияларида тадбиркорлик фаолиятини ривожлантириш муҳим масала ҳисобланади. Бозор муносабатлари шароитида тадбиркорлик фаолиятини ривожлантириш

маркетинг тамойиллари асосида ташкил этилади. Самарали бошқариш тизимлари ичида маркетинг муҳим ўрин тутди. Ҳозирги вақтда хорижда ривожланган суғурта субъектлари айнан маркетинг тамойилларига суянган ҳолда иш юритишмоқда. Маркетинг тизими хорижий компанияларнинг бозорларини эгаллашдаги кучли воситаси, ўзининг самарадорлигини амалда кўрсатиб келмоқда.

Миллий суғурта хизматлар бозорида маркетинг фаолияти аста-секинлик билан шаклланиб келмоқда, бироқ уни ривожлантириш ва самарадорлигини ошириш масалалари суғурта кўлигича қолмоқда. Бу муаммолар суғурта компанияларининг хўжалик фаолиятини самарали юритиш йўлида турган асосий назарий ва амалий муаммолардан бири ҳисобланади.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Ўзбекистон Республикасида суғурта муносабатлари босқичма-босқич такомиллаштирилмоқда. Республикамиз ва Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги мамлакатларида автотранспорт суғуртасида даъво ишларини кўриб чиқишга қаратилган бир қатор илмий-назарий ҳамда амалий тадқиқотлар олиб борилмоқда ҳамда ушбу олиб борилган изланиш натижалари амалиётга кенг жалб қилиниб келинмоқда.

Мазкур масалаларга доир илмий ишларнинг қисман мавжудлигига қарамай, суғуртада маркетингни кўриб чиқиш тушунчаси, маркетингни амалга ошириш тартиби, маркетинг шартлари ва тартиби каби масалаларнинг ўзига хос жиҳатларини илмий ўрганиш, таҳлил қилиш ва муайян фикр-мулоҳазалар бериш эътибордан биров четда қолмоқда.

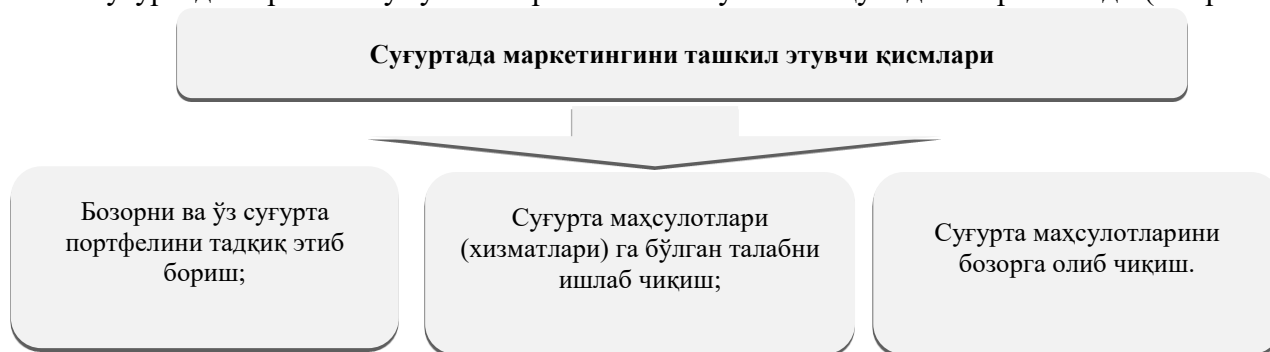
Суғурта соҳасида маркетинг ва унинг ўзига хос инновацион воситаларини қўллаш бўйича иқтисодий мазмунига оид умумназарий мулоҳазалар, айрим назарий, услубий ва амалий жиҳатлари хорижий олимлар David Bland, Seth Kravitz, Lev Barinskiy, Matt Wilson, Алиев Б.Х., Арбузова Ю.А., Зубец А.Н., Wright J.S., Crosby L.A., Stephens N., Аликаева М. В., Налчаджи Т. А., Котлер Ф. каби олимларнинг [1-13] илмий ишларида тадқиқ қилинган.

Ўзбекистонлик иқтисодчи олимлар Ҳ.И.Боев, С.С.Ғуломов, Ж.Б.Боева, Р.Ҳ.Ҳусанов, А.А.Ядгаров, М.Х.Ходжаева, М.Т.Асқарова, Т.М.Баймуратов, А.С.Нуруллаев, Х.М.Шеннаев, Б.Б.Ашрафханов, М.М.Мирсадиков, Қ.М.Қўлдошевлар [14-19] суғурта соҳасида маркетингнинг айрим жиҳатлари ва йўналишларини таҳлил қилишган.

Тадқиқот методологияси. Мазкур мақолада илмий-назарий асос сифатида суғуртага оид иқтисодий адабиётлар ҳамда илмий мақолалар, хорижий ва маҳаллий иқтисодчи олимларнинг Ўзбекистон суғурта бозорини ривожлантириш бўйича илмий асарлари ўрганилган. Мавзунинг ўрганиш давомида адабиётлар қиёсий таҳлили, мантикий ва таркибий таҳлил қилиш, гуруҳлаштириш ва қиёсий таққослаш усулларидан фойдаланилди.

Таҳлил ва натижалар. Суғуртада маркетинг суғурта қилувчи ва суғурталанувчининг ўзаро манфаатлари ва эҳтиёжларини ҳисобга олишга йўналтирилган муносабатлар тизимидир. Суғурта маркетинги деганда кўпинча суғурта қилувчи томонидан истеъмолчининг эҳтиёжларини имкон қадар тўла қондириш орқали фойдани максималлаштириш тушунилади. Суғурта маркетингини бундай ифодалаш бир мунча тор бўлсада, бугунги кунда кенг тарқалган ва асосий таъриф бўлиб ҳисобланади.

Суғуртада маркетинг умумий маркетинг каби ўз ичига қуйидагиларни олади (1.1-расм).

1.1-расм. Суғурта маркетингининг ташкил этувчи қисмлари

Бозорни тадқиқ қилиш бу – эҳтимолдаги мижозлар гуруҳларидан суғурта хизматиға жалб этилган тақдирда суғурта қилувчига энг кўп фойда келтириши мумкин бўлганларини топиш нуқтаи назаридан ўрганишдан иборат. Суғурта бозорини ўрганиш бу бозорни табақалаштирилишини, яъни мақсадга мувофиқ табақаларни ажратиб олинишини кўзда тутди ва эҳтимолдаги мижозларнинг қуйида келтирилган хусусиятларини ҳисобга олиш орқали амалга оширилади:

- мижозларнинг суғуртага эҳтиёжлари, жуғрофий ва ижтимоий-сиёсий тақсимланиши ва истеъмолчиларнинг тўлов қобилияти;
- суғурта маҳсулотидан фойдаланишга рағбат уйғотиш мақсадида мижозларга реклама ёки бошқа воситалар орқали таъсир кўрсатиш имкониятлари;
- мижозларни компанияга жалб этиш қиймати ва мижозларнинг суғурта эҳтиёжлари ва кизиқишлари эволюциясининг йўналишлари;
- суғурта бозоридаги рақобатнинг ва рақобатчиларнинг эҳтимолдаги хатти-ҳаракатлари;
- суғурталанувчиларнинг турига кўра суғурта ҳолати вужудга келиши хатарлиги даражасини баҳолаш;
- эҳтимолдаги суғурталанувчиларнинг турли тоифаси учун суғурта ҳолатининг ўртача қийматини баҳолаш.

Суғурта портфелини тадқиқ этиш бу – суғурта ҳолатлари вужудга келиши эҳтимолларини таҳлил қилиш ва мижозларнинг турли хусусиятларига: жуғрофий жойлашуви, касб-кори, фаолият тури, жинси, ёши, суғурталанаётган мол-мулк ёки бошқа бойликлар устидаги хатарнинг хусусиятига боғлиқ равишда компания учун ана шу суғурта ҳолатлари қийматини ҳисоблашдан иборатдир.

Суғурта маҳсулотларига бўлган талабни ишлаб чиқиш бу – ана шу маҳсулотнинг суғурталанувчилар манфаатларини энг кўп даражада қаноатлантирадиган ва истеъмолчилик кизиқишларига суғурта маҳсулотини ташкил этиш жиҳатидан мос келадиган хусусиятларини аниқлаш жараёнидир. Бунинг ичига қуйидагилар киради:

- суғурталаш учун қабул қилинаётган манфаатлар (суғурта объектлари);
- суғурта хатарлари (суғуртанинг қопланиши);
- суғурта маҳсулотининг нархи;
- суғурталовчи томонидан зарарни қоплашдан ташқари тақдим этиладиган қўшимча хизматлар (юридик хизмат, талофатга учраган мол-мулкни таъмирлаш ва ҳ.к.)
- суғурта шартномаси амал қилган муддатда мижозга кўрсатиладиган хизматнинг тўлалиги ва сифати.

Суғурта маҳсулотларини бозорга олиб чиқиш қуйидагилардан иборат:

- мавжуд суғурта маҳсулотлари ва уларнинг ижобий хусусиятлари тўғрисида эҳтимолдаги истеъмолчиларни бохабар этиш, эҳтимолдаги суғурталанувчини суғурта қопламасини сотиб олиш зарурлигига ишонтириш (суғурта маҳсулотининг мақсадли рекламаси);
- суғурта маҳсулоти сотилишини бутун суғурта компанияси тўғрисидаги тасаввур ва шон-шухратини ошириш орқали рағбатлантириш (суғурта қилувчининг имиж рекламаси);
- энг самарали сотувни таъмин этадиган суғурта маҳсулотини этказиб бериш тизимини яратиш;
- суғурта қилувчилар учун имтёзлар, суғурта маҳсулоти сотувчилари учун мукофотлар тизимини жорий этиш, сотув ўтказилаётган жойда танловлар, лотереялар, реклама ўтказиш орқали суғурта маҳсулотини ўтказишни рағбатлантириш.

Суғурта ишида маркетинг ўтказишнинг пировард мақсадини қисқача қилиб қуйидаги таъриф билан ифодалаш мумкин: Шундай суғурталанувчиларни топиш зарурки, улар компанияга ўзларини жалб этиш учун ва мавжуд суғурта эҳтиёжларини қондириш учун қилинган сарф-харажатдан кўпроқ наф келтирсинлар. Бу мижознинг кўнглини топа билиш санъатидирки, ундан бир вақтнинг ўзида суғурта компанияси хўжайинларини ҳам қаноатлантира билиш шарт. Шу сабабли, суғурта соҳасидаги маркетингда мавжуд ва эҳтимолдаги суғурта бозорининг (мижозларнинг) таҳлилига суянилмас экан, самарага

эришиш қийин, яъни суғурта маркетинги асосан мижозларнинг ва бозорнинг даромадлилигини олдиндан таҳлил қилишга, уларни жалб эта билиш ва сақлаб қолиш қобилиятига боғлиқ.

Суғурта соҳасида маркетингнинг тутган ўрни умумий кўринишда қуйидаги чизма шаклида ифодалаш мумкин.

1.2-расм. Суғурта соҳасида маркетингнинг тутган ўрни

Суғурта қилувчиларнинг бозорда қатнашув шартларига ва уларнинг ўзгаришига жавобан юзага келган маркетингга оид дастлабки хатти-ҳаракати рекламага нисбатан катта эътибор ажратишдан, суғурта ишларини кенгайтиришдан ва сотув услубларини такомиллаштиришдан иборат бўлади. Сотувни ривожлантиришга асосий куч ажратилар экан, суғурта хизматлари сифатини ва турини албатта яхшилаш орқали мижозларнинг қаноатланиш даражасини ошириш мажбурий ҳолатга айланади. Ваҳоланки, суғурта маркетинги услубларининг жорий этилиши харажатларнинг бир мунча кўпайишига олиб келади ва бу харажатлар кўпинча сотув ҳажмининг ошганлиги ҳисобидан тўлиқ қопланади. Фақат ана шу даврда суғурта иши жадал ривожлантирилгани, суғурта амалиётлари юқори даромадли бўлган бозорларнинг пайдо бўлиши хусусан автомобил эгаларининг тез ўсиши сабабли автотранспорт воситалари эгаларининг жавобгарлиги суғуртасининг жорий этилиши суғурта қилувчиларга бажарилаётган амалиётлар ижобий баланс билан якунлаш имконини беради.

Суғурталашнинг дастлабки босқичларида маркетинг бозор талабларини батафсил ҳисобга олмай туриб, ишлаб чиқилган тайёр суғурта маҳсулотини ҳар қандай йўл билан сотилишини тезлаштириш учун хизмат қилар эди. Тижорат имкониятлари реклама ҳисобига, ижтимоий алоқаларни ишга солиш, сотувни ривожлантириш ва рағбатлантириш орқали маҳсулотларни ўтказишни жадаллаштиришга қаратиларди. Бозорга аввалгидек, тайёр суғурта маҳсулотини талабгорларга таклиф этиладиган бир майдон сифатида муносабатда бўлинар эди.

Саксонинчи йилларга келиб суғурта маркетинги бўйича таълим ишлари қуйидаги воситалар ёрдамида амалга оширила бошлади:

- суғурталанувчиларнинг эҳтиёжларини ва қизиқишларини тўлиқроқ ҳисобга олиш, уларнинг эволюциясини ўрганиш;
- рақобатни ҳисобга олиш;

- суғурта маҳсулотлари нархини назорат қилиб бориш;
- янги ахборот технологияларини жорий этиш ва маълумотлар базасини шакллантириш, суғурта шартномаларига ишлов бериш ва уларни тарификациялаш;
- суғурта компанияларини ва агентлик тармоқларини бошқаришда янги ташкилий усуллардан фойдаланиш;
- суғурта маҳсулотларини сотишда янги усулларни жорий этиш.

Бу давр аввалги ўн йилликда бозор фаолиятига жорий этилган маркетинг вазифалари ва амалиётларининг суғурта муҳитига мослашув даври ҳисобланади. Маркетинг қимматга тушаётган (ҳолбуки ҳозир ҳам арзон эмас), у келтирадиган нафни аниқ ҳисоблашнинг иложи йўқ, суғурта бозорларининг тараққиёти сустлашиб қолган, улар ўртасидаги рақобат кучайиб кетган эди, бундан ташқари иқтисодий таназзул эшик қоқиб келаётганди.

Йиллар давомида суғурта қилувчилар, ишлаб чиқришни ташкил этишда маркетингнинг муҳим аҳамиятини тушуниб этдилар ва тўлиқ равишда мижозларнинг талабларига таяниб, суғурта хизмати сифатини ошириш орқали фойда ундириш учун иш кўра бошладилар. Бу босқичда маркетинг суғуртанинг даромадлилигини кўтаришга қаратилган суғурта маҳсулотлари ва дастурларининг мувофиқлаштирилган йиғма жилдини ташкил эта бошлади.

Молия соҳасида маркетинг ривожлана бошлаган дастлабки даврданоқ у суғурта компаниясининг унумли ва самарали фаолият кўрсатиши учун муҳим омил эканлиги исботланди. Суғурта маркетинги бу даврда фойда олиш манбаларини қидириб топишга кўпроқ мослаша бошлади. Маркетинг сиёсатини қайта қуришда дастлабки нуқта бўлиб қуйидаги қоида хизмат қилди: ҳар қандай сармоя қўйилиши, шу жумладан маркетинг ҳам тегишли равишда фойда келтириши шарт. Суғурта маркетинги тадқиқотлари тажрибасига «маркетингни бошқариш» ёки «маркетинг менежменти» тушунчалари кириб келди. Тадбиркорлар маркетинг суғурта компанияси фаолиятининг барча соҳаларини бошқариш тизими таркибига киритилиши ва тегишли равишда рационализация қилиниб фирма эҳтиёжларига мослаштирилиши зарурлигини тушуниб этдилар.

Ривожланган мамлакатларда суғурта маркетингининг бугунги аҳволини шакллантириб берган мазкур ўн йилликнинг энг муҳим натижаси – унинг ишлаб чиқариш жараёнининг барча қисмларига: суғурта маҳсулотини яратишдан то унинг истеъмолчига сотилишигача бўлган жараён ичига кириб борганлигидадир. Бозорни ва суғурта йиғма жилдини тадқиқ этиш, суғурта маҳсулотини мижозларнинг этиёжлари ва қизиқишлари асосида ҳамда рақобатни ҳисобга олган ҳолда шакллантириш суғурта маркетингининг ажралмас бўлакларига айланди. Маркетингнинг иқтисодий самарадорлигини баҳолаш усуллари вужудга келди.

Суғурта маркетингининг келажақдаги равнақи, мутахассисларнинг фикрига кўра, суғурта ишини шу тариқа қайта қуришдан иборат бўлиши керакки, бунда ишлаб чиқариш жараёни тузилиши ва суғурта маҳсулотининг ўзи маркетинг тадқиқотлари асосида аниқланади ва бунда уларнинг истеъмолчининг эҳтиёжларига максимал даражада мосланувчанлиги талабидан келиб чиқилади. Суғуртада маркетингнинг истиқболдаги ўрни қуйидаги 1.3-расмда келтирилган.

1.3-расм. Суғуртада маркетингнинг истиқболдаги ўрни

Суғурта маҳсулоти ишлаб чиқарувчилари ва истеъмолчиларнинг ўзаро муносабатларининг ва манфаатларни ўзаро ҳисобга олишнинг тизими сифатида маркетингдан барча турдаги суғурта қилувчилар фойдаланишлари мумкин. Бироқ акциядорлар ёки бегона

шахслар, ёхуд суғурта қилувчи томонидан муайян сифатли суғурта хизмати кўрсатилиши лозим бўлган шахслардан иборат бўлган суғурталанувчилар билан суғурта қилувчиларнинг ўзаро муносабатлари усулига қараб, маркетинг турли шаклга эга бўлиши мумкин.

Аммо ҳар қандай ҳолда ҳам талаб ва таклиф балансига эришиш учун йўналтирилган маркетинг куч-ғайратлари тизими, қуйидаги ўзгармас босқичларни ўз ичига олади:

- суғурталанувчилар ва эҳтимолдаги мижозлар тўғрисида ахборот тўплаш (суғурта бозорини тадқиқ этиш);

- бозор тўғрисида умумий тасаввур ва бозорни ўрганиш (суғурта бозорини

- бозор сегментлари бўйича у ёки бу маҳсулотга бўлган тўловга лаёқатли талабни баҳолаш;

- рақобатдошларнинг суғурта маҳсулотини ва маркетинг стратегиясини таҳлил этиб бориш;

- суғурта маҳсулотини ва уни бозорда ўтказиш стратегиясини ишлаб чиқиш;

- суғурта маҳсулотига нархни шакллантириш сиёсатини аниқлаш (базавий нарх, устамалар ва чегирмалар);

- маҳсулотни ўтказиш стратегиясини ўтказиш тизимини (маркетинг акциясини, рекламани ва шу кабиларни ҳисобга олган ҳолда) ишлаб чиқиш;

- суғурта маркетингининг самарадорлигини таҳлил этиш;

Энг мукамал суғурта бозорида ташкилотларнинг деярли барча маҳсулотлари суғурта брокерлари орқали сотилади. Кўпгина ҳолатларда миллий суғурта бозоридаги брокерлар ўзларининг хизматларини йирик корпорацияларга таклиф этадилар. Суғурта мукофотлари миллион фунт стерлингга ўлчанади, брокерлар эса суғурта шартномаларини тузиш ва расмийлаштиришдан кенгроқ хизматлар билан таъминлайдилар. Суғурта брокерлари баъзи бир даъволар ва қопламаларни кўриб чиқиш, объектларда сюрвейрлик фаолиятини амалга ошириш ва рискни бошқаришни ва бошқаларни амалга ошира олади. Баъзи бир саноат ташкилотлари ўзларининг шахсий брокерлик ташкилотларини ташкил қиладилар.

Молия соҳасида маркетинг ривожлана бошлаган дастлабки даврданоқ у суғурта компаниясининг унумли ва самарали фаолият кўрсатиши учун муҳим омил эканлиги исботланди. Суғурта маркетинги бу даврда фойда олиш манбаларини қидириб топишга кўпроқ мослаша бошлади. Маркетинг сиёсатини қайта қуришда дастлабки нуқта бўлиб қуйидаги қоида хизмат қилди: ҳар қандай сармоя кўйилиши, шу жумладан маркетинг ҳам тегишли равишда фойда келтириши шарт. Суғурта маркетинги тадқиқотлари тажрибасига «маркетингни бошқариш» ёки «маркетинг менежменти» тушунчалари кириб келди. Тадбиркорлар маркетинг суғурта компанияси фаолиятининг барча соҳаларини бошқариш тизими таркибига киритилиши ва тегишли равишда рационализация қилиниб фирма эҳтиёжларига мослаштирилиши зарурлигини тушуниб этдилар.

Ривожланган мамлакатларда суғурта маркетингининг бугунги аҳволини шакллантириб берган мазкур ўн йилликнинг энг муҳим натижаси – унинг ишлаб чиқариш жараёнининг барча қисмларига: суғурта маҳсулотини яратишдан то унинг истеъмолчига сотилишигача бўлган жараён ичига кириб борганлигидадир. Бозорни ва суғурта йиғма жиқдини тадқиқ этиш, суғурта маҳсулотини мижозларнинг этиёжлари ва қизиқишлари асосида ҳамда рақобатни ҳисобга олган ҳолда шакллантириш суғурта маркетингининг ажралмас бўлакларига айланди. Маркетингнинг иқтисодий самарадорлигини баҳолаш усуллари вужудга келди.

Ривожланган мамлакатларда суғурта маркетингининг ҳозирги аҳволига суғурта ҳамжамияти атрофидаги ижтимоий муҳит катта таъсир кўрсатмоқда. Чуқур ижтимоий, иқтисодий ва демографик ўзгаришлар ғарбий европа мамлакатларида суғуртага бўлган қизиқишни оширди. Ҳозирги замон жамиятининг индустриализмнинг ривожланиши билан бир вақтда ижтимоий муҳофазаланишга интилиши натижасида ҳаётни суғурта қилишга, ва пенсия суғуртасига қизиқишни кучайтириб юборди, кейинги йилларда булар суғуртанинг умумий ривожига қараганда тезроқ тараққий этмоқда. Масалан, Францияда кейинги 10 йил ичида ҳаётни суғурталаш бўйича мукофот тўловлари тушуми 4 мартадан кўпроқ ўсди, айти чогда суғуртанинг хавфлилик турлари бўйича эса бир ярим мартадан камроқ ўсиш кузатилди.

Айрим ҳолларда давлат қонуний тартибда муҳим ижтимоий соҳаларда мажбурий суғурта турларини жорий этди, мисол тариқасида ишлаб чиқаришдаги бахциз ҳодиса суғуртаси, автотранспорт воситаси эгасининг жавобгарлиги суғуртаси кабиларни кўрсатиш мумкин.

Суғурта хизматлари ҳамиша «сотиб олинмайдиган» балки фақат «сотиладиган» товар тури бўлган. Уни ўтказиш учун доимо кўп куч сарфлаш, пассив истеъмолчига суғурта химоясининг афзалликларини тушунтириш зарур бўлган. Суғурталанувчиларнинг бугунги кунда фаолроқ истеъмолчиларга айланиб қолганлиги ва уларнинг суғурта маҳсулоти сифатига нисбатан талабчанлиги ошганлиги сабабли, мижозларга аввалгидек андозавий суғурта маҳсулотини хазм қилишга тайёр турган шахси номаълум оммага қараган каби қараш суғурта қилувчи учун эндиликда ўлим билан тенг. Суғурта маҳсулоти сотилиши учун у суғурталанувчининг эҳтиёжлари ва танлаб олиш мезонларига жавоб бериши шарт.

2015 йилгача бўлган давр, мутахассисларнинг фикрига қараганда, маркетингни суғурта бизнесига янада кенгроқ жорий этиш ва сингдириб юбориш босқичи бўлади. Суғурта хизматларининг сифатини таъминлашга айниқса катта эътибор ажратилади. Бу нарса аввало суғурта компанияларининг ўз фаолиятларининг биринчи галдаги вазифаси сифатида мижозларнинг эҳтиёжлари ва талабларини қондиришни мўлжал этиб олганликлари ва бу ишни давом эттирганликлари билан боғлиқ. Бу йўналишда қатъий шаклланиш суғурта бизнесини тўлиғича қайта қуришни, суғурта корхоналари ташкилий тузилмаларнинг мосланувчанлигини оширишни талаб этади. Маркетинг суғурта компанияси таркибий тузилишининг бош бўғинига айланар экан, уни истеъмолчига янада яқинлаштиради, суғурта қилувчилар эса, суғурта бозоридаги рақобатчилар билан курашда кўшимча бўладилар. Эндиликда ривожланган мамлакатлардаги суғурталанувчилар суғурта хизматлари нархига жуда ҳам таъсирчан бўлиб қолганлар. Шу боисдан нархларнинг атиги бир неча фоизга пасайиши ҳам суғурта қилувчи томонидан назорат этиб турилган бозордаги улушининг анчагина ортишига олиб келиши муқаррар.

Хулоса қилиб айтганда, мамлакатимиздаги ижтимоий-иқтисодий шароитлар амалдаги суғурта компанияларига ўзининг алоҳида талабларини қўймоқда. Шундай қилиб, маркетинг стратегиясини истеъмолчилар эҳтиёжларига қарата олган ва уларни биринчи ўринга қўядиган компанияларгина суғурта бозорида ўз фаолиятларини муваффақиятли давом эттира оладилар.

Умуман олганда, Ўзбекистон суғурта бозорининг ривожланиш салоҳиятини юқори деб баҳолаш мумкин. Шунинг учун бозорнинг барча сегментларидаги рақобатнинг кучайиши эртанги кунда, бугунги кундан кўра кучлироқ бўлишини тахмин қилишимиз мумкин. Бундай вазиятда компаниялар мижозлар базасини сезиларли даражада кенгайтиришлари ва бозорда ўз мавқеини мустаҳкамлашга имкон берадиган восита сифатида маркетингга катта эътибор беришлари керак бўлади.

Шунингдек, суғурта компанияси суғурта бозорида ўзининг мустаҳкам ўрнига эга бўлишида, ўзининг фарқли марткетинг тизимини яратиши ва такомиллаштириши, шубҳасиз, миллий суғурта компанияларнинг суғурта хизматлар бозорида фаолият юритишининг муваффақият калити ҳисобланади.

Суғурта маркетингини ўрганиш суғурта бозорини ривожланишининг ҳозирги шароитида суғурта маҳсулотлари сифатининг ўсиб бораётган аҳамияти, унинг нархи ва мижозлар эҳтиёжини қондириш даражаси суғурта маркетингини ривожланишида муҳим аҳамиятга эга деган хулосага келишимизга имкон беради, суғурта фаолияти бизнес жараёнларини бошқаришни такомиллаштириш, суғурта бозорининг глобаллашуви ва маҳаллий бозорларнинг забт этилиши, суғурталашнинг стратегик альянсларини ташкил этиш, шунингдек суғурта фаолиятини бошқаришда ахборот технологияларини ривожлантириш муҳим саналади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. David Bland (2008) Insurance: Principles and Practice. Compiled by David Bland, The Chartered Insurance Institut, Great Britain, 2008, 329 pg.
2. Seth Kravitz, Lev Barinskiy, Matt Wilson (2010) "Mastering Insurance Marketing" UK, 42 pg.

3. Алиев Б. Х. (2011) Маркетинговые аспекты развития региональных рынков страхования в России / Финансы и кредит. 15 (447). – с. 15-19.
4. Арбузова Ю.А., Шепелин Г.И. (2017) Особенности страхового маркетинга в современных условиях / Научный журнал. Экономика и бизнес №2. – с. 51-54.
5. Зубец А.Н. (2001) Маркетинговые исследования страхового рынка - М.: Центр экономики и маркетинга, - 244 с.
6. Зокиров Л. (2018) Сугурта маркетингини шаклланишининг эволюцион босқичлари. Миллий товарлар рақобатбардошлигини оширишда замонавий маркетинг концепцияларидан фойдаланиш. Республика илмий-амалий анжумани илмий мақола ва тезислари тўплами. –Т.: Фан ва технологиялар, 203-207 б.
7. Колесникова Т.В. (2011) Детерминанты финансовой устойчивости и маркетинга страховой организации // Известия. № 3.
8. Селищева Е. О. (2010) Роль маркетинга в формировании и преодолении кризисных явлений в российской экономике // Маркетинг и маркетинговые исследования. № 2(86). С. 92.
9. Wright J.S. (1973) Leaders in Marketing // Journal of Marketing. № 37. P. 71–72.
10. Crosby L.A., Stephens N. (1987) Effects of Relationship Marketing on Satisfaction, Retention, and Prices in the Life Insurance Industry // Journal of Marketing Research. № 24. P. 404–411.
11. Ryals L. (2005) Making Customer Relationship Management Work: The Measurement and Profitable Management of Customer Relationships // Journal of Marketing. № 69. P. 252–261.
12. Аликаева М. В., Налчаджи Т. А. (2016) К вопросу о применении страхового маркетинга на рынке страховых услуг. Научные известия – №1 (2). – с. 11-15.
13. Котлер Ф. (2015) Основы маркетинга: 6-е изд. СПб.: Корунда, 574 с.
14. Алиев Б.Х., Амиров С.Д. (2012) Страховой маркетинг в условиях кризиса и посткризисный период // ЖУРНАЛ. Региональные проблемы преобразования экономики. №3 - с. 336-343.
15. Ованесян Н. М., Волкова А. О. (2017) Особенности формирования маркетингового инструментария на российском рынке страховых услуг. №4(7) 158-164 с.
16. Гвозденко А. А. (2006) Основы страхования: Учебник. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Финансы и статистика. – 320 с.
17. Велиметов Р.Ш. (2009) Принципы и задачи маркетинга в страховой деятельности // Журнал. Транспортное дело России. №4 –с 5-7.
18. Drucker, P.F. (2007) Management: tasks, responsibilities, practices, Transaction Publishers, New Brunswick, N.J.; London.
19. Шахов В.В. (2003) Страхование: Учебник для вузов. – М.: Юнити, - 311 с.

УЎК 658.3

ХИЗМАТ КЎРСАТИШ КОРХОНАЛАРИДА ИҚТИСОДИЙ РИСКЛАРНИ БАҲОЛАШ УСУЛЛАРИ

А.У.Темирханов, таянч докторант, Қорқалпоқ давлат университети, Нукус

Аннотация. Ушбу мақолада хизмат кўрсатиш соҳасида тадбиркорлик рискларини аниқлаш ва уларнинг ўзига хос хусусиятлари, рискларнинг турлари, хизмат кўрсатиш корхоналари фаолиятининг кўрсаткичлари, инвестиция лойиҳалари, рискларни таҳлил қилиш, рискларнинг баҳолаш усуллари ва йўналишлари, риск эгри чизигини қуриш ва йўқотишлар даражасини аниқлаш, хизмат кўрсатиш корхонасининг молиявий барқарорлик кўрсаткичлари, рискли вазиятларнинг оқибатларини таҳлил қилиш, рискни баҳолаш модели ҳамда инвестициялар самарадорлигини ифодаловчи кўрсаткичлар тадқиқ қилинган.

Калит сўзлар: хизмат кўрсатиш соҳаси, тадбиркорлик рискли, риск турлари, риск турлари, рискларни баҳолаш усуллари, рискни баҳолаш модели, риск омиллари, инвестициялар самарадорлиги.

Аннотация. В данной статье описаны бизнес-риски в сфере услуг и их характеристики, виды рисков, показатели деятельности предприятий сферы услуг, инвестиционных проектов, анализ рисков, методы и направления оценки рисков, построение кривой риска и определение уровня потерь, финансовой устойчивости. предприятия сферы услуг, изучены показатели, анализ последствий рискованных ситуаций, модель оценки риска, а также показатели, отражающие эффективность инвестиций.

Ключевые слова: сфера услуг, бизнес-риск, виды риска, виды риска, методы оценки риска, модель оценки риска, факторы риска, эффективность инвестиций.

Abstract. This article describes business risks in the service sector and their characteristics, types of risks, performance indicators of service sector enterprises, investment projects, risk analysis,

methods and directions for risk assessment, construction of a risk curve and determination of the level of losses, financial stability. service sector enterprises, studied indicators, analysis of the consequences of risk situations, a risk assessment model, as well as indicators reflecting the effectiveness of investments.

Key words: *service sector, business risk, types of risk, risk assessment methods, risk assessment model, risk factors, investment efficiency.*

Кириш. Хизмат кўрсатиш соҳасида тадбиркорлик фаолиятини амалга оширишда ноаниқлик ва таваккалчилик алоҳида ўрин тутати. Иқтисодий ислохотлар натижалари самарадорлигини ошириш ва олдиндан айтиб бўлмайдиганлиги, атрофдаги иқтисодий вазият, институционал ва ҳуқуқий муҳитнинг юқори даражадаги ўзгарувчанлиги мамлакатимизда тадбиркорлик фаолиятининг муҳим атрибутлари ҳисобланади. Шунинг учун ривожланаётган мамлакатларда тадбиркорлар дуч келиши мумкин бўлган рискларнинг умумий даражаси дунёнинг иқтисодиёти ривожланган мамлакатларига қараганда икки барабар юқоридир. Бу эса республикамиз иқтисодиёти учун ҳам хос бўлиб, иқтисодиёт тармоқларида, хизмат кўрсатиш соҳасида тадбиркорлик рискларини баҳолаш ва уни камайтириш муаммосини долзарб эканлигини кўрсатмоқда. Бу ҳолат: замонавий иқтисодий фан ва менежмент амалиётида хизмат кўрсатиш соҳасидаги тадбиркорлик рискларини бошқариш бўйича умумэтироф этилган тамойилларнинг мавжуд эмаслиги; рискни баҳолаш усуллари тадбиркорлик фаолиятининг суғурта, аудит, қимматли қоғозларга инвестициялар каби тор, ўзига хос соҳалари учун ишлаб чиқилганлиги; хизматлар уларнинг ноаниқлигини оширадиган баъзи қўшимча хусусиятларга эга эканлиги; рискни замонавий баҳолашда хизмат кўрсатиш соҳасидаги рискли вазиятларнинг ҳақиқий сабабларини ҳисобга олинмаслиги каби сабабларга кўра намоён бўлмоқда.

Рискнинг пайдо бўлиши муайян риск ҳолати билан боғлиқдир. Риск ноаниқлик шароитида қарор қабул қилинганда ёки солиштириш қийин бўлган бир нечта вариантлардан танлов қилинганда юзага келади. Бундай шароитда муайян натижага эришиш эҳтимолини баҳолаш ва муваф-фақиятсизлик эҳтимолини аниқлаш талаб қилинади. Тадбиркорлик фаолиятида риск вазияти мулкчилик, фойда ва йўқотиш эҳтимоли тушунчаси билан боғлиқдир. Тадбиркор истикболда кўзда тутилмаган қўшимча харажатлар кўринишида зарар кўриши ёки ўзи кутган даражадан паст даромад олиши мумкин. Кутилаётган даромад миқдорининг пасайиши ёки йўқолган фойда ҳам риск категориясига киради.

Ҳозирги кунда Қорақалпоғистон Республикасида хизмат кўрсатиш соҳасида амалга оширилаётган турли хил (инвестицион, инновацион, давлат-хусусий шериклиги) лойиҳаларини амалга оширилишини таъминлаш ва қўллаб-қувватлаш механизмларини такомиллаштириш ҳамда ушбу жараёнларда рискларни камайтириш ва уларни бошқариш усуллари ва воситаларини тадқиқ этишни назарда тутати. Шунинг учун хизмат кўрсатиш соҳасида тадбиркорликни ривожлантириш ва турли хил лойиҳаларда рискларни баҳолаш усуллари такомиллаштириш долзарб масалалардан ҳисобланади.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Илмий адабиётларда сервис иқтисодиётида меҳнат самарадорлиги ва унумдорлигининг моҳияти, мазмуни, уларни ҳисоблаш усуллари, хизмат кўрсатиш соҳасини ривожлантириш ва аҳолига кўрсатилаётган хизматлар сифатини ошириш, ҳўжалик юритувчи субъектларнинг самарадорлигини баҳолаш, самарадорликни ташкил этувчи сифатий ҳолатларни ўзгаришининг айрим жиҳатлари илмий-назарий ҳамда услубий жиҳатдан тадқиқ этилган.

Хаксевер, Б.Рендер, Р.Рассел, Р.Мердиклар ўзларининг асарида [12] хизмат кўрсатиш соҳаси ривожланишининг ижтимоий-иқтисодий аҳамияти, хизматлар тавсифи ва таснифи, ижтимоий хизматлар самарадорлигини ошириш механизмлари, ижтимоий хизматлар кўрсатишнинг замонавий тармоқларини ривожлантириш, ижтимоий хизматлар бозори ривожланишининг тамойиллари, ижтимоий хизматлар соҳасининг инновацион ривожланиш йўналишларини тадқиқ қилганлар.

Россиялик олим А.А.Ткаченко [11, 215 б.] ўз асарида хизмат кўрсатиш секторидаги иш ўринларини кенгайтириш ва меҳнат ресурсларидан самарали фойдаланиш, соҳада янги иш ўринларини яратиш, иш ўринларини яратаётган иш берувчиларга солиқ имтиёзларини бериш, меҳнат самарадорлигини ошириш йўналишларини тадқиқ этган.

Ватанимиз иқтисодчи олими М.Қ.Пардаев [10, 133 б.] таҳрири остида ёзилган ўқув қўлланмада хизмат кўрсатиш, сервис ва туризм соҳаларини ривожлантириш муаммолари, хизмат кўрсатиш соҳасида меҳнат ресурсларининг шаклланиши ва улардан фойдаланиш самарадорлиги, соҳада меҳнат унумдорлигини ошириш омиллари ва йўналишлари тадқиқ этилган. Шунингдек, мавзуга доир жиҳати бўйича сервис ва туризм соҳаларини ривожлантиришнинг ижтимоий, иқтисодий ва институционал асослари илмий жиҳатдан тадқиқ этилган.

Россиялик олима А.П.Ерофеева [7, 141 б.] ўз асарида хизмат кўрсатиш корхоналарида рискни бошқариш тизимини ишлаб чиқиш ва уни баҳолаш усуллари, соҳада рискни бошқариш тизимининг хориж тажрибаси, рискни бошқариш тизимини тадқиқ этиш усуллари ҳамда хизмат кўрсатиш корхоналарида инвестицион лойҳаларни бошқариш самарадорлигини ошириш жараёнлари тадқиқ этилган.

В.В.Черкасовнинг асарида [3, 85 б.] хизмат кўрсатиш соҳасида турли хил комбинациялардаги рисклар тавсиф, уларнинг ўзига хос хусусиятлари, соҳада давлат хусусий шериклиги лойиҳасини реализация қилиш жараёнидаги рисклар гуруҳлар бўйича таснифи ҳамда давлат ва хусусий шерик масъулиятидаги рисклар ва уларни томонлар ўртасида тақсимлаш масалалари ёритиб берилган.

Тадқиқот методологияси. Тадқиқот жараёнида хизмат кўрсатиш корхоналари фаолиятида рискларни баҳолаш усуллари ва йўналишлари, риск эгри чизиғини қуриш ва йўқотишлар даражасини аниқлаш, хизмат кўрсатиш корхонасининг молиявий барқарорлик кўрсаткичлари, рискли вазиятларнинг оқибатларини таҳлил қилиш, рискни баҳолаш модели ҳамда инвестициялар самарадорлигини ифодаловчи кўрсаткичлар бўйича иқтисодий тизимлар ва нисбатларни ўрганишга диалектик, тизимли ва илмий ёндашув, қиёсий ва солиштирма таҳлил ҳамда гуруҳлаш усулларидан фойдаланилди.

Таҳлил ва натижалар. Умумий маънода риск моддий-буюмлашган ёки қиймат кўринишидаги мумкин бўлган йўқотишлар миқдори билан аниқланиши мумкин, агар бундай зарар турини ушбу шаклда миқдорий ўлчаш имконияти мавжуд бўлса.

Нисбий маънода риск маълум бир база (эҳтимол) билан боғлиқ бўлган йўқотишлар миқдори сифатида аниқланади. Ҳисоб-китобларни амалга ошираётганда бундай базага эга бўлиш қулай ҳисобланади:

–мулкӣ ҳолати (тадбиркорлик тузилмасининг асосий ёки айланма маблағлари қиймати);

–тадбиркорлик фаолиятининг ушбу турини амалга ошириш учун ресурсларнинг умумий қиймати;

–тадбиркорлик фаолиятидан кутилаётган даромад (фойда).

База танлаш муҳим аҳамиятга эга эмас, лекин юқори даражадаги ишончлилик билан аниқланган кўрсаткичдан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир.

Фундаментал иқтисодий таҳлил (бухгалтерия ҳисоби ва бошқарув ҳисоботи асосида хизмат кўрсатиш корхоналари ва инвестиция лойиҳалари фаолиятининг микроиқтисодий таҳлили) қуйидаги кўрсаткичларни таклиф қилади, улар ҳам рискни ўлчайдилар:

–заҳиралар ёки резервлар;

–ликвидлик коэффициентлари, молиявий барқарорлик кўрсаткичи;

–молиявий дастак дифференциалли;

–мос келадиган омиллар бўйича турли хил иқтисодий кўрсаткичларнинг эластиклик коэффициентлари ва бошқалар.

Ушбу кўрсаткичлар ўрганилаётган ва назорат қилинадиган рискларнинг устуворлигини белгилайди, улар риск омиллари ўртасидаги муносабатлар ва мантиқий боғлиқликни аниқлашга ёрдам беради [7].

Хизмат кўрсатиш корхоналарида рискнинг билвосита кўрсаткичлари қўйидагилардан иборат:

- қимматли қоғозлар, қарз олувчилар, бозорлар, штатлар рейтинглари;
- турли хил активларнинг рентабеллигида мавжуд бўлган риск учун мукофотлар;
- ҳосилавий молиявий воситаларнинг котировкалари;
- камомад кўрсаткичлари ва бошқалар.

Ушбу кўрсаткичларнинг барчаси хизмат кўрсатиш корхоналарида активларнинг рискларини статик, эксперт ёки бозор баҳолари билан тавсифлайди.

Корхона иқтисодиётида рискларни таҳлил қилиш бир-бирини тўлдирувчи иккита турга, яъни сифат ва миқдор параметрларга бўлинади.

Сифатли таҳлил нисбатан содда бўлиб, унинг асосий вазифаси риск пайдо бўлишида бажариладиган риск омиллари, босқичлари ва фаолиятларини аниқлашдан иборат. Бу потенциал риск соҳаларини белгилашни англатади, шундан сўнг барча мумкин бўлган рискларни аниқлаш мумкин. У миқдорий баҳолаб бўлмайдиган омилларни баҳолашга асосланади. Масалан, сифатли таҳлил тижорат банкидан қарз олувчининг кредитга лаёқатлилигини аниқлаш усулида фойдаланилиши мумкин.

Рискларнинг баҳоланиши қўйидаги йўналишлардаги параметрлар бўйича амалга оширилади:

–тармоқ; тармоқ бозорининг ҳолати; рақобатни ривожлантириш тенденциялари; давлат томонидан қўллаб-қувватлаш даражаси; корхонанинг ҳудуд миқёсидаги аҳамияти; бошқа банклар томонидан адолатсиз рақобат rischi;

–акциядорлик: акциядорлик капиталини қайта тақсимлаш rischi; асосий акциядорлар позицияларининг изчиллиги;

–хизмат кўрсатиш корхоналари фаолиятини тартибга солиш: бўйсунуш (ташқи молиявий тузилма); фаолиятни расмий ва норасмий тартибга солиш; фаолиятни лицензиялаш; уларни бекор қилишнинг имтиёзлари ва рисклари; жарималар ва санкциялар rischi; ҳуқуқни муҳофаза қилиш rischi (қонунчилик ва меъёрий-ҳуқуқий базага ўзгартиришлар киритиш имконияти);

–ишлаб чиқариш (хизмат кўрсатиш) ва бошқарув: ишлаб чиқариш (хизмат кўрсатиш)нинг технологик даражаси; таъминот инфратузилмаси рисклари (етказиб берувчилар нархларининг ўзгариши, етказиб беришнинг узилиши ва бошқалар); ҳисоб рақамлари очилган банклар билан боғлиқ рисклар; ишбилармонлик обрўси (мажбуриятларни тўғри бажариш, кредит тарихи, йирик лойиҳаларда иштирок этиш, товарлар ва хизматлар сифати ва бошқалар); менежмент сифати (малака, раҳбарлик позициясининг барқарорлиги, бошқарувнинг янги усуллари ва технологияларига мослашиш, бизнес ва молиявий доираларда таъсир қилиш).

Миқдорий риск таҳлили индивидуал рисклар ҳажмини ва умуман корхона учун умумий иқтисодий рискни миқдорий баҳолашни аниқлашдан иборат.

Хизмат кўрсатиш корхонаси риск даражасининг ўсишига у ёки бу тарзда таъсир қилувчи барча омилларни икки гуруҳга – объектив ва субъектив омиллар гуруҳига бўлиш.

Объектив омилларга хизмат кўрсатиш корхонасининг ўзига бевосита боғлиқ бўлмаган омиллар киради: булар инфляция, рақобат, сиёсий ва иқтисодий инқирозлар, экология, божхона тўловлари, энг қулай тартибнинг мавжудлиги, эркин иқтисодий тадбиркорлик зоналарида мавжуд иқтисодий муносабатлар ва бошқалар.

Субъектив омилларга маълум бир хизмат кўрсатиш корхонасини бевосита тавсифловчи омиллар киради: булар ишлаб чиқариш (хизмат кўрсатиш) салоҳияти, техник қролланиш даражаси, технологик ихтисослик даражаси, меҳнатни ташкил этиш усуллари, меҳнат унумдорлиги даражаси, корпоратив алоқалар даражаси, техник ва хизмат кўрсатиш хавфсизлиги даражаси, инвестор ёки буюртмачи билан тузилган шартномалар турини танлаш ва бошқалар. Охириги омил хизмат кўрсатиш корхонаси учун муҳим рол ўйнайди, чунки шартнома тури риск даражасини ва лойиҳа якунида тўланадиган ҳақ миқдорини белгилайди.

Миқдорий риск таҳлили турли баҳолаш усулларида фойдаланилиши мумкин.

Ҳозирги вақтда энг кенг тарқалган усуллар сифатида статистик, харажатларнинг техник-иктисодий таҳлили, эксперт баҳолаш усули, аналитик, аналоглардан фойдаланиш усулларни келтириш мумкин.

Ушбу усулларни батафсил кўриб чиқамиз. Статистик усулнинг моҳияти шундан иборатки, йўқотишларнинг юзага келиш эҳтимолини ҳисоблаш учун корхона томонидан кўриб чиқиладиган операцияларни амалга ошириш самарадорлиги тўғрисидаги барча статистик маълумотлар таҳлил қилинади. Муайян даражадаги йўқотишларнинг пайдо бўлиш частотаси қуйидаги формула бўйича топилади:

$$F^o = \frac{N^i}{N_{um}}, \quad (1)$$

бу ерда F^o – маълум даражадаги йўқотишларнинг пайдо бўлиш частотаси;

N^i – йўқотишнинг муайян даражасидаги ҳодисалар сони;

N_{um} – статистик намунадаги ҳолатларнинг умумий сони, шу жумладан ушбу турдаги муваффақиятли бажарилган операциялар.

Риск эгри чизигини қуриш ва йўқотишлар даражасини аниқлаш учун биз хавф зоналари тушунчасини киритишимиз керак.

Риск соҳаси – бу умумий бозор йўқотишларининг маълум бир соҳаси бўлиб, унинг чегараларида йўқотишлар белгиланган риск даражасининг чегаравий қийматидан ошмайди.

Ҳозирги вақтда статистик тадқиқотлар усули (“Монте-Карло” усули) машҳур усуллардан ҳисобланади. Ушбу усулнинг афзаллиги лойиҳанинг турли “ценарийлари”ни таҳлил қилиш ва баҳолаш ҳамда бир хил ёндашув доирасида турли хил риск омилларини ҳисобга олиш қобилиятидир. Ҳар хил турдаги лойиҳалар моделлаштириш жараёнида аниқланадиган рискларга нисбатан заифлиги билан ажралиб туради. Статистик тадқиқотлар усулининг камчилиги шундаки, у тахминлар ва хулосалар учун эҳтимоллик тавсифларидан фойдаланади, бу бевосита амалий қўллаш учун унчалик қулай эмас ва бу лойиҳа менежерлари талабларини қониқтирмайди.

Харажатларни мақсадга мувофиқ таҳлили потенциал риск соҳаларини аниқлашга қаратилган. Бу усул пул оқимини режалаштиришда самарали фойдаланилади. Усулнинг моҳияти қуйидагича: харажатларнинг ошиб кетиши тўртта асосий омилдан бири ёки уларнинг комбинацияси туфайли юзага келиши мумкин:

- қийматнинг дастлабки етарлича баҳоланмаслиги;
- лойиҳалаш чегараларини ўзгартириш;
- унумдорликдаги фарқ;
- дастлабки қийматнинг ошиши.

Ушбу асосий омилларни батафсил кўриб чиқиш мумкин. Намунавий рўйхат асосида маълум бир лойиҳа ёки унинг элементлари учун батафсил назорат рўйхати тузилиши мумкин.

Лойиҳани тақсимлаш жараёнини босқичларга (соҳаларга) бўлиш орқали риск остида бўлган капитални минималлаштириш мумкин. Тасдиқлаш босқичлари лойиҳа босқичлари билан боғланган бўлиши ва лойиҳанинг ривожланиши давомида қўшимча маълумотларга асосланиши керак. Ҳар бир тасдиқлаш босқичида, риск остида бўлган маблағларни таҳлил қилиб, инвестор инвестиция қилишни тўхтатишга қарор қилиши мумкин.

Баъзи иқтисодчилар молиявий ресурсларнинг риск даражасини аниқлаш учун хизмат кўрсатиш корхонасининг молиявий барқарорлигини ўрта кўрсаткичини аниқлашни таклиф қилишади. Бу кўрсаткичлар:

- ўз маблағлари миқдори;
- захиралар ва харажатларни шакллантиришнинг ўз ва ўрта муддатли ҳамда узоқ муддатли қарз манбалари ҳажми;
- захиралар ва харажатларни шакллантиришнинг асосий манбалари умумий қийматининг ҳажми.

Ушбу кўрсаткичлар заҳиралар ва харажатларнинг хавфсизлиги кўрсаткичларига мос келади. Хизмат кўрсатиш корхонасининг молиявий ҳолати барқарорлигининг баланс модели қуйидаги шаклга эга:

$$F + Z + R^a = U^m + K^u + K^k + R^q, \quad (2)$$

бу ерда: F – асосий фондлар ва қўйилмалар;

Z – заҳиралар ва харажатлар;

R^a – пул маблағлари, қисқа муддатли молиявий қўйилмалар, дебиторлик қарзлари ва бошқа активлар;

U^m – ўз маблағлари манбаи;

K^u – ўрта муддатли, узоқ муддатли кредитлар ва қарз маблағлари;

K^k – қисқа муддатли кредитлар (1 йилгача), ўз вақтида қайтарилмаган қарзлар;

R^q – кредиторлик қарзлари ва қарз маблағлари.

Риск остидаги маблағларни таҳлил қилиш учун хизмат кўрсатиш корхонасининг умумий молиявий ҳолатини бешта молиявий йўналишга ажратиш керак:

– заҳиралар ва харажатларнинг минимал қиймати хавф-хатарсиз ҳудудга тўғри келадиган мутлақ барқарорлик соҳаси;

– заҳиралар ва харажатларнинг нормал қиймати мавжуд бўлганда, нормал барқарорлик соҳаси минимал риск соҳасига тўғри келади;

– беқарор ҳолат соҳаси заҳиралар ва харажатларнинг ортиқча қиймати мавжуд бўлганда ортиб бораётган риск соҳасига тўғри келади;

– критик ҳолат ҳудуди, тайёр маҳсулотларнинг ҳаддан ташқари кўплиги, маҳсулотга талабнинг пастлиги ва бошқалар мавжуд бўлганда, критик риск соҳасига тўғри келади;

– инқироз ҳолати ҳудуди, ҳаддан ташқари заҳиралар ва тайёр маҳсулотларнинг ҳаддан ташқари кўплиги ва хизмат кўрсатиш корхонаси банкротлик ёқасида бўлганида, қабул қилиниши мумкин бўлмаган риск соҳасига тўғри келади.

Молиявий барқарорликнинг учта кўрсаткичини ҳисоблаш ҳар бир молиявий соҳа учун барқарорлик даражасини аниқлаш имконини беради [12. 65-76-бетлар]

1. Ўз айланма маблағларининг мавжудлиги ўз маблағлари манбалари миқдори билан асосий воситалар ва инвестициялар миқдори ўртасидаги фарқга тенг:

$$E^c = U^m - F, \quad (3)$$

2. Ўз маблағларининг ортиқча (+) ёки етишмаслиги (-):

$$\pm E^c = E^c - Z, \quad (4)$$

3. Заҳиралар ва харажатларни шакллантиришнинг ўз ва ўрта муддатли ҳамда узоқ муддатли манбаларининг ортиқча (+) ёки етишмаслиги (-):

$$\pm E^t = \{E^c + K^u\} - Z, \quad (5)$$

4. Заҳира ва харажатларни шакллантиришнинг асосий манбалари умумий қийматининг ортиқча (+) ёки камлиги (-):

$$\pm E^h = (E^c + K^u + K^k) - Z, \quad (6)$$

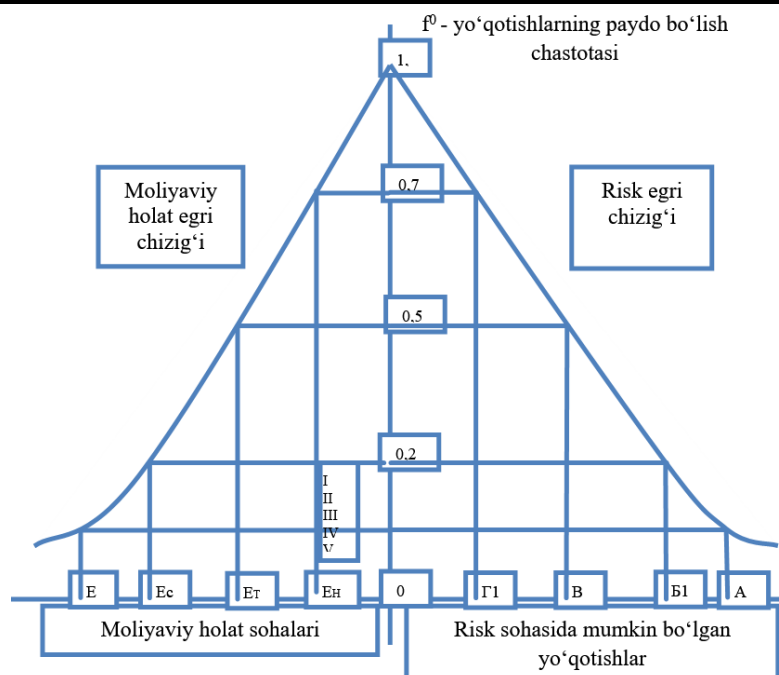
Молиявий вазият соҳасини аниқлашда қуйидаги уч компонентли кўрсаткич қўлланилади:

$$S_u = (S(\pm E^c), S(\pm E^t), S(\pm E^h)), \quad (7)$$

$S(x)$ функцияси қуйидагича аниқланади:

$$S(x) = 1, \text{ агар } x \geq 0;$$

$$S(x) = 0, \text{ агар } x < 0;$$

1-расм. Мумкин бўлган йўқотишлар ва молиявий барқарорлик даражасига кўра, риск эгри чизиги ва хизмат кўрсатиш корхонасининг молиявий ҳолатини куриш чизмаси

Манба: Муаллиф томонидан ишлаб чиқилган

1-расмда молиявий вазиятларни рискнинг асосий соҳаларига қараб таснифлашнинг иқтисодий мазмуни келтирилган. Ушбу расмдан кўриниб турибдики, молиявий барқарорликнинг мутлақ кўрсаткичларини таҳлил қилиш, заҳиралар ва харажатлар ҳолатини ўрганишни ўз ичига олади, риск соҳасидаги мумкин бўлган йўқотишларга тенгдир.

Эксперт баҳолаш усули. Лойиҳанинг риск даражаси кўрсаткичига икки гуруҳ омиллар таъсир кўрсатади – объектив ва субъектив.

Шу ўринда ушбу усулдан фойдаланишни кўриб чиқамиз. Риск даражасининг кўрсаткичга таъсир қилиш даражасига кўра, омиллар қуйидагилардан иборат: биринчи навбатда – лойиҳа қиймати, иккинчидан – иш ҳажми, кейин – иш вақти ва бошқалар. Лойиҳани амалга оширишнинг аксарият ҳолатларида ишларнинг бажарилишидаги узилишлар ёки ўзгаришлар харажатларнинг ошишига ва уларни амалга ошириш учун қўшимча вақтга олиб келади, бу эса кейинчалик қўшимча харажатлар ва қўшимча қарзларни келтириб чиқаради.

2-расмда кўрсатилган моделда рисклар иш ҳажмига, уларни амалга ошириш муддатлари ва нарҳига таъсир қилувчи уч тоифага бўлинади. Ушбу риск тоифалари учта матрицада келтирилган. Умуман олганда, модел ушбу рискларни лойиҳа иштирокчиларининг молиявий аҳволига даромад олиш, кредитларнинг кўпайиши ва бошқалар кўринишидаги биргаликда таъсирини ўрганади.

Иш ҳажми матрицаси лойиҳа бўйича ишларнинг бир нечта вариантини ўз ичига олади, улар лойиҳани амалга ошириш шартларини қўллашга қараб фарқ қилиши мумкин.

Ишнинг давомийлиги матрицаси ўзгарувчан шароитларга қараб лойиҳадаги ишларнинг давомийлиги тўғрисидаги маълумотларнинг бир қатор вариантини ўз ичига олади.

Нарх матрицаси шартнома шартларини, ахборот жараёнларини ва бошқаларни ҳисобга олган ҳолда иш ҳажмининг ўзгариши ва уларни амалга оширишдаги кечикишлар туфайли юзага келиши мумкин бўлган пудратчининг мумкин бўлган даъволарини ўз ичига олади.

Критик нўқтани ҳисоблаш блоки алоҳида ишларни ва умуман лойиҳани якунлашда мумкин бўлган кечикишларни аниқлайди.

Усул анча мураккаб рисклар тўпламини бошқариладиган таркибий қисмларга бўлиш ва ўрганилаётган рискларнинг намоён бўлиш эҳтимоли ва оқибатлари даражаси тўғрисида хулоса чиқариш имконини беради.

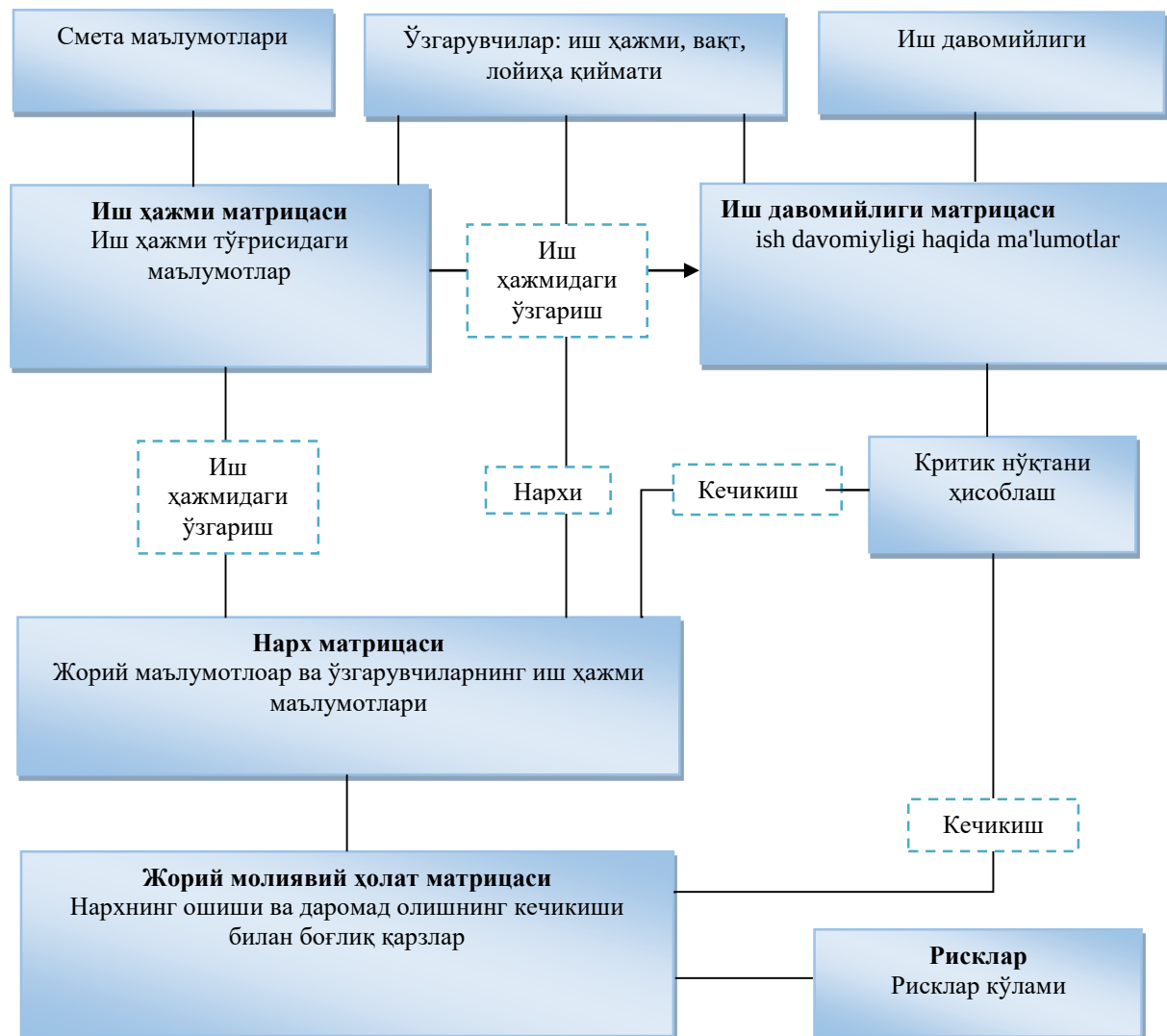
Масалан, банк амалиётида юқорида кўриб чиқилган усуллардан ташқари аналитик усул ҳам қўлланилади. Ушбу усулни қўллаш амалиётини кўриб чиқинг. Марказий банк томонидан

хар бир қарз олувчи учун рискнинг максимал миқдорини тавсифловчи $H_r^{\max}$ стандарт куйидаги формула орқали аниқланади:

$$H_r^{\max} = \frac{R}{K}, \quad (8)$$

бу ерда: R – банк рискнинг ҳажми (қарз олувчининг банк олдидаги кредитлар бўйича мажбуриятларининг умумий суммаси ҳамда банкнинг ушбу қарз олувчига нисбатан нақд пул билан бажарилишини таъминлайдиган балансдан ташқари мажбуриятларининг 90%и);

K – банкнинг капитали.

2-расм. Рискли вазиятларнинг оқибатларини таҳлил қилиш учун рискни баҳолаш модели

Манба: Муаллиф томонидан ишлаб чиқилган

Бунда қарз олувчи мажбуриятларининг умумий суммасидан куйидагилар чиқариб ташланади: давлат қимматли қоғозлари билан гаровга олинган кредитлар бўйича қарз – қолдиқнинг 90%и ҳамда моддий қийматликлар бўйича расмийлаштирилган қарз мажбуриятлари бўйича бошқа турли қарзлар, корхоналар акциялари ва банкларнинг қолдиқ суммасининг 40% -70% .

Рискнинг максимал миқдорини ҳисоблаш формуласи абстракт қиймат бўлиб, инвестиция лойиҳасини танлашда кўплаб объектив омиллар – мамлакатдаги сиёсий ва иқтисодий вазиятни, инфляцияни, қонун ҳужжатларининг номувофиклигини ва бошқаларни ҳисобга олмайди.

Классик бозор иқтисодиётининг қоидаси шундаки, кутилаётган даромади юқори бўлган лойиҳалар ҳам энг юқори рискга эга бўлади. Лойиҳанинг молиявий самарадорлигини таҳлил

қилиш учун маълумотларни тайёрлашда ҳисоб-китоб валютасини танлаш муҳим аҳамиятга эга.

Жаҳон амалиётида, қоида тариқасида, “АҚШ доллари” ёки бошқа барқарор пул бирлиги (евродан фойдаланиш мумкин) бу вазифани бажаради.

Ҳозирги вақтдаги инфляция иқтисодий реалликнинг ажралмас элементига айланди. Инфляцияни ҳисобга олиш тўпланган пул миқдорини ҳисоблашда ва кредит олишда ҳақиқий фоиз ставкасини аниқлашда зарур:

$$C = N \times \left(\frac{1+i}{1+Y} \right)^n, \quad (9)$$

бу ерда: С – инфляцияни ҳисобга олган ҳолда кредитнинг амал қилиш муддати охиригача тўпланган сумма;

N – олинган кредит суммаси;

i – фоиз ставкаси;

Y – инфляция даражаси;

n – йиллар бўйича кредит муддати.

Инвестицион вариантларни таққослаш ва танлашда риск муаммоси асосий муаммолардан бири ҳисобланиди. Рискни камайтириш учун инвестиция натижаларининг ишончилигини оширишнинг турли усуллари қўлланилади:

– сезгирликни таҳлил қилиш;

– математик статистика усули;

– иқтисодий ва математик моделлаштириш.

Турли хил боғлиқликлар, омиллар ва бошқаларни ҳисобга олган ҳолда, фойдани шакллантириш механизмини аниқроқ тушуниш билан рискни камайтириш мумкин деб тахмин қилинади. Инвестициялар самарадорлигини молиявий таҳлил қилишда, асосан, тўртта кўрсаткичдан фойдаланилади: ўзини оқлаш муддати (PP), соф жорий қиймат (NPV), ички даромад даражаси (IRR) ва рентабеллик индекси (PI).

Шуни ҳисобга олиш керакки, қоплаш муддати – бу минимал вақт оралиғини (лойиҳа бошидан) назарда тутати, келгусида интеграл самара ҳосил бўлади ва келажакда салбий бўлиб қолмайди. Бошқача қилиб айтганда, бу инвестиция лойиҳаси билан боғлиқ дастлабки инвестициялар ва бошқа харажатлар уни амалга оширишнинг умумий натижалари билан қопланадиган давр (ойлар, чораклар ёки йиллар билан ўлчанадиган).

Инвестицияларни қайтариш муддати бухгалтерия ҳисоби бўйича инвестиция фаолиятини таҳлил қилиш мезонлари гуруҳига тегишли. Соф жорий қиймат (NPV), ички даромад даражаси (IRR) ва лойиҳа рентабеллиги (PI) каби инвестиция лойиҳаларини танлашнинг бошқа мезонларидан фарқи олароқ, қоплаш муддати келажакдаги лойиҳанинг ликвидлиги ва хавф-хатарининг тахминий баҳосини беради.

Ликвидлик тушунчаси шартли равишда: ўзини қоплаш муддати қанчалик қисқа бўлса, лойиҳанинг ликвидлиги шунчалик юқори бўлади, деб ҳисобланиди. Ушбу қоидага риоя қилган ҳолда, қоплаш муддатини ҳисоблаш тижорат ташкилоти раҳбарияти лойиҳанинг рентабеллиги эмас, балки ликвидлик муаммосини ҳал қилиш билан кўпроқ шуғулланадиган вазиятда самарали бўлади – асосийси, инвестиция ўзини иложи борида тезроқ оқлайди. Лойиҳаларнинг риск даражасини қиёсий баҳолаш қуйидаги асослар билан тавсифланади: лойиҳа бошланишидан узокда бўлган нақд пул тушумларини олдиндан айтиш қийин, шунинг учун қайтарилиш муддати қисқароқ бўлган лойиҳа камроқ riskли бўлиб чиқади. Бундай ҳолда юқори даражадаги таваккалчилик билан боғлиқ бўлган муқобил инвестиция лойиҳаларини танлаш шароитида тўлов муддати кўрсаткичини ҳисоблаш муҳим аҳамиятга эга.

Моделнинг сезгирлигини таҳлил қилиш усули қуйидаги босқичлардан иборат:

– сезгирлик баҳоланадиган асосий кўрсаткич ёки параметрни танлаш. Бундай кўрсаткичлар қуйидагилар бўлиши мумкин: даромаднинг ички номаси (IRR) ёки соф жорий даромад (NPV);

–омилларни танлаш (инфляция даражаси, иқтисодийнинг ҳолати даражаси ва бошқалар);

–лойиҳанинг турли босқичларида асосий кўрсаткичнинг қиймат-ларини ҳисоблаш; тадқиқот, лойиҳалаш, қуриш, жиҳозларни ўрнатиш ва ишга тушириш, инвестицияларни қайтариш жараёни.

Шу тарзда шаклланган харажатлар ва тушумларнинг кетма-кетлиги ҳар бир давр учун молиявий оқимларни аниқлаш ва самарадорлик кўрсаткичларни ҳисоблаш имконини беради. Дастлаб, танланган натижа кўрсаткичларининг дастлабки параметрларнинг қийматига боғлиқлигини акс эттирувчи диаграммалар тузилади. Олинган диаграммаларни бир-бири билан таққослаб, лойиҳани баҳолашга энг катта таъсир кўрсатадиган асосий кўрсаткичларни аниқлаш мумкин.

Кейин лойиҳа учун муҳим бўлган асосий параметрларнинг қийматлари аниқланади. Энг оддий ҳолатда, лойиҳа амалга оширадиган минимал рухсат этилган ишлаб чиқариш ҳажмини (агар пул бирликларида ўлчанадиган бўлса, у ҳолда минимал сотиш ҳажмини) ифодаловчи “зарарсизлик нуқтаси” (ёки рентабеллик чегараси) деб номланиши мумкин.

Агар лойиҳа кредитлар ҳисобидан молиялаштирилса, у ҳолда муҳим қиймат лойиҳа қарзни тўлай олмайдиган минимал ставка бўлади. Келажакда лойиҳа молиявий ва иқтисодий нуқтаи назардан барқарор бўлиш чегарасида қабул қилинадиган қийматлар майдонининг п-ўлчовли (бироқ критик нуқталар сони) тавсифига эга бўлиши мумкин.

Сезувчанлик таҳлили лойиҳа таҳлилчиларига риск ва ноаниқликни ҳисобга олиш имконини беради. Масалан, агар маҳсулот нархи муҳим омил бўлса, унда Сиз маркетинг дастурини кучайтиришингиз ёки лойиҳа нархини камайитиришингиз мумкин. Агар лойиҳа унинг натижаларидаги ўзгаришларга сезгир деб топилса, унда ходимларни ўқитиш дастурига, бошқарувга ва иш фаолиятини яхшилашнинг бошқа чораларига кўпроқ эътибор қаратиш лозим. АҚШ нефт компанияларининг қарийб 40%и ушбу таҳлил усулидан рискни камайитириш воситаси сифатида фойдаланади.

Бироқ, сезгирликни таҳлил қилиш иккита жиддий камчиликка эга. У кенг қамровли эмас, чунки у барча мумкин бўлган ҳолатларни қамраб олиш учун мўлжалланмаган; бундан ташқари, у муқобил лойиҳаларнинг амалга оширилиши эҳтимолини аниқламайди.

Иқтисодий таҳлилда рискни ўлчаш муаммоси одатда Г.Марковиц номи билан боғланади. Г.Марковицнинг портфел назариясида биринчи марта риск ва даромад ўртасидаги боғлиқлик кўриб чиқилади. Бу усул рискни нисбий баҳолаш усуллари гуруҳига киради. Марковиц концепцияси молиявий менежментнинг кўплаб соҳалари учун катта аҳамиятга эга. Шундай қилиб, унинг назариясига кўра, корхона капиталининг нархи унинг портфелидаги қимматли қоғозлар риск даражаси билан белгиланади, чунки инвестиция портфелининг тузилиши корхонанинг ўз қимматли қоғозлари rischi даражасига таъсир қилади ва инвесторлар томонидан талаб қилинадиган даромадга боғлиқ.

Акциялари портфелда бўлган ҳар қандай хизмат кўрсатиш корхонаси, ўз навбатида, ўз фаолиятида активлар (ёки лойиҳалар) портфели сифатида кўриб чиқилиши мумкин ва шунинг учун қимматли қоғозлар портфелига эгалик кўплаб турли лойиҳаларга эгалик ҳуқуқини англатади. Шу нуқтаи назардан, ҳар бир лойиҳанинг таваккалчилик даражаси бутун портфелнинг рисклилигига таъсир қилади.

Умуман олганда, Марковиц портфел назариясининг моҳияти шундан иборатки, хатарли активларни (булар инвестиция лойиҳалари ва қимматли қоғозлар) портфелларга бирлаштириш орқали рискнинг умумий даражасини камайитириш мумкин. Ушбу рикни камайитиришнинг асосий сабаби – кўпгина турдаги активларнинг даромадлари ўртасида бевосита функционал боғлиқликнинг йўқлиги. Марковиц назарияси мантикий жиҳатдан ўзаро боғлиқ бўлган тўртта бўлимдан иборат:

–инвестициялашнинг молиявий инструментларини айрим турларининг инвестицион сифатларини баҳолаш;

–инвестициялашнинг алоҳида молиявий инструментлари портфелга киритиладиган инвестиция қарорларини шакллантириш;

– белгиланган рентабеллик даражасида унинг риск даражасини камайитиришга йўналтирилган портфелни оптималлаштириш;

– риск ва рентабеллик даражалари бўйича шаклланган инвестиция портфелининг умумлашган баҳоси.

Марковиц томонидан олиб борилган тадқиқотлар натижасида қуйидаги муҳим хулосага келинди: ҳар бир алоҳида турдаги активлар учун риск даражаси бошқа активлардан алоҳида ўлчанмаслиги керак, балки табақалаштирилган инвестиция портфели рискининг умумий даражасига таъсири нуқтаи назаридан ўлчаниши керак.

Марковиц портфели назарияси бир биридан мустақил равишда Ж.Линтнер, Ж.Мойссин ва У.Шарплар томонидан ишлаб чиқилган молиявий активлар даромадлилигини баҳолаш модели (Capital Asset Pricing Model ёки CAPM) риск даражаси ва талаб қилинадиган даромад ўртасидаги ўзаро муносабатни аниқламайди.

CAPM модели идеал капитал бозорлари мавжудлиги ва бошқа бир қатор реал бўлмаган тахминларга асосланади. Ушбу моделга кўра, ҳар қандай турдаги рискли активлари учун талаб қилинадиган даромад учта ўзгарувчининг функцияси:

– рисксиз даромад олиш;

– қимматли қоғозлар бозоридаги ўртача даромад;

– бозордаги ўртача рентабелликка нисбатан ушбу молиявий активнинг рентабеллигининг тебраниш индекси.

CAPM модели хизмат кўрсатиш корхонаси капиталининг умумий қийматини ва фирма доирасида амалга оширилган индивидуал лойиҳалар учун зарур бўлган даромад даражасини аниқлаш учун муҳим аҳамиятга эга.

Диверсификация иктисодий рисклар даражасини минималлаштириш мақсадида фаолият шакллари, маҳсулот турлари, фойдаланиладиган молиявий воситаларни кенгайтиришдир. Портфел rischi бутун инвестиция портфелига капитал қўйишнинг умумий rischi сифатида аниқланади. Инвестицион портфелни диверсификациялаш натижасида портфел rischi даражаси ҳар доим тизимли бўлмаган riskни камайтирадиган диверсификация самараси ҳисобига унга киритилган индивидуал инвестиция воситаларининг риск даражасидан паст бўлади.

Аналогия усули қуйидаги фаразга асосланади; янги ташкил этилган корхонанинг riskини таҳлил қилишда салбий риск омилларининг бошқа корхоналарга таъсири оқибатлари тўғрисидаги маълумотлар фойдали бўлиши мумкин.

Аналоглардан фойдаланганда риск маълумотларини олишнинг турли усуллари қўлланилади. Олинган маълумотлар янги лойиҳаларни амалга оширишда потенциал riskни ҳисоблаш учун боғлиқларни аниқлаш учун қайта ишланади. Усул инновацияларни жорий қилувчи корхоналарда самарали ҳисобланади.

Хизмат кўрсатиш корхонасининг ҳаётийлик цикли қуйидаги босқичларни ўз ичига олади: ривожланиш босқичи, бозорга кириш босқичи, ўсиш босқичи, етуклик босқичи ва таназзул босқичи. Хизмат кўрсатиш корхонасининг ҳаётий айланишини ўрганиш орқали корхона бўлинмаси фаолияти тўғрисидаги маълумотларни танлаш ва корхонанинг инқирозга учраши ва гуллаб-яшнаши сабабларини солиштириш мумкин.

Аналогия усулини қўллашда анча эҳтиёткорлик билан ёндашиш керак, чунки операцияларни муваффақиятсиз якунлашнинг энг тўғри ҳолатларида ҳам келажакда таҳлил қилиш учун зарур шарт-шароитларни яратиш, яъни мумкин бўлган муваффақиятсизлик сценарийларининг тўлиқ ва реал тўпламини тайёрлаш анча мураккаб.

Юқорида келтирилган фикр-мулоҳазалар бўйича хулоса қилиш мумкинки, riskларни баҳолаш усуллари турли хил камчиликларга эга, улар орасида қуйидагиларни ажратиб кўрсатишимиз мумкин:

– риск омилларидан қатъий назар, уларнинг кўпчилигини жамлаб бўлмайди (яъни бир хил турдаги битта кўрсаткичга умумлаштирилади). Риск омилларини бозорлар бўйича умумлаштириш мумкин эмас;

–анъанавий риск чоралари риск остида бўлган капитални ёки ушбу риск омиллари таъсирида йўқотишларни таъминловчи капитални ўлчамайди, шунинг учун рискга асосланган портфелни бошқариш сифати таҳлилини қўллаш мураккаб;

–анъанавий риск чоралари рискни назорат қилишда нисбатан ёмон, риск омиллари билан белгиланадиган позиция чегаралари кўпинча самарасиздир.

Хулоса ва таклифлар:

1. Хизмат кўрсатиш соҳасидаги риск ҳолати қуйидаги асосий вазиятлар билан тавсифланади: ташқи муҳитнинг таъсири; вақтнинг етишмаслиги, шу жумладан бошқарув қарорларини қабул қилиш ва амалга ошириш учун вақт; хизматлар кўрсатиш ва уни сотиб олиш билан боғлиқ жисмоний ёки ижтимоий рискларнинг мавжудлиги; зарурий маълумотларнинг етарли ёки аниқ эмаслиги.

2. Рискларнинг баҳоланиши қуйидаги йўналишлардаги параметрлар бўйича амалга оширилади:

–тармоқ; тармоқ бозорининг ҳолати; рақобатни ривожлантириш тенденциялари; давлат томонидан қўллаб-қувватлаш даражаси; корхонанинг ҳудуд миқёсидаги аҳамияти; бошқа банклар томонидан адолатсиз рақобат rischi;

–акциядорлик: акциядорлик капиталини қайта тақсимлаш rischi; асосий акциядорлар позицияларининг изчиллиги;

–хизмат кўрсатиш корхоналари фаолиятини тартибга солиш: бўйсунуш (ташқи молиявий тузилма); фаолиятни расмий ва норасмий тартибга солиш; фаолиятни лицензиялаш; уларни бекор қилишнинг имтиёзлари ва рисклари; жарималар ва санкциялар rischi; ҳуқуқни муҳофаза қилиш rischi (қонунчилик ва меъёрий-ҳуқуқий базага ўзгартиришлар киритиш имконияти);

–ишлаб чиқариш (хизмат кўрсатиш) ва бошқарув: ишлаб чиқариш (хизмат кўрсатиш)нинг технологик даражаси; таъминот инфратузилмаси рисклари (етказиб берувчилар нархларининг ўзгариши, етказиб беришнинг узилиши ва бошқалар); ҳисоб рақамлари очилган банклар билан боғлиқ рисклар; ишбилармонлик обрўси (мажбуриятларни тўғри бажариш, кредит тарихи, йирик лойиҳаларда иштирок этиш, товарлар ва хизматлар сифати ва бошқалар); менежмент сифати (малака, раҳбарлик позициясининг барқарорлиги, бошқарувнинг янги усуллари ва технологияларига мослашиш, бизнес ва молиявий доираларда таъсир қилиш).

3. Лойиҳаларнинг риск даражасини қиёсий баҳолаш қуйидаги асослар билан тавсифланади: лойиҳа бошланишидан узоқда бўлган нақд пул тушумларини олдиндан айтиш қийин, шунинг учун қайтарилиш муддати қисқароқ бўлган лойиҳа камроқ riskли бўлиб чиқади. Бундай ҳолда юқори даражадаги таваккалчилик билан боғлиқ бўлган муқобил инвестиция лойиҳаларини танлаш шароитида тўлов муддати кўрсаткичини ҳисоблаш муҳим аҳамиятга эга.

4. Юқорида келтирилган фикр-мулоҳазалар бўйича хулоса қилиш мумкинки, рискларни баҳолаш усуллари турли хил камчиликларга эга, улар орасида қуйидагиларларни ажратиб кўрсатишимиз мумкин:

–риск омилларидан қатъий назар, уларнинг кўпчилигини жамлаб бўлмайди (яъни бир хил турдаги битта кўрсаткичга умумлаштирилади). Риск омилларини бозорлар бўйича умумлаштириш мумкин эмас;

–анъанавий риск чоралари риск остида бўлган капитални ёки ушбу риск омиллари таъсирида йўқотишларни таъминловчи капитални ўлчамайди, шунинг учун рискга асосланган портфелни бошқариш сифати таҳлилини қўллаш мураккаб;

–анъанавий риск чоралари рискни назорат қилишда нисбатан ёмон, риск омиллари билан белгиланадиган позиция чегаралари кўпинча самарасиздир.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Виноградов Ю.Б. Социальная переориентация экономических преобразований: макро- и мезоуровневый аспекты // Российский экономический журнал. - 2007. - №10.
2. Воронцова М. В., Макаров В. Е. Этические основы социальной работы. Учебное пособие. 309 с. -С.8-9.

3. Гранберг А.Г. Социальная политика в программах экономических реформ// Федерализм и региональная политика. - Вып.1. - Новосибирск: ИЭиОПП СО РАН, 2009. – С.7-52.
4. Зияев Т.М., Исроилова Ш.Т., Ёкубов Д.Т. Ижтимоий соҳа иқтисодиёти. – Т.: ТДИУ, 2011. 15-6.
5. Игнатов В.Г., Батурин Л.А. и др. Экономика социальной сферы. – М.: «Март», 2005. – с. 11.
6. Ефимов Б.А. Изменение предпочтений индивидов в социальной сфере// Экономика и мат.методы, 2011. – Т.33. – Вып.2.
7. Ерофеева А.П. Модернизация системы управления персоналом на предприятиях сферы услуг. Диссертация на соискание ученой степени кандидата экономических наук. – Великий Новгород: 2014. – С. 141.
8. Малофеев И.В. Социальные услуги в системе социального обслуживания населения. - М.: Издательско-торговая корпорация «Дашков и К», 2012 - 176 с. ISBN 978-5-394-01677-5.
9. К.Хаксвер, Б.Рендер, Р.Рассел, Р.Мердик Управление и организация в сфере услуг, 2-е изд. / Пер. с англ. Под ред. В. В. Кулибановой. - СПб: Питер, 2002. – 752 с.: ил. - (Серия «Теория и практика менеджмента»).
10. Пардаев М.Қ. ва бошқалар. Хизмат кўрсатиш, сервис ва туризм соҳаларини ривожлантириш: муаммолар ва уларнинг ечимлари. Ўқув қўлланма. – Т.: «Иқтисод-молия», 2008. - Б. 133.
11. Ткаченко А.А. Занятость и экономика: политика государства в переходный период. - М. ООО. «Информграф», 2000. - С. 215.
12. Управления и организация в сфере услуг: теории и практика»: Service management and Operation – 2-е международ. изд. (пер.с англ. на рус. язык. В.В. Кулибановой) / К.Хаксвер, Б.Рендер, Р.С.Рассел, Р.Г.Мердик –спб и.др: Питер бух. 2002. – С. 496.
13. Черкасов В.В. Проблемы риска в управленческой деятельности: Монография – М.: Рефл-бук, Киев: Валлер, 1999.
14. <https://lex.uz/acts/4704>
15. <https://cedr.tsue.uz/index.php/journal/article/view/783>
16. https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=ru&user=ByZ60TYAAAAJ&citation_for_view=ByZ60TYAAAAJ:4TOpqqG69KYC

УДК 338.46:336.7

ИННОВАЦИОННЫЕ СТРАТЕГИИ ЗАРУБЕЖНЫХ БАНКОВ**М.Г.Туйчиева, преподаватель, USAT- University of Science and Technologies, Ташкент**

Annotatsiya. Chet el banklari chakana va korporativ mijozlarga noyob moliyaviy xizmatlar va mahsulotlarni taklif etib, jahon moliyaviy landshaftida hal qiluvchi rol o'ynaydi. So'nggi yillarda ushbu institutlar raqobatbardoshlikni saqlab qolish, o'zgaruvchan bozor dinamikasiga moslashish va paydo bo'ladigan imkoniyatlardan foydalanish uchun innovatsion strategiyalarni qabul qildi. Ushbu maqolada xorijiy banklar tomonidan qo'llaniladigan innovatsion strategiyalar, jumladan, raqamlashtirish, bozorni kengaytirish, barqarorlik tashabbuslari va me'yoriy hujjatlarga muvofiqlik har tomonlama tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: Xorijiy banklar, Innovatsion strategiyalar, Raqamlashtirish, Bozorni kengaytirish, Barqarorlik tashabbuslari, Normativ muvofiqlik, Transchegaraviy qo'shilish va sotib olish, Filialsiz banking, Yashil moliyalashtirish.

Аннотация. Иностранные банки играют решающую роль в мировом финансовом ландшафте, предлагая уникальные финансовые услуги и продукты как розничным, так и корпоративным клиентам. В последние годы эти учреждения приняли инновационные стратегии, чтобы оставаться конкурентоспособными, адаптироваться к меняющейся динамике рынка и извлекать выгоду из появляющихся возможностей. В этой статье представлен всесторонний анализ инновационных стратегий, используемых иностранными банками, включая цифровизацию, расширение рынка, инициативы в области устойчивого развития и соблюдение нормативных требований.

Ключевые слова: Иностранные банки, Инновационные стратегии, Цифровизация, Расширение рынка, Инициативы устойчивого развития, Соблюдение нормативных требований, Трансграничные слияния и поглощения, Внефилиальный банкинг, Зеленое финансирование.

Abstract. Foreign banks play a crucial role in the global financial landscape, offering unique financial services and products to both retail and corporate customers. In recent years, these institutions have adopted innovative strategies to stay competitive, adapt to changing market dynamics, and capitalize on emerging opportunities. This article provides a comprehensive analysis

of the innovative strategies employed by foreign banks, including digitalization, market expansion, sustainability initiatives, and regulatory compliance.

Keywords: *Foreign banks, Innovative strategies, Digitalization, Market expansion, Sustainability initiatives, Regulatory compliance, Cross-border mergers and acquisitions, Branchless banking, Green financing.*

Введение: Иностранные банки уже давно являются жизненно важным компонентом глобальной финансовой экосистемы, играя ключевую роль в содействии международной торговле, инвестициям и финансовой стабильности. Работая за пределами своих стран, иностранные банки сталкиваются с определенным набором проблем и возможностей. Чтобы сохранить свое конкурентное преимущество и процветать в постоянно меняющейся финансовой среде, эти учреждения разработали инновационные стратегии, которые не только позволяют им ориентироваться в сложностях зарубежных рынков, но также позволяют им извлекать выгоду из возникающих тенденций и требований клиентов.

В этой статье мы приступаем к всестороннему исследованию инновационных стратегий, используемых иностранными банками. Мы погружаемся в динамичный мир банковского дела, где цифровизация, расширение рынка, инициативы в области устойчивого развития и соблюдение нормативных требований служат краеугольными камнями успеха. Эти стратегии не только изменили определение того, как иностранные банки ведут бизнес, но и проложили путь к более гибкому и клиентоориентированному финансовому сектору.

Поскольку глобальная финансовая арена продолжает развиваться, иностранные банки находятся в авангарде внедрения новых подходов, которые способствуют прогрессу, расширяют возможности клиентов и способствуют общей устойчивости и росту финансовой отрасли. В этой статье предлагается подробный анализ этих инновационных стратегий, проливающий свет на их последствия как для банковского сектора, так и для мировой экономики в целом.

Литературный обзор:

В быстро меняющемся ландшафте мировой финансовой индустрии иностранные банки были вынуждены принять инновационные стратегии, чтобы оставаться конкурентоспособными, актуальными и адаптируемыми к развивающейся динамике рынка. В этом обзоре литературы рассматриваются ключевые научные идеи и выводы, связанные с инновационными стратегиями, используемыми иностранными банками, с упором на цифровизацию, расширение рынка, инициативы в области устойчивого развития и соблюдение нормативных требований.

Цифровизация:

а. Цифровая трансформация в банковской сфере: исследования подчеркивают значительное влияние цифровизации на операции иностранных банков. Распространение мобильных банковских приложений, онлайн-платформ, а также интеграция искусственного интеллекта и машинного обучения сыграли важную роль в улучшении качества обслуживания клиентов и операционной эффективности (Chaffey et al., 2019).

б. Клиентоориентированность: ученые подчеркивают сдвиг в сторону клиентоориентированных подходов, вызванный цифровизацией. Использование анализа данных позволяет иностранным банкам персонализировать услуги, создавать целевые маркетинговые кампании и улучшать перекрестные продажи, тем самым укрепляя отношения с клиентами (Lee et al., 2020).

в. Проблемы кибербезопасности. Цифровизация банковских услуг также вызвала обеспокоенность по поводу кибербезопасности. Исследования подчеркивают важность надежных мер кибербезопасности для защиты данных клиентов и поддержания доверия (Böhme et al., 2019).

Расширение рынка:

а. Слияния и поглощения: Исследования проанализировали влияние трансграничных слияний и поглощений на иностранные банки. Исследования показывают, что эти стратегии

могут открыть возможности для выхода на рынок и создания синергии, но они также сопряжены с проблемами интеграции (Acharya & Biswas, 2021).

б. Безфилиальное банковское обслуживание: Ученые исследовали инновационную концепцию внеофисного банковского обслуживания, в которой иностранные банки используют технологии и партнерские отношения для охвата населения, не охваченного банковскими услугами и недостаточно обслуживаемого. Этот подход потенциально может способствовать расширению финансовой доступности (Gupta et al., 2018).

в. Выбор рынка и ориентация на нишу. Выбор рынка и ориентация на нишу были предметом интереса. Иностранные банки тщательно оценивают целевые рынки и иногда выбирают нишевые сегменты, где они могут использовать свой опыт и получить конкурентное преимущество (Алтунбас и др., 2020).

Инициативы устойчивого развития:

а. Зеленое финансирование: Исследования подчеркивают растущую важность зеленого финансирования в банковской сфере. Иностранные банки активно участвуют в предоставлении кредитов и инвестиций для устойчивых проектов и предприятий, способствуя переходу к более зеленой экономике (Xiong et al., 2021).

б. Инвестирование в социальную сферу. Концепция инвестирования в социальную сферу получила распространение. Иностранные банки направляют капитал в проекты и предприятия, которые не только приносят финансовую прибыль, но и решают социальные и экологические проблемы (Bugg-Levine & Emerson, 2011).

в. Интеграция ESG: Критерии экологического, социального и корпоративного управления (ESG) все чаще интегрируются в инвестиционные и кредитные решения иностранных банков. Это соответствует глобальной тенденции к ответственной и этической банковской практике (Scholtens & Kang, 2013).

Соответствие нормативным требованиям:

а. Внедрение RegTech: Ученые исследовали внедрение технологий регулирования (RegTech) иностранными банками. Этот инновационный подход предполагает использование технологий для оптимизации процессов соблюдения требований, управления регуляторными рисками и повышения эффективности отчетности (Biais et al., 2019).

б. Местное партнерство: Исследования подчеркивают важность налаживания местного партнерства для успешного преодоления сложных нормативно-правовых условий. Сотрудничество с местными экспертами и учреждениями может иметь решающее значение для обеспечения соблюдения требований (Cecchini et al., 2018).

в. Системы управления рисками: Исследования подчеркивают необходимость разработки надежных систем управления рисками, отвечающих строгим нормативным стандартам. Иностранные банки признают важность активного управления рисками для обеспечения финансовой стабильности и соблюдения нормативных требований (Камминг и др., 2019).

В заключение отметим, что иностранные банки отправились на путь инноваций, чтобы адаптироваться к вызовам и возможностям, предоставляемым мировыми финансовыми рынками. Цифровизация, расширение рынка, инициативы в области устойчивого развития и соблюдение нормативных требований представляют собой ключевые элементы их инновационных стратегий. Поскольку финансовый ландшафт продолжает развиваться, способность иностранных банков использовать эти стратегии будет определять не только их успех, но и более широкую траекторию развития мировой банковской индустрии. Необходимы дальнейшие исследования, чтобы глубже изучить эффективность и долгосрочное воздействие этих инновационных подходов в постоянно меняющемся мире финансов.

Закключение:

В заключение отметим, что иностранные банки отправились на путь инноваций, чтобы процветать в постоянно меняющемся глобальном финансовом ландшафте. Принятые ими стратегии, охватывающие цифровизацию, расширение рынка, инициативы в области

устойчивого развития и соблюдение нормативных требований, подчеркивают их адаптивность и решимость оставаться конкурентоспособными на разнообразных и динамичных рынках.

Цифровизация банковских услуг произвела революцию во взаимодействии с клиентами, оптимизировала операции и открыла новые возможности для роста. Мобильные банковские приложения, онлайн-платформы и интеграция искусственного интеллекта позволили иностранным банкам предоставлять своим клиентам персонализированные и удобные финансовые решения.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Chaffey, D., Ellis-Chadwick, F., & Mayer, R. (2019). Digital marketing. Pearson UK.
2. Lee, I., Lee, K., & Lee, H. (2020). The Internet of Things (IoT): Applications, investments, and challenges for enterprises. Business Horizons, 63(2), 149-158.
3. Böhme, R., Kerschbaum, F., & Smith, M. (2019). The Economics of Information Security and Privacy. Springer.
4. Acharya, V. V., & Biswas, A. (2021). Cross-border mergers and acquisitions by global banks: Causes and consequences. Journal of Financial Economics, 139(1), 130-153.
5. Gupta, D. K., Goyal, V. K., & Yang, H. (2018). Technological progress, creative destruction and cross-border mergers and acquisitions. Journal of International Economics, 115, 101-117.
6. Altunbas, Y., Liu, M. H., & Molyneux, P. (2020). Bank risk and market structure. Journal of Banking & Finance, 112, 105680.

УЎК 338.48

ХУДУДЛАРДА СОҒЛОМЛАШТИРИШ ТУРИЗМ ФАОЛИЯТИНИ БОШҚАРИШНИНГ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ

А.У.Гофуров, мустақил тадқиқотчи, Фарғона давлат университети, Фарғона

Аннотация. Ушбу мақолада мамлакат аҳолиси соғлиғини сақлаш ва тиклаш мақсадида ҳудудларда соғломлаштириш муассасаларининг ривожлантириш масалалари, дам олиш масканлари типологияси, Санатория-курорт муассасаларида даволаш босқичлари, соғлиқни сақлаш ва соғломлаштириш туризми компонентлари ва ҳудуднинг терапевтик салоҳиятини баҳолаш схемаси ишлаб чиқилган.

Калит сўзлар: Соғлиқни сақлаш, соғломлаштириш туризми, минерал сувлар, лой терапияси, ихтисослашган курортлар, ҳудуднинг терапевтик салоҳияти.

Аннотация. В целях сохранения и восстановления здоровья населения страны в данной статье разработаны вопросы развития оздоровительных учреждений в регионах, типология курортов, этапы лечения в санаторно-курортных учреждениях, составляющие оздоровительного туризма и схема оценки терапевтического потенциала территории.

Ключевые слова: Здоровье, оздоровительный туризм, минеральные воды, грязелечение, специализированные курорты, лечебный потенциал района.

Abstract. In order to preserve and restore the health of the population of the country, issues of development of wellness institutions in the regions, typology of resorts, stages of treatment in sanatorium-resort institutions, components of Health and wellness tourism and a scheme for assessing the therapeutic potential of the territory are developed in this article.

Keywords: Health, wellness tourism, mineral waters, mud therapy, specialized resorts, therapeutic potential of the area.

Бугунги кунда жаҳонда замонавий туризм соҳаси жадал ривожланиб, жаҳон иқтисодиётининг муҳим тармоқларидан бирини ташкил этмоқда, бу транспорт, алоқа, қурилиш, истеъмол товарлари ишлаб чиқариш, кишлоқ хўжалиги ва бошқа қатор халқ хўжалиги соҳаларига рағбатлантирувчи таъсир кўрсатмоқда. Муҳим мультипликатор самараси туфайли туризм ҳудудларни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш учун катализатор бўлиб хизмат қилади ва аҳолининг ҳаёт сифатини яхшилашга ёрдам беради.

Соғлиқни сақлаш ва соғломлаштириш туризми туризм саноатининг энг қадимий турларидан биридир. Қадим замонлардан бери одамлар минерал сувлар ва терапевтик лойдан доривор мақсадларда фойдаланишни ўргандилар. Минерал сувлар билан даволашнинг энг

қадимий ашёвий далиллари орасида замонавий Швейцариянинг Сент-Мориц курорти яқинидаги карбонат ангидрид сувлари манбаларида капитал тузилмалар харобалари мавжуд.

Анъанага кўра, соғлиқни сақлаш туризми резидентлар ва норезидентларнинг давлат чегараларида ва ундан ташқарида камида 20 соат ва 6 ойдан кўп бўлмаган муддатга соғлиқни сақлаш ва профилактика мақсадида ҳаракатланиши сифатида қаралади[1]. Шу билан бирга, ушбу турдаги туристик фаолиятнинг типологияси ҳозирги вақтда ривожланмаган бўлиб қолмоқда.

Бизнинг фикримизча, соғлиқни сақлаш ва соғломлаштириш туризми икки компонентни ўз ичига олган кенгроқ тушунчадир - даволаш ва соғломлаштириш, унинг тиббий, курорт ва соғломлаштириш туризми каби навларини олдиндан белгилаб беради[2]. Санатория-курорт туризми ушбу иккала компонентни ҳам ўз ичига олади. Туризмнинг бу тури балнеология-табiiй шифобахш омиллар, уларнинг организмга таъсири ва терапевтик ва профилактика мақсадида фойдаланиш усуллари ҳақидаги фанга асосланган. Унинг асосий бўлимлари орасида қуйидагилар мавжуд:

- доривор минерал сувларнинг келиб чиқиши, хусусиятлари ва организмга таъсирини ўрганадиган, шунингдек улардан фойдаланиш кўрсаткичларини ишлаб чиқадиغان балнеология;

- балнеотерапия, шу жумладан тананинг бузилган функцияларини табiiй ва сунъий равишда тайёрланган минерал сувлар билан даволаш, олдини олиш ва тиклаш усуллари;

- лой терапияси – бу пелоидлар ёрдамида танадаги касалликларни даволаш ва олдини олиш усули - турли хил келиб чиқадиغان терапевтик лой;

- иқлим ва об-ҳаво омилларининг дозаланган таъсиридан ва инсон организмга махсус иқлим процедураларидан фойдаланган ҳолда организм касалликларини даволаш ва олдини олиш усуллари асосланган климатотерапия;

- балнеография, курортлар ва курорт ҳудудларининг жойлашуви ва табiiй шароитларини уларнинг терапевтик омиллари, балнеотерапия, климатотерапия ва даволаш ва дам олиш учун бошқа шароитлар хусусиятлари билан ўрганади.

Жаҳон тажрибасига кўра 1958 йилда халқаро курорт бизнеси Федерацияси ташкил этилган, унинг вазифаларига курорт бизнесининг ижтимоий муаммолари ва иккинчи Жаҳон уруши ногиронларига санаторий-курорт ёрдами ташкил этиш киради. Федерация фаолияти курорт саноатини шакллантириш учун зарур шарт бўлиб хизмат қилди.

Ҳозирги вақтда курорт бизнеси Франция, Германия, Австрия, Чехия, Венгрия, Болгария, Исроил ва Руминияда ҳамда Россияда XX аср ўрталарида асосий санаторий-курорт мажмуалари - Сочи, Кавказ Минерал сувлари ва бошқалар яратилиб фаол ривожланмоқда. Шу билан бирга, ҳар бир курорт минтақаси ҳудудида маълум табiiй шифобахш омиллар ва улардан фойдаланиш учун зарур шароитлар мавжуд. Дам олиш маскани даволаниш учун мос бўлган қимматли табiiй хусусиятларга эга.

Аҳолини санатория-курорт соғломлаштириш дам олиш масканларига қуйидаги талаблар қўлланилади:

- курортнинг нормал ишлашини таъминлайдиган табiiй шифобахш омилларнинг мавжудлиги;

- курорт омилларидан оқилона фойдаланиш учун зарур техник воситалар ва бинолар (сузиш ҳавзалари, лой ванналари ва бошқалар);

- даволаш ва уй-жой учун махсус мослаштирилган хоналар (санаторийлар, дам олиш уйлари);

- беморлар ва дам олувчиларга тиббий ёрдам кўрсатадиган тиббий-профилактика муассасаларининг мавжудлиги;

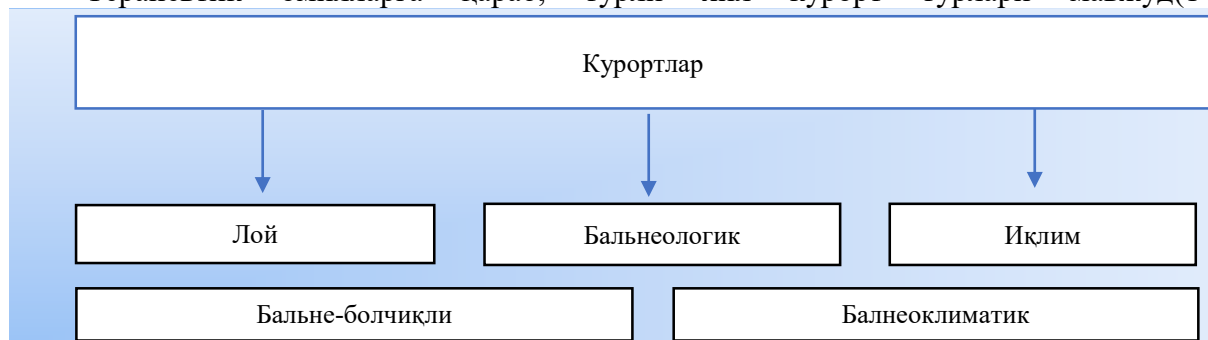
- соғлиқни сақлаш муассасалари, спорт иншоотлари ва ўйин майдончаларининг мавжудлиги;

- муҳандислик-техник воситалар билан таъминланган ободонлаштирилган ҳудуд;

- қулай кириш ва алоқа воситалари;

- жамоат объектлари ва умумий овқатланиш, савдо ва маиший хизмат кўрсатиш, маданий ва таълим муассасаларининг мавжудлиги.

Терапевтик омилларга қараб, турли хил курорт турлари мавжуд(1-расм).

1-расм. Дам олиш масканлари типологияси

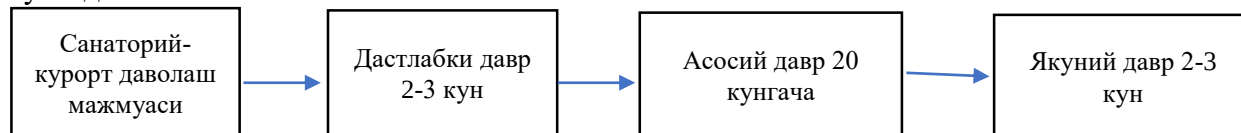
Шундай қилиб, балнеологик курорт асосий терапевтик омил минерал сувлар (ички ва ташқи фойдаланиш учун) деб тахмин қилинади. Терапевтик лой лой курортини даволаш ва яхшилашнинг асосий воситасидир. Иқлим курорти денгиз бўйи ёки тоғ иқлимига асосланган. Соғломлаштириш туризмнинг Балнеогрязевъ тури минерал сувлар орқали даволаш, лой орқали даволаш ва қайта тиклашни бирлаштиради.

Сўнгги пайтларда курортлар тобора оммалашиб бормокда, улар дам олиш жойларида ҳам, йирик мегаполисларда ҳам жойлашиши мумкин. «Спа» атамасининг келиб чиқиши ҳақида турли хил фикрлар мавжуд. Уларнинг энг кенг тарқалгани унинг келиб чиқишини латинча «sanus per aqua» – «сув орқали саломатлик» тушунилади. Бунда ҳудудларда ихтисослаштирилган курорт меҳмонхоналари фаолиятини ривожлантириш зарур ҳисобланади. Юқори тоифадаги меҳмонхонанинг курорт мажмуасида мижозларга сув терапияси ҳам таклиф этилиши, бу турли хил физиотерапия ускуналари ва лицензияланган тиббий ва косметология мутахассисларининг мавжудлигини назарда тутати. Бундан ташқари, бундай меҳмонхоналарда гидротерапия ва косметик юз ва танани парвариш қилиш хизматлари кўрсатиладиган хоналар, сауна ва сузиш ҳавзаси, спа-бар, гуруҳ ва индивидуал фитнес машғулотлари учун заллар ёки бошқа турдаги жисмоний машқлар, дам олиш зонаси ва бошқалар.

Ихтисослашган курортларда меҳмонхоналарда умумий саломатлик, дам олиш ва косметика каби физиотерапия дастурларини ҳам ишлаб чиқиш талаб қилинади. Шу билан бирга, мижоз ўзининг жисмоний ҳолатини ҳар томонлама ташхислаши, шунингдек, 21-24 кун бўлган тўлиқ даволаш курсидан ўтиши мумкин ва соғломлаштириш дастури доирасида даволаниш бўйича тавсиялар берадиган шифокор билан маслаҳатлашувлар ўтказилади.

Курорт даволашнинг самарадорлиги унинг мураккаблиги билан белгиланади - турли хил табиий терапевтик омилларни пархез терапияси, физиотерапия, машқлар терапияси, дори терапияси ва бошқа усуллар билан биргаликда қўллаш, шунингдек, ягона соғлиқни сақлаш мониторинги тизимининг мавжудлиги, йўналиши ва қўлланилиши каби хизматларнинг мавжудлиги. Шу билан бирга, давом этаётган даволаш ва тикланиш курсининг асосий вазифаси Марказий асаб тизимининг функцияларини нормаллаштиришдир, бу эса ўз навбатида метаболик жараёнларнинг фаоллашишига ёрдам беради, юрак-қон томир ва нафас олиш тизимларининг фаолиятини нормаллаштиради.

Соғломлаштириш муассасаларида қолиш бошланғич, асосий ва якуний даврларни ўз ичига олади (2-расм). Биринчи босқич дам олувчиларни мослаштириш, юмшоқ режимдан фойдаланиш, танланган тиббий муолажалар, шунингдек беморни қўшимча текширишни ўз ичига олади. Иккинчиси - асосий даволанишни амалга ошириш. Курс яна юмшоқ режим билан тугайди.

2-расм. Санатория-курорт муассасаларида даволаш босқичлари

Соғломлаштириш туризми соғломлаштириш марказлари ва болалар лагерларида умумий саломатлик дастурлари мажмуасини амалга оширишни ўз ичига олади. Қайта тиклаш даври 14-21 кун. Бир қатор болалар лагерларида соғлиқни сақлаш ва профилактика процедураларидан ташқари, курорт хизматлари тўпламини ҳам таклиф этиш зарур.

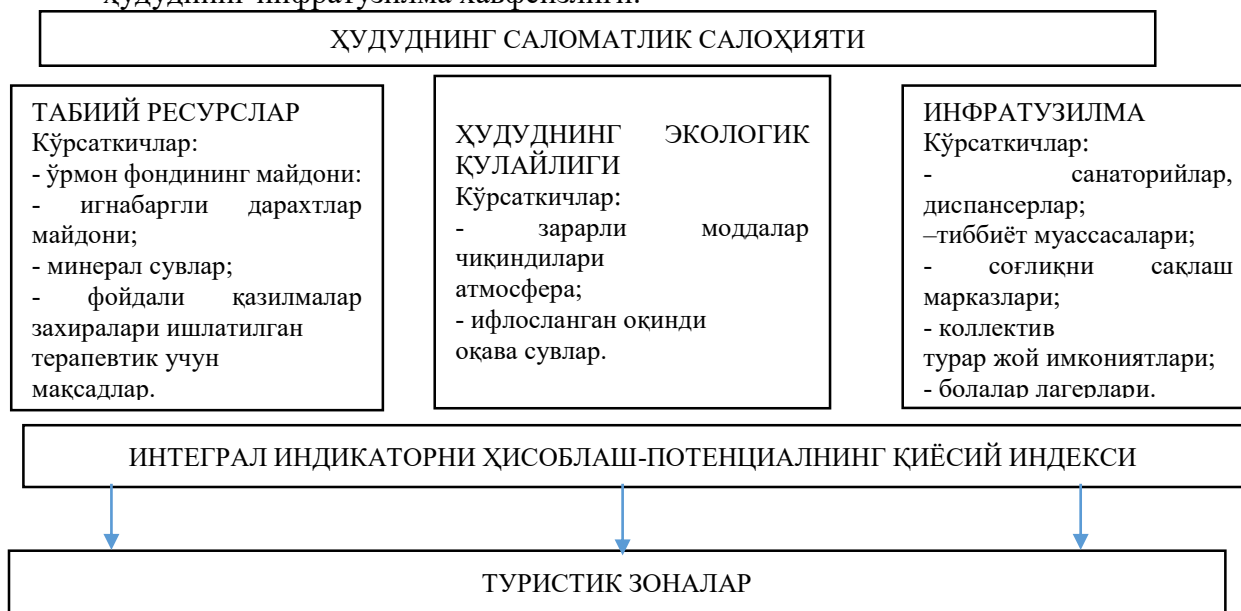
Замонавий шароитда тиббий туризм каби туристик фаолият турининг аҳамияти ортиб бормоқда яни одамларнинг бошқа мамлакат ёки минтақада даволаниш учун ҳаракатланиши. Бундай туризм даволаниш учун энг қулай ва қулай шароитларни излаш билан боғлиқ. Шундай қилиб, кўплаб мамлакатларда (масалан, АҚШ, Канада, Европада) даволанишнинг юқори нархи чет элда (Ҳиндистон, Таиланд, Осиё мамлакатларида) тегишли тиббий хизматларни сотиб олишни талаб қилади, бу ерда юрак, ортопедик ва бошқа кўплаб касалликларни даволаш нархи анча паст. Бундан ташқари, бир қатор мамлакатларда (Канада, Буюк Британия ва бошқалар) давлат суғуртаси қисқа вақт ичида тиббий хизмат кўрсатишга рухсат бермайди. Операцияни кутиш муддати бир неча йил бўлиши мумкин. Бу ҳақиқат одамларни чет элда даволанишга мажбур қилади, бу ерда керакли процедураларни кутмасдан олиш мумкин.

Яшаш жойидан ташқарида даволанишни ташкил қилиш учун тиббий бошқарув ҳужжатларни таржима қилиш, клиникани танлаш, виза ёрдами, трансфер, эскорт ва бошқаларни ўз ичига олган махсус компаниялар томонидан амалга оширилади.

Тиббий туризм ўзига хослиги туфайли туристик фаолиятнинг истикболли йўналиши ҳисобланади. Тиббий хизматлар бозори фаол ривожланмоқда. Унинг инфратузилма таркибий қисмлари кенгаймоқда: тиббиёт муассасалари, тиббий туризм агентликлари, туроператорлар ва бошқалар. Туризмнинг ушбу тури соғлиқни сақлашни ривожлантиришда муҳим рол ўйнайди, замонавий технологиялар ва текшириш ва даволаш усуллариининг пайдо бўлишига, шунингдек тиббиёт ходимларининг малакасини оширишга ва беморларни парвариш қилишни яхшилашга ёрдам беради. Замонавий тиббий туризм соғлиқни сақлашнинг янги концепциясини шакллантиради, бу эса тиббий муаммоларни ҳал қилиш учун янги имкониятлар яратади.

Бизнинг фикримизча, ҳудуднинг терапевтик салоҳиятини энг объектив ва тўлиқ баҳолаш индекс усулидан фойдаланиш орқали берилади. Мавжуд усулларни танқидий таҳлил қилиш натижаларини ҳисобга олган ҳолда биз қуйидаги кўрсаткичлар блокларини шакллантирдик (3-расм):

- минтақанинг табиий ресурсларининг хусусиятлари;
- ҳудуднинг экологик қулайлиги;
- ҳудуднинг инфратузилма хавфсизлиги.

3-расм. Ҳудуднинг терапевтик салоҳиятини баҳолаш схемаси

Табиий ресурслар ўрмон фонди ва игнабаргли дарахтлар майдони, шунингдек минерал сувлар ва захиралар каби кўрсаткичларни акс эттиради.

Худуднинг экологик қулайлиги атмосферанинг ифлосланиш даражаси (атмосферага зарарли моддалар чиқиндилари) ва сув (ифлосланган оқава сувларни сув ҳавзаларига тушириш) билан белгиланади.

Соғломлаштириш мажмуаси инфратузилмасига санаторийлар, диспансерлар, тиббиёт муассасалари, жамоавий турар жойлар, соғломлаштириш марказлари, болалар оромгоҳлари ва дам олиш марказлари киради.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Бабкин, А. В. Специальные виды туризма [Текст]: учебное пособие / А. В. Бабкин. – Ростов-на-Дону: Феникс, 2008. – 252 с.
2. Щербакова, А. А. Индустрия лечебно-оздоровительного туризма и направления ее модернизации [Текст] / А. А. Щербакова, В. С. Орлова // Проблемы развития территории. – 2014. – № 2 (70). – С. 37–48.
3. Робу, Е. А. Принципы организации и управления лечебно-оздоровительного туризма и перспективы его развития в Республике Молдова [Текст] : автореф. дис. на соиск. уч. ст. д.э.н. : 521.03 / Е. А. Робу. – Кишинев, 2014. – 33 с.
4. Mirzaev, A.T (2018) "The level of use of tourist attractions in the regions and the factors affecting them," *Economics and Innovative Technologies*: Vol. 2018 :No.3, Article19.Available at: <https://uzjournals.edu.uz/iqtisodiyot/vol2018/iss3/19>
5. Mirzaev A. T. Estimation of the prospects for the use of recreational facilities in the market of tourism services //Наука сегодня: вызовы, перспективы и возможности [Текст]. – 2018. – С. 76.
6. Mirzaev A.T. Туристик-рекреация кластерларини бошқаришда инновацион салоҳиятнинг ресурс компонентини баҳолаш услубиёти “Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar” ilmiy elektron jurnali. № 4, iyul-avgust, 2020 yil. 390-401 б.
7. Мирзаев А. Т. Рекреацион туризм хизматлари бозорини ривожлантириш орқали аҳоли бандлигини таъминлаш хусусиятлари // Бизнес-Daily медиа [Текст]. 2018. №11. 63-66 б.
8. Мирзаев А. Т. Ўзбекистонда туристик-рекреация корхоналари фаолиятини бошқаришнинг ташкилий-иқтисодий механизмларини такомиллаштириш // Бизнес-Daily медиа [Текст]. 2020. №1. 62-65 б.
9. Мирзаев А.Т. Методологические основы развития и повышения конкурентоспособности туристско-рекреационной деятельности// Бюллетень науки и практики. 2021. Т. 7. №10. <https://doi.org/10.33619/2414-2948/71/33>. Нижневартонск, Россия. С.283-293.
10. Mirzaev Abdullajon Topilovich. (2021). Economic evaluation of multiplicative efficiency on the basis of generalized indicators of resource components in tourist recreation activities. *European Journal of Research Development and Sustainability*, 2(6), 107-114. Retrieved from <https://scholarzest.com/index.php/ejrd/article/view/1004>
11. Мирзаев А.Т. Туризм-рекреацияси хизматлар бозорида рақамлаштиришнинг ялпи талаб ўзгаришига таъсири таҳлили // Иқтисодиёт ва инновацион технологиялар. -2021, №3. 3/2021 (№ 00053). 386-397 б. <http://iqtisodiyot.tsue.uz>

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ
МИНТАҚАВИЙ БЎЛИМИ
ХОРАЗМ МАЪМУН АКАДЕМИЯСИ**

**ХОРАЗМ МАЪМУН АКАДЕМИЯСИ
АХБОРОТНОМАСИ**

**№1/2 (110)
2024 й., январь**

Ўзбекча матн муҳаррири:

Русча матн муҳаррири:

Инглизча матн муҳаррири:

Мусахҳиҳ:

Техник муҳаррир:

Рўзметов Дилшод

Ҳасанов Шодлик

Ҳамраев Нурбек, Ламерс Жон

Ўрозбоев Абдулла

Шомуродов Журъат

“Хоразм Маъмун академияси ахборотномаси” Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлиги Хоразм вилоят бошқармасида рўйхатдан ўтган. Гувоҳнома № 13-023

Теришга берилди: 05.01.2024
Босишга рухсат этилди: 15.01.2024.
Қоғоз бичими: 60x84 1/8. Адади 70.
Ҳажми 9,6 б.т. Буюртма: № 1-Т

Хоразм Маъмун академияси ноширлик бўлими
220900, Хива, Марказ-1
Тел/факс: (0 362) 226-20-28
E-mail: mamun-axborotnoma@academy.uz
xma_axborotnomasi@mail.ru

(+998) 97-458-28-18